श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

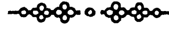
शांतिपर्व – (१२ वे पर्व)

भाग ३ रा

(शांतिपर्वांतर्गत मोक्षधर्म पर्वातील अध्याय १७४ ते २८२)

मोक्षधर्मपर्व पृ. ३७६–४८०.

विषयानुक्रमणिका

१२ शांतिपर्व—(पढें [illegible])

मोक्षधर्मपर्व ३. पृष्ठें १—५१४

मोक्षधर्मपर्व ३

—०—

अध्याय १७४ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला विप्र आणि सेनजित् यांमधील संवादाचें कथन. २ विप्राकडून सेनजिताला पिंगलोपाख्यानकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—राजधर्माला आश्रयभूत असे जे सर्व कल्याणावह आपद्धर्म ते त्वां पितामहानें मला सांगितले. आतां हे पृथ्वीपते, गृहस्थादिक सर्व आश्रमांनीं आचरण्यास योग्य असा जो मोक्षरूपी श्रेष्ठ धर्म त्याचें मला कथन कर.

भीष्म—धर्म हा सर्व आश्रमांनीं आचरण करावा, असें सांगितलें आहे. परब्रह्मरूप सत्य वस्तूचें श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिक जें आलोचन त्याचें फल साक्षात्कार असून तें प्रत्यक्ष–मरणापूर्वींच प्राप्त होणारें–असतें. धर्माचीं द्वारें जरी पुष्कळ असलीं, तरी ज्याला जें इष्ट वाटत असेल, त्याचेंच आचरण केल्यास, तो धर्म व्यर्थ होत नसतो. हे भरतसत्तमा, धर्माचे अनेक मार्ग असून त्यांपैकीं ज्यावर मनुष्याचा विश्वास बसून तो कल्याणावह आहे, अशी त्याची समजूत होते, त्याच्याच आचरणानें त्याची चित्तशुद्धि होते आणि त्यामुळें हे सर्व लोकव्यवहार त्याला असार वाटूं लागून शेवटीं वैराग्य त्याचे मनांत उत्पन्न होतें, ह्यांत संशय नाहीं. हे युधिष्ठिरा, ह्या भूलोकापासून सत्यलोकापर्यंतचे सर्व लोक दोषपूर्ण असल्याकारणानें तत्प्राप्त्यर्थ यत्न न करितां बुद्धिमान् मनुष्यानें स्वतः-च्या मोक्षप्राप्तीकरितां यत्न करावा.

युधिष्ठिर—हे पितामहा, धन, स्त्री, पुत्र, पिता ह्या सर्वांचा नाश झाला असतां कोणत्या विचाराचे योगानें त्यापासून उत्पन्न होणारा शोक नाहींसा होईल, तें मला सांग.

भीष्म—धन, स्त्री, पुत्रादिकांचा नाश झाला असतां मनुष्यानें हें सर्व जगत् दुःखरूप आहे, असा विचार केल्यानें त्या शोकापासून तो मुक्त होतो. ह्याविषयीं एक पुरातन इतिहास आहे, तो असा—

पूर्वीं सेनजित् नांवाचा एक राजा होता. पुत्रशोकानें संतप्त होऊन त्याचें मन अगदीं विव्हल होऊन गेलें होतें. त्यावेळीं त्याचा एक ब्राह्मणमित्र त्याजवळ

आला आणि त्याला म्हणाला, 'हे राजा, तूं आधींच मोहमग्न आहेस; तरी आतां काय म्हणून पुनः मोहांत पडत आहेस? आत्मज्ञानरहित तूं असल्यामुळें वस्तुतः लोकांनीं तुझ्याविषयीं शोक करावा, तो तूंच लोकांविषयीं शोक करीत बसला आहेस, याला म्हणावें तरी काय? तुझ्याविषयीं जे आज शोक करीत आहेत, तेहि शोच्य आहेत, त्यांनाहि तुझ्या पुत्रासारखीच गति प्राप्त होणार आहे. राजा, तूं, मी आणि तुझी सेवा करणारे हे सर्व लोक, जेथून आलों तेथेंच सर्वांना जावयाचें आहे.'

सेनजित्—हे तपोधना विप्रा, कोणती बुद्धि, कोणतें तप, कोणत्या प्रकारची समाधि, कोणतें ज्ञान किंवा शास्त्र आहे, कीं ज्याच्या प्राप्तीनें तुला दुःख होत नाहीं.

ब्राह्मण—हे राजा, देव, पशुपक्षी आणि मनुष्यें इत्यादि उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ सर्व भूतें वेगवेगळ्या कर्मांमध्यें आसक्त होऊन दुःखव्याप्त होऊन गेलीं आहेत, तें पहा. हा आत्मा चिन्मात्रस्वरूप-परब्रह्मरूप-असल्यामुळें हा देह माझा नाहीं. ही सर्व पृथ्वी माझी आहे, तशीच ती इतरांचीहि आहे, या विचारानें मला कधीं व्यथा होत नाहीं. हा विचार माझ्या मनांत सर्वदा असल्यामुळें मला आनंद होत नाहीं किंवा दुःखहि होत नाहीं. ज्याप्रमाणें महासागरामध्यें काष्ठाला काष्ठ लागून तीं दोन्हीं काष्ठें कांहीं काळ बरोबर वाहून येतात आणि मग त्यांचा वियोग होतो, त्याचप्रमाणें या संसाररूपी महासागरांत प्राण्यांचा समागम आहे. पुत्र, पौत्र, आप्तेष्ट या सर्वांचीहि अशाच प्रकारची स्थिति असल्यामुळें त्यांच्यावर प्रेम करूं नये. कारण त्यांचा वियोग हा निश्चित आहे. स्थूल दृष्टीला अगोचर अशा शुद्ध चिन्मात्रापासून तुझा पुत्र उत्पन्न झाला असून पुनरपि तो त्याच परमात्मस्वरूपांत लीन झाला असल्यामुळें स्थूलदृष्टि तुला तो दिसत नाहीं. तुझ्या पुत्राला तुझें दर्शन होणें किंवा तुलाहि त्याचें दर्शन होणें शक्य नाहीं. तेव्हां तूं कोण आहेस आणि कशासाठीं शोक करीत आहेस? विषयांची तृप्ति न झाल्यामुळें दुःख प्राप्त होतें आणि दुःखनाशाबरोबर सुखाची प्राप्ति होते. सुखापासूनच दुःखाची प्राप्ति होते. अशा रीतीनें वारंवार दुःखप्राप्ति होत असते. सुखामागून दुःख आणि दुःखामागून सुख अशीं मनुष्याचीं सुख-दुःखें चक्राप्रमाणें फिरत असतात. सुखामुळेंच तुला दुःखाची प्राप्ति झाली आहे आणि पुनः तुला सुख प्राप्त होईल. कोणालाहि कायमचें दुःख किंवा

कायमचें सुख प्राप्त होत नसतें. शरीर जसें सुखाचें स्थान आहे, त्याचप्रमाणें तें दुःखाचेंहि आहे. या देहाचे योगानें मनुष्य जें जें कर्म करितो, त्याच्या अनुषंगानें त्याला सुखदुःखांची प्राप्ति होत असते.

मनुष्याच्या जीविताला कारणीभूत असें जें लिंगशरीर तें स्थूलशरीराबरोबरच उत्पन्न होतें. संसारदशेंत हीं दोनी शरीरें विविधरूपें धारण करितात आणि मोक्षकालीं स्थूलदेहाबरोबरच लिंगदेहाचाहि नाश होतो. अनेक प्रकारच्या स्नेहपाशांनीं मनुष्यें बद्ध झालीं असून त्यांच्या मनांत विषयवासना असतात, त्यामुळें पाण्यांतील वाळूच्या सेतूप्रमाणें त्यांचे सुखविषयक प्रयत्न निष्फल होऊन ते क्लेश पावतात. तेली ज्याप्रमाणें तिळांना घाण्यांत घालून तेल काढतात, त्याचप्रमाणें अज्ञानसंभव क्लेश मनुष्याला संसारचक्रांत पिळून काढितात. मनुष्य आपल्या स्त्रीसाठीं अशुभ कर्म करीत असतो, परंतु त्यामुळें त्या एकट्यालाच इहलोकीं व परलोकीं क्लेश सोसावे लागतात. सर्व मनुष्यें पुत्र, स्त्री, कुटुंब यांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेलीं असल्यामुळें ज्याप्रमाणें वृद्ध गज चिखलांत राहतात, त्याप्रमाणें शोककर्दमामध्यें मग्न होऊन जातात. हे प्रभो, म्हणून पुत्रनाश, वित्तनाश, आप्तेष्टांचा नाश झाला असतां मनुष्याला दावानलाप्रमाणें मोठें दुःख होतें. हे राजा, सुख-दुःख, ऐश्वर्य-अनैश्वर्य या सर्व गोष्टी दैवाधीन आहेत, म्हणून त्यांबद्दल शोक करणें योग्य नाहीं. मनुष्याला उपकार करणारा स्नेही असो अथवा नसो, त्याला शत्रु असोत अगर मित्र असोत, त्याला बुद्धि असो अथवा नसो, त्याला दैवानेंच सुखप्राप्ति होत असते. सुहृद असले म्हणजे सुख देतात असें नाहीं किंवा शत्रु असले म्हणजे दुःख देतात असें नाहीं. बुद्धि असली म्हणजे द्रव्यप्राप्ति होतेच असें नाहीं किंवा धनाच्या योगानें सुखप्राप्ति होते असेंहि नाहीं. बुद्धीच्या योगानें धनलाभ होतो असें नाहीं किंवा मूर्खत्वाच्या योगानें दारिद्य येतें असें म्हणतां येत नाहीं. हे सुखादिक भोग्य पदार्थ कसे निर्माण होतात, हें तत्त्ववेत्त्यालाच समजतें, इतरांस समजत नाहीं.

मनुष्य बुद्धिमान्, शूर, मूढ, मूर्ख, जड, भीरू, दीर्घदर्शी, दुर्बल किंवा बलवान् कसाहि असो, तो दैववान् असेल तरच त्याला सुख प्राप्त होतें. धेनूवर त्याच्या वत्साची, गवळ्याची, त्याच्या धन्याची, तस्कराचीहि सत्ता चालते, परंतु ज्याला तिचें दूध प्यावयास मिळतें, त्याचीच ती धेनु होय, हें निश्चित समजावें. तिजवरील इतरांची ममता व्यर्थ होय. ह्या लोकीं जे अत्यंत मूढ अथवा अत्यंत

ज्ञानी असतात, त्यांसच सुख प्राप्त होतें. ह्या दोहोंच्या मध्यें जे असतात, त्यांना केवळ क्लेश होतात. जे ज्ञानी सुषुप्ति आणि समाधि यांमध्येंच रममाण होतात, ते मध्यम स्थितींत रममाण होत नाहींत. कारण सुषुप्ति अथवा समाधि यांच्या प्राप्तीनें सुख होतें आणि या दोहोंमधील स्थितींत जे असतात, त्यांना दुःखप्राप्ति होत असते. या मध्यम स्थितींत देखील विवेकी पुरुषांना क्लेश होत नाहींत. जे ब्रह्मसुखाला पोंचल्यामुळें सुखदुःखादिक द्वंद्वापासून मुक्त असतात, ज्यांचा मत्सर नष्ट झालेला असतो, त्यांना स्त्रीप्रमुख अर्थ अथवा त्यांचे वियोगरूपी अनर्थ हे पीडादायक होत नसतात. जे आत्मज्ञान न झाल्या· मुळें मोहग्रस्त झालेले असतात, ते अत्यंत आनंद पावतात व प्रसंगीं अत्यंत दुःखी होतात. अत्यंत अज्ञ मनुष्य स्वर्गांतील देवांप्रमाणें सर्वदा आनंदांत असतात, ते गर्व पावून सदसद्विवेकहीन झालेले असतात. कामादिकांच्या योगानें त्यांचें चित्त ग्रस्त झालेलें असतें आणि दुसऱ्याविषयीं ते तिटकारा करणारे असतात. हे अज्ञ लोक जरी सुखी दिसले, तरी त्यांच्या सुखाच्या शेवटीं दुःख हें असतेंच. तें मूर्खसुख कधीं कल्याणकारक होत नसतें. म्हणून सुखाच्या ठिकाणीं आसक्त न होतां आणि दुःखामुळें उद्विग्न न होतां ज्ञानसाधनाविषयीं मनुष्यानें उत्साह धारण करावा. अणिमादिक ऐश्वर्य आणि विद्या हीं दक्ष पुरुषाच्याच ठिकाणीं आढळून येतात, आळशी मनुष्याचे ठायीं त्यांचें वास्तव्य कधीं नसतें.

सुख अथवा दुःख, प्रिय अथवा अप्रिय, प्राप्त होईल, त्याप्रमाणें त्याला वश न होतां तें मनुष्यानें भोगावें. शोकाचे हजारों त्याचप्रमाणें भयाचे शेंकडो प्रसंग प्रत्येक दिवशीं मूढ मनुष्यावर येत असतात, शहाण्यावर येत नाहींत. बुद्धिसंपन्न, स्वतःसिद्ध, विचारशक्तियुक्त, शास्त्राभ्यासरत, शास्त्रीय गोष्टींत असूयारहित, बाह्येंद्रियांचा आणि मनाचा जय केलेला असा जो मनुष्य असतो, त्याला शोक कधींहि स्पर्श करीत नसतो. म्हणून शहाण्या मनुष्यानें ह्या गोष्टी लक्ष्यांत ठेवून व कामादिकांपासून आपल्या चित्ताचें रक्षण करून नेहमीं वागावें. विश्वोत्पत्तिलयस्थान जें ब्रह्म त्याचें ज्याला ज्ञान आहे, त्याला शोक कधींहि स्पर्श करूं शकत नाहीं. ज्यापासून आपणाला शोक, ताप, दुःख किंवा आयास होतो, तें आपल्या शरीराचें जरी एखादें अंग असलें, तरी त्याचाहि त्याग करावा. कोणत्याहि वस्तूसंबंधीं 'ही माझी आहे' अशी बुद्धि एकदां झाली म्हणजे तें

तापाला कारण होत असतें. विषयांपैकीं ज्याचा ज्याचा त्याग करावा, तो तो सुखाच्या वृद्धीला कारण होत असतो. कामाच्या मागें मनुष्य लागला असतां त्या कामाच्या मागून आपलाहि नाश करून घेतो. ह्या लोकीं मिळणारें जें कामसुख अथवा स्वर्गलोकीं मिळणारें जें दिव्यसुख ह्या दोन्हीलाहि वैराग्य-सुखाच्या षोडशांशाइतकी योग्यता नाहीं. पूर्वजन्मीं मनुष्याच्या हातून जें बरें किंवा वाईट कर्म झालें असेल, त्याप्रमाणें या जन्मीं तें त्याला, मग तो प्राज्ञ असो, मूढ असो अथवा शूर असो, जसेंच्या तसेंच भोगलें पाहिजे. याप्रमाणें प्रियाप्रिय सुख-दुःखांची प्राप्ति मनुष्याला होत असते, असा विचार करून शहाणा मनुष्य सुखानें राहतो.

मनुष्यानें आपल्या अंतःकरणांतील विषयवासनेचा तिरस्कार करून तिचा त्याग केला पाहिजे. अंतःकरणांत वाढलेली कामवासना म्हणजे प्रत्यक्ष मृत्युच होय. प्राण्यांच्या शरीरांतील विषयवासना हीच कांहीं निमित्तानें पुढें क्रोधरूपानें बाहेर पडते, असें ज्ञानी लोकांचें मत आहे. कूर्म ज्याप्रमाणें आपलीं सर्व गात्रें संकुचित करून ठेवीत असतो, त्याप्रमाणें मनुष्य जेव्हां आपल्या सर्व वासनांचा संहार करून असतो, तेव्हां हा आत्मा स्वरूपामध्येंच आपल्याहून अभिन्न असें परब्रह्म पाहूं लागतो. जेव्हां मनुष्य कोणालाहि भीत नाहीं आणि त्याचीहि भीति जेव्हां कोणी धरीत नाहीं, जेव्हां तो कशाचीहि इच्छा करीत नाहीं किंवा कोणाचाहि द्वेष करीत नाहीं, तेव्हां तो परमात्मरूपी होतो. जेव्हां सत्य-अनृत, प्रियाप्रिय, शोकानंद हीं दोन्हीं तो टाकून देतो, तेव्हांच मनुष्याच्या मनांत उपरति उत्पन्न होते. जेव्हां ज्ञानी मनुष्याच्या हातून कोणाचेंहि कायावाचामनानें वाईट होत नाहीं, तेव्हां तो ब्रह्मस्वरूप होत असतो. दुर्मति लोकांना जिचा त्याग करितां येत नाहीं, मनुष्याचा अंतकाल आला असतांहि जिचा अंत होत नाहीं आणि जो मनुष्याच्या शरीरांतील एक प्राणांतिक रोगच होय, त्या तृष्णेचा त्याग करणाऱ्या मनुष्यालाच सुखाची प्राप्ति होते.

(२) हे पार्थिवा, ह्यासंबंधीं पिंगलेनें गाइलेल्या कांहीं गाथा माझ्या ऐकण्यांत आहेत. त्यांत संकटकालीं तिला सनातन धर्माची कशी प्राप्ति झाली तें त्यावरून समजून येतें. संकेतस्थळीं पिंगला वेश्या गेली असतां तेथें तिच्या कांताची भेट तिला झाली नाहीं. त्यामुळें ती दुःख पावली. पुढें तिनें शांति धारण करून आपले मनाचा निर्धार केला.

पिंगला—मी उन्मत्त होऊन निर्विकार व इष्ट अशा अंतर्यामी स्वामीला विसरून गेलें आणि अगदीं जवळ हृदयकोशांत असलेल्या आनंदप्रद रमणाची प्राप्ति करून घेतली नाहीं. ज्याला नऊ द्वारें असून एकच आधारस्तंभ आहे, असें हें शरीररूपी मंदिर मी विद्याबलानें बंद करून घेतें. तेथें चिन्मात्ररूप परमात्म्याचा उदय होऊन एकदां अभेदजनक अज्ञानाचा नाश झाला, म्हणजे हा परमात्मा आणि ही मी असा भेद कोण करील? आत्मलाभानें निरिच्छ झालेल्या मला आतां कामुकरूपानें नरकरूप धूर्त फसवूं शकणार नाहींत. आत्मज्ञानानें अविद्यानिद्रेचा नाश झाल्यामुळें मी आतां जागरूक आहें. पूर्वजन्मींच्या पुण्यानें अथवा सुदैवानें अनर्थहि अर्थाला कारण होत असतात. त्याप्रमाणें मी आतां ज्ञानरूप झालें आहें. तशीच जितेंद्रिय झालें आहें. निराश मनुष्याला सुखानें झोंप येत असते. नैराश्य हें परम सुख आहे. आशेचें पर्यवसान पिंगलेनें निराशेंत केल्यामुळें ती आतां सुखानें निद्रा घेत आहे.

भीष्म—हीं व अशाच प्रकारचीं त्या ब्राह्मणाचीं दुसरीं हेतुपूर्ण भाषणें ऐकून सेनजित् राजाचें समाधान झालें व तो सुखी होऊन आनंदानें राहूं लागला. १२. ३. १७४.

अध्याय १७५ वा.

[१ काळ वेगानें चालला असतां कोणतें कृत्य मनुष्याला कल्याणकारक आहे, अशा युधिष्ठिराच्या प्रश्नाला पितापुत्रसंवादानें भीष्माचें उत्तर.]

(१) युधिष्ठिर—पितामहा, हा सर्वभूतांचा क्षय करणारा काल अतिवेगानें निघून जात असतां कोणतें कृत्य मनुष्यानें केलें असतां तें श्रेयस्कर होईल, तें मला सांग.

भीष्म—युधिष्ठिरा, ह्यासंबंधींहि एक पितापुत्रसंवादरूपी प्राचीन इतिहास सांगत असतात. तो सांगतों, नीट लक्ष्यांत घे. सर्वदा अध्ययनरत असा मेधावी नांवाचा एक ब्राह्मणपुत्र असून तो अत्यंत बुद्धिमान् होता. तो मोक्षधर्मामध्यें जसा कुशल तत्त्वज्ञ होता, तसाच लौकिक व्यवहारामध्येंहि निष्णात होता. त्यानें एकदां आपल्या अध्ययननिष्ठ पित्याला प्रश्न केला.

पुत्र—ताता, मनुष्याचें आयुष्य त्वरित निघून जात चाललें असतां त्यानें काय करावें कीं त्याचे योगानें त्याला त्वरित फलप्राप्ति होईल, तें मला क्रमपूर्वक कथन कर. तें ऐकून तदनुसार मी धर्माचरण करीन.

पिता—पुत्रा, ब्रह्मचर्य धारण करून प्रथम वेदाध्ययन करावें. नंतर पितरांच्या उद्धारार्थ गृहस्थाश्रमाच्या योगानें पुत्रांची इच्छा करावी. अग्नि ठेवावा, यज्ञ यथाशास्त्र करावे आणि नंतर वनांत जाऊन मुनीप्रमाणें ध्याननिष्ठ रहावें.

पुत्र—बाबा, ह्या लोकीं सर्व बाजूंनीं आघात होत असतां, सर्वांना घेरून टाकिलें असतां आणि रात्रि आयुष्य हरण करून फलसंपन्न झाल्या असतां तूं धीर पुरुषाप्रमाणें असें कसें बोलतोस ?

पिता—लोकांवर आघात कसले होत आहेत, त्याला कोणीं घेरून टाकिलें आहे आणि रात्रि आयुष्य हरण करून कशा फलसंपन्न होत आहेत ? तूं मला विनाकारण भीति कसली दाखवीत आहेस ?

पुत्र—ह्या लोकांवर मृत्यूचे सारखे आघात होत आहेत, त्याला जरेनें व्यापून टाकिलेलें आहे आणि हे अहोरात्र एकसारखे येऊन जात आहेत, हें तुझ्या लक्ष्यांत कसें बरें येत नाहीं ? ह्या अमोघ रात्रि नित्यशः येत आहेत आणि जातहि आहेत. मृत्यु हा कधीं थांबत नसतो, तर तो सारखा क्षणक्षणीं पुढें येत असतो, हें मला ठाऊक आहे. म्हणून मी ज्ञानकवच न घालतां कसा राहूं ? ज्ञानकवच घातल्यावर मला मृत्युभय राहणार नाहीं. एकएक रात्र निघून जाऊन जसजसें आयुष्य कमी होत जातें, तसतसा आपला दिवस व्यर्थ गेला, असें शहाण्या मनुष्यानें समजावें. उथळ पाण्यामध्यें मत्स्याला जशी सुखप्राप्ति होत नाहीं, त्याप्रमाणें येथें कोणत्या मनुष्याला सुख होणार आहे ? मनुष्याच्या इच्छा परिपूर्ण झाल्या नाहींत, तोंच त्याला मृत्यु येतो. एखादा मेष आपल्या स्त्रीच्या ऋतुकालाची वाट एकाग्र मनानें पहात असतां अकस्मात् लांडगा येऊन त्याला उचलून नेतो, त्याचप्रमाणें मृत्यु मनुष्याला नेत असतो. जें कांहीं श्रेयस्कर असेल, तें आजच कर. काल दवडणें ठीक होणार नाहीं. कारण कार्य होण्यापूर्वींच मनुष्याला मृत्यु खेंचून नेत असतो. उद्यांचें काम आज करून टाकावें आणि अपराह्णीं करावयाचें काम पूर्वाह्णीं करावें. कारण, ह्यानें आपलें काम केलें आहे किंवा न केलें आहे, ह्याची मृत्यु कधीं वाट पाहत बसत नाहीं.

आज कोणाला मृत्यु येणार हें कोण जाणूं शकणार आहे ? म्हणून मनुष्यानें तरुणपणींच धर्मशील व्हावें, कारण जीवित हें अनित्य आहे. मनुष्यानें धर्माचरण केलें असतां ह्या लोकीं कीर्ति होऊन परलोकींहि सुखप्राप्ति होते. मनुष्य मोहग्रस्त होऊन स्त्रीपुत्रांकरितां बरेंवाईट कृत्य करण्यास प्रवृत्त होतो आणि त्यांचें पोषण करितो. अशा रीतीनें पुत्रपशुसंपन्न होऊन व त्यांच्या ठिकाणीं सर्वदा चित्त जडवून राहिलेल्या पुरुषाला हरिणाला जसा व्याघ्र अकस्मात् घेऊन जातो, त्याप्रमाणें मृत्यु घेऊन जातो. वासनातृप्ति न होऊन दुष्कर्म करीत राहिल्यामुळें पशूला घेऊन जाणाऱ्या व्याघ्राप्रमाणें मृत्यु त्या मनुष्याला नेत असतो. हें कार्य मीं केलें आहे, हें करावयाचें आहे, हें दुसरें अर्धवट करून ठेवलें आहे, अशा आशेनें सुखासक्त झालेल्या पुरुषाला मृत्यु वश करीत असतो. शेती, व्यापार आणि गृहादि व्यवहार ह्यांमध्यें मी सर्वदा आसक्त राहून त्या त्या कर्मानुसार नांव पावलेल्या पुरुषाला त्याचें तें कर्म शेवटास गेलें नसलें, तरी मृत्यु घेऊन जातोच. मनुष्य दुर्बल असो, बलवान् असो, शूर असो, भित्रा असो, जड बुद्धीचा किंवा मोठा ज्ञानी असो, त्याच्या सर्व इच्छा तृप्त होण्यापूर्वींच मृत्यु त्याला घेऊन जातो. मृत्यु, जरा, व्याधि, अनेक कारणांमुळें उत्पन्न होणारीं दुःखें हीं मागें लागलीं असतां एकाद्या स्वस्थ मनुष्याप्रमाणें बसला आहेस हें काय ? जो कोणी जन्माला आला, त्याच्या नाशाकरितां अंतक आणि जरा हीं मागें लागलेलीं असतात. सर्व स्थावरजंगमात्मक पदार्थ ह्या दोहोंनीं ग्रस्त झाले आहेत. गांवामध्यें राहण्याची इच्छा करणें म्हणजे मृत्युमुखांत राहणें असून अरण्य हें देवांचें वसतिस्थान आहे, असें श्रुतींत सांगितलें आहे. गांवांतील वास्तव्यानें होणारा आनंद ही एक मनुष्याला निर्बंध करणारी रज्जूच आहे. पुण्यवान् पुरुष हिचें छेदन करून जातात. दुष्कर्मी लोकांना हिचें छेदन करतां येत नाहीं. जो मनुष्य कोणत्याहि प्राण्याला कायावाचामनानें क्लेश देत नाहीं, त्याला जीविताचें किंवा द्रव्याचें हरण करणाऱ्या कोणाहि प्राण्याकडून त्रास होत नाहीं. जराव्याधिरूप मृत्युसेना एकदां येऊं लागली म्हणजे कोणाच्यानेंहि तिचा प्रतिबंध करवत नाहीं. सत्यधर्माहून इतर असे जे असद्धर्म त्यांचा त्याग करावा. सत्याच्याच ठिकाणीं अमरत्व वास करितें, म्हणून मनुष्यानें सत्यव्रताचरणी होऊन जीव-परमात्म्यांचें ऐक्य करण्याविषयीं सर्वदा उत्सुक असावें. त्याची गुरुवचनावर तशी वेदवचनावरहि श्रद्धा असावी आणि

त्यानें मनोनिग्रही असावें. म्हणजे सत्याच्या योगानें त्याला मृत्यूला जिंकितां येईल.

अमरत्व आणि मृत्यु हीं दोनीहि देहामध्येंच असतात. विषयपरवश झाल्यानें मृत्यु येतो आणि विषयत्याग केल्यानें अमरत्वप्राप्ति होते. म्हणून मी आतां हिंसाकर्म सोडून देऊन, परमात्मपदप्राप्तीची इच्छा करून आणि कामक्रोधांचा त्याग करून सुख आणि दुःख ह्या दोहोंना सारखेंच समजेन आणि तेणेंकरून कल्याण पावून अमर्त्याप्रमाणें मृत्यूचाहि त्याग करीन. मी मनोनिग्रहपूर्वक शांतियज्ञ, ब्रह्मयज्ञ, वाग्यज्ञ, मनोयज्ञ आणि कर्मयज्ञ यांचें उत्तरायणामध्यें अनुष्ठान करीन. माझ्यासारख्याला हिंसामय असे पशुयज्ञ करणें कसें शक्य होईल ? कारण, अनित्य फळ अशा व पिशाच्यांनीं केलेल्या शरीरत्यागासारखेच ते यज्ञ आहेत. ज्याची वाणी, अंतःकरण, तप, दान आणि सत्य हीं सर्वदैव ब्रह्मार्पण केलीं असतात, तोच ब्रह्म पावतो. विद्येसारखा डोळा नाहीं, सत्यासारखें तप नाहीं, प्रेमासारखें दुःख नाहीं आणि संन्यासासारखें सुख नाहीं. मी ब्रह्माच्याच ठिकाणीं ब्रह्मरूपापासून झालों आहें. मी ब्रह्मभूत होऊन राहिलों आहें. मी जरी अनपत्य असलों, तरी ब्रह्मामध्येंच वास्तव्य करणार. माझा उद्धार करण्यास संततीची मुळींच आवश्यकता नाहीं. एकाकी असणें, सर्वांवर समताबुद्धि ठेवणें, सत्यनिष्ठ असणें, शील, स्थिति, काया-वाचा-मनानें हिंसात्याग आणि कर्मसंन्यास करणें ह्यांसारखें दुसरें द्रव्य ब्राह्मणांना नाहीं. अरे ब्राह्मणा, तुला मरावयाचें आहे, मग तुला द्रव्याचा, बांधवांचा, स्त्रीचा काय उपयोग आहे ? विचार करून तुझा पिता आणि पितामहादिक पितर कोठें गेले आहेत, त्याचप्रमाणें तुझा आत्मा कोठें आहे, ह्याचाहि शोध कर.

भीष्म—धर्मा, याप्रमाणें पुत्राचें भाषण ऐकून त्या पित्यानें वर्तन ठेविलें. तूंहि सत्यधर्मपरायण होऊन तसेंच आचरण ठेव. १२. ३. १७५.

---

१ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।
बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥

अध्याय १७६ वा.

[१ युधिष्ठिराला शंपाकगीताकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—पितामहा, जे सधन किंवा निर्धन लोक स्वशास्त्राला अनुसरून वागणारे असतात, त्यांना कोणत्या प्रकारचें सुखदुःख आहे व तें कसें प्राप्त होतें ?

भीष्म—ह्यासंबंधीं शांतिशील आणि मुक्त अशा शंपाक मुनीनें जें सांगितलें आहे, तें पुरातन इतिहास म्हणून सांगत असतात. पूर्वीं कोणी वैराग्यशील शंपाक ब्राह्मणानें मला जें सांगितलें, तें मी तुला सांगत आहें. वाईट प्रकारची स्त्री, शरीराच्छादनास वस्त्र नाहीं व खाण्यास अन्न नाहीं, अशी स्थिति असल्यामुळें तो गांजून गेला होता. तो म्हणाला, " ह्या लोकीं मनुष्य जन्माला आला कीं तेव्हांपासून त्याच्यामागें नानाप्रकारचीं सुखदुःखें लागलेलीं असतात आणि त्या सुखदुःखांपैकीं कोणत्या तरी एका मार्गावर त्याला दैव नेऊन ठेवीत असतें. म्हणून मनुष्यानें सुख प्राप्त झालें असतां आनंद मानूं नये किंवा दुःखानेंहि संतप्त होऊं नये. कामादिकांचा त्याग करून व योगांगांचा भार सहन करून तूं मोक्षप्राप्तीविषयीं उत्कंठित होत नाहींस, ह्याचें कारण तुझ्या अंतःकरणावर तुझा दाब नाहीं, हेंच होय. अकिंचन होऊन तूं फिरूं लागलास, म्हणजे तुला सर्वत्र सुख मिळेल. अकिंचन पुरुषाला सुखानें झोंप येते आणि तो सुखानें जागा होतो. अकिंचनत्व हें ह्या लोकीं सुखकारक, मोक्षमार्गाला अनुरूप, कल्याणकारी आणि विघ्नरहित आहे. अकिंचनत्व हा कामी जनांला दुर्लभ, परंतु खरोखरच सर्वांना मिळविण्याला सुलभ असा मार्ग आहे. तीनहि लोकांत शोध करून पाहिलें, तरी शुद्ध आणि वैराग्यशील अशा अकिंचनत्वाच्या तोडीचें दुसरें कांहीं सांपडेल, असें दिसत नाहीं.

" अकिंचनत्व आणि राज्य यांना तराजूंत घालून मीं पाहिलें, तेव्हां गुणाधिक्यानें निष्किंचनता ही राज्यापेक्षां अधिक भरली. अकिंचनत्व आणि राज्य यांमध्यें जो भेद दिसून येतो, तो हा कीं धनवान् पुरुष सर्वदा उद्विग्न असून मृत्यूच्या तोंडांत असल्यासारखा वाटतो; परंतु आशारहित व अकिंचन—निर्द्रव्य—पुरुषाला अग्नि, कोणतेंहि अरिष्ट, मृत्यु किंवा दस्युलोक यांजपासून यत्किंचित्‌हि भीति नसते. यथेच्छ संचार करणाऱ्या व शय्याहीन भूतलावर बाहु उशाशीं घेऊन झोंपणाऱ्या शांत पुरुषाची देव स्तुति करीत असतात. धनवान् पुरुष क्रोध व लोभ

यांनीं भरलेला असतो, त्यामुळें त्याची विचारशक्ति नष्ट झालेली असते. त्याची नजर वक्र असून मुख सर्वदा शुष्क असतें. तो पापाचरणी असून त्याच्या भोंवया चढलेल्या असतात. तो नित्य क्रुद्ध असून दांतओंठ खात असतो. त्याचें भाषण नेहमीं उद्धटपणाचें असतें. त्यानें जरी पृथ्वीदानाची इच्छा केली, तरी त्याची भेट घेण्याची इच्छा कोणाला होईल? संपत्तीच्या अतिसहवासानें अज्ञान मनुष्याला मोह उत्पन्न होतो आणि तो वायु जसा शरत्कालीन मेघाला हरण करून नेतो, त्याप्रमाणें त्याच्या चित्ताचें हरण करितो. पुढें त्याला आपल्या स्वरूपाविषयीं आणि द्रव्याविषयीं अभिमान वाटूं लागतो. 'मी मोठ्या कुलांत जन्मलों आहें, मी सिद्ध आहें, मी केवळ मनुष्य नाहीं,' असें त्यास वाटूं लागतें. ह्या तीन कारणांनीं धन, रूप आणि कुलीनता यांच्या अभिमानानें त्याचें चित्त प्रमादशील बनतें. त्याचें अंतःकरण विषयांच्या ठायीं अत्यंत आसक्त होऊन राहतें आणि अशा रीतीनें वडिलार्जित धनाचा नाश झाला म्हणजे परद्रव्याचा अपहार करण्यांत कांहीं दोष नाहीं, तें करणें योग्यच आहे, असें त्याला वाटतें. याप्रमाणें मर्यादेचा अतिक्रम करून वाटेल तिकडून द्रव्य मिळवूं लागला असतां, व्याध ज्याप्रमाणें बाणांनीं हरिणांचा निषेध करितात, त्याप्रमाणें राजा त्याला दंड करितो.

"अशा रीतीनें ह्या लोकीं मनुष्याला हीं व ह्याहूनहि भयंकर अशीं दुसरीं दुःखें प्राप्त होतात. हीं दुःखें मनुष्यांवर अवश्य येणारीं असल्यामुळें त्यानें ज्ञानाच्या योगानें देहादिक नश्वर पदार्थ आणि पुत्रेषणादि लौकिक धर्म ह्यांचा तिरस्कारपूर्वक त्याग केला पाहिजे. सर्वांचा त्याग केल्याशिवाय त्याला सुखप्राप्ति होणार नाहीं. तो त्याग केल्याशिवाय त्याला परब्रह्माचीहि प्राप्ति होणार नाहीं. त्याग केल्यावांचून त्याला सुखानें झोंपहि येणार नाहीं. म्हणून तूं सर्वस्वाचा त्याग करून सुखी हो."

हें वृत्त शंपाक ब्राह्मणानें मला हस्तिनापुरांत पूर्वीं सांगितलें आहे. म्हणून त्याग हा सर्वांत श्रेष्ठ गुण गणला आहे. १२. ३. १७६.

अध्याय १७७ वा.

[१ धनतृष्णाग्रस्त झालेल्यांनीं काय केलें असतां ते सुखी होतील, ह्या युधिष्ठिरप्रश्नास अनुलक्षून भीष्माकडून मंकिगीताकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—पितामहा, जीवनाकरितां कृषि, वाणिज्य, इत्यादि उद्योग करण्याची इच्छा करणाऱ्या धनलोभी मनुष्याला जर द्रव्यप्राप्ति झाली नाहीं, तर त्यानें काय केलें असतां तो सुखी होईल ?

भीष्म—हे भारता, मानापमानांना व लाभालाभांना सारखेंच समजणें, धनाकरितां श्रम न करणें, सत्य भाषण, वैराग्य, कोणतेंहि कार्य करण्याविषयीं इच्छाभाव, हीं ज्याचे ठिकाणीं वास करीत असतात, तोच खरा सुखी होय. ह्या पांच गोष्टी शांतिदायक आहेत, इतकेंच नव्हे, तर ह्याच प्रत्यक्ष स्वर्ग, धर्म आणि उत्तम प्रकारचें सुख आहेत, असें ज्ञानी लोक समजतात.

ह्यासंबंधीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. पूर्वीं मंकिनामक ऋषीनें वैराग्यसंपन्न होऊन जें कांहीं म्हटलें, तें यांत सांगितलें आहे. युधिष्ठिरा, नीट लक्ष्यांत घे. मंकी हा द्रव्याची इच्छा करणारा होता, परंतु त्याच्या द्रव्यविषयक आशा वारंवार भग्न झाल्या. तेव्हां शिल्लक राहिलेल्या द्रव्यानें त्यानें आपल्या कामास योग्य असे दोन बैल विकत घेतले आणि त्यांस जुंवाला जुंपून बाहेर कामास काढिलें. ते कामाला निघाले तों धांवतांना त्यांना मध्येंच बसलेला एक उंट आढळला. ते त्याच्या स्कंधप्रदेशाजवळ येऊन पोंचले, तेव्हां तें सहन न होऊन त्यानें त्या दोहोंहि बैलांना ताजव्याप्रमाणें उचलून तो वेगानें जाऊं लागला. तो उंट आपल्या बैलांना उचलून नेत आहे व त्यामुळें ते आतां मरणोन्मुख झाले आहेत, हें पाहून मंकी म्हणाला, “ मनुष्य कितीहि दक्ष असला आणि फलप्राप्त्यर्थ त्यानें कितीहि श्रम घेतले, तरी दैव अनुकूल नसल्यास त्यानें द्रव्यप्राप्तीची इच्छा कधीं करूं नये. कार्य घडून येण्यापूर्वीं कितीहि संकटें आलीं, तरी मी लक्ष्यपूर्वक द्रव्यप्राप्त्यर्थ सारखे श्रम करीत होतों. परंतु दैवानें ह्या उंटाचा वृषभाशीं संबंध आणून मला कसें गोत्यांत आणलें पहा ! उंटाच्या गतिवेगामुळें हे माझे बैल खालींवर होत चालले आहेत. ह्या उंटाला माझ्या बैलांची संगति काकतालीय न्यायानें जडली आहे, तरी तो त्यांना फेंकीत फेंकीत विषम मार्गानें जात आहे. हे दोन माझे प्रिय बैल त्या उंटाच्या गळ्यांत लोंबणारे दोन मणिच होत, असें

वाटत आहे! हा केवळ दैवाचा खेळ होय. दैव अनुकूल नसल्यास हट्टानें कार्य करण्याचा आग्रह धरिल्यास त्यांत यशःप्राप्ति होण्याचें कधींहि सामर्थ्य नसतें. एखाद्या वेळीं असें सामर्थ्य आहे, असें दिसून आलें तरी तें देखील दैवावरच अवलंबून आहे, असें विचारांतीं समजून येईल. म्हणून सुखाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें ह्या लोकीं वैराग्याचा आश्रय करून रहावें.

"कोणत्याहि अर्थसाधनाविषयीं निरिच्छ होऊन वैराग्यानें राहणाऱ्या मनुष्याला सुखानें झोंप येते. जनकाच्या गृहांतून सर्व संबंध सोडून महारण्यांत जाणाऱ्या शुकानें जें म्हटलें आहे, तें अगदीं बरोबर आहे. तें हें कीं, "जो कोणी सर्व मनोरथ पूर्ण करून घेतो आणि जो कोणी सर्व मनोरथांचा त्याग करितो, या दोहोंमध्यें मनोरथ पूर्ण करून घेण्यापेक्षां त्यांचा त्याग करणें ही गोष्ट अधिक श्रेष्ठ आहे. द्रव्यप्राप्त्यर्थ मनुष्याची जी प्रवृत्ति असते, ती कधीं शेवटास गेली आहे, असें नाहीं. अज्ञ मनुष्याची शरीरविषयक आणि जीवितविषयक आशा दिवसेंदिवस वाढतच असते. म्हणून हे कामुक मना, ही प्रवृत्ति तूं टाकून दे. तूं शांत हो आणि वैराग्य धारण कर. तूं वारंवार फसला आहेस, तरी तुझ्या ठिकाणीं अजून वैराग्य बिंबत नाहीं. हे धनेच्छु मना, माझा नाश व्हावा, अशी जर तुझी इच्छा नसेल आणि माझ्यामुळें तुला आनंद होत असेल, तर माझा संबंध लोभाशीं व्यर्थ जडवूं नकोस. धनलोभी मना, वरचेवर संग्रह करून ठेवलेलें तुझें धन नष्ट होऊन गेलें आहे! तरी तूं अद्याप धनलोभ सोडीत नाहींस ना? ह्या माझ्या मूर्खपणाला काय म्हणावें कीं मी तुझ्या हातांतलें खेळणें होऊन राहिलों आहें. असें असल्यावर मनुष्य दुसऱ्याचा दास कां बरें होणार नाहीं?

"पूर्वींच्या किंवा सांप्रतच्या काळीं कोणाहि पुरुषाच्या विषयवासना शेवटाला गेलेल्या नाहींत. म्हणून मी सर्व गोष्टींचा त्याग करून ज्ञानी व जागृत होऊन राहिलों आहें. हे कामा, तुझें हृदय वज्राचें बनलेलें असल्यामुळें तें अत्यंत बळकट आहे. कारण, त्यावर शेंकडो अनर्थ येऊन कोसळले तरी त्याचे शेंकडो तुकडे होत नाहींत. हे कामा, तुला आणि तुला जें प्रिय आहे, त्यालाहि मी ओळखतों. तुझें प्रिय करावयाला मी गेलों, तो माझ्याच सुखाला मुकलों. हे विषयवासने, तुझें मूळ मला ठाऊक आहे. तुझी उत्पत्ति संकल्पापासून आहे. म्हणून मी आतां तुझा संकल्पच करीत नाहीं. असें केल्यानें तुझा

समूळ नाश होईल. द्रव्याची इच्छा ही कधींहि सुखदायक होत नसते. कारण द्रव्य मिळालें असतां चिंता पुष्कळ लाभते. लब्ध द्रव्याचा नाश झाला असतां मरणप्राय दुःख होतें. तें पुनः मिळेल किंवा नाहीं, याचा संशयच असतो. आपलें शरीर दुसऱ्याला अर्पण केल्यानेंहि द्रव्यप्राप्ति होत नाहीं. म्हणून ह्याहून अधिक दुःखदायक अशी दुसरी कोणती गोष्ट आहे? प्राप्त झालेल्या द्रव्यानेंहि मनुष्याला आनंद होत नसतो, कारण तो आणखी द्रव्याची इच्छा करीत असतो. गंगेच्या गोड पाण्याप्रमाणें हें धन आहे. तें पाणी जों जों प्यावें तों तों जशी अधिकाधिक तहान लागते, त्याचप्रमाणें द्रव्याचें आहे. जों जों धन मिळवावें, तों तों त्याची आशा वृद्धिंगत होत जाते. ही द्रव्याशा माझ्याच नाशाला कारण होणारी आहे, हें मला समजतें, यास्तव हे कामा, तूं माझा त्याग कर.

"माझ्या देहासभोंवतीं जो हा पंचमहाभूतांचा समुदाय जमला आहे, तो पाहिजे असल्यास जावो अथवा राहो. काम-लोभांच्या तंत्रानें वागणाऱ्या राजस-तामस विकारांच्या ठायीं आतां माझें प्रेम नाहीं. मी आतां विषयवासना सोडून सत्त्वगुणाचाच आश्रय करून राहीन. माझ्या देहामध्यें आणि तशांतहि माझ्या अंतःकरणामध्यें मी आतां सर्व भूतांचें अवलोकन करून योगाचे ठिकाणीं बुद्धि ठेवीन. अंतःकरणाची एकाग्रता करून तें श्रवणादिकांच्या ठायीं लावीन आणि ब्रह्माच्या ठिकाणीं मन जडवीन. अशा रीतीनें राग-द्वेषादिकांचा त्याग करून सुखानें कोठेंहि आसक्त न होतां मी लोकांमध्यें राहीन. मग हे कामा, तूं मला दुःखामध्यें पुनः ढकलूं देणार नाहींस. माझ्या ठिकाणीं तूं सारखा मारा चालविला असल्यामुळें मला ह्यावांचून गत्यंतरच नाहीं. हे कामा, तूं तृष्णा, शोक आणि श्रम यांचें उत्पत्तिस्थान आहेस. धननाश झाल्यानें जें दुःख होतें, तें सर्वांहून अधिक होय असें मला वाटतें. आपले ज्ञातिजन, तसे मित्रहि धनहीन मनुष्याचा सर्वदा अवमान करीत असतात. असे हजारों अवमानाचे प्रसंग येत असल्यामुळें दारिद्र्य हें अत्यंत कष्टदायक होय, असें ठरतें.

"द्रव्यानें जें सुख मिळतें त्यांत देखील दुःख हें असतेंच. ह्याच्यापाशीं द्रव्य आहे, अशा समजुतीनें दस्युलोक त्याचा वध करितात. विविध प्रकारच्या दंडांनीं त्यांना क्लेश भोगावे लागतात आणि ते नित्य दुःखी असतात. द्रव्यलोभ हें

सर्वांत मोठें दुःख आहे, हें मला बऱ्याच वेळानें कळून आलें. कामा, तूं ज्याचा म्हणून आश्रय करितोस, त्यालाच तूं सर्वदा त्रास देत असतोस. तुला तत्त्वज्ञान नाहीं, तूं बाल आहेस, तुझा संतोष होणें कधींहि शक्य नाहीं, तूं अग्नीप्रमाणें असून तुझें पूरण कधींहि होत नसतें. तूं सुलभ काय आणि दुर्लभ काय, ह्याचाहि कधीं विचार करीत नाहींस. पाताळाप्रमाणें तुझें पूरण होणें कधींहि शक्य नसून मला तूं दुःखांत घालूं पहात आहेस. परंतु हे कामा, आतां तुझा मजमध्यें प्रवेश होणें अगदीं अशक्य आहे. यदृच्छेनें द्रव्यनाश होऊन माझ्या ठिकाणीं वैराग्य उत्पन्न झालें आहे. त्यामुळें सर्व विषयांपासून माझें मन निवृत्त झालें आहे. मी आतां विषयांची चिंता करीत नाहीं. ह्या लोकीं मीं अनेक दुःखें सोशिलीं, तरी मला ज्ञान झालें नव्हतें; परंतु द्रव्यनाशानें फसल्यामुळें वैराग्य उत्पन्न होऊन मला शांति प्राप्त झाली आहे, त्यामुळें मला सुखानें निद्रा येत असते. हे कामा, आतां मी मनाच्या सर्व वृत्तींचा त्याग करून तुझाहि त्याग करितों. हे कामा, आतां पुनः तुझी माझी संगति कधींहि एकत्र घडणार नाहीं आणि मजपासून आतां तुला आनंदहि होणार नाहीं. माझी कोणीं आतां निंदा केली तरी मी ती सोशीन आणि कोणीं त्रास दिला तरी त्याबद्दल त्याला मी त्रास देणार नाहीं. माझा कोणीं द्वेष केला तरी त्याच्याशींहि मी सुखानें राहीन आणि त्यानें माझें वाईट केलें, तरी तिकडे लक्ष्य न देतां त्याच्याशीं मी गोड भाषण करीन. जेवढें मिळेल, तेवढ्यांत तृप्ति मानून मी सुखानें राहीन.

"हे कामा, तूं माझा शत्रु असल्यामुळें तुझ्या इच्छा आतां माझ्या हातून परिपूर्ण होणार नाहींत. वैराग्य, सुख, तृप्ति, शांति, सत्य, दम, क्षमा आणि सर्वभूतदया यांचा मीं आतां आश्रय केला आहे, हें तूं लक्ष्यांत ठेव. म्हणून काम, लोभ, तृष्णा आणि दैन्य यांनीं मोक्षमार्गाला लागलेल्या सत्त्वनिष्ठ माझा त्याग करावा. मी आतां काम आणि लोभ यांचा त्याग करून सुखी झालों आहें. आतां मी लोभवश होऊन मूर्खासारखा पुनः दुःखांत पडणार नाहीं. कामाचा त्याग केला असतां मनुष्य सुखाला पावतो आणि जो सर्वदा कामाला वश होऊन राहतो, तो दुःखी होतो. रजोगुण हा सर्वदा कामाशीं संबद्ध असल्यामुळें मनुष्यानें त्याचाहि त्याग केला पाहिजे. कामक्रोधांपासून दुःख, निर्लज्जता आणि अतृप्ति यांची उत्पत्ति होत असते. ग्रीष्मकालीं ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य शीतल डोहाकडे जातो, त्याचप्रमाणें मी आतां परब्रह्माकडे निघालों आहें. मी

आतां सर्व कर्माचा त्याग करणार आहें. तसें केल्यानें मी निर्दुःखी होऊन केवळ सुखच मजकडे येत राहील. जगांत कामसुख म्हणून जेवढें आहे, त्याचप्रमाणें स्वर्गलोकींचें जें म्हणून दिव्य सुख आहे, त्याला वैराग्यसुखाच्या षोडशांशाइतकीहि किंमत नाहीं. मी आतां पंचकोशात्मक शरीर, सहावा आनंदाख्य सबीज समाधि आणि महत्तत्त्वनामक सर्वानर्थबीजभूत काम ह्या सर्वांचा मोठ्या शत्रूप्रमाणें विध्वंस करून ब्रह्मपुरनगरांत प्रवेश करीन. तेथें प्रवेश केल्यावर मी राजाप्रमाणें सुखी होईन. कारण, तें अविनाशी आहे."

असा विचार करून तो मंकी वैराग्यसंपन्न झाला. त्यानें सर्ववासनात्याग केला आणि महासुख पावला. त्याच्या वृषभांचा नाश झाला, म्हणून त्याला हा मोक्ष प्राप्त झाला. त्यानें काममूलाचाच उच्छेद केला, त्यामुळें त्याला महासुखप्राप्ति झाली. १२. ३. १७७.

अध्याय १७८ वा.

[१ भीष्म युधिष्ठिराला बोध्य-नाहुषसंवादरूप इतिहास कथन करितो.]

(१) भीष्म—ह्यासंबंधीं पुरातन इतिहास म्हणून शांतिसंपन्न विदेहराज जनक याचें भाषण सांगत असतात, तें असें आहेः—जनक म्हणाला, 'आतां माझें असें कांहींच नसल्यामुळें अनंत–परब्रह्म–हें माझें द्रव्य आहे. सारी मिथिला नगरी जळून खाक झाली, तरी माझें कांहींच दग्ध होणार नाहीं.' हे युधिष्ठिरा, ह्यासंबंधीं बोध्यनामक मुनीचे कांहीं श्लोक वैराग्याचे द्योतक म्हणून सांगत असतात, ते ऐक. त्या शांत अशा बोध्य ऋषीला नाहुषानें प्रश्न केला. बोध्य मुनि म्हणजे वैराग्यानें शांतिसंपन्न झालेला, त्याचप्रमाणें शास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांच्या योगानें तृप्त झाला होता. त्या नाहुषानें त्याला प्रश्न केला कीं, 'हे महाप्राज्ञा, तूं मला शांतिसंबंधीं उपदेश कर! कोणत्या बुद्धीचा आश्रय करून तूं सुखी होऊन सर्वत्र संचार करीत आहेस?'

बोध्य—मी लोकांच्या उपदेशानुसार वागत असतों. कोणाला उपदेश करीत नाहीं. त्याचें लक्षण तुला सांगतों. त्याचा तूं स्वतः विचार कर! पिंगला, कुरर पक्षी, सर्प, वनामध्यें भटकणारा भ्रमर, बाण करणारा आणि कुमारी हे सहा माझे गुरु होत.

भीष्म—राजा, आशा ही अत्यंत बलिष्ठ आहे. नैराश्यासारखें दुसरें सुख नाहीं. आशेची निराशा करूनच पिंगला सुखानें झोंप घेऊं लागली. कुरर पक्षी मांस खात आहे, हें पाहून ज्यांच्याजवळ मांस नव्हतें, असे पक्षी त्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्याजवर धांवून आले. हें पाहतांच त्या कुररानें आपल्या-जवळील मांस फेंकून दिलें, त्यामुळें तो सुखी झाला. घर बांधायाला आरंभ करणें म्हणजे सर्वदा दुःखदायकच होय. तो यत्न कधींहि सुखकारक होत नसतो. म्हणूनच सर्प हे दुसऱ्यांनीं बांधिलेल्या गृहामध्यें सर्वदा राहत असतात. भ्रमराप्रमाणें भैक्ष्यवृत्तीचा आश्रय करून मुनि कोणाहि प्राण्याशीं अद्रोहानें वागतात, त्यामुळें ते सुखी होतात. मन बाण करण्यांत दंग होऊन गेल्यामुळें जवळून राजा गेला, तरी बाण करणाराचें लक्ष तिकडे नसतें. अशा प्रकारची एकाग्रता असावी. एका कुमारीनें आपल्या हातांतील अनेक कंक-णांचा नाद होतो, म्हणून एकच कंकण हातांत ठेवून बाकीचीं पिचवून टाकिलीं, त्याप्रमाणें अनेकांचा सहवास एके ठिकाणीं झाल्यानें तें कलहास कारण होतें. दोघांचाहि समागम एकत्र झाल्यानें वाद होत असतो. म्हणून मी सर्वदा एकटाच फिरत असतों, असें तो बोध्य म्हणाला. १२. २. १७८.

अध्याय १७९ वा.

[१ युधिष्ठिराला भीष्माकडून प्रऱ्हाद आणि अजगर मुनि यांच्या वादाचें कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे आचारसंपन्ना, कोणत्या प्रकारच्या आचरणांनीं मनुष्य ह्या पृथ्वीतलावर शोकरहित होऊन राहूं शकतो आणि काय केल्यानें त्याला उत्तम गति प्राप्त होते ?

भीष्म—ह्यासंबंधीं प्रऱ्हाद आणि अजगर मुनि यांमधील संवाद हा प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात. तो असाः–कोणी ज्ञानानें आदरणीय, दृढनिश्चयी आणि रागद्वेषरहित ब्राह्मण संचार करीत फिरत असतां बुद्धिमान् प्रऱ्हाद राजानें त्याला विचारलें.

प्रऱ्हाद—हे ब्राह्मणा, तूं विषयांपासून अलिप्त आहेस. तूं दंभरहित आहेस. तूं दयाळू, जितेंद्रिय असून निरारंभ आहेस, तुला कोठेंहि दोष दिसत नाहीं, तूं सत्यवक्ता असून प्रगल्भ आहेस, तसा विचारचतुरहि आहेस. तूं

तत्त्वज्ञानी असूनहि बालप्रमाणें संचारहि करीत असतोस, याचें कारण काय? कोणतीहि लाभप्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा तूं कधीं करीत नाहींस व प्राप्ति झाली नाहीं, तरी तुला तीविषयीं कधीं शोक होत नाहीं. तुझी वृत्ति नित्य-तृप्ताप्रमाणें असून इष्ट अथवा अनिष्ट यांचा कांहींहि विचार तुझ्या मनांत येत नाहीं, हें कसें? कामादिकांचे वेग लोकांना खेंचून नेत असतां तूं विमनस्क होऊन धर्मार्थकामविषयक क्रियांच्या ठिकाणीं कूटस्थाप्रमाणें वागतोस, असें दिसतें. तूं धर्मार्थांचें आचरण कधीं करीत नाहींत, तसें कामाचेंहि आचरण तुझ्या हातून घडत नाहीं. इंद्रियांच्या विषयांचे ठिकाणीं आसक्त न होतां साक्षिवत् परब्रह्माप्रमाणें तूं मुक्तपणानें वागत असतोस. हे ब्रह्मन्, तुला कोणतें ज्ञान, कोणतें शास्त्र किंवा कोणती वृत्ति श्रेयस्कर वाटते, तें मला शीघ्र सांग.

भीष्म—प्रल्हादानें असें विचारल्यावर त्या लोकधर्मवेत्त्या बुद्धिमान् मुनीनें सौम्य आणि अर्थपूर्ण वाणीनें त्याला म्हटलें, "प्रल्हादा, प्राण्यांची उत्पत्ति, वृद्धि, ऱ्हास आणि विनाश हीं सर्व कारणहीन परमात्म्यापासून होत असतात; म्हणून त्यापासून मला आनंद होत नाहीं, किंवा खेदहि होत नाहीं. प्राण्यांच्या ज्या वर्तमानकालिक स्वाभाविक प्रवृत्ति असतात, त्यांचा मनुष्यानें योग्य विचार केला पाहिजे. त्यांना आपल्या स्वभावापलीकडील दुसऱ्या कोणत्याहि प्रवृत्तींत–मग तींत ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होत असली, तरी–तृप्ति होत नसते. हे प्रल्हादा, संयोगाचे शेवटीं वियोग आणि संचयाचे शेवटीं नाश हा ठेवलेलाच आहे. म्हणून मी त्याच्याकडे कधीं लक्ष देत नसतों. सत्त्वादि गुणांनीं युक्त जीं भूतें, तीं सर्व नाशवंत आहेत, हें समजून येऊन उत्पत्ति आणि मृत्यु यांचें ज्ञान झालें असतां प्राण्यांला दुसरें कार्य कोणतें राहिलें? महासागराच्या पाण्यामध्यें असणारे जे मोठमोठे जलचर प्राणी त्यांनाहि अंत आहे. हे असुराधिपा, पृथ्वींतील जंगम-स्थावरादिक जे प्राणी त्यांनाहि मृत्यु आहे, असें दिसून येतें. हे दानवोत्तमा, आकाशांत संचार करणारे जे बलवान् पक्षी त्यांनाहि यथाकालीं अंत असतोच. आकाशांत भ्रमण करणारीं लहानमोठीं नक्षत्रें यथाकालीं पतन पावतात, असें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येतें.

"याप्रमाणें सर्व भूतांना मृत्यूनें पछाडिलें आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून कृतकृत्य होत्साता मी सुखानें झोंप घेत असतों. दैवयोगानें मला मोठें भोजन मिळाल्यास तें मी सुखानें घेतों व कांहीं न मिळाल्यास मी कित्येक दिवस

उपाशीं राहतों. एखाद्या वेळीं अनेक प्रकारचें मधुर अन्न मला पुष्कळ मिळतें. एखाद्या वेळीं थोडें, एखाद्या वेळीं अगदीं थोडें आणि एखाद्या वेळीं कांहींहि मिळत नसतें. मला कधीं कण्या मिळाल्यास त्या मी खातों; कधीं पेंड भक्षण करितों, कधीं साळींचा भात तर कधीं मांस किंवा कमीअधिक प्रतींचीं भक्ष्येंहि खातों. मी एखाद्या वेळीं पर्यंकावर शयन करितों, तर एखाद्या वेळीं जमिनीवर निद्रा घेतों. कदाचित् राजवाड्यांतहि निजण्याचा प्रसंग येतो. मी कधीं तागाचीं तर कधीं जवसाच्या सालींचीं वस्त्रें वापरतों, तर एखाद्या वेळीं मी मूल्यवान् उंची वस्त्रेंहि परिधान करितों. मला तर कधीं दैवयोगानें एखादी उपभोग्य अशी धर्म्यवस्तु प्राप्त झाली, तर तिचा मी निषेध करीत नाहीं, किंवा ती अत्यंत दुर्लभ असल्यास तत्प्राप्त्यर्थ प्रयत्नहि करीत नाहीं.

"अशा प्रकारें ज्यांत मृत्यूची भीति नाहीं, जें कल्याणकारक आहे, ज्यामुळें शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं, जें निरुपम, विद्वानांना मान्य, जें मूर्खांना आवडणारें नसतें व त्यामुळें त्यांजकडून त्याचें आचरण होत नाहीं, असें आजगरव्रत असून त्याचें मी शुचिर्भूतपणें आचरण करीत असतों. मी निश्चयबुद्धिपूर्वक, धर्मभ्रष्ट न होतां, संसाराची हांव मर्यादित करून, मागीलपुढील विचार ध्यानांत घेऊन आणि भय, राग, लोभ, आणि मोह यांचा त्याग करून हें आजगरव्रत आचरण करीत असतों. या व्रतांत भक्ष्य, भोज्य आणि पेय यांच्या फलाविषयीं नियम नाहीं. दैव-योगानेंच देशकालादि व्यवस्था या व्रतांत लागत असते. विषयलुब्धाकडून याचें आचरण होणें शक्य नाहीं. असें हें आजगरव्रत मी शुचिर्भूतपणें आचरण करितों. हें माझें, तें माझें अशा आशेनें ग्रस्त झालेले आणि द्रव्यप्राप्ति न झाल्यामुळें खेद करीत राहणारे लोक, अशांना तत्त्वदृष्टीनें अवलोकन करून हें आजगरव्रत मी अत्यंत शुचिर्भूतपणें आचरण करीत असतों. अर्थप्राप्त्यर्थ पुष्कळ आर्य लोक दीनपणानें अनार्यांचा आश्रय करून राहिलेले पाहिल्यामुळें अर्थातच माझी भक्ति वैराग्यावर जडली आणि त्यामुळें मनोनिग्रह करून व शांतचित्त होऊन अत्यंत शुचिर्भूतपणें हें आजगरव्रत मी आचरण करीत असतों.

सुखासुख, लाभालाभ, संतोषासंतोष आणि मरण-जीवित हीं सर्व दैवाधीन आहेत, असा तत्त्वदृष्ट्या विचार करून मी शुचिर्भूतपणें ह्या आजगर-व्रताचें आचरण करीत असतों. भय, राग, मोह आणि दर्प हीं त्याग करून आणि धैर्य, विचार आणि निश्चय यांचा आश्रय करून अजगर ज्याप्रमाणें

समीप येऊन ठेपलेलें फल प्रिय मानतात, त्याप्रमाणें मी शुचिर्भूतपणें हें आजगरव्रत आचरण करीत असतों. माझें शयन किंवा आसन हीं नियमित नाहींत. तरी मी दम, नियम, व्रतें, सत्य आणि शौचाचार यांचें पालन करून व योगफलसमूहांचा त्याग करून, शुचिर्भूतपणें ह्या आजगरव्रताचें आचरण करीत असतों. अंतःकरणप्रवृत्ति विषयादिकांकडे गुंतून गेल्यामुळें आणि परिणामीं तें दुःखाला कारण होणारें असल्यामुळें त्याचा लय परमेश्वराचे ठिकाणीं व्हावा, या उद्देशानें त्याचा निग्रह करण्याकरितां मी शुचिर्भूत होऊन हें आजगरव्रत आचरण करीत असतों. हृदय, वाणी आणि मन यांचा निग्रह करून व प्रिय आणि सुखकारक गोष्टी, ह्या सर्वदा दुर्लभ आणि अनित्य आहेत, हें जाणून शुचिर्भूतपणानें मी ह्या आजगरव्रताचें आचरण करीत असतां, आपल्या व इतरांच्या मतानुसार आत्म्याचें स्वरूप अशाच प्रकारचें आहे, असे गहन तर्क काढून आत्मकीर्तीचा प्रसार करणाऱ्या अनेक बुद्धिमंत कवींनीं पुष्कळ सांगितलें आहे. प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं सिद्ध झालेलें असें हें जगत् पर्वताच्या कड्यासारखें नाशकारक आहे व तें परमात्म्याहून भिन्न आहे, असें अज्ञ लोकांचें म्हणणें आहे. परंतु तें निर्दोष व परिच्छेदशून्य अशा ब्रह्मापासून वेगळें नाहीं, असा माझा विचार ठरल्यामुळें मी कामादि दोष आणि वासना यांचा त्याग करून लोकांमध्यें संचार करीत असतों.

भीष्म—जो कोणी महात्मा पुरुष काम, भय, लोभ, मोह आणि क्रोध यांचा त्याग करून आजगरव्रतरूप क्रीडा करील, तो निःसंशय सुखी होईल. १२. ३. १७९.

अध्याय १८० वा.

[१ काश्यपमुनि आणि शृगालरूपी इंद्र यांमधील संवाद.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, मनुष्याला जी प्रतिष्ठा प्राप्त होते, तिला कारण कोण होतात ? बांधव होतात, कर्म होतें, द्रव्य होतें किंवा ज्ञान कारण होतें ? हा माझा प्रश्न आहे, त्याचें उत्तर तूं दे पाहूं !

भीष्म—ज्ञान हीच मनुष्यांची प्रतिष्ठा होय. ज्ञान हाच मोठा लाभ होय. ज्ञान हें मनुष्यांचें कल्याण करणारें मोठें साधन असून तें प्रत्यक्ष स्वर्ग आहे, असें सत्पुरुषांचें मत आहे. सर्व द्रव्याचा क्षय झाला असतां बलिराजाला

ज्ञानामुळेंच इष्टार्थप्राप्ति झाली. प्रऱ्हाद, नमुचि आणि मंकी यांनाहि ज्ञानाच्याच योगानें सुस्थिति प्राप्त झाली. तेव्हां ज्ञानापेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें काय बरें आहे ?

ह्याविषयीं एक प्राचीन इतिहास म्हणून इंद्र आणि काश्यप यांमधील संवाद सांगत असतात. तो हे युधिष्ठिरा, तुला मी सांगतों, ऐक. काश्यप नांवाच्या, कडक तपश्चर्या करणाऱ्या एका ऋषिपुत्राला कोणीं एक श्रीमान् वैश्यानें उन्मत्तपणानें आपल्या रथाचा धक्का देऊन पाडिलें. तो ऋषिपुत्र पडला असतां अत्यंत व्याकुळ झाला आणि धैर्य सोडून मोठ्या क्रोधानें बोलला, 'मी आतां प्राण देणें बरें ! माझ्यासारख्या निर्धनानें आतां जगून तरी काय उपयोग आहे ?' असा तो मरण्याच्या इच्छेनें स्वस्थ व मूर्च्छित होऊन पडला असतां इंद्र शृगालरूपानें तेथें आला आणि त्या द्रव्यलुब्ध ऋषिपुत्राला बोलला, " जगांतील सर्व प्राणी मनुष्ययोनीची इच्छा करितात आणि त्यांतहि मनुष्यत्व प्राप्त झालें असतां ते सर्व ब्राह्मणत्वाचें अभिनंदन करितात. काश्यपा, तूं मनुष्य आहेस, त्यांत ब्राह्मण असून वेदज्ञहि तसाच आहेस. असें हें दुर्लभ मनुष्यपण प्राप्त झालें असतां मूर्खपणानें त्याचा त्याग करण्यास तयार होणें हें तुला शोभत नाहीं. अरे, लाभ म्हटला म्हणजे तेथें अभिमान असलाच पाहिजे. मीं धन मिळविलें, ह्या अभिमानालाच द्रव्यलाभ म्हणत असतात. वस्तुतः द्रव्याचा कोणाशींहि संबंध नसतो. 'तूं कोणाच्याहि धनाची इच्छा करूं नकोस. म्हणून जें श्रुतींत सांगितलें आहे, तें अगदीं बरोबर आहे.

"तुझें स्वरूप खरोखर संतोषकारक आहे, परंतु लोभामुळें तूं त्याचा अनादर करून मरण्यास सिद्ध झाला आहेस ! अहो, ज्यांना हात आहेत, ते प्राणी खरोखरच धन्य होत. ज्यांना हात आहेत, असे लोक मला फार आवडतात. ज्याप्रमाणें तुला धनाची अत्यंत आवड आहे, त्याप्रमाणें मला हात असलेल्या लोकांची फार इच्छा आहे. प्राण्याला हस्तलाभासारखा दुसरा कोणता लाभ आहे, असें वाटत नाहीं. हे विप्रा, हात नसल्यामुळें आम्हांला आपल्या अंगावरील कांटे काढतां येत नाहींत, किंवा शरीरावरील दंश करणारे लहानसहान प्राणीहि उपटून टाकितां येत नाहींत. परंतु ज्यांना ईश्वरकृपेनें दशांगुलयुक्त हात प्राप्त झाले आहेत त्यांना अंगाला दंश करणारे कृमी

काढितां येऊन त्यांचा नाशहि करितां येतो. त्यांना पर्जन्य, थंडी आणि ऊन यांपासून आपलें संरक्षण करितां येतें. वस्त्र, अन्न, सुख, शय्या आणि निवांत प्रदेश यांचा त्यांना उपभोग घेतां येतो. ते बैलावर आरोहण करून त्याजकडून भार वाहवितात आणि अनेक उपायांनीं त्यांजकडून कष्ट करवून मिळविलेल्या वस्तूंचा उपभोग आपणच घेतात. जे जिह्वाहीन, दीन, बलहीन आणि हस्तहीन प्राणी आहेत, तेहि नानाप्रकारचीं दुःखें सहन करितात. परंतु हे मुने, तूं तसा नाहींस, हें तुझें सुदैव होय. सुदैवानें तूं शृगाल, कृमि, मूषक, सर्प, बेडूक किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि पापयोनींत जन्मला नाहींस. एवढ्या लाभानें देखील तुला संतुष्ट राहिलें पाहिजे होतें. तूं तर सर्व प्राण्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा ब्राह्मणकुलांत जन्म पावला आहेस. काश्यपा, माझें शरीर हे कृमि कसें खाऊन टाकीत आहेत पहा! मला हात नसल्यामुळें त्या कृमींना हांकून लावण्याचें सामर्थ्य माझ्या अंगीं नाहीं. माझी ही अवस्था किती करुणास्पद आहे, हें पहा तर खरें. अशी स्थिति असूनहि अकार्य म्हणून मी शरीरत्याग करीत नाहीं. असें केल्यानें मी कदाचित् याहूनहि वाईट अशा पापयोनींत पडेन, म्हणून मी तसें करीत नाहीं. ज्या पापयोनीपैकीं शृगालयोनीमध्यें मी उत्पन्न झालों आहें, तीहूनहि अनेक पापयोनि आहेत.

"कित्येक लोक जात्याच अतिशय सुखांत उत्पन्न झालेले असतात, तर दुसरे अत्यंत दुःखांत झालेले असतात. परंतु ह्या दोहोंतहि चिरकालचें सुख पावलेला कोणी प्राणी माझ्या पाहण्यांत नाहीं. मनुष्य संपन्नदशेला गेला म्हणजे त्याला राज्यपदाची इच्छा उत्पन्न होते. राज्यप्राप्तीनंतर त्याला देवत्वाची इच्छा होते आणि त्यानंतर त्याला इंद्रपदाचीहि इच्छा होते. तूं जरी मोठा संपन्न झालास, तरी तूं राजा किंवा देवता होणार नाहींस. कदाचित् दैवयोगेंकरून तुला इंद्रपदाची प्राप्ति झाली किंवा देवत्व प्राप्त झालें, तरी कधीं सुख म्हणून प्राप्त होणार नाहीं. प्रिय वस्तूच्या लाभानें मनुष्याला तृप्ति होतेच असें नाहीं. जलाच्या योगानें तृष्णा शांत होत नाहीं, तर समिधांच्या योगानें जसा अग्नि अधिकच प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणें ती भडकत असते. तुझ्यामध्यें जसा शोक आहे, तसा हर्षहि आहे. तशींच सुखदुःखेंहि आहेत. मग त्या हर्षाच्या योगानें शोकाचें निरसन न करितां हा शोक करणें हें योग्य नव्हे. सर्व वासना आणि सर्व क्रिया यांचें मूळ जी बुद्धि आणि इंद्रियसमुदाय त्यांना पिंजऱ्यांत बद्ध करून टाकलेल्या

शकुंताप्रमाणें अडकवून टाकिलें असतां मग तुला भीति बाळगण्याचें कारण काय आहे? दुसरें मस्तक अथवा तिसरा हात यांचें छेदन होईल, अशी भीति कोणालाहि नसते, कारण मूळांतच जें नाहीं, त्याच्यापासून मुळींच भय बाळगण्याचें कारण नाहीं. अरसज्ञ मनुष्याला कोणत्याहि वस्तूची वासना होत नाहीं. स्पर्शाच्या, दर्शनाच्या किंवा श्रवणाच्या योगानें ती वासना उत्पन्न होत असते. तुला मद्याचें अथवा लट्वाकपक्ष्याचें स्मरण कधीं होत नाहीं. त्यांहून दुसरा कोणताहि भक्ष्य पदार्थ गोडीनें श्रेष्ठ नाहीं. परंतु तुला त्याची मधुरता न समजल्यामुळें कधीं त्याचें स्मरण होत नाहीं. कोणत्याहि प्राण्याला जे पदार्थ कधींहि भक्ष्य नसतात, त्यांच्या आस्वादाची चव नसल्यामुळें त्यांचें स्मरण त्यांना कधींहि होत नसतें. म्हणून त्यांचें प्राशन, त्यांचा स्पर्श आणि त्यांचें दर्शन यांचा त्याग करणें, हेंच मनुष्यांना हितकर होय, ह्यांत संशय नाहीं.

"ज्यांना हात आहेत, जे बलसंपन्न आहेत, तसेच जे धनवंत आहेत, अशा मनुष्यांना मनुष्येंच दास करितात. वध, बंधन इत्यादि क्लेश पुनःपुनः भोगावे लागून त्यांना दुःख होतें. तथापि त्या स्थितींतहि ते रमतात, आनंद पावतात आणि हसतात. दुसरे कोणी बाहुसामर्थ्यसंपन्न, विद्यावंत व बुद्धिमान् पुरुष निंद्य आणि दीन अशा पापवृत्तीचें अवलंबन करितात. दुसरी कांहीं वृत्ति आपण पत्करावी असें त्यांस वाटत असतें; परंतु आपल्या कर्मानुसार जें ठरलेलें असतें, तदनुसार सर्व कांहीं होत असतें. पुष्कळ चांडालादि हीनजातीय लोकहि आत्मत्याग करण्यास कधीं सिद्ध होत नाहींत. ते आपल्याच जातीनें सर्वदा संतुष्ट असतात, अशी ही माया आहे पहा! काश्यपा, हस्तहीन, अर्धांगानें पीडित आणि इतर रोगी यांना पाहिलें असतां व तुझे सर्व अवयव पूर्ण आहेत, ही गोष्ट ध्यानांत घेत असतां, आपणाला हा लाभ झाला आहे, असेंच तुला म्हणावें लागेल. हे ब्राह्मणा, तुला हा देह जर रोगरहित व तापरहित मिळाला आहे, तुझीं सर्व अंगें जर संपूर्ण आहेत, तुझा लोकांमध्यें धिक्कार होत नाहीं, जातिभ्रंशकर कोणताहि कलंक तुला लागलेला नाहीं, तर तूं ऊठ आणि धर्मकृत्यें करण्यास लाग, आत्मत्याग करणें तुला शोभत नाहीं. हे ब्राह्मणा, माझें हें म्हणणें तूं ऐकून घेशील आणि त्यावर विश्वास ठेवून जर वागशील, तर वेदोक्त धर्माचें मुख्य फल जी चित्तशुद्धि ती तुला मिळेल. आपलें अध्ययन आणि अग्निसंस्कार यांचें रक्षण तूं कर. त्याचप्रमाणें सत्य,

दम आणि दान यांचेंहि आचरण कर. कोणाशींहि स्पर्धा करूं नकोस. ज्यांनीं उत्कृष्ट प्रकारचें अध्ययन केलें आहे, ज्यांचें यजन-याजन उत्तम चाललें आहे, त्यांना शोक करण्याचें कारण तरी कोठून पडणार किंवा दुसऱ्याचें अशुभ तरी कसें चिंतणार ?

"आपलीं यज्ञादि कर्में सुयंत्रित पार पडावीं, एवढीच केवळ त्यांची इच्छा, आणि त्यामुळेंच त्यांना मोठें सुख मिळत असतें. उत्तम नक्षत्र, उत्कृष्ट तिथि, आणि शुभ मुहूर्त यांवर उत्पन्न झालेले जे असतात, ते यज्ञ, दान आणि संतति यांविषयीं सर्वदा यथाशक्ति यत्न करीत असतात. तसेंच जे कोणी आसुर नक्षत्र, वाईट तिथि आणि दुष्ट मुहूर्त यांवर जन्मलेले असतात, ते आसुरी योनीमध्यें जन्म पावतात, त्यांना यज्ञफलाची प्राप्ति होत नसते. पूर्वीं मी कुत्सित पंडित असून हेतुवादानें सर्वदा वेदांची निंदा करीत असें आणि निरर्थक अशा अनुमानप्रधान तर्कविद्येमध्यें आसक्त होत असें. मी सर्वदा हेतुवादाचें अवलंबन करून सभांमध्यें हेतुवादानेंच भाषण करीत असें. सभांमधून वेदवाक्यांचा विचार चालला असतां मी ब्राह्मणांना कठोरपणानें बोलत असें. मी नास्तिक, सर्वशंकी, मूर्ख आणि स्वतःला पंडित मानणारा असा होतों. हे द्विजा, त्याच कर्माचें फळ म्हणून मला ही शृगालयोनि प्राप्त झाली आहे. शेंकडो दिवसरात्र जाऊन जरी मला पुनः मनुष्यत्व प्राप्त झालें, तरी किती बरें होईल म्हणून सांगूं ? मग मी संतुष्ट, अप्रमत्त, यज्ञ, दान आणि तप यांमध्यें आसक्त, ज्ञेय जाणणारा आणि त्याज्याचा त्याग करणारा असा होईन !"

युधिष्ठिरा, हें त्याचें भाषण ऐकून तो काश्यप मुनि तत्काळ उठला आणि त्याला म्हणाला, 'तूं मोठा कुशल आणि बुद्धिमान् पुरुष आहेस.' त्यानें विस्मय पावून आपल्या ज्ञानदृष्टीनें त्याजकडे पाहिलें, तों तो देवाधिपति शचीपति इंद्र आहे, असें त्याला आढळून आलें. नंतर त्या काश्यपानें इंद्राची पूजा केली आणि नंतर त्याच्या अनुज्ञेनें आपल्या घरीं तो निघून गेला. १२. १. १८०.

अध्याय १८१ वा.

[१ पूर्वजन्मार्जिताचें स्वरूप.]

युधिष्ठिर—हे पितामहा, ज्या ज्या दानांचा, यज्ञकर्मांचा किंवा तपश्चर्येचा शुभकारक परिणाम होतो, तीं तीं दानादि कर्मे किंवा गुरुशुश्रूषा हीं कशीं करावीं, तें मला सांग.

भीष्म—अनर्थकारक आणि म्हणूनच स्वतःच अनर्थरूप असलेले जे कामक्रोधादि विकार यांचा आत्म्याला बुद्धिद्वारा संपर्क लागला म्हणजे मनुष्याचें मन पापाला प्रवृत्त होतें. मलिन कर्मांचें आचरण केल्यानें मनुष्य संकटमय नरकलोकांतच राहण्यास योग्य ठरतो. पापाचरणी दरिद्री लोकांच्या मागें दुर्भिक्षामागें दुर्भिक्ष, क्लेशामागें क्लेश, भीतीमागें भीति, मृत्यूमागें मृत्यु, अशा संकटपरंपरा लागतात. तसेंच श्रद्धाळु अंतःकरणानें इंद्रियनिग्रह करून जे लोक पुण्यकर्माचें आचरण करतात, ते धनाढ्य बनतात, त्यांना एकामागून एक उत्सवाचे प्रसंग प्राप्त होतात, त्यांना क्रमाक्रमानें वरच्या वरच्या लोकांची प्राप्ति होते व एकापेक्षां एक वरचढ अशीं सुखें प्राप्त होतात. नास्तिक लोक साप, चोर इत्यादिकांचें भय ज्या ठिकाणीं आहे व जेथील गुहांमधून वाघासारखे, मदोन्मत्त गजांसारखे क्रूर प्राणी आहेत, अशा वनांत शिरतात—म्हणजे अशा वनांतल्याप्रमाणें संकटें त्यांच्यावर येतात—व हातबेडी घातलेल्या एकाद्या माणसाप्रमाणें त्यांना या संकटांचा प्रतिकारहि करितां येत नाहीं. याच्या उलट, देव, अतिथि व साधु पुरुष हे ज्यांना प्रिय आहेत, असे पुरुष दानादिकांनीं सुलभ बनलेल्या योग्यांनाच प्राप्त होणाऱ्या अशा सुखकर मार्गाला लागतात. ज्या लोकांना धर्माची चाड नसते, असे लोक म्हणजे धान्यांतील फोलाप्रमाणें किंवा पक्ष्यांच्या मधील माशांप्रमाणें होत. ज्या ज्या पुरुषानें जें जें कर्म केलेलें असतें तें तें, त्याच्या मागें मागें येतें. त्याला चुकविण्यासाठीं तो कितीहि वेगानें पळाला तरी कृतकर्म हें पुरुषाला कधींच सोडीत नाहीं. कृतकर्म हें कर्ता थांबला तर त्याच्या बरोबर थांबतें; तो चालूं लागला तर त्याच्याबरोबर चालतें. सारांश, छायेप्रमाणें कृतकर्म हें कर्ता जें जें करील तें तें करतें व त्याची पाठ सोडीत नाहीं. ज्या पुरुषानें जें ईप्सित कर्म पूर्वी केलें असेल, त्याचीं फलें त्याला एकट्याला भोगावीं लागतात.

स्वतः केलेल्या कर्मांचें फल हाच ज्याचा ठेवा, असा हा दैवाधीन असलेला प्राणिमात्राचा समुदाय कालाच्या प्रवाहाबरोबर आकर्षिला जात असतो. फळें व फुलें यांच्या उत्पत्तीला कोणत्याहि बाह्य प्रेरणेची जरूरी नसते, तीं ज्याप्रमाणें कोणाच्याहि सांगण्याची वाट न पहातां योग्य काळीं उत्पन्न होतात व पिकतात–कधींहि योग्य कालाचें उल्लंघन करीत नाहींत—त्याप्रमाणें पूर्वजन्मींचें कृतकर्म मनुष्याला योग्य काळीं योग्य फल देतें. मान किंवा अपमान; लाभ किंवा नुकसान; अथवा, नाश किंवा अभ्युदय हीं पूर्वजन्मींच्या कृतकर्मांनुसार घडून येतात किंवा नाशहि पावतात. कृतकर्मांच्या अनुरोधानें त्यांचें रहाटगाडगें नेहमीं चाललेलें असतें. मातेच्या उदरामध्यें येऊन, स्वतः पूर्वजन्मीं आचरिलेलें सुकृत किंवा दुष्कृत मनुष्याला भोगावें लागतें. त्यासाठीं गर्भवास स्वीकारावा लागतो. पुरुष बाल असो, तरुण असो, वा म्हातारा असो, तो जें जें कर्म–शुभाशुभ कर्म–ज्या ज्या वेळेला करील, त्या त्या कर्मांचें फळ, त्या त्या अवस्थेमध्यें त्याला प्राप्त होतेंच होतें. वत्स ज्याप्रमाणें हजारों गाईंच्या कळपांतून आपली आई हुडकून काढतो, त्याप्रमाणें मनुष्याचें कृतकर्म-हि त्याला हुडकून काढीत असतें. पाण्यांत भिजलेलें वस्त्र ज्याप्रमाणें प्रथम धुवून काढल्यानें स्वच्छ होतें, त्याप्रमाणें विषयत्याग करून तपश्चर्या करणाऱ्याचें मन शुद्ध होऊन त्याला दीर्घकालीन अक्षय सुख–मोक्ष–मिळतो. पक्ष्यांचें आकाशांतील निवासस्थान अमकें म्हणून दाखवितां येत नाहीं किंवा पाण्यांतील माशांचें घर कोठें तें सांगतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञात्या लोकांची गति असते. असो. उगाच आक्षेपरूपी वाक्यें उच्चारण्यांत किंवा दोषांची घोषणा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तेव्हां स्वतःच्या कौशल्याचा उपयोग करून स्वतःला योग्य अशा तऱ्हेचें आत्मकल्याण करून घ्यावें, हाच श्रेयस्कर मार्ग होय. १२. ३. १८१.

अध्याय १८२ वा.

[१ पूर्वजन्मार्जिताविषयीं भृगु-भरद्वाजांचा संवाद.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, हें चराचर विश्व कोठून उत्पन्न झालें व प्रळयकाळच्या वेळीं हें कोठें जाईल, तें मला सांग. समुद्र, आकाश, पर्वत, मेघ, पृथ्वी, अग्नि आणि वायु यांनीं युक्त असा हा विश्वगोल

कोणीं निर्माण केला ? या पृथ्वीवरचीं सर्व भूतें कशीं निर्माण झालीं; त्यांत वर्णभेद कोठून आले; पावित्र्य व अशुद्धता हीं कशीं उत्पन्न झालीं; त्यांचा धर्माधर्मविवेक कसा झाला; पृथ्वीवर वावरणाऱ्या प्राण्यांचा जीव कशा प्रकारचा असतो; मेलेलीं माणसें मेल्यानंतर कोठें जातात; कोणच्या लोकांतून कोणच्या लोकांत जातात, तें सर्व तूं मला सांग.

भीष्म—पूर्वी भरद्वाजानें भृगूला हाच प्रश्न केला होता, असा इतिहास आहे. त्या वेळेस भृगूनें भरद्वाजास जें पुरातन शास्त्र सांगितलें, तें मी आतां तुला सांगतों. कैलासपर्वताच्या शिखरावर आत्मतेजानें तळपत असलेला महर्षि भृगु याला पाहून भरद्वाजानें त्याला प्रश्न केला, 'महाराज, समुद्र, आकाश, पर्वत, मेघ, पृथ्वी, अग्नि व वायु यांनीं युक्त असा हा विश्वगोल कोणीं निर्मिला ? यांत नानाप्रकारचे प्राणिमात्र, नानाप्रकारचे वर्णभेद, कोठून आले; पावित्र्य व अपावित्र्य, धर्म व अधर्म यांबद्दलच्या कल्पना कोठून आल्या; जीवाचें स्वरूप काय, मृत झाल्यावर जीव कोठें जातो, परलोकीं वा इहलोकीं त्याची स्थिति कशी असते, हें सर्व हे महाभागा, तूं मला सांग.

भरद्वाजानें अशी शंका विचारल्यानंतर ब्रह्मतेजानें तळपणाऱ्या त्या ब्रह्मर्षीनें त्याला सर्व सांगितलें.

भृगु—ज्याचें वर्णन 'हा असा आहे' अशा शब्दांनीं करितां येत नाहीं, किंवा 'हा असा नव्हे' असेंहि ज्याच्याबद्दल म्हणतां येत नाहीं, असल्या अज्ञातापासून मन जन्माला आलें व त्या मनांत चित्स्वरूपाचें प्रतिबिंब पडलें. या प्रतिबिंबानें युक्त अशा मनालाच मानस म्हणतात. हा आद्यंतरहित आहे. अभेद्य आहे, अजर आहे, अमर आहे. महर्षींना ज्ञात असलेल्या या मानसालाच अव्यक्त असें म्हणतात. हा नित्य आहे. हा कोणत्याहि प्रकारें नाश पावत नाहीं किंवा क्षीणहि होत नाहीं. सर्व प्राणिमात्र याच्यापासून उत्पन्न झालेले असून जन्म, मृत्यु, जरा-व्याधि हे दोष या प्राण्यांच्या मागें लागलेले आहेत. ह्या अव्यक्तानें प्रथम महत्तत्त्व निर्माण केलें; महत्तत्त्वापासून अहंकार उत्पन्न झाला; अहंकारापोटीं आकाश झालें; आकाशापासून पाणी, पाण्यापासून अग्नि व वायु आणि अग्नि व वायु यांच्या संयोगानें पृथ्वी निर्माण झाली.

नंतर स्वयंभु परमेश्वरानें एक दिव्य तेजस्वी असें कमल निर्माण केलें. त्या पद्मामधून वेदराशि ब्रह्मा निर्माण झाला. या ब्रह्मदेवालाच अहंकार अशी संज्ञा आहे. हा सर्व पंचमहाभूतांचा आत्मा असून प्राणिमात्रांची उत्पत्तिहि याच्यापासून होते. हे जे पंचधातु म्हणजे आकाशादिक हाच ब्रह्मदेव होय. पर्वत ह्या याच्या अस्थि आहेत. पृथ्वी हीच याचीं मेद व मांस; समुद्र हेंच रक्त; आकाश हेंच उदर होय. आकाशांत वाहणारा वायु हाच याचा निःश्वास; अग्नि हेंच याचें तेज; नद्या याच याच्या रक्तवाहिन्या होत; अग्नि व सोम यांच्यासारखेच असणारे चंद्र-सूर्य हे या पुरुषाचे डोळे आहेत; वरतीं दिसणारा आकाशकटाह हें याचें मस्तक; खालची जमीन हे याचे पाय व भोंवतालच्या दिशा हेच याचे हात. असल्या या भगवान् ब्रह्मयाला विष्णु अथवा अनंत म्हणतात. हा सर्व भूतांचा आत्मा असून सर्व भूतांमध्यें निवास करतो. कृतात्मे जे ज्ञानी पुरुष त्यांना सुद्धां फार कष्टानें याचें ज्ञान होतें. असो. सर्व भूतांना उत्पन्न करणारें अहंकारतत्त्व ज्यानें निर्माण केलें तो हा आहे. ज्याच्यापासून सर्व विश्व निर्माण झालें तोच हा होय. याप्रमाणें हे भरद्वाजा, तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे.

भरद्वाज—आकाश, दिशा, पृथ्वी, वायु, इत्यादिकांचें परिमाण–मोजमाप–काय तें मला सांगून, हे महाभागा, माझ्या संशयाचें निरसन कर.

भृगु—सिद्ध पुरुषांनीं आणि दैवतांनीं सेविलेलें हें आकाश अनंत व रम्य असून याच्या आश्रयाला असणाऱ्या नानाविध वस्तूंनीं व्यापिलेलें आहे. याचा थांग मुळींच लागत नाहीं. वर वर जाऊन व खालीं खालीं येऊन सुद्धां चंद्र-सूर्यांनाहि आकाशाचा अंत लागत नाहीं. खालवर घिरट्या घालूनहि आकाश केवढें आहे, याचा थांग चंद्र-सूर्यांनाहि नाहीं. या ठिकाणीं आत्मतेजानें अग्नी-प्रमाणें शोभणारे स्वयंप्रकाश देव वास्तव्य करितात; पण, त्यांनाहि या आकाशाचा अंत कळत नाहीं, इतकें हें आकाश दुर्गम व अनंत आहे. जसजसें वरवर जावें तसतसें हें आकाश स्वयंप्रकाश अशा देदीप्यमान देवांनीं व्यापिलेलें आहे, असें दिसतें. पृथ्वीतलाच्या शेवटीं समुद्र, समुद्राच्या शेवटीं अंधकार, अंधकाराच्या शेवटीं पाणी, पाण्याच्या शेवटीं अग्नि, अशी स्थिति सांगतात.

पातालाच्या शेवटीं पाणी, पाण्याच्या शेवटीं सर्पराज, त्याच्यापुढें आकाश व त्याच्यापुढें पुनः पाणी असलें हें अनुस्यूत रहाटगाडगें आहे. हेंच भगवंताचें

परिमाण-मोजमाप-होय. याचा अंत कधींहि कोणास लागणार नाहीं. अग्नि, वायु व जल यांचाहि अंत कोणास कळत नाहीं. अग्नि, वायु व जल यांचें तसेंच क्षितितलाचें परिमाण-रूप व स्पर्श यांनीं रहित असलेल्या आकाशा-प्रमाणेंच अमोज आहे. तत्त्वज्ञान यथायोग्य तऱ्हेनें न झाल्यानें हीं तत्त्वें आकाशापासून भिन्न मानिलीं जातात. नानाप्रकारच्या शास्त्रांत अनेक ऋषींनीं त्रैलोक्याचें व सागराचें प्रमाण सांगितलें आहे, ही गोष्ट खरी; तथापि, वस्तु-स्थिति तशी नाहीं. अगम्य व अदृश्य अशा वस्तूचें प्रमाण कोणीं सांगावें? सिद्धांची गति—जाण्यायेण्याचा मार्ग—तशीच देवांचीहि गति जर परिमित ठरूं लागली, तर परमात्म्याचें आनंत्यहि औपचारिकच ठरेल व असें होणें हें 'अनंत ब्रह्म' या श्रुतीशीं विरुद्ध आहे. तेव्हां ज्याचें नामधेय सर्वथा सार्थ आहे, असा हा मानसाख्य महात्मा अनंतच होय. जें आरंभीं नसतें व शेवटींहि नसतें, त्याचें भासमान स्वरूपहि पण अभावरूपच होय. त्याचा ऱ्हास किंवा वाढ हीं भासमानच असतात. तेव्हां जीव जरी ब्रह्मरूप झाला, तरीहि त्याला जगताचें यथार्थरूप जाणतां येणें शक्य नाहीं.

असो. अशा त्या पुष्करापासून सर्वज्ञ, धर्ममय, सर्वोत्तम, असा मूर्तिमान् पहिला प्रजापति भगवान् ब्रह्मदेव निर्माण झाला.

भरद्वाज—ब्रह्मदेव पुष्करांतून निर्माण झाला असें मानल्यास, उत्पत्ति-क्रमानुसार कमल श्रेष्ठ ठरतें आणि आपण तर ब्रह्मदेव श्रेष्ठ होय, असें सांगितलें हें कसें? हा माझा संशय आपण दूर करावा.

भृगु—मानसाख्य महात्म्याची जी मूर्ति ब्रह्मस्वरूप धारण करिती झाली तिचें आसन म्हणून पृथ्वीलाच कमल मानिलें आहे. आकाशाला भिडलेला मेरुपर्वत हीच त्या कमलाची कर्णिका. त्याच्या मध्यभागीं राहून हा प्रभु विश्वाची निर्मिति करितो. १२. ३. १८२.

अध्याय १८३ वा.

[१ भृगु-भरद्वाजांचा सृष्टिविषयक संवाद. २ भूतोत्पत्ति.]

(१) भरद्वाज—मेरुपर्वताच्या मध्यभागीं राहून, तो भगवान् ब्रह्मदेव नाना-प्रकारच्या प्रजा कशा निर्माण करतो, तें हे द्विजसत्तमा, तूं मला सांग.

भृगु—त्या मानसाख्य महात्म्यानें नानाप्रकारच्या प्रजा मनापासूनच निर्माण केल्या व मग त्यांच्या रक्षणासाठीं त्यानें प्रथम जल निर्माण केलें. जल हें सर्व भूतांचा प्राण होय. याच्या योगानें सर्व प्रजांचें संवर्धन होतें. पाणी नसलें म्हणजे सर्व नाश पावतात; म्हणून जलानेंच सर्व वेढिलेलें आहे. पृथ्वी, पर्वत, मेघ वगैरे ज्या ज्या गोष्टींना मूर्तस्वरूप आहे त्या त्या सर्व पाण्याच्याच मुळें होतात. कारण, पाण्याचा घनीभाव-घट्ट होणें-द्रव्यरूपाचें घनरूप होणें-यालाच भूतोत्पत्ति म्हणतात; कारण, हें घनरूप म्हणजेच पृथिव्यादि पदार्थ होत.

भरद्वाज—पाणी कसें उत्पन्न झालें, अग्नि व वायु कोठून निर्माण झालीं, पृथ्वीची उत्पत्ति कशापासून झाली, तें मला सांगून माझा संशय नाहींसा कर.

(२) भृगु—पूर्वीं ब्रह्मकल्पाच्या वेळेस अनेक ब्रह्मर्षि एकत्र जमले होते व त्यांच्यांत त्या वेळेला हाच प्रश्न निघाला होता. लोकांची उत्पत्ति कशी झाली, याबद्दल संदेह उत्पन्न झाला असतांना, ते ब्रह्मर्षि ध्यानमग्न होऊन, मौन धरून, निश्चल राहून, आहार टाकून, वारा पिऊन शंभर (देवांचीं) वर्षें राहिले. तेव्हां, आकाशांतून त्यांच्या कानावर ब्रह्ममयी वाणी पडली. पूर्वीं काजळासारख्या काळ्या अंधकारानें व्यापिलेलें असें पर्वतासारखें अनंत व चंद्र-सूर्य ज्यांत नाहींत, असें आकाश निर्माण झालें व तें सुप्तावस्थेंत असलेलें दिसलें. ज्याप्रमाणें अंधकाराच्या एका राशींतून दुसरी राशि निर्माण होते, त्याप्रमाणें आकाशांतूनच जल निर्माण झालें व त्या जलाच्या प्रवाहांतून नाद निर्माण झाला, हाच शब्द होय. पहिल्या प्रथम अच्छिद्र असलेलें भांडें निःशब्द आहे असें वाटतें. पण, त्यांत पाणी भरण्यास सुरवात केल्यावर त्यांतूनच शब्द निघतो. त्याचप्रमाणें, आकाशाच्या सीमेवर पाणी भिडलें म्हणजे समुद्राच्या पृष्ठभागापासून वायु निर्माण होतो व त्यांतून शब्द निघतो. समुद्र-पृष्ठापासून निघणारा हा वायु सर्व आकाशभर फिरतो व त्याची शांति कशानेंहि होत नाहीं. हा वायु आणि जल यांच्या संघर्षानें तेजस्वी, महाबल, असा अग्नि निर्माण झाला व त्यानें आकाश अंधकाररहित केलें. हा अग्नि वायूचें साहाय्य घेऊन जलाला आकाशांत उडवितो व पुढें वायूशीं संयुक्त झाल्यामुळें घनरूप होतो. घनरूप पावलेल्या या अग्नीचा दुसरा भाग जो आकाशांत जातो, त्याचेंच घनरूप म्हणजे पृथ्वी होय. सर्व रस, सर्व गंध, सर्व प्रकारचा स्निग्ध-

पणा, सर्व प्राणिमात्र या सर्वांचें उत्पत्तिस्थान ही पृथ्वी होय व हिच्यापासूनच सर्वांची निर्मिति होते. १२. ३. १८३.

अध्याय १८४ वा.

[१ पांचांनाच भूतसंज्ञा कां ? २ स्थानवरांचें पांचभौतिकत्व. ३ पृथिव्यादिकांचे गुण.]

(१) भरद्वाज—ज्यांनीं हे सर्व लोक व्यापृत केलेले आहेत व ज्यांना महाभूतें अशी संज्ञा आहे, असे हे ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेले पंचधातु होत. पण, यावर शंका अशी कीं, पूर्वीं ब्रह्मदेवानें हजारों भूतें निर्माण केलीं असतां या पांचांनाच ' भूत ' अशी संज्ञा कां ? यांच्यांत असें विशेष काय आहे ?

भृगु—' महंत ' हा शब्द अमितत्व–अनंतत्व–दर्शवितो. ज्याला मोजमाप लावितां येत नाहीं, त्याला महत् म्हणतात. तसेंच ज्यांला उत्पत्ति आहे –जीं उत्पन्न होतात–तीं सर्वच भूतें होत. पंचमहाभूतें अनंत असून उत्पत्तियुक्त आहेत. म्हणून, त्यांना महाभूतें म्हणतात. शरीर हें पांचभौतिकच आहे. यांतील हालचाल वायूमुळें होते. या शरीरांतील पोकळी हें आकाश, यांतील ऊष्मा हा अग्नि, यांच्यांतील द्राव हें पाणी व काठिन्य ही पृथ्वी होय. म्हणून शरीराला पंचभूतात्मक म्हणतात. अशा प्रकारानें सर्व चराचर सृष्टि या पंचमहाभूतांचीच झालेली आहे. श्रोत्र, घ्राण, रस, स्पर्श, दृष्टि हीं पंचेंद्रियें अनुक्रमानें आकाश, पृथ्वी, जल, वायु, तेज यांची ओळख करून देतात. तेव्हां तीं तद्रूपच होत.

(२) भरद्वाज—स्थावरजंगमांचे ठिकाणीं पंचमहाभूतें आहेत, असें तूं सांगितलेंस. परंतु, स्थावर वस्तूंच्या शरीरांत पंचधातु, पंचमहाभूतें दिसत नाहींत. ज्यांच्या अंगांत उष्णता नाहीं, ज्यांना हालचाल नाहीं, जे घनरूप आहेत, अशा वृक्षादिकांच्या ठिकाणीं पंचधातु कोठून येणार ? ज्यांना ऐकूं येत नाहीं, चव कळत नाहीं व स्पर्शहि समजत नाहीं, त्यांना पांचभौतिक कसें म्हणावयाचें ? वृक्षांच्या ठिकाणीं रस नाहीं, तेज नाहीं, भूमिद्रव्य त्यांच्यांत सांपडत नाहीं, तेथें वायु नाहीं, आकाशहि नाहीं. तेव्हां, वृक्षांना पांचभौतिकत्व नाहीं.

भृगु—वृक्ष जरी घनरूप असले तरी त्यांच्या ठिकाणीं आकाशद्रव्याचा भाग आहे. ही गोष्ट त्यांना फुलें व फळें येतात, यावरून सिद्ध होते. वृक्षांना

स्पर्शज्ञान आहे, म्हणूनच त्यांच्या साली, फुलें व फळें हीं उन्हानें आतळलीं जातांच कोमेजतात. वायु, अग्नि आणि वज्र यांचा आवाज ऐकतांच वृक्षांचीं पानें, फुलें फळें, गळून पडतात. अर्थातच, वृक्षांना शब्दज्ञान आहे. वृक्षांवर वेली चढतात व त्यांना चोहों बाजूंनीं वेढतात. त्या वेलींना आपला मार्ग सांपडतो, तो कांहीं दृष्टीवांचून नव्हे. तेव्हां वृक्षांना दृष्टिहि आहेच. नाना प्रकारची धुरी दिल्यानें, धुराच्या योगानें झाडें निरोगी होऊन फलपुष्पांनीं समृद्ध होतात; तेव्हां झाडांना वास घेतां येतो, हेंहि नक्कीच झालें. मूळांच्या द्वारें झाडांना पाणी मिळतें, त्यांना रोग उत्पन्न होतात व त्यांचा प्रतिकारहि केला जातो. तेव्हां रसज्ञानहि वृक्षांना आहे, हें उघडच होतें. कमळाच्या देठानें तोंडानें पाणी ज्याप्रमाणें शोषून घ्यावें, त्याप्रमाणें झाडें मूळांच्या द्वारानें पाणी शोषून घेतात. या ठिकाणीं वायुत्वाचें साहाय्य लागतें; कारण शोषण हें त्याचें कर्म होय. सुख व दुःख यांचा अनुभव घेण्याची पात्रता झाडांत आहे. तसेंच झाडें तोडलीं तरी तीं पुन्हां वाढतात. तेव्हां त्यांच्यांत चैतन्य आहे असेंच मानलें पाहिजे. झाडें निर्जीव समजून चालणार नाहीं. वृक्षांनीं मूलद्वारानें शोषून घेतलेलें जल, अग्नि व वायु पचवितात व या आहारपचनानें झाडांत स्निग्धता येऊन त्यांची वृद्धि होते. जंगम वस्तूंच्या ठिकाणीं प्रत्येक वस्तुमात्रामध्यें पंचमहाभूतें आहेत व हीं प्रत्येक शरीरामध्यें वेगळ्या वेगळ्या स्वरूपांत आपलें कार्य करीत असतात. यांच्यामुळेंच शरीराचे व्यापार चालू रहातात. शरीरामध्यें त्वचा, मांस, हाडें, मज्जा व स्नायु हे पृथ्वीचे पांच विकार होत. तेज, अग्नि, क्रोध, चक्षु व पोटांतील जठराग्नि—ज्याच्या योगानें अन्नपचन होतें तो—हे अग्नीचे विकार आहेत. कान, नाक, तोंड, हृदय व कोठा हीं पांच म्हणजे शरीरांतील पांच आकाशविकार होत. कफ, पित्त, घाम, वसा व रक्त हे प्राण्यांच्या शरीरांतील पांच जलप्रकार आहेत. ज्याच्या योगानें प्राणी चलनवलन करतो तो वायुप्रकार म्हणजे प्राण. ज्याच्या योगानें मोठमोठीं शक्तीचीं कामें प्राणी करतो, तो वायुप्रकार म्हणजे व्यान. अपान वायूची गति अधोमुख असते. उदान वायु उच्छ्वास करवितो. याचाच शरीराच्या भिन्नभिन्न भागांशीं संस्पर्श झाला असतां निरनिराळे शब्दध्वनि उमटतात. समान वायु हृदयाकाशांत वास करतो. असे हे पांच प्रकारचे वायु शरीराकडून नानाविध चेष्टा करवितात. देहधारी प्राण्याला पृथ्वीपासून गंधगुण कळतो; पाण्यापासून रसज्ञान होतें; तेजोमय नेत्रेंद्रियाच्या योगानें रूपाचें

ज्ञान होतें व वायुतत्वाच्या योगानें स्पर्श समजतो. गंध, स्पर्श, रूप, रस आणि शब्द ह्यांना गुण असें म्हणतात. या गुणांचे निरनिराळे प्रभेद तुला सांगतों, ते ऐक.

(३) पृथ्व्यादिकांचे गुणप्रभेद : पृथ्वीच्या ठिकाणीं जो गंधगुण आढळतो, त्याचे प्रकार नऊ आहेत. इष्ट, अनिष्ट, मधुर, कडु, निर्हारी, संहत, रूक्ष व विशद हे ते नऊ प्रकार होत. सर्वांचा वास मारून टाकणारा हिंगासारख्या पदार्थांचा उग्र दर्प म्हणजे निर्हारी गंध होय. तसेंच, अनेक सुगंधि द्रव्यांचा मिश्र वास हा संहत गंध होय. शिजविलेल्या अन्नाचा वास हा विशद गंध होय. अशा प्रकारें पृथ्वीचा गंधविस्तर नवविध आहे. डोळयांनीं रूप पहातां येतें, वायूनें स्पर्श कळतो, शब्द, स्पर्श, रूप आणि रस हेहि गंधाप्रमाणेंच गुण आहेत. रसगुणाचे प्रभेद तुला सांगतों ते ऐक. महर्षींनीं रसप्रकार अनेक सांगितले आहेत. जलाचा गुण जो रस तो मधुर, खारट, तिखट, तुरट, आंबट, व कडु, असा षड्विध आहे. शब्द, स्पर्श व रूप हे तीन तेजाचे गुण होत. तेजाचे योगानें रूपज्ञान होतें. रूपाचे प्रकार बहुविध आहेत. आंखूड, लांब, स्थूल, चौकोनी, वाटोळें, पांढरें, काळें, तांबडें, पिंवळें, निळें, केसरी, कठिण, चिकट, तुळतुळीत, चिखलासारखें मऊ व कठोर असें सोळा प्रकारचें रूप असतें. शब्द व स्पर्श या दोन गुणांनीं युक्त असा वायु असतो. वायूचा मुख्य गुण स्पर्श होय.

या स्पर्शाचे प्रकार बहुविध आहेत. उष्ण, थंड, सुखकर, दुःखकर, स्निग्ध व विशद असे ते प्रकार होत. तसेंच, तीक्ष्ण, मृदु, रूक्ष, लघु व गुरु, असेहि वायूचे प्रकार आहेत. हे सर्व प्रकार मिळून बारा प्रकारचा वायु आहे. शब्द हा एक आकाशाचा गुण आहे. त्या शब्दाचा नानाप्रकारचा विस्तार मी तुला सांगतों, तो ऐक. षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, धैवत, पंचम, निषाद असा सप्तविध शब्द होय. हा आकाशसंभव आहे. हा सर्वत्र व्यापून राहणारा असला तरी पटहादिकांच्या द्वारें व्यक्त होतो. मृदंग, भेरी, शंख, मेघ, रथाचीं चक्रें यांपासून उत्पन्न होणारा सर्व शब्द हा या सात प्रकारांपैकींच होय. मग तो शब्द प्राण्यांचा असो वा अचेतन पदार्थांचा असो. अशा प्रकारें आकाशांतून उत्पन्न होणारा हा शब्दगुण निरनिराळ्या प्रकारांचा असून वायूच्या स्पर्शगुणाच्या योगानें तो निरनिराळ्या ठिकाणीं प्रतीत होतो. वायूच्या स्पर्शगुणांना प्रतिबंध झाला तर शब्दज्ञान होत नाहीं व तीच त्या

गुणाची गति अप्रतिहत राहिली, तर शब्दज्ञान होतें. शब्दाची उत्पत्ति करणारे जे प्राणादि धातु त्यांचें संवर्धन आरंभापासून त्वगादि धातूंनींच होतें. जल, अग्नि व मारुत हीं तीन भूतें प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं सदैव जागृत असतात. हींच शरीराचें मूळ होत व हींच प्राणांना व्यापून राहिलेलीं आहेत. १२. १. १८४.

अध्याय १८५ वा.

[१ शरीरस्थ अग्नि व वायु यांचें स्वरूप.]

(१) भरद्वाज—हे प्रभो, मनुष्याच्या शरीरांतील अग्नि हा पार्थिव द्रव्याश्रयानें कसा रहातो? तसेंच निरनिराळ्या अवकाशविशेषांच्या ठिकाणीं हा अनिल (वायु) कसकसा संचार करतो, तें तूं मला सांगा.

भृगु—हे ब्रह्मन्, वायूची गति कोणत्या प्रकारची असते, तो कोणत्या प्रकारें प्राण्यांचे देह चाळवतो तें मी तुला सांगतों. मनुष्याच्या शरीराचें रक्षण करणारा अग्नि त्याच्या मस्तकाचा आश्रय करून रहातो व प्राणवायु हा मस्तक व तेथील अग्नि या दोघांच्या आश्रयानें रहातो आणि सर्व शरीरभर फिरतो. हा प्राण हाच जीव होय. हाच सर्व भूतांचा आत्मा, हाच सनातन पुरुष. देहेंद्रियांच्या उपाधींशीं संबंध झाला म्हणजे हाच प्राण, मन, बुद्धि, अहंकार, पंचतन्मात्रें अशा अष्टधा प्रकृतीचें रूप घेतो व शब्दादि विषयहि तोच बनतो. अशा प्रकारें, हा प्राण देहेंद्रियाची चालना करतो. पुढें जीवत्व प्राप्त झाल्यानंतर हाच समान वायु बनतो व शरीराच्या निरनिराळ्या भागांचा आश्रय करून त्या त्या ठिकाणचें आपलें कार्य करतो. मूत्र व पुरीष यांचा उत्सर्ग करविणाऱ्या वायूस अपानवायु म्हणतात. प्रयत्न, प्रत्यक्ष क्रिया व सामर्थ्य या तीन्हींना व्यापून रहाणारा जो एक वायु त्याला उदान अशी संज्ञा अध्यात्मवेत्ते पुरुष देतात. मनुष्यदेहाच्या सर्व संधींना व्यापून रहाणारा जो वायु, त्याला व्यान अशी संज्ञा आहे. त्वचा आदिकरून जे देहधातु, त्यांना व्यापून राहिलेला व समानवायूनें समिद्ध केलेला जठराग्नि हा अन्नादि रस, त्वगादि धातु व पित्तादि दोष यांची चालना करीत रहातो. अपान व प्राण या दोहोंमध्यें त्यांनींच समिद्ध केलेला हा अग्नि नाभिमंडलाचा आश्रय करून अन्नादिरसांचें योग्य पाचन करतो. तोंडापासून गुदद्वारापर्यंत या प्राणवायूचा मार्ग म्हणून म्हटली जाणारी एक मोठी नलिका आहे. या मुख्य मोठ्या नलिकेपासून दुसऱ्या

अनंत नलिका झाल्या असून त्यांच्या द्वारें प्राणवायु सर्वत्र संचार करतो. अशा तऱ्हेनें, सर्व अंगप्रत्यंगांचा प्राणवायूशीं संगम होतो व त्याबरोबरच जठराग्नीचाहि संयोग होतो.

प्राण्यांच्या अन्नाचें पचन करणारा जो तोच हा जाठराग्नि होय. त्या अग्नीची ऊब सर्व शरीराला आहे. अग्नीच्या वेगामुळें हा प्राणवायु वहातो तो मोठ्या नलिकेच्या तोंडाशीं गुदद्वारापर्यंत येऊन थडकल्यानंतर पुनः ऊर्ध्वगति होतो व अग्नि चाळवितो. नाभीच्या ठिकाणीं अधोभागीं पक्काशय आहे व ऊर्ध्वभागीं अन्नाशय आहे. शरीरांतील सर्व प्राण नाभीच्या मध्यभागीं असतात. हे सर्व प्राण हृदयापासून निघतात व शरीराच्या मध्यें आडवे, उभे, वर, खालीं, अशा तऱ्हेनें अनिरुद्ध संचार करतात. प्राणवायूच्या योगानें चालना मिळालेल्या दहा नाड्या सर्व ठिकाणीं अन्नरस पोंचवितात. हा योग्यांचा मार्ग होय. याच मार्गाच्या द्वारानें ज्यांना कधींहि क्लेश होत नाहींत, जे सर्वत्र समदृष्टि असतात, जे धैर्यप्रकृति असतात, असे योगी लोक सहस्रदल कमलामध्यें सुषुम्ना नाडीच्या द्वारें आत्म्याला नेऊन त्याची तेथें स्थापना करितात. अशा प्रकारें प्राणिमात्रामध्यें असणाऱ्या सर्व प्राणापान वायूंचा योगनिरोध सांगितला आहे. त्याचें आचरण केलें असतांना स्थालीमध्यें ठेविलेल्या अग्नीप्रमाणें जाठराग्नि सदैव प्रदीप्त रहातो. १२. ३. १८५.

अध्याय १८६ वा.

[१. जीवस्वरूपाविषयीं भरद्वाजाचा आक्षेप.]

(१) भरद्वाज—वायूच जर प्राणिमात्रांना जगवितो, तोच जर त्यांच्या देहांची चालना करतो; तोच त्यांच्याकडून श्वासोच्छ्वास करवितो; शब्दोच्चार करवितो; तर जीव जीव म्हणून म्हणतात, त्याचें अस्तित्वच निरर्थक ठरेल. शरीरांतील ऊष्मा हा जर अग्निजन्य म्हणावयाचा; अन्नाचें पचन अग्नि करतो असें मानावयाचें; अग्नि हाच हें अन्न जीर्ण करतो असें समजावयाचें, तर जीव हा निरर्थकच होय. देहेंद्रियांचें संघातरूप असें हें शरीर नष्ट होत असतांना जीव कोठेंच उपलब्ध होत नाहीं. शरीरांतून नाहींसें काय होत असेल तर तो व उष्णता. जीव हा जर वायुमय मानावयाचा व वायूशीं त्याचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे, असें म्हणावयाचें तर वाऱ्यानें उठविलेल्या वावटळीप्रमाणें त्यानें वारा वाहील तिकडे वाऱ्याबरोबर गेलें पाहिजे.

जीवाचा प्राणादिकांशीं संश्लेष होतो, एवढाच जर त्याचा संबंध असेल व हा संबंध सुटल्यानें त्याचा नाश होत असेल तर प्राणादिकांचा संबंध तुटल्यावर नाश पावतां पावतां प्राणादिकांहून भिन्न असलेला जीव दृश्य स्थितींत दिसला पाहिजे. दगड घातलेलें मडकें पाण्यांत सोडलें म्हणजे आंतले दगड बाहेर पडल्यानंतर बुडतां बुडतां तें मडकें जसें दिसत असतें, तसा जीव दिसावयास पाहिजे. पाण्याची घागर विहिरींत ओतली म्हणजे पाण्यांत पाणी मिळून जाऊन घागरींतील पाणी नाहींसें झालेलें वाटतें, किंवा दिवा विस्तवांत टाकला म्हणजे दीपतेज विस्तवांत विलीन होतें व दिवा नाहींसा झाल्याचा भास होतो, तद्वत् शरीरादि संघाताचा नाश होतांच जीवाचाहि नाश होतो, असें मानण्याची पाळी येईल. शरीर हें पंचमहाभूतांचें बनलेलें असल्यानें पांचांपैकीं एकाचा नाश होतांच उरलेल्या चारांचाहि आपोआप नाश होतो, यांत संशय उरत नाहीं. मग त्यांत जीवाला निराळें अस्तित्व कोठें? आहार टाकल्यानें शरीरांतील जलतत्त्वाचा नाश होतो. उच्छ्वासाचा निरोध केल्यानें वायुतत्त्व नाहींसें होतें. कोठ्याचा भेद केल्यानें आकाशतत्त्वाचा लय होतो. भोजनाचा त्याग केल्यानें तेजाचा-अग्नीचा-विनाश होतो. रोग, सूज व नानाप्रकारचे क्लेश यांनीं शरीरांतील पृथ्वीतत्त्वाचा प्रणाश होतो. या पंचतत्त्वांपैकीं एकाला जर नाश प्राप्त झाला तर त्यांच्या संघाताचे पांच भागहि निरनिराळे जातात. याप्रमाणें पंचमहाभूतांचें बनलेलें हें शरीर पंचभूतांत विलीन झालें, म्हणजे जीव कोणाच्या मागून जाणार? हा काय जाणणार, काय ऐकणार, काय बोलणार? मी परलोकांत गेल्यावर ही धेनु माझा उद्धार करील, या हेतूनें मनुष्य इहलोकीं धेनूचें दान करीत असतो. जीवाला स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं, असें ठरल्यास ही धेनु उद्धार कोणाचा करील? पक्ष्यांनीं खाल्लेल्या, पर्वत-शिखरावरून खालीं पडलेल्या व अग्निमुखीं पडून भस्मसात् झालेल्या देहाचें पुनरुज्जीवन कोठून होणार? तोडलेल्या झाडाच्या मुळया जरी जीव धरीत नाहींत व त्यांना अंकुरहि फुटत नाहीं तरी, वृक्ष-बीजापासून त्याची पुनरपि उत्पत्ति होते. पण मेलेल्या माणसाला कोणती गति? परमेश्वरानें पूर्वीं निर्माण केलेलें बीजमात्रच परिवर्तन पावतें. परंतु मेलेलीं माणसें नाश पावतात. बीजापासूनच बीजाची उत्पत्ति होते. १२. १. १८६.

अध्याय १८७ वा.

[१ जीवस्वरूपनिरूपण. २ पंचभूतविलक्षण असें जीवनस्वरूप कोणतें, असा भरद्वाजाचा प्रश्न. ३ भृगूचें त्यावर उत्तर.]

(१) **भृगु**—जीवाचा किंवा जीवानें केलेल्या कृतीचा अथवा दिलेल्या दानाचा या जगांत नाश होत नाहीं. प्राणी एक देह सोडून दुसऱ्या देहांत जातो व त्यक्त देहाचा नाश होतो. शरीर नाश पावतें, म्हणजे त्याच्याबरोबर तदाश्रित जीवहि नष्ट होतो, असा अर्थ नाहीं. समिधा जळून गेल्या तरी त्याच्या आश्रयानें असणारा अग्नि हा शिल्लकच राहतो—नष्ट होत नाहीं—तशीच जीवाची स्थिति आहे.

भरद्वाज—अग्नीचा जसा नाश होत नाहीं, तसाच जीवाचाहि होत नाहीं, हा दृष्टांत योग्य नाहीं. कारण, आधीं अग्नि नाश पावत नाहीं, हेंच खरें नव्हे. सर्पण जळून गेल्यावर अग्निहि नष्ट होतो. सर्पण जळून गेल्यानंतर शांत झालेला अग्नि नष्ट झाला, असेंच मी मानतों. कारण त्याची गति, प्रमाण किंवा आश्रयस्थान यांपैकीं कशाचीच उपलब्धि होत नाहीं.

भृगु—इंधनें दग्ध झालीं असतां अग्नि जसा सूक्ष्मपणानें दिसत नाहीं, तो जसा निराश्रित होऊन आकाशांत लीन होऊन जातो, त्याचप्रमाणें देहनाश झाला असतां हा सूक्ष्म व आकाशतुल्य जीव दृग्गोचर होत नाहीं. अग्नि (विज्ञानमय जीव) हाच प्राणधारण करीत असतो. शरीरांत संचार करणाऱ्या वायूप्रमाणेंच त्याची स्थिति असते. त्या वायूचा नाश झाला म्हणजे जीवाचाहि लोप होतो. हा शरीरांतील अग्नि (जीव) नाश पावला असतां शरीर अचेतन पडून भूमिमय होऊन जातें. कारण भूमि हें शरीराचें लयस्थान आहे. सर्व स्थावरजंगमात्मक प्राण्यांच्या शरीरांतील वायु आकाशांत प्रविष्ट होतो आणि अग्नि हा वायूमध्यें प्रवेश करितो. हे तिवे एकरूप होऊन दुसरे दोन—जळ आणि भूमि हे—पृथ्वीमध्यें राहतात. जेथें आकाश असतें, तेथें वायु असतो व जेथें वायु असतो, तेथें अग्नि असतो. हे तीनहि पदार्थ अमूर्त आहेत, परंतु ते प्राण्यामध्यें मात्र मूर्तिमंत असतात.

भरद्वाज—हे अनघा, जर अग्नि, वायु, भूमि, आकाश आणि जळ हीं पंचभूतें प्राण्यांमध्यें असतात, तर तेथें जीव म्हणून असतो, त्याचें लक्षण काय तें मला सांग. ह्या पंचभूतात्मक, पंच विषयांचे ठिकाणीं रममाण होणारें, पंचज्ञानें-

द्रियें आणि तज्जन्य ज्ञान यांनीं युक्त, मांस आणि शोणित, त्याचप्रमाणें मेंदु, स्नायु आणि अस्थि यांचा एकत्र संचय असलेलें जें प्राण्याचें शरीर, त्यामध्यें जीवाचें वास्तव्य कशाप्रकारें होत असतें, तें जाणण्याची मला इच्छा आहे. हें शरीर पाहिलें असतां त्यांत जीव कोठेंहि आढळून येत नसतो. जर पंचभूतात्मक शरीर हा जीव नव्हे, तर शारीरिक किंवा मानसिक यातना झाल्या असतां त्या दुःखाचा अनुभव शरीरावांचून दुसरें कोण घेऊं शकतें ? हे महर्षे, मनुष्य सांगितलेलें श्रवण करीत असतो, परंतु अंतःकरण व्यग्र असेल, तर त्यास श्रवण करितां येत नसतें. म्हणून जीव हा भिन्न मानणें योग्य नव्हे. तसेंच मनाशीं संबद्ध अशा नेत्रांच्या योगानें मनुष्याला कोणताहि दृश्य पदार्थ अवलोकन करितां येतो. परंतु मन व्याकुल असतां अगदीं दृष्टीपुढील पदार्थहि दिसत नाहीं, त्याचप्रमाणें मनुष्य निद्रावश झाला असतां कोणताहि पदार्थ पाहूं शकत नाहीं, वारा घेऊं शकत नाहीं, ऐकत नाहीं किंवा बोलतहि नाहीं. त्याला स्पर्श किंवा रस यांचेंहि ज्ञान नसतें. आनंद पावणारा, क्रोध करणारा, शोकग्रस्त होणारा, उद्विग्न बनणारा, इच्छा, ध्यान आणि द्वेष करणारा आणि वाणीला प्रवृत्त करणारा शरीरामध्यें दुसरा कोण आहे ?

भृगु—भरद्वाजा, विषयांप्रमाणें इंद्रियेंहि महाभूतात्मकच आहेत आणि मनहि इंद्रियांप्रमाणेंच पंचमहाभूतात्मक आहे. म्हणून त्या मनाचा अथवा इंद्रियांचा शरीरधारणाला कांहींएक उपयोग होत नाहीं. तर शरीरामध्यें असणारा अंतरात्मा हाच शरीराचें धारण करितो. त्याला गंध, रस, शब्द, स्पर्श, रूप आणि अन्यगुण ह्यांचें ज्ञान असतें. तो अंतरात्मा ह्या पंचभूतात्मक शरीरांत राहणारा असून अंतःकरणाचा द्रष्टा आहे. तो त्याच्याच द्वारानें सर्व अवयवांमध्यें प्रवेश करितो. सुख आणि दुःख ह्यांचें ज्ञान त्याला होतें. त्याचा आणि त्याच्या द्वारें जेव्हां इंद्रियांचा कांहीं संबंध येत नसतो, त्यावेळीं देहाला कांहींच ज्ञान होत नाहीं.

जेव्हां शरीरांतील अग्नीचा ऊष्मभाव नाहींसा होतो व रूप आणि स्पर्श यांची उपलब्धि होत नसते, तेव्हां आत्म्यानें देहत्याग केलेला असतो. परंतु तो नाश स्थूलदेहाचा होतो; कारण, सूक्ष्मदेह अविनाशी असतो. हें सर्व जगत् सूक्ष्म महाभूतांनीं व्याप्त आहे, म्हणून प्राण्यांचेंहि शरीर सूक्ष्म पंचमहाभूतात्मकच आहे. ह्या सूक्ष्म शरीरांत असणाऱ्या अंतःकरणामध्यें आत्मा—चिद्रूप पुरुष—व्यक्त असतो. हा उपाधियुक्त झाला असतां जीव होतो. सर्व लोक-

कर्ता ब्रह्माहि हाच होय. हा आत्मा प्रकृतिगुणांनीं–इंद्रियें आणि मन यांनीं–युक्त झाला म्हणजे त्याला क्षेत्रज्ञ म्हणतात. त्या गुणांचा त्याच्या ठिकाणीं वियोग दिसून आल्यास त्याला परमात्मा म्हणत असतात. कमलांतील जलबिंदूप्रमाणें स्थूल-सूक्ष्म शरीरांमध्यें वास्तव्य करणारा असा सर्वलोकहितात्मक जीव तोच आत्मा होय. सर्वदा लोकसुखाच्या रूपानें असणाऱ्या त्या आत्म्याला क्षेत्रज्ञ अशी संज्ञा आहे. सत्व, रज आणि तम हे तीन जीवगुण होत. सचेतन देह, इंद्रियें आणि अंतःकरण हीं ह्या जीवाचीं उपभोगसाधनें आहेत–हीं स्वतः क्रिया करितात आणि त्यांशीं संबद्ध अशा, सात भुवनें उत्पन्न करणाऱ्या आणि संसाराच्या पलीकडे असणाऱ्या परमात्म्याकडूनहि क्रिया करवितात. देहभेद होऊन जरी जीवाला अन्य देहाची प्राप्ति होते, तरी तो त्याचा नाश नव्हे. त्याचा नाश होतो, असें म्हणणारे लोक अज्ञ होत. जीव हा पहिला देह सोडून दुसऱ्या देहांत जातो. हें अन्य देहांत जाणें म्हणजेच मरण होय.

ह्याप्रमाणें अविद्यारूपी अज्ञानानें व्याप्त आणि देहेंद्रियांमध्यें लीन असलेला हा आत्मा सर्व विश्वामध्यें संचार करीत असतो. जे तत्त्वज्ञानी आहेत, त्यांसच हा सूक्ष्मबुद्धीच्या योगानें ज्ञात होतो. सात्त्विक आहार ठेवून आणि शुचिर्भूत राहून रात्रीच्या पूर्व आणि उत्तरभागीं योगाभ्यास करीत राहिल्यानें ज्ञानी पुरुषाला आत्मसाक्षात्कार होतो. चित्ताची वृत्ति अंतर्मुख होऊन आणि शुभाशुभ कर्मांचा त्याग घडून अंतःकरणशुद्धि झाली असतां आत्मनिष्ठ पुरुषाला मोक्षसुखाची प्राप्ति होत असते. अंतःकरणामध्यें अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित होणारा जो आत्मा, त्यासच शरीरांत असणारा जीव म्हणतात. त्या सर्वेश्वरापासूनच ही सकल सृष्टि उत्पन्न झाली आहे. ह्याचा अनुभव आत्मज्ञानानंतरच येत असतो. १२. ३. १८७.

अध्याय १८८ वा.

[भृगूकडून भरद्वाजाला चातुर्वर्ण्यविभागांचें कथन.]

(१) भृगु—पूर्वीं ब्रह्मदेवानें अखिल विश्वाचे अधिपति असे ब्राह्मण उत्पन्न केले. ब्रह्मदेवानें आपल्या तेजापासून त्यांना उत्पन्न केलें असल्यामुळें अर्थातच ते सूर्याग्नींसमान देदीप्यमान झाले. त्यानंतर त्यांना स्वर्गप्राप्ति व्हावी, या हेतूनें त्या ब्रह्मदेवानें सत्य, धर्म, तप, शाश्वत वेद, आचार आणि शुचिर्भूतता

हीं निर्माण केलीं. देव, दानव, गंधर्व, दैत्य, असुर, मोठमोठे सर्प, यक्ष, राक्षस, नाग, पिशाच आणि मनुष्यें, त्याचप्रमाणें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आणि प्राणिवर्गांतील इतर वर्ण यांनाहि त्यानेंच निर्माण केलें. ब्राह्मण हे सत्त्वगुणी असल्यामुळें त्यांचा वर्ण शुभ्र असतो. क्षत्रिय हे रजोगुणी आहेत, म्हणून त्यांचा वर्ण रक्त आहे. वैश्य हे रज आणि तम या दोन गुणांनीं युक्त असतात, म्हणून त्यांचा वर्ण पीत असतो आणि शूद्र हे तमोगुणी असल्याकारणानें त्यांचा वर्ण कृष्ण असतो.

भरद्वाज—ह्या चतुर्वर्णांच्या जातींवरूनच जर श्वेतादि वर्ण ठरत असतील, तर मग सर्व वर्गांमध्यें वर्णसंकर असल्याचें आढळून येईल. ब्राह्मणादि सर्वहि आम्हां वर्णांवर काम, क्रोध, भय, लोभ, शोक, चिंता, क्षुधा आणि श्रम ह्यांचें सारखेंच नियंत्रण आहे, मग हा वर्णभेद कां असावा? घर्म, मूत्र, पुरीष, कफ, पित्त, रक्त हीं सर्वांच्या शरीरांतून सारखींच निघत असतात, मग ह्या वर्णभेदाचें कारण काय? जंगम आणि स्थावर प्राण्यांच्या असंख्य जाति असून त्यांचे रंगहि वेगवेगळे आहेत, मग त्यांच्या वर्णांचा निश्चय कशावरून ठरवावयाचा?

भृगु—ह्या वर्णांमध्यें कांहीं विशेष नाहीं. हें सर्व जगत् ब्रह्मदेवानें निर्माण केलें असल्यामुळें प्रथमतः ब्राह्मणच होतें. कर्मांच्या योगानें त्याला मागाहून वर्णस्वरूप प्राप्त झालें. ज्या ब्राह्मणांना अत्यंत कामोपभोगप्रीति, जे अति तापद, जे साहसप्रिय आणि स्वधर्मत्यागाची इच्छा करणारे होते, ते रजोगुणी क्षत्रिय बनले. जे पीत–रजोगुण आणि तमोगुण यांनीं युक्त–ब्राह्मण होते, ते पशुपालन आणि कृषि यांवर उपजीविका करूं लागले. त्यांनीं स्वधर्माचरण सोडून दिल्यामुळें ते वैश्य बनले. जे ब्राह्मण तमोगुणी असून हिंसा आणि अनृत भाषण यांवर प्रेम करणारे होते आणि लोभाला अनुसरून व शौचाचार सोडून वाटेल तें कृत्य करून उपजीविका करूं लागले, ते शूद्र झाले. ह्या कर्मांमुळें मूळच्या ब्राह्मणजातीपासून हे भिन्न होऊन त्यांचा दुसराच वर्ण झाला असें होतें तरी धर्म आणि पंचमहायज्ञ ह्यांचा त्यांना कधींहि निषेध झालेला नाहीं. असे हे चार वर्ण झाले असून त्यांच्याकरितांच ब्रह्मदेवानें वेद उत्पन्न केले. परंतु आपल्याच लोभदोषानें ते शूद्र वेदविहित कर्मांमध्यें अनधिकारी झाले. ब्राह्मण मात्र वेदानुष्ठानांत सर्वदा आसक्त असतात, त्यामुळें त्यांच्या

तपाचा नाश कधींहि होत नसतो. ते नित्य व्रतनियमांचें आचरण करितात आणि सर्वकाल ब्रह्मचिंतनांत घालवितात.

हें सकल विश्व आणि ब्रह्म हीं एकच आहेत, हें ज्ञान ज्यांना नसतें ते हीन द्विज होत. त्यांच्या अनेक जाती अनेक ठिकाणीं आहेत. पिशाच, राक्षस, प्रेतें आणि विविध म्लेच्छ जाति यांचा अंतर्भाव याच जातीमध्यें होत असतो. त्यांचें शास्त्रज्ञान आणि अनुभवज्ञान यांचा लोप झाला असल्याकारणानें त्यांना वाटतील त्या क्रिया ते स्वच्छंदपणें करीत असतात. वेदविहित संस्कारांनीं युक्त आणि आपल्या कर्तव्याविषयीं निश्चित बुद्धीचे अशा ऋषींची उत्पत्ति पूर्वींच्यापासून पुढच्यांची अशा क्रमानें त्यांच्या त्यांच्या तपःसामर्थ्यानें झालेली आहे. अगदीं पूर्वींच्या ऋषींची उत्पत्ति आदिदेव ब्रह्मयापासून झालेली आहे. ती त्या ब्रह्मदेवाची मानसी सृष्टि असून वेदाला आधारभूत आहे. तशीच ती अक्षयी आणि अव्यय असून योगानुष्ठानाविषयीं सर्वदा उत्सुक असते. १२. ३. १८८.

अध्याय १८९ वा.

[१ भरद्वाजाला भृगूकडून ब्राह्मणादिवर्णलक्षणनिरूपण. २ परब्रह्माचें साधन वैराग्य हेंच होय, त्याचें कथन.]

(१) भरद्वाज—हे द्विजश्रेष्ठा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे भेद कशाचे योगानें उत्पन्न होतात, तें मला सांग.

भृगु—जो कोणी जातकर्मादि संस्कारांनीं संस्कृत, शुचिर्भूत, वेदाध्ययन-संपन्न, षट्कर्में[1] नियमित रीतीनें करणारा, उत्तम प्रकारें सदाचारनिष्ठ, अतिथीचें भोजन झाल्यावर अवशिष्ट अन्न सेवन करणारा, गुरूंना प्रिय, सर्वदा व्रतनिष्ठ, आणि सत्यपर असतो, त्याला ब्राह्मण असें म्हणतात. सत्य, दान, अद्रोहबुद्धि, अक्रूरता, लज्जा, दया आणि तप हीं ज्याचे ठिकाणीं दिसून येतात, तोच ब्राह्मण होय, असें सांगितलें आहे. जो युद्धात्मक कर्म करून वेदाध्ययनांत सर्वदा तत्पर असतो, जो दान करितो, प्रजेपासून कर घेतो, त्याला क्षत्रिय

---

१ संध्यास्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने ॥

म्हणतात. व्यापार, पशुरक्षण, आणि शेती करणारा, तसेंच द्रव्यसंपादनाची आवड बाळगणारा, शुचिर्भूत, वेदाध्ययनसंपन्न, अशाला वैश्य म्हणतात. सदा वाटेल तें भक्षण करून राहणारा, हवीं तीं कर्मे करणारा, अशुचि, वेदाचा त्याग केलेला आणि दुराचारी तो पुरुष शूद्र होय. हीं सांगितलेलीं ब्राह्मण-लक्षणें शूद्रांच्या ठिकाणीं कधीं आढळून येतील तर कधीं ब्राह्मणाच्या ठिकाणींहि आढळून येणार नाहींत. शूद्र हा सर्वदा शूद्र धर्मानेंच युक्त असत नाहीं, तसा ब्राह्मणहि सदा ब्राह्मणधर्मानेंच वागणारा असतो असेंहि नाहीं.

ब्राह्मणांनीं सर्व प्रकारची उपाययोजना करून आधीं लोभ आणि क्रोध यांचा निग्रह तसेंच इंद्रियदमन हें केलें पाहिजे. सर्व ज्ञानामध्यें पवित्र असें हेंच ज्ञान होय. क्रोध आणि लोभ हे कल्याणाच्या नाशासाठींच असल्यामुळें कोणत्याहि उपायानें त्यांचें आधीं निवारण करणें योग्य आहे. सर्वदा क्रोधा-पासून संपत्तीचें, मत्सरापासून तपाचें, मानापमानापासून विद्येचें आणि प्रमा-दापासून स्वतःचें रक्षण केलें पाहिजे. हे द्विजा, ज्याचे सर्व उद्योग निष्काम असतात आणि जो काम्यकर्मत्यागपूर्वक सर्व यज्ञादि क्रिया करितो, तोच त्यागी आणि तोच बुद्धिमान् होय. ब्राह्मणानें अहिंसाशील असलें पाहिजे; त्यानें सर्व प्राण्यांशीं मैत्रीनें वागलें पाहिजे; सर्व परिग्रहांचा त्याग करून त्यानें जितेंद्रिय असलें पाहिजे; तसेंच इह-परलोकीं निर्भय व शोकरहित अशा ब्रह्मपदाच्या प्राप्ती-विषयींहि त्यानें तत्पर राहिलें पाहिजे. त्यानें नित्य तपोनिष्ठ राहून इंद्रियदमन करावें, त्यानें मननशील असावें आणि पुत्रदारादिकांवरील लोभ आणि विषय-वासना यांचा त्याग करावा.

(२) ज्यांचें आपणांला इंद्रियांचे योगानें ज्ञान होतें, त्या वस्तु व्यक्त असून ज्या केवळ अनुमानगम्य आणि इंद्रियांना अगोचर असतात, त्या अव्यक्त होत. या दोहोंचेंहि ज्ञान असणें आवश्यक आहे. अतींद्रिय परमात्म्यासंबंधीं अवि-श्वास ठेवूं नये, तर मनाची प्रवृत्ति विश्वासाकडे ठेवावी. मन प्राणाकडे लावावें आणि परब्रह्माचे ठिकाणीं प्राणाची धारणा करावी. ब्रह्माची प्राप्ति होण्याला एक वैराग्यच साधन आहे, त्यावांचून दुसऱ्या कशानेंहि होणें शक्य नाहीं. ब्राह्मणाला वैराग्याच्या योगानें ब्रह्मप्राप्ति अगदीं सुखानें होत असते. सर्वदा शुचिर्भूत राहून, सदाचारनिष्ठ आणि भूतमात्राविषयीं सदय असणें हेंच ब्राह्मणाचें लक्षण होय. १२. ३. १८९.

अध्याय १९० वा.

[१ धर्माधर्म हीं सुखदुःखसाधनें होत, असें भृगूचें प्रतिपादन. २ निरिच्छ योगनिष्ठ मुनि त्यांची इच्छाच करीत नसतात, असा भरद्वाजाचा आक्षेप. ३ सुखाची प्राप्ति होण्यास निष्काम कर्माचीच आवश्यकता आहे, असें भृगूचें उत्तर.]

(१) **भृगु—वेद आणि स्वधर्मानुष्ठान ह्यांच्या योगानें परब्रह्माची प्राप्ति होत असते. ह्यांच्याच योगानें जगताची उत्पत्ति झाली असून त्याची स्थितिहि यांमुळेंच होत असते. स्वर्गप्राप्तीलाहि ह्यांचेंच साधन आहे. त्याच्या उलट यथेष्टाचरण हें तमोगुणाचें स्वरूप आहे. याच्या योगानें मनुष्याला अधोगतीची प्राप्ति होते. तमोग्रस्त लोक तमानें वेष्टित असल्यामुळें त्यांना स्वर्गाची प्राप्ति होत नाहीं. सत्त्वगुणानें देवत्वाची प्राप्ति, तमोगुणानें तीर्यग्योनीची आणि या उभयतांच्या मिश्रणानें ह्या जगतांतील प्राण्यांस मनुष्यत्वाची प्राप्ति होत असते. असें असूनहि या लोकांमध्यें सत्यानृत, धर्माधर्म, प्रकाश-तम आणि सुख-दुःख ह्या वृत्ति आहेत. येथें जें सत्य म्हटलें आहे, तोच धर्म होय. जो धर्म सांगितला आहे, तोच प्रकाश होय आणि जो प्रकाश सांगितला आहे, तेंच सुख होय. तसेंच जें अनृत तो अधर्म, जो अधर्म तेंच तम आणि जें तम तें दुःख होय. ह्याविषयीं असें म्हटलें आहे कीं, शारीरिक किंवा मानसिक दुःखांनीं, तसेंच ज्याच्यापासून पुढें दुःखावह परिणाम होणार आहे, अशा सुखकारक गोष्टींनीं लोकव्यवहाराचें निरीक्षण करणारे ज्ञानी लोक कधीं मोह पावत नाहींत. शहाण्या मनुष्यानें आपली दुःखांतून सुटका कशी होईल, ह्याविषयीं प्रयत्न केला पाहिजे. इहलोकीं किंवा परलोकीं प्राण्यांना मिळणारें सुख अनित्य आहे. म्हणूनच मनुष्यानें नित्य सुखाच्या प्राप्त्यर्थ यत्न केला पाहिजे. राहुग्रस्त चंद्राला जसा प्रकाश नाहीं, त्याचप्रमाणें अज्ञानानें व्याप्त प्राण्यांनाहि सुखप्राप्ति होत नाहीं.**

एक शारीरिक आणि दुसरा मानसिक असे सुखाचे दोन प्रकार आहेत. इहलोकीं किंवा परलोकीं वास करण्याची जी मनुष्याच्या मनाची प्रवृत्ति होत असते, ती सुखप्राप्त्यर्थ होय. धर्म, अर्थ आणि काम ह्या त्रिवर्गाचें सुखाहून अन्य फल नाहीं. तार्किकांचे मतें सुख हा आत्म्याचाच एक गुण आहे. प्रत्येक प्राणी त्याची इच्छा करीत असतो. सुख प्रधानभूत असून धर्म व अर्थ हीं त्याचीं

अंगें आहेत. धर्मादिकांचें आचरण हें सुखासाठींच असून त्यांचा हेतु सुख हाच होय. धर्मक्रिया ह्या सुखप्रयोजनार्थच केल्या जातात.

(२) भरद्वाज—सुख हें नित्य असतें, असें जें आपण सांगितलें, तें आम्हांला मान्य नाहीं. योगैश्वर्ययुक्त मुनि ह्या सुखाची इच्छा करीत नसतात. त्रैलोक्यकर्ता ब्रह्मदेव एकटाच तप करीत राहिला आहे, तो ब्रह्मचारी राहून विषयसुखाची कधींहि इच्छा करीत नाहीं, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. त्याचप्रमाणें विश्वेश्वर भगवान् उमापति ह्यानेंहि जवळ आलेल्या मदनाला जाळून त्याचा नाश केला. म्हणूनच आम्ही असें म्हणतों कीं हा मार्ग महात्म्यांनीं स्वीकारिलेला नाहीं आणि त्यांत त्यांना कांहीं जीवाचा विशिष्ट गुण आहे, असेंहि वाटत नाहीं. म्हणून तुझ्या म्हणण्यावर आमचा विश्वास बसत नाहीं. सुखाहून श्रेष्ठ दुसरें कांहीं नाहीं, असें तुझें म्हणणें आहे. परंतु लोकप्रवाद असा आहे कीं सुकृतापासून सुख व दुष्कृतापासून दुःख अशा दोन प्रकारांनीं कर्मांचीं फळें मिळत असतात.

(३) भृगु—आतां ह्याविषयीं सांगतों, तें ऐक. तमाची उत्पत्ति अज्ञानापासून झाली आहे. तमोग्रस्त प्राणी अधर्माच्याच मार्गे लागलेले असतात. धर्माकडे त्यांचें लक्ष्य नसतें. क्रोध, लोभ, हिंसा, अनृत इत्यादिकांनीं ते घेरले गेले असतात. त्यामुळें इहलोकीं किंवा परलोकींहि त्यांना सुखाची प्राप्ति होत नाहीं. विविध प्रकारच्या व्याधि, रोग आणि ताप ह्यांच्या योगानें ते ग्रस्त झालेले असतात. वध, बंधन, इत्यादि प्रकारचे क्लेश, तसेंच क्षुधा, तृषा, श्रम, इत्यादिकांचाहि त्यांना ताप सोसावा लागतो. वृष्टि, वायु, अत्यंत उष्णता किंवा अतिशीतता, यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या शारीरिक दुःखांपासून त्यांना त्रास होतो. बंधुजनांचा वियोग आणि धनादिकांचा नाश यांच्या योगानें होणारा मानसिक त्रास आणि जरा, मृत्यु इत्यादिकांपासून होणारें दुःखहि त्यांना सहन करावें लागतें. ज्याला म्हणून या शारीरिक किंवा मानसिक दुःखांचा स्पर्श होत नाहीं, त्यालाच सुखाचें ज्ञान होत असतें. हे दोष स्वर्गामध्यें उत्पन्न होत नसतात. तेथें सुखकारक वायु असतो, एकच सुगंध असतो, क्षुधा, तृषा यांचे श्रम कधींहि होत नसतात. जरा आणि पाप हींहि तेथें नसतात. स्वर्गामध्यें सर्वदा सुखच असतें. मृत्युलोकीं सुख-दुःख हीं दोन्ही असतात आणि नरकामध्यें दुःखमात्र असतें. स्वर्गार्थी लोकांची प्रवृत्ति सर्वदा सुखाकडेच

असते. त्यांना सुखावांचून दुसरें कांहीं नसतें. असें आहे, तरी बुद्धिमान् लोक ज्याप्रमाणें ऐहिक सुखाला तुच्छ समजून स्वर्गीय सुखाची इच्छा करितात, त्याचप्रमाणें बुद्धिमान् विद्वान् लोक स्वर्ग देखील नाशवंत आहे, म्हणून त्याची इच्छा न करितां मोक्षसुखप्राप्तीकरितांच यत्न करीत असतात. इहलोकाप्रमाणें स्वर्गलोकींहि स्त्रिया आहेत. सर्व प्राण्यांची पृथ्वी (अविद्या) ही जशी जननी आहे, त्याचप्रमाणें अनंत क्लेशांना कारणभूत अशा स्वर्गांतहि स्त्रिया आहेत. ज्याप्रमाणें इहलोकीं पुरुष दुःखी असतात, त्याचप्रमाणें स्वर्गलोकांत ब्रह्मादिकहि दुःखी असतात. या लोकांत जन्मांतराला कारणीभूत होणारें जें वासनारूपी बीज तें पापपुण्यरूप असतें, परंतु स्वर्गलोकांत तें केवळ तेजोमय पुण्यरूप असतें. यावरून निरुपाधिक सुख हाच परम पुरुषार्थ होय. ब्रह्मदेवानें स्त्रीपुरुष इत्यादि सृष्टीचीं उत्पत्तिस्थानें निर्माण केलीं आहेत आणि आपापल्या कर्मांत आसक्त झालेले प्राणी त्या त्या साधनांचा आश्रय करून राहिले आहेत. १२. ३. १९०.

अध्याय १९१ वा.

[१ दानादिक धर्माचरण, तप, अध्ययन आणि हवन यांचें फल काय? असा भरद्वाजाचा प्रश्न. २ दानाचे प्रकारांचें वर्णन. ३ भृगूकडून भरद्वाजाला चारहि आश्रमधर्मांचें कथन.]

(१) **भरद्वाज**—दानरूप धर्माचें फळ तसेंच उत्तम प्रकारचें तप, अध्ययन आणि हवन यांचें फल काय?

(२) **भृगु**—हवनाच्या योगानें पापाचा नाश होतो, अध्ययनानें उत्तम प्रकारची शांति–उपरति–प्राप्त होते, दानाच्या योगानें भोग मिळतो आणि तपाच्या योगानें स्वर्गप्राप्ति होत असते. दान दोन प्रकारचें सांगितलें आहे. तें एक परलोकप्राप्त्यर्थ आणि दुसरें ऐहिक सुखप्राप्तीसाठीं केलेलें असें होय. सज्जनांना दिलेलें जें दान त्याचा आपणाला परलोकीं उपयोग होतो आणि अयोग्य मनुष्याला केलेल्या दानाचा उपभोग ह्याच लोकीं मिळतो. जशा प्रकारचें आपण दान करितों, त्याचें फलहि आपणास तशाच प्रकारचें मिळतें!

भरद्वाज—कोणाचें धर्माचरण कशा प्रकारचें आहे, तसेंच धर्माचें लक्षण काय आणि धर्मांचे प्रकार किती आहेत, हें आपण मला सांगावें.

भृगु—जे विद्वान् स्वधर्माचरणामध्यें आसक्त होऊन राहतात, त्यांनाच स्वर्गप्राप्ति होत असते, इतर मोहग्रस्त होऊन राहतात.

भरद्वाज—ज्या ह्या चार आश्रमांचें पूर्वी ब्रह्मर्षींनीं पालन केलें, त्या आश्रमांचे आचार कोणते, तें आपण मला सांगावें.

(१) भृगु—लोकहितकारी भगवान् ब्रह्मदेवानें पूर्वी धर्मसंरक्षणकरितां चार आश्रम सांगितले आहेत. त्यांमध्यें पहिला आश्रम म्हणजे गुरुकुलींच राहून अध्ययन करणें–ब्रह्मचर्य–हा होय, असें सांगितलें आहे. ह्या आश्रमामध्यें उत्तम प्रकारचें पावित्र्य, तसेंच संस्कारसंबंधीं नियम आणि व्रतें यांविषयीं मनांत उत्सुकता असावी लागते. प्रातःकालीं आणि सायंकाळीं सूर्य, अग्नि आणि इतर देवता यांचें पूजन करावें. तंद्री आणि आलस्य यांचा त्याग करून गुरूचें अभिवादन, वेदाभ्यास आणि श्रवण यांच्या योगानें अंतःकरण शुचिर्भूत ठेवावें, त्रिकाल स्नान करून ब्रह्मचर्यानें रहावें, अग्नीचें पूजन करावें, गुरुशुश्रूषातत्पर असावें, प्रत्येक दिवशीं भिक्षा मागून गुरूला निवेदन करावें, गुरूची आज्ञा पाळण्यांत केव्हांहि विन्मुख नसावें आणि गुरुप्रसादानें जें कांहीं अध्ययन होईल, त्यांत सर्वदा मग्न रहावें. याविषयीं एक श्लोक आहे. 'जो कोणी द्विज गुरूची आराधना करून वेद संपादन करितो, त्याला स्वर्गफल मिळतें, शिवाय त्याचे मनोरथहि सिद्धीला जातात.'

गार्हस्थ्य हा दुसरा आश्रम सांगितला आहे. त्याच्या आचाराचीं सर्व लक्षणें आतां सांगतों. समावर्तन झालेले, सदाचारी आणि सहधर्माचरणाच्या फलाची इच्छा करणारे लोक यांसाठीं गृहस्थाश्रम निर्माण केला आहे. हा आश्रम धर्मार्थकाम यांची प्राप्ति करून देणारा आहे. या आश्रमांत त्रिवर्गाच्या सिद्धीसाठीं कोणतेंहि निंद्यकर्म टाकून द्रव्य मिळवावें; अध्ययनांत मिळविलेल्या प्रकर्षानें, ब्रह्मर्षींनीं आचरण केलेल्या याजनादिकांच्या योगानें, हव्य, कव्य, नियम यांचें आचरण करून देवताप्रसादानें धनसंपादन करावें व गृहस्थानें गृहस्थाश्रम चालवावा. गृहस्थाश्रमाला सर्व आश्रमांचें मूळ म्हणतात. गुरुकुलामध्यें निवास करणारे ब्रह्मचारी, संन्यासी आणि व्रत, नियम व धर्म यांचें संकल्पानें आचरण करणारे इतर लोक यांनाहि याच आश्रमापासून भिक्षा वगैरे मिळत असते. वानप्रस्थ लोक हे धनहीन असल्यामुळें त्यांनाहि यांचेपासून द्रव्यसाहाय्य होत असतें. हे सत्पुरुष बहुशा

चांगलें पथ्यकारक अन्न भक्षण करितात, सर्वदा अध्ययनमग्न असतात आणि तीर्थयात्रा व देशपर्यटन करीत फिरत असतात. त्यांना उत्थापन द्यावें, त्यांच्या जवळ जाऊन नमस्कार करावा, त्यांच्याशीं मात्सर्यरहित भाषण करावें आणि त्यांना सुखकारक शय्या, आसन व भोजन द्यावें. ह्याविषयीं एक श्लोक आहे, तो असा कीं, 'आशाभंग होऊन अतिथि ज्याच्या गृहापासून निघून जातो, तो आपलें पाप त्याला देतो आणि त्याचें पुण्य घेऊन जातो.'

या गृहस्थाश्रमामध्यें यज्ञक्रियांच्या योगानें देवता संतुष्ट होतात. पितृतर्पणानें पितरांचें समाधान होतें. विद्याभ्यास आणि श्रवण-धारण यांच्या योगानें ऋषि संतृप्त होतात व अपत्योत्पादनानें प्रजापति संतुष्ट होतो. यासंबंधींहि दोन श्लोक आहेत ते असे, 'प्राणिमात्राच्या श्रवणांला आनंददायक असेंच भाषण प्रेम-पूर्वक नित्य करीत रहावें. पीडा, प्रतिबंध, कठोरपणा, अपमान, अहंकार आणि दंभ हीं सर्वदा निंद्य आहेत. अहिंसा, सत्य आणि अक्रोध हें सर्वाश्रमां-मधील तपच होय. या आश्रमामध्यें पुष्पमाला, अलंकार, वस्त्रें आणि अभ्यंग इत्यादिकांचा नित्य उपभोग घेतां येतो. तसेंच नृत्य, गीत, वाद्यें यांचें श्रवणसुख व नेत्रसुख प्राप्त होतें आणि भक्ष्य, भोज्य, लेह्य, पेय आणि चोष्य अशा पांच प्रकारच्या विविध द्रव्यांचा आस्वादहि घेतां येतो. इष्ट विहार घेण्यास मिळाल्यामुळें संतोष होतो आणि कामसुखाचीहि प्राप्ति होते.

या गृहस्थाश्रमामध्यें धर्म, अर्थ आणि काम या पुरुषार्थांची कृतार्थता होते, त्याचप्रमाणें या लोकीं सुखानुभव प्राप्त होतो व पुढें सद्गतिहि मिळते. जो गृहस्थाश्रमी पुरुष मार्गावरील कण वेंचून त्यांवर आपली उपजीविका करितो, स्वधर्माचरणामध्यें आसक्त होऊन राहतो आणि कामविषयांचा त्याग करितो, त्याला स्वर्गसुख मुळींच दुर्लभ नाहीं. १२. ३. १९१.

अध्याय १९२ वा.

[१ भृगूकडून भरद्वाजाला वानप्रस्थाश्रमाचें निवेदन. २. संन्यासाश्रमाच्या लक्षणांचें कथन.]

(१) वानप्रस्थाश्रमी लोक धर्माला अनुसरून पुण्यकारक तीर्थांवर व नदीप्रवाहांवर राहतात व मृग, महिष, वराह, शार्दूल आणि वनगज यांनीं व्याप्त अशा निर्जन अरण्यामध्यें तपश्चर्या करीत असतात. ग्राम्य वस्त्रें, खाणें-पिणें

आणि उपभोग यांचा त्याग करून वन्यौषधी, मूळें, फळें, पत्रें यांचा परिमित, विचित्र आणि नियमित आहार ते करितात. भूमि हें त्यांचें आसन असतें. जमीन, पाषाणरेणु, बारीक खड्यांची मृत्तिका आणि वाळू ही त्यांची शय्या, त्यांचें अंग काश, कुश, कृष्णाजिन व वल्कलें यांनीं आच्छादित असतें. ते केंस, श्मश्रु कधींहि काढीत नाहींत. ते वेळच्यावेळीं स्नान करितात. बलिप्रदान आणि होम यांचें अनुष्ठान ते कधीं चुकवीत नाहींत. समिधा, दर्भ आणि फुलें आणून तीं स्वच्छ करून ठेवणें हीच त्यांची विश्रांति; त्यांची त्वचा शीत, उष्ण, पर्जन्य आणि वायु यांच्या आघातानें भिन्न झालेली असते; अनेक व्रतें व नियम यांचे अनुष्ठानानें त्यांचे शरीरांतील रक्त आटून जाऊन मांस शुष्क झालेलें असतें; त्यांचा अस्थिपंजर मात्र शेष राहिलेला दिसत असतो. ते केवळ सत्वगुणाच्याच जोरावर धैर्याचा अवलंब करून शरीरधारण करितात. ह्या त्यांच्या आचरणाचा विधि ब्रह्मर्षींनीं सांगितलेला आहे, जो कोणी विधिपूर्वक ह्या आचरणाचें पालन करितो, त्याचे सर्व दोष अग्नीप्रमाणें जळून जातात आणि त्याला दुर्जय लोकांची प्राप्ति होते.

(२) आतां संन्याश्यांचे आचार सांगतों. अग्नि, धन, स्त्री, भोगसामग्री इत्यादिकांचा त्याग करून व सर्वसंगविषयक स्नेहपाश झुगारून ते संन्यास घेत असतात. त्यांना मातीचें ढेंकूळ, पाषाण आणि सुवर्ण हीं सारखींच वाटतात. त्यांची बुद्धि धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तीन पुरुषार्थांवर आसक्त होऊन राहत नाहीं. ते शत्रु, मित्र आणि उदासीन ह्या तिघांनाहि सारख्याच दृष्टीनें पाहतात. ते स्थावर, जरायुज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज्ज प्राणि-वर्गाचा वाणीनें, मनानें अथवा क्रियेनें कधींहि द्रोह करीत नसतात. ते कायमचे कोठेंहि राहत नाहींत. ते पर्वत, वाळवंटें, वृक्षमूळप्रदेश आणि देवमंदिरें यांमध्यें संचार करून वस्तीकरितां नगरांत अथवा खेड्यांत राह-तात. नगरांत पांच दिवस व खेड्यांत एक दिवस ते राहतात. उदरनिर्वाहार्थ ते शुचि व कर्मनिष्ठ ब्राह्मणांच्या येथें जातात. तेथेंहि कांहीं न मागतां जें पात्रांत पडेल, त्यावर ते निर्वाह करितात. ते काम, क्रोध, दर्प, लोभ, मोह, कार्पण्य, दंभ, परनिंदा, अहंकार आणि हिंसा ह्यांपासून निवृत्त झालेले असतात.

ह्याविषयीं श्लोक आहेत, ते असे–जो मुनि सर्व प्राण्यांना अभय देऊन संचार करितो, त्याला कोणत्याहि प्राण्यापासून कोठें यत्किंचित् देखील भय वाटत नसतें.

जो ब्राह्मण आपल्या शरीराचे ठिकाणीं अग्निहोत्राची प्राणप्रतिष्ठा करून आपल्या मुखामध्यें--मुखरूप कुंडामध्यें–अग्नीला उद्देशून भिक्षावृत्तीनें मिळविलेल्या अन्नरूपी हविर्द्रव्याचा होम करितो, त्याला अग्निचयन करणाऱ्या मुनिवृंदांना मिळणाऱ्या लोकाची–प्राजापत्यपदाची-प्राप्ति होत असते. जो शुचि पुरुष विषयांपासून बुद्धीला निवृत्त करून यथोक्त मोक्षधर्मांचें आचरण करितो, त्याला इंधनरहित प्रशांत ज्योतीप्रमाणें देदीप्यमान ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते.

भरद्वाज—ह्या लोकांहून भिन्न असा परलोक (परमात्मलोक) असल्याचें ऐकूं येतें, परंतु त्याचा साक्षात्कार मात्र होत नाहीं. तो लोक कसा आहे, हें जाणण्याची माझी फार इच्छा आहे, तरी तूं त्यासंबंधीं मला सांगावें.

भृगु—तें स्थान आत्मसाक्षात्काराचें आहे. तेथें जो अत्यंत उत्कृष्ट, रमणीयतादि सर्वगुणसंपन्न आणि पुष्कळ पुण्याच्याच योगानें प्राप्त होणारा नासिकाग्रमूळाजवळ भ्रू-घ्राणमध्यप्रदेश आहे, त्यावर पापरहित, सत्यसंकल्प आणि सर्वकामोपभोग्य असा परमात्मरूपी परलोक आहे. तेथें पुण्यकर्म करणारे, शुचिर्भूत, अतिनिर्मल, लोभ-मोहांचा त्याग केलेले लोक गेले असतां त्यांना कोणताच उपद्रव होत नाहीं. तो देश स्वर्गसदृश असून पुष्कळ शुभ गुणांनीं युक्त असल्याचें सांगतात. तेथें समाधिकालीं आत्मा प्रगट होऊन त्याचें ईश्वरत्व दृष्टोत्पत्तीस येतें. आत्म्याच्याच ठिकाणीं त्यांची रति असल्यामुळें परदारादिक बाह्य पदार्थांचा लोभ अर्थातच त्यांना जडत नाहीं. तेथें आत्म्याव्यतिरिक्त कोणतीच वस्तु नसल्यामुळें परस्परांशीं कधींहि विरोध येत नसतो. तेथें इच्छा करितांच वाटेल ती वस्तु प्राप्त होत असते; त्याबद्दल कोणालाहि आश्चर्य वाटत नाहीं. तेथें अधर्म नांवालाहि सांपडत नाहीं आणि परमात्मस्वरूपाविषयीं कोणत्याच प्रकारचा संशय नसतो. तेथें केलेल्या कर्मांचें फल तत्काळ मिळत असतें. ह्या ठिकाणीं पोंचलेले कित्येक योगी उत्तम प्रकारचें अन्नपान, आसन, प्रासाद आणि गृह यांचा आश्रय करितात, आपलें शरीर सुवर्णादि भूषणांनीं सुशोभित करितात आणि सर्व प्रकारच्या वासनांनीं लिप्त होऊन संसारांत पुनः पुनः फेरे खात असतात. कित्येक योगी आपल्या वासना परमात्म्याचे ठिकाणीं लीन करितात. जे मध्यम असतात, त्यांना असें करणें क्लेशसाध्य वाटत असतें. व्यास, नारदादिक योगैश्वर्य पावून धर्मनिष्ठ झालेले आहेत. त्यांची सिद्धि परोपकारार्थ असून स्वभोगाकरितां नसते. दुसरे कित्येक

बाह्यभोगावरच आसक्त होऊन आत्मवंचन करून घेतात. म्हणूनच धर्मपर असतात, ते सुखी होतात व आत्मवंचक दुःखी होतात. आत्मवंचक लोक ह्या लोकीं श्रम, भय, मोह, तीव्र क्षुधा आणि द्रव्यलोभ यांनीं व्याप्त होऊन अशा मोहांत सांपडतात.

ह्या लोकीं धर्माधर्मसंबंधीं लोकांच्या अनेक प्रकारच्या कल्पना आहेत. परंतु ज्यांना दोहोंच्या स्वरूपाचें बरोबर ज्ञान असतें, त्या सुज्ञ पुरुषांना पापाचा स्पर्शहि होत नसतो. दंभ, वंचकता, चौर्य, परनिंदा, असूया, परोपघात, हिंसा, दुष्टपणा आणि अनृत यांचा आश्रय करून जो योगी वागतो, त्याचें तप क्षीण होतें आणि जो विद्वान् ह्यांचें अवलंबन करीत नाहीं, त्याचें तप वृद्धिंगत होतें. धर्माधर्म कर्मासंबंधीं अनेक विचार ह्याच लोकीं केले पाहिजेत. कारण ही कर्मभूमि असल्यामुळें येथें शुभ कर्म केलें असतां शुभ फल प्राप्त होतें आणि अशुभ कर्म केल्यानें अशुभ फल मिळत असतें. पूर्वीं ह्याच लोकीं तपाची आवड असलेले ब्रह्मदेवादिक देव व ऋषिसमुदाय हे याग करून ब्रह्मलोकाला गेले. ह्या लोकीं वसति करून ज्ञानरूप पुण्य संपादन करितात, तेच सर्वोत्तम, शुभ आणि पवित्र अशा भ्रूमध्यरूपी प्रदेशांत परमात्मस्वरूप होऊन राहतात. कारण त्यांची योगाच्या ठिकाणीं आदरबुद्धि असते. ह्याविरुद्ध वागणारे कित्येक तिर्यग्योनीमध्यें जन्म घेतात, तर कित्येक अल्पायुषी होऊन पृथ्वीतलावर नाश पावतात. लोभ-मोहादिकांनीं व्याप्त असल्यामुळें एकमेकांस गिळून टाकण्याविषयीं ते सर्वदा तत्पर असतात. त्यामुळें त्यांना या संसारांतच गुरफटून रहावें लागतें. त्यांना भ्रूमध्यप्रदेशाची प्राप्ति होत नाहीं. जे काया-वाचा-मनानें शमदमादिकांचें आचरण करून गुरूची उपासना करितात, त्या विवेकशील पुरुषांना सर्वांना सुगम असें निर्गुण ब्रह्मप्राप्तीचें द्वार जें सगुण ब्रह्म त्याचें ज्ञान होतें. त्याप्रमाणें हा वेदप्रकाशित धर्म मीं तुला संक्षेपानें सांगितला आहे. ह्या लोकीं धर्माधर्माचें ज्ञान ज्याला आहे, तोच बुद्धिमान् होय.

भीष्म—ह्याप्रमाणें भृगूचें भाषण ऐकून त्या प्रतापी भरद्वाजाला मोठा आनंद झाला आणि त्या धर्मात्म्यानें भृगूचें मोठ्या आदरानें पूजन केलें. हे महाप्राज्ञा, याप्रमाणें मीं तुला जगताच्या उत्पत्तीविषयीं सर्व माहिती सांगितली आहे. आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे? १२.२.१९२.

अध्याय १९३ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला आचारविधिकथन.]

युधिष्ठिर—हे अनघा धर्मज्ञा, तुझ्या मुखानें, आचारविधि श्रवण करण्याची माझी फार इच्छा आहे. तूं सर्वज्ञ आहेस, असें मला वाटतें.

भीष्म—दुराचारी, दुष्कर्मी, दुर्बुद्धि आणि साहसप्रिय असे जे लोक असतात ते दुर्जन म्हणून प्रसिद्ध आहेत. सज्जन सदासर्वदा सदाचार-लक्षणसंपन्न असतात. राजमार्गावर अथवा गाईंच्या किंवा धान्याच्या मध्यें जे मूत्र-पुरीषोत्सर्ग करीत नाहींत, ते शुभ लोक होत. हे विधि झाल्यावर पाय धुवून व आचमन करून नदींत स्नान करावें आणि मग देवतांचें तर्पण करावें. हा मनुष्यांचा धर्म होय, असें सांगितलें आहे. सर्वदा सूर्याची उपासना करावी व सूर्योदय झाला असतां कधीं झोंप घेऊं नये. सायंकाळीं आणि प्रातःकालीं गायत्रीजप करावा आणि पूर्वेकडे तसेंच पश्चिमेकडे तोंड करून गृह्यसूत्रांतील मंत्रांनीं संध्योपस्थान करावें. भोजनकालीं हात, पाय व तोंड हीं ओलीं असावीं. पूर्वेकडे तोंड करून व मौन धारण करून भोजन करावें. अन्नाची निंदा कधीं करूं नये. जें अन्न असेल, तें मिष्ट समजून त्याचें भक्षण करावें. भोजन झाल्यावर उत्तरापोशन घेऊन उठावें. ओले पाय घेऊन रात्रीं झोंपूं नये. हें आचारलक्षण ऋषि नारदानें सांगितलें आहे.

शुचिप्रदेश, वृषभ, पवित्र गोष्ठभूमि, चव्हाटा, धार्मिक ब्राह्मण आणि देवमंदिर यांना प्रदक्षिणा घालून जावें. अतिथि, सर्व सेवकगण आणि आप्तेष्ट यांस जें अन्न आपण भक्षण करितों, तशाच प्रकारचें घालणें प्रशस्त होय. मनुष्यानें सकाळीं आणि सायंकाळीं असें दोनदां भोजन करणें योग्य होय, असें वेदांत सांगितलें आहे. मध्यंतरीं त्यानें कांहीं खाऊं नये. असें केल्यानें त्यास उपवास केल्याचें फळ मिळतें. होमकालीं होम करणारा, ऋतुकालीं स्त्रीगमन करणारा व परस्त्रीकडे ढुंकूनहि न पाहणारा अशा मनुष्याला ब्रह्मचर्यफल प्राप्त होतें. ब्राह्मणाचें जें उच्छिष्ट तें मातेच्या हृदयाप्रमाणें हितकर असें ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेलें अमृतच होय. यज्ञीय वेदीचीं नित्य ढेकळें फोडणारा, यज्ञाकरितां कुश तोडणारा, नखें खाणारा आणि सदा उच्छिष्ट असणारा मनुष्य दीर्घायु होत नसतो. मांसभक्षणापासून निवृत्त झालेल्या मनुष्यानें अध्वर्यूनें

संस्कार केलेलें मांस खाऊं नये. असंस्कृत मांसाचें अथवा श्राद्धावशिष्ट मांसाचें भक्षण कोणीं करूं नये.

स्वदेशीं किंवा परदेशीं अतिथीला कधींहि उपवासीं ठेवूं नये. भिक्षा मागून मिळविलेलें अन्न पित्रादि गुरूंला अर्पण करावें. गुरुजनांना आसन देऊन त्यांना प्रणाम करावा. गुरूंना प्रणाम केल्यानें आयुष्य, कीर्ति आणि संपत्ति यांची प्राप्ति होते. उदय पावणाऱ्या सूर्याचें तसेंच नग्न अशा परस्त्रीचें अवलोकन कधीं करूं नये. मैथुन ऋतुकालींच एकांतांत करावें. गुरुजनांचें रहस्य हें प्रत्यक्ष तीर्थ होय. अग्नीचा अंतर्भाग सर्वदा पवित्र असतो. शिष्टांनीं केलेली प्रत्येक गोष्ट प्रशस्त असते, तसा गोपुच्छाचा स्पर्शहि सदा पवित्र असतो. शिष्टजनांची गांठ पडली असतां प्रत्येक वेळीं प्रणामपूर्वक कुशलप्रश्न विचारावे. ब्राह्मणांना सकाळ-सायंकाळ वंदन करावें. देवालयांत, गाईंच्या समुदायांत, ब्राह्मणांचीं श्रौतस्मार्त कर्में चाललीं असतां, अध्ययनकालीं आणि भोजनसमयीं मनुष्यानें सव्य करावें. सकाळ-संध्याकाळीं ब्राह्मणांचें पूजन करणें हें व्यापार आणि शेती यांप्रमाणें तत्काल फल देणारें आहे. त्याच्या योगानें धान्यसंपन्नता आणि दिव्य स्त्री, अन्नपानादि इष्टप्राप्ति होते. भोजन झालें असतां यजमानानें ब्राह्मणांना 'संपन्नं' ठीक झालेंना ? असें, व जल दिलें असतां 'तर्पणं' तुमची तृप्ति झालीना, असें विचारावें, तसेंच पायस, खिचडी इत्यादि पदार्थ वाढले असतां 'सुश्रुतम्' चांगलें शिजलें आहेना--असा प्रश्न करावा. श्मश्रुकर्मानंतर, शिंकल्यानंतर, स्नानानंतर आणि भोजनोत्तर ब्राह्मणांना नमस्कार करणें हें व्याधिग्रस्त मनुष्यांचेंहि आयुष्य वाढविणारें आहे. सूर्याकडे तोंड करून केव्हांहि मूत्रोत्सर्ग करूं नये. तसेंच आपला पुरीषोत्सर्गहि मनुष्यानें अवलोकन करूं नये. स्त्रीशीं एकशय्येवर शयन किंवा तिच्या संगतींत एकत्र भोजन वर्ज्य करावीं. वडील मनुष्यासंबंधीं कधींहि एकेरी नांवानें बोलूं नये. आपल्यापेक्षां लहान किंवा आपणाशीं जे समानवयस्क असतील, त्यांच्याशीं एकेरी बोलण्यांत दोष नाहीं.

दुराचारी मनुष्यांचें पाप त्यांच्या नेत्रादि विकारांवरूनच समजतें. बुद्धिपूर्वक पाप करून तें जर महाजनांपुढें ठेवलें नाहीं, तर नाशाला कारण होतें. अशा-सज्ञ मनुष्य बुद्धिपूर्वक पाप करूनहि गुप्त ठेवितो, तें मनुष्याला जरी समजलें नाहीं, तरी देवांना तें पातक दिसतें. पापी मनुष्यानें पाप गुप्त ठेवलें असतां त्याची प्रवृत्ति पापाकडेच होते आणि धार्मिक वृत्तीनें वागणाऱ्या मनुष्याची

प्रवृत्ति धर्माकडे होत असते. मूर्ख मनुष्याला त्यानें केलेल्या पापाचें कधीं स्मरणच राहत नाहीं; तथापि त्याचें आचरण शास्त्रविरुद्ध असल्याकारणानें तें पाप त्याजकडेसच येतें. राहु ज्याप्रमाणें चंद्राजवळ येतो, तसें पापहि अशास्त्रज्ञ मनुष्याजवळ येतें. आशेनें सांठविलेल्या द्रव्याचा उपभोग दुःखदायक होत असतो. म्हणून असा द्रव्यसंचय करणें शहाण्यांना इष्ट वाटत नाहीं. कारण त्या मनुष्यानें उपभोग घेईपर्यंत मृत्यु वाट पाहत नाहीं. विद्वान् लोकांच्या मताप्रमाणें धर्म हा सर्व भूतांच्या अंतःकरणांत असतो. म्हणून मनुष्यानें अंतःकरण-पूर्वक सर्व प्राण्यांचें कल्याण चिंतीत असावें. प्रत्येकानें स्वतःच धर्माचरण करीत रहावें; तेथें दुसऱ्याच्या साहाय्याची आवश्यकता नाहीं. मन धर्मशून्य असल्यावर साहाय्यकर्ता तरी काय करणार ? धर्म हाच मनुष्याच्या उत्पत्तीस आणि प्रलयास कारण आहे. स्वर्गामध्यें देवांना अमृत प्राप्त होण्याचें कारणहि हाच धर्म होय. धर्माचरण करणाऱ्या लोकांस स्वर्गांत सर्वदा सुखच मिळत असतें. १२. ३. १९३.

अध्याय १९४ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला अध्यात्मनिरूपण.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, जो हा योगधर्म मनुष्यांनीं आचरण व्यक्त करावा, म्हणून शास्त्रांत सांगितलें आहे, त्याचें स्वरूप काय आहे, तें मला सांग. तसेंच हे ब्रह्मनिष्ठा, हें स्थावरजंगमात्मक विश्व कोठून निर्माण झालें व त्याचा प्रलय कसा होतो, तेंहि मला सांग.

भीष्म—हे पृथापुत्रा, ज्या योगधर्माविषयीं तूं मला विचारिलें आहेस, त्याचें विवरण करून मी तुला आतां सांगतों. हा योगधर्म अत्यंत श्रेयस्कर व सुखदायक आहे. हा आचार्यांनीं सांगितलेला असून त्यांत सृष्टि आणि प्रलय यांचा विचार केलेला आहे. हा जाणल्यानें मनुष्याला ऐहिक सुखप्राप्ति व परब्रह्मपदप्राप्तिहि होत असते आणि त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात. हा सर्व जगताचें हित करणारा आहे. पृथ्वी, वायु, आकाश, आप आणि तेज हीं पंचमहाभूतें असून सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति ह्यांच्याचपासून आहे. समुद्राच्या

१ मनसैव कृतं राम न शरीरकृतं कृतम् ।
येनैवालिंग्यते कांता तेनैवालिंग्यते सुता ॥

लाटांप्रमाणें हीं पंचमहाभूतें ज्या प्राण्यांपासून निघतात, तेथेंच लय पावतात. कांसव ज्याप्रमाणें आपलीं अंगें पसरतें व पुनः आंखडून धरितें, त्याप्रमाणें जीवात्मा पंचमहाभूतांना निर्माण करितो आणि त्यांचा संहारहि करितो. ईश्वरानें प्रत्येक प्राणिमात्राच्या शरीरामध्यें पंचमहाभूतें ठेविलीं आहेत. परंतु जीवात्म्यास त्यांचा जीवाभिमान असेपर्यंत या पंचमहाभूतादि भेदाचें ज्ञान होत नाहीं. शब्द, श्रोत्र आणि पोकळी हें शरीरांतील आकाश होय. स्पर्श, त्वगिंद्रिय आणि चलनवलनादि क्रिया हा शरीरगत वायु होय. रूप, चक्षु आणि अन्नादिपचनास कारणभूत होणारा अग्नि हें शरीरगत तेज होय. रस, घर्म आणि जिह्वा हे जलगुण सांगितले आहेत. तसेंच वास घेण्याचे पदार्थ, घ्राण (नासिका) आणि शरीर हे शरीरगत पृथ्वीचे भेद होत. ह्याप्रमाणें शरीरांतहि पंचमहाभूतें असून सहावें मन हें आहे.

हे भारता, इंद्रियें आणि मन ह्या सहा ज्ञानद्वारांपलीकडे बुद्धि ही सातवी आणि आठवा क्षेत्रज्ञ-जीव-हीं शरीरामध्यें असतात. चक्षुरादि पांच इंद्रियें विषयांचें ग्रहण करितात, मन हें त्या विषयांसंबंधीं संशय घेत असतें, बुद्धि निश्चय करिते आणि क्षेत्रज्ञ साक्षिवत् राहतो. पादतलद्वयापासून ऊर्ध्वस्थित मस्तकापर्यंतचा सर्व भाग हें साक्षिभूत चैतन्य पाहत असून त्यानेंच आकाशाच्या उदरांत असलेलें हें सर्व विश्व व्याप्त करून टाकिलें आहे. सर्व इंद्रियें आणि त्यांचे विषय हीं सर्व सत्त्व-रज-तमोरूपी आहेत, हें मनुष्यांनीं लक्ष्यांत ठेवावें. ही त्रिगुणात्मक प्रकृति म्हणजेच पंचमहाभूतें व सर्व प्राण्यांचें उत्पत्ति व लय यांचें स्थान आहे. हें बरोबर समजल्यानेंच मनुष्याला उत्कृष्ट शांति हळुहळु प्राप्त होते.

तम आदि गुण हे बुद्धीला विषयरूपी बनवितात. यावरून पंचमहाभूतें, इंद्रियें आणि मन हीं बुद्धिच होत. बुद्धीचें अस्तित्त्व नसल्यास हीं इंद्रियें आणि पंचमहाभूतें कोठून असणार? बुद्धीचें अस्तित्व असल्यास सर्व पदार्थ अस्तित्वांत येतात व तिच्या नाशाबरोबर सर्व पदार्थांचाहि नाश होतो. म्हणून हें सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व बुद्धिरूप आहे, असें सांगितलें आहे. ज्याच्या योगानें ही बुद्धि पदार्थ अवलोकन करिते, त्याला नेत्र म्हणतात; ज्याच्या योगानें ही श्रवण करिते, त्याला श्रोत्र म्हणतात; ज्याच्या योगानें ही अवघ्राण

करिते, त्याला घ्राणेंद्रिय म्हणतात; ज्याच्या योगानें ही रस चाखते, त्याला जिह्वा म्हणतात आणि त्वगिंद्रियाच्या योगानें हिला स्पर्शज्ञान होतें. या पांच इंद्रियांना घेऊन चिदाभासविशिष्ट बुद्धि ही त्या त्या रूपानें विकृत होऊन प्रगट होत असते. बुद्धि विकृत होऊन जेव्हां कोणत्याहि विषयाची इच्छा करिते, तेव्हां तिला मन म्हणतात. ज्यांचे विषय वेगवेगळे आहेत, अशीं जीं पांच बुद्धीचीं द्वारें आहेत व ज्यांस इंद्रियें म्हणतात, त्या सर्वांवर अदृश्य चिदात्म्याची सत्ता आहे.

लोहकांत ज्याप्रमाणें सन्निध राहून लोहामध्यें क्रिया उत्पन्न करितो, त्याचप्रमाणें हा चिदात्मा आपल्या सत्तामात्रेंकरून इंद्रियें चालवितो. पुरुषाच्या ठिकाणीं असणारी जी बुद्धि ती सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांनीं व्याप्त झालेली असते. ती जेव्हां सत्त्वगुणयुक्त असते, तेव्हां सुख होतें, रजोगुणयुक्त असते, तेव्हां शोकयुक्त असते आणि जेव्हां ती तमोगुणयुक्त असते, तेव्हां तिला सुख व दुःखहि नसतें. ज्याप्रमाणें ऊर्मिमान् सरितापति नद्यांना पूर आला असतां त्यांशीं एकरूप होऊन अतिक्रमण करून राहतो, त्याप्रमाणें तीन अवस्थांनीं युक्त असलेली बुद्धि मनुष्याच्या अंतःकरणामध्यें वास्तव्य करून राहिलेली आहे. ही बुद्धि त्रिगुणात्मक असून त्रिगुणांना व्यापून राहिलेली आहे. अशाप्रकारें गुणत्रयास आक्रमण करून अंतःकरणामध्यें राहिलेली बुद्धि अभ्युत्थानकालीं पुनः पूर्वावस्थेला प्राप्त होते आणि रजोगुणाची प्रवृत्ति होते. बुद्धि रजोगुणानें व्याप्त झाली असतां रागद्वेषादिकांना अनुसरून सत्त्वात्मक —यथार्थज्ञान—आणि तम—विपरीत ज्ञान—यांची प्रवृत्ति होते. सत्त्वगुणांपासून सुख, रजोगुणापासून शोक आणि तमोगुणापासून मोह ह्यांची उत्पत्ति असून ह्या जगांतील सर्व पदार्थ ह्या त्रिगुणांनींच व्याप्त झाले आहेत.

हे भारता, बुद्धीची सर्व गति मीं तुला सांगितली. शहाण्या मनुष्यानें इंद्रियांचा जय अवश्य केला पाहिजे. सत्त्व, रज आणि तम हे सर्वदा प्राण्यांचा आश्रय करून असतात. सर्व प्राण्यांमध्यें सात्विक, राजस आणि तामस अशा तीन प्रकारच्या वेदना दृष्टीस पडतात. सत्त्वगुण हा सुखप्राप्तिदायक आहे. रजोगुण हा दुःखकारक आहे आणि तमोगुण ह्याचे योगानें सुखदुःख ह्या दोहोंपैकीं कांहींच नसतें. त्यानें केवळ मोहच होत असतो. ज्याच्या योगानें शरीराला अथवा मनाला सुख होतें, त्याला सत्वगुणात्मक म्हणतात. तसेंच ज्याच्या योगानें आपणांला दुःख होतें आणि मनांतील आनंदाचा नाश होतो, त्याला रजोगुणात्मक म्हणतात. ह्यापासून

दुःखोत्पत्ति होते, म्हणून त्याचें चिंतन करीत बसूं नये. ज्याचेविषयीं कोणताच तर्क चालत नाहीं किंवा ज्ञान होत नाहीं. जो मोहसंयुक्त आहे व ज्याचे योगानें कोणताहि विषय बरोबर समजत नाहीं, तो तमोगुण होय. हर्ष, आनंद, प्रीति, सुख, शांतचित्तता, ह्या सात्त्विक गुणांची प्राप्ति मोठ्या भाग्यानें होत असते. असमाधान, संताप, शोक, लोभ आणि अक्षमा, हीं रजोगुणाचीं लक्षणें असून तीं सकारण व निष्कारणहि असतात. अवमान, मोह, प्रमाद, निद्रा, झांपड हीं तमोगुणाचीं अनेक लक्षणें असून तीं दुर्भाग्याच्या योगानें प्राप्त होत असतात. मन हें दुर्बल वस्तूच्याच ठिकाणीं आसक्त होणारें, अनेक विषयांमध्यें एकाच वेळीं जाऊन भिडणारें, सर्वदा इच्छा करणारें व संशय घेणारें आहे. ज्याचे मनाचें नियमन झालें आहे, तोच इहपरलोकीं सुखी होतो. ज्याप्रमाणें तप्त लोह आणि अग्नि हीं वेगळीं भासत नसतात, त्याप्रमाणें बुद्धि आणि क्षेत्रज्ञ–जीवात्मा–यांमधील भेद सहसा लक्ष्यांत येत नाहीं. तो अत्यंत सूक्ष्म आहे. बुद्धि ही अहंकारादि गुणांस उत्पन्न करणारी आहे, तर जीवात्मा त्या गुणांस निर्माण करणारा नाहीं. ज्याप्रमाणें उंबर आणि त्यामधील कीटक हे परस्परांशीं अति संलग्न झालेले असतात, त्याप्रमाणें बुद्धि आणि जीवात्मा हे परस्परांशीं संबद्ध झालेले आहेत. ह्याप्रमाणें जरी ते परस्परसंबद्ध दिसतात, तरी ते स्वभावतः परस्परांहून भिन्न आहेत. मत्स्य आणि जल यांच्या संबंधाप्रमाणें या उभयतांचा संबंध आहे. देह, अहंकार इत्यादि गुणांना आत्म्याचें ज्ञान नसतें, परंतु आत्म्याला मात्र त्यांचें ज्ञान असतें. तो गुणांचा द्रष्टा आहे, याप्रमाणें ते जरी भिन्न असले, तरी आपल्याशीं त्यांचें तादात्म्य आहे, असेंच आत्मा मानीत असतो.

ज्याप्रमाणें पात्राच्छादित करून ठेवलेला दीप असला, तरी त्या पात्राच्या छिद्रांतून बाहेर पडलेल्या किरणांच्या द्वारें पदार्थ दृष्टिगोचर करीत असतो, त्याप्रमाणें गुणसंगी आत्मा हा पांच ज्ञानेंद्रियें, मन आणि बुद्धि यांच्या द्वारानें विषयांस प्रकाशित करीत असतो. बुद्धितत्त्व हें गुणांना निर्माण करितें व जीवात्मा हा केवळ पहात असतो. बुद्धि आणि जीवात्मा यांचा हा संबंध अनादि आहे. हीं जरी परस्परसंबद्ध आहेत, तरी बुद्धि किंवा जीवात्मा यांपैकीं कोणी कोणास आश्रय नाहीं. आत्म्याचें असंगत्व आणि निर्गुणत्व यांमुळें आपल्या महिम्यानेंच तो राहणारा आहे. तशी अविद्यारूपी बुद्धि ही मिथ्या आहे. बुद्धि ही मनाला प्रकाशित करणारी आहे, पण ती

अहंकारादि गुणांना कधींहि प्रकाशित करीत नसते. ज्याप्रमाणें घटांतील छिद्रें नीट बुजविलीं असतां आंत ठेवलेल्या दीपाचा प्रकाश त्या घटांत उत्तम पडत असतो, त्याचप्रमाणें आत्म्याचीं किरणेंच अशीं जीं इंद्रियें त्यांचा मनानें विरोध केला असतां मनुष्याच्या शरीरांत आत्मज्ञान होत असतें. अशाप्रकारें इंद्रियनिग्रहानें स्वाभाविक कर्मांचा त्याग करून आत्मचिंतन करीत राहणारा जो मुनि त्याला उत्तम प्रकारची गति मिळते. ज्याप्रमाणें जलांत फिरतांना जलचर प्राण्याला जलाचा संपर्क होत नाहीं, त्याप्रमाणें कृतप्रज्ञ पुरुषाला संसारांत असूनहि कर्मलेप होत नसतो. आत्मस्वरूपच असें आहे कीं, त्याला कर्ममल कधींहि लागत नाहीं. हें लक्ष्यांत ठेवून कोणाशींहि मत्सर करूं नये, कोणाविषयींहि शोक व आनंद करूं नये आणि संसारामध्यें वास्तव्य करावें. अशाप्रकारें आत्मस्वरूपी होऊन गेलेला मनुष्य योगबलानें तंतू उत्पन्न करणाऱ्या कोळ्याप्रमाणें सर्व भूतें आणि भौतिक पदार्थ यांना उत्पन्न करितो. म्हणजेच त्यापासून उत्पन्न होणारे भूतादि गुण हे कोळ्याचे तंतूंप्रमाणें होत. जीवन्मुक्ताच्या दृष्टीनें गुणांचा नाश झालेला असतो. कित्येक असें म्हणतात कीं आत्मसाक्षात्कारानंतर गुणांचा नाश होतो व त्यांची निवृत्ति पुनः होत नसते. परंतु हें म्हणणें बरोबर नाहीं. गुणनिवृत्ति होत नाहीं, असें जरी प्रत्यक्ष प्रमाणांवरून दिसत असलें, तरी अनुमानानें गुणनिवृत्ति होत असते, असें सिद्ध होतें. कित्येकांच्या मतें गुणनिवृत्ति होत नाहीं, तर दुसरे कित्येक गुणांची निवृत्ति होते, असें मानणारे आहेत. या दोन्ही पक्षांचा शास्त्रदृष्ट्या विचार करून योग्य तो निश्चय करावा. अशारीतीनें अन्योन्याध्यासानें बुद्धिभेद करणाऱ्या हृदयग्रंथीचा छेद करून संशयनिवृत्ति झाल्यावर सुखानें रहावें. मग शोक करण्याचें कारणच रहाणार नाहीं.

ज्याप्रमाणें पाण्यानें भरलेल्या नदीमध्यें स्नान करून सर्व लोक स्वच्छता पावतात, त्याप्रमाणें अज्ञानानें मलिन झालेले जीव ज्ञानस्वरूपी परमात्मस्वरूपाचे ठिकाणीं प्रविष्ट झाले म्हणजे मुक्तिरूप शुद्धीला पावतात. महानदीच्या परतीराचें ज्ञान असलें, तरी तेवढ्यावरून मनुष्यास परतीरास जातां येत नाहीं; परंतु जो तत्त्वज्ञ आहे, तो नौकादिकांच्या साहाय्यानें तरून जातो. याप्रमाणें ज्यांना उत्तम अध्यात्मज्ञान प्राप्त झालें आहे, त्यांचा उद्धार होतो. प्राण्याची उत्पत्ति व लय यांचें हेंच स्थान आहे, असें समजून हळूहळू आपल्या बुद्धीनें त्याचा विचार केला म्हणजे सुखाची प्राप्ति होते. धर्म, अर्थ आणि काम हे तीनहि

पुरुषार्थ क्षयिष्णु असल्याचें ज्याला समजतें व जो श्रुत्यादिकांच्या योगानें त्यांचें अनित्यत्व जाणून, त्यांचा त्याग करितो आणि ध्यानशील होऊन श्रवणमननादिकांच्या द्वारें त्यांचा शोध करितो, त्याला कसलीच अपेक्षा राहत नाहीं, त्याच्या सर्व आशा परिपूर्ण झालेल्या असतात. ज्यांनीं आत्मसंयमन केलेलें नाहीं, त्यांना विषयांचे ठिकाणीं आसक्त इंद्रियांनीं परमात्म्याचें पृथक्त्वानें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. हें सर्व समजल्यानें मनुष्य ज्ञानवान् होतो. ज्ञानी मनुष्याचें आणखी दुसरें लक्षण काय असूं शकणार ? ह्याचे योगानें विचारवान् लोक कृतकृत्य होतात. अज्ञानी लोकांना ज्याची मोठी भीति वाटत असते, त्या संसारदुःखाचें भय ज्ञानी मनुष्यांला किमपि नसतें. त्या दुःखाचें कारण म्हटलें म्हणजे अज्ञान हेंच होय. ज्ञानवान् मनुष्याच्या अज्ञानाचा नाश झालेला असतो व त्यामुळें त्याला मोक्षप्राप्ति सहज प्राप्य असते. ती सर्वांना सारखीच मिळत असते. कारण निर्गुणाच्या ठिकाणीं विषमता कोठून येणार ?

जो कोणी निष्काम कर्म करितो, त्याचे पूर्वजन्मकृत दोषांचा परिहार होतो; परंतु तेवढ्याचकरितां ज्ञानी मनुष्यानें कर्म करण्याची आवश्यकता नाहीं ! कारण, एकदां ज्ञान झालें म्हणजे प्राचीन अथवा ऐहिक कोणतेंहि कर्म अप्रिय अशा संसारबंधास कारण होत नाहीं. काम-क्रोधादिकांनीं जर्जर करून सोडलेल्या लोकांचा शहाणा मनुष्य तिरस्कार करीत असतो. कामादिकांच्या ठायीं आसक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्याला ती इहलोकीं पीडादायक होते. इतकेंच नव्हे, तर मरणोत्तरहि त्याला येथील सर्व योनींत जन्म घ्यावा लागतो. हे राजा, ह्या लोकीं संसारपीडित लोक शोक करीत आहेत पहा ! जे विचारवान् आहेत, ते मात्र शोक करीत नसतात. यास्तव क्रममुक्ति व सद्योमुक्ति यांपैकीं कोणत्याहि द्वारानें तत्काळ मोक्ष मिळविणें, हेंच प्रशस्त होय १२. ३. १९४.

अध्याय १९५ वा.

[१ भीष्माकडून चतुर्विधध्यानयोगकथन.]

(१) भीष्म—हे पार्था, मी तुला आतां चार प्रकारचा ध्यानयोग सांगतों. ह्या श्रवण केल्यानें ह्या लोकीं महर्षींना शाश्वत सिद्धि प्राप्त झाली आहे. जे ज्ञानानें तृप्त झाले आहेत व ज्यांचें चित्त मोक्षावर जडलें आहे, असे योगी उत्तम

प्रकारें ध्यान करीत असतात. त्यामुळें जन्मप्राप्तीला कारण होणारे त्यांचे सर्व दोष नाहींसे होऊन ते स्वस्वरूपामध्यें जातात. अशाप्रकारें ते शीतोष्णादि द्वंद्वें सहन करून, नित्य सत्त्वगुणाचा आश्रय करून, कामक्रोधादिकांपासून अलिप्त राहून, नियमादिकांचे आचरणांत आसक्ति ठेवून, स्त्रियादिकांचा संग सोडून, जेथें विवाद करणारे प्रतिपक्षी नाहींत, अशा अंतःकरणास शांतिप्रद ठिकाणीं वास करितात. अशा ठिकाणीं राहून अंतःकरण ध्येय वस्तूच्या ठिकाणीं एकाग्र जडवावें. अशा योग्यानें काष्ठाप्रमाणें निश्चल रहावें आणि आपलीं सर्व इंद्रियें कूर्माप्रमाणें आकुंचित करून ठेवावीं, कीं तीं बाह्य विषयांपासून परावृत्त होतील, श्रवणेंद्रियानें शब्द ग्रहण करूं नये; त्वचेंद्रियानें स्पर्शज्ञान होऊं देऊं नये; डोळयानें रूप जाणूं नये आणि जिव्हेनें रसज्ञान घेऊं नये. योगवित् पुरुषानें सर्व प्रेय पदार्थांचा त्याग करावा. पांचहि इंद्रियांना त्रस्त करून सोडणाऱ्या अशा वस्तूंची धैर्यशील योग्यानें कधींहि इच्छा करूं नये. कुशल पुरुषानें पांचहि इंद्रियांचा लय मनाचे ठिकाणीं करावा आणि पांचहि इंद्रियांच्या द्वारा विषयांच्या ठिकाणीं संचार करणारें अत्यंत चंचल, कोठेंहि स्थिर न रहाणारें असें जें मन त्याची व पांचहि इंद्रियांची वृत्ति ध्येय वस्तूकडे जडवावी. धीरवान् योग्यानें प्रथमतः आपलें अंतःकरण बाह्य विषयांपासून काढून हृदयाकाशाकडे वळवावें व अशा रीतीनें तें ध्यानमार्गी लावावें. योग्यानें इंद्रियबाह्यवृत्तींचा निरोध करून त्यांचा मनामध्यें लय करणें, तसेंच मनोवृत्तींचाहि निरोध करणें, हाच ध्यानमार्ग असून ह्याचें वर्णन मीं प्रथमतःच केलें आहे.

अशा रीतीनें मनाचा निरोध केला तरी तें मेघांत लीन झालेली वीज ज्याप्रमाणें सर्वत्र चमकूं लागते, त्याप्रमाणें आत्म्याचें सहावें इंद्रिय जें आभ्यंतर मन, तें पूर्वीं निरुद्ध केलें असलें तरी स्फुरण पावतें. ज्याप्रमाणें जलबिंदु पर्णावर टाकिला असतां सर्व बाजूंनीं चांचल्य पावतो, त्याचप्रमाणें ध्यानमार्गी आसक्त असणाऱ्या योग्याची चित्तवृत्ति असते. मन एकाग्र केलें असतां तें कांहीं काळ ध्यानमार्गावर जडून राहतें, परंतु तें नाडीमार्गामध्यें प्रविष्ट होऊन तेथील विविध प्रकारच्या रूपांस पाहून वायुवत् चंचल होऊन जातें. अशा वेळीं मनुष्यानें धीर धरावा. निरलस आणि अमत्सरी व परोत्कर्षसह होऊन क्लेश सहन करावे आणि पुनः ध्येयवस्तूकडे चित्त जडवून तें स्थिर करावें. योगाभ्यासी, मननशील पुरुषाला विचार, विवेक किंवा वितर्क ह्यांपैकीं कोणतेंहि एखादें ध्यान

त्याच्या अधिकारानुसार प्राप्त होतें. ध्यानाच्या काळीं अंतःकरणाला कितीहि क्लेश झाला, तरी ध्यान सोडून न देतां समाधि कायम ठेवावी आणि आपणाला हितकारक असें चित्तैकाग्र्य प्राप्त करून घ्यावें. धूळ, भस्म किंवा वाळलेलें शेणाचें चूर्ण यांच्या राशींवर पाणी मारल्यानें त्यापासून चित्रोत्पत्ति होत नसते. तर त्या पदार्थांस त्या योगानें थोड्या प्रमाणानें स्निग्धता येते. त्या पदार्थांस जरी संस्कार झालेले नसले तरी खिन्न न होतां सतत त्यावर पाणी घातल्यानें तें शुष्क चूर्ण चित्राकृति देण्यास पात्र असें बनतें. इंद्रियगणाचीहि अशाच प्रकारची स्थिति आहे. इंद्रियांची वृत्ति तत्काळ जरी ध्येयमय करितां आली नाहीं, तरी यत्न केल्यास ती तशी करितां येईल. असा योगाभ्यास सर्वदा करून मन, बुद्धि आणि पंचेंद्रियें ह्यांना ध्यानमार्गीं आणून ठेविलें असतां तीं आपोआपच दग्धेंधनाप्रमाणें शांत होतात. ज्यानें मनःसंयमन केलें आहे, अशा योग्याला मिळणारें सुख दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें अथवा दैव-बलानें प्राप्त होत नसतें. हें सुख एकदां प्राप्त झालें म्हणजे मनुष्य ध्यानकर्मांत कायमचा रत होत असतो. याप्रमाणें योगिजन द्वैतशून्य अशा मोक्षसुखाला प्राप्त होतात. १२.३.१९५.

अध्याय १९६ वा.

[१ जापकोपाख्यान. २ युधिष्ठिराला यम-ब्राह्मणसंवादेतिहासाचें भीष्माकडून कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—महामते, चार आश्रम, राजधर्म आणि दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी तूं मला सांगितल्या. तसेंच तुझ्या मुखानें मीं धर्मासंबंधींहि अनेक कथा ऐकिल्या. हे भारता, आतां मला एक संदेह उत्पन्न झाला आहे, त्याचेंहि कथन तूंच करावें, अशी माझी इच्छा आहे. जप करणाऱ्या लोकांना कशा प्रकारचें फल मिळत असतें, त्यांना कोणत्या गतीची प्राप्ति होते आणि हे निष्पापा, जप करण्याचा विधि कोणता, हेंहि कृपा करून मला तूं निवेदन कर. त्याचप्रमाणें जप करण्याचा जो विधि असतो, त्याला वेदांतविचाराचा आधार आहे कीं योगाचा आहे ? तो कर्मकांडापैकीं आहे किंवा तो ब्रह्मयज्ञविधि आहे ? ज्याला जप म्हणतात, तें काय आहे, हें सर्व तूं मला सांग ! तूं सर्वज्ञ आहेस, असें माझें मत आहे.

(२) भीष्म—ह्याविषयीं पुरातन इतिहास म्हणून एक गोष्ट सांगत असतात. ती यम, काल आणि ब्राह्मण ह्यांविषयीं आहे. ती पुढें येईल. मोक्षवेत्त्या मुनींनीं वेदांत आणि योग अशीं जीं दोन शास्त्रें सांगितलीं आहेत, त्यांपैकीं वेदांतांत जप म्हणजे 'त्याग' असें सांगितलें आहे. जप हें कर्म असल्यामुळें तें मोक्षप्राप्तीचें साधन नाहीं, म्हणून वेदांताच्या मतानें त्याज्य आहे. वेदवचनें निवृत्तिप्रधान असल्यामुळें त्यांचें पर्यवसान ब्रह्माचेच ठिकाणीं आहे. असें आहे, तरी वेदांतांत जप हा चित्तशुद्धीचें साधन सांगितलें असल्यामुळें व योगाचा आधार जप हाच आहे, त्यामुळें समदर्शी मुनींनीं सांगितलेले वेदांत आणि योग हे जे दोन मार्ग त्या दोहोंनाहि जपाचा आधार आहे. ब्रह्मसाक्षात्काराला मात्र ह्या जपाची आवश्यकता नाहीं. हे राजा, वेदांतांतील निवृत्तिमार्ग आणि योगांतील प्रवृत्तिमार्ग या उभयांस जप हा कसा आधारभूत आहे, तें सांगतों, ऐक. मन, समाधि, इंद्रियजय, सत्य, अग्निपरिचर्या, शुद्धाहार, तसेंच एकांतवास, ध्यान, तप, दम, कामादिकांचा जय, शांति, अनसूया आणि मिताहार, मितभाषण आणि शम ह्या गोष्टी जपकर्मास अवश्य लागत असतात. असा हा जपयज्ञ म्हणजे प्रवृत्तिमार्गच होय. ह्याच्या योगानें स्वर्गादि लोकांचीहि प्राप्ति होत असते. आतां निवृत्तिपर जप कोणता, तें सांगतों, ऐक. जप करणाऱ्या ब्रह्मनिष्ठ पुरुषांचीं कर्मबंधनें ज्याचे योगानें नष्ट होतात, असा जो जप तो निवृत्तिपर होय. कर्मनिवृत्ति कशी करावी, त्याचा प्रकार असा आहे. ज्याला स्थूल किंवा सूक्ष्म अशा ध्येय वस्तूच्या आश्रयाची यत्किंचितहि आवश्यकता वाटत नाहीं, त्यानें निवृत्तिमार्गांत प्रवेश केल्यावर मनःसमाधि इत्यादि विधि सोडून देऊन त्यांच्या जागीं दुसऱ्यांची योजना करावी. म्हणजे प्रवृत्तिमार्गानुसार कामना मनांत धरून कांहीं न करितां निष्कामबुद्धीनें ते आचरावे.

आपण परब्रह्मच आहों, असें कल्पून स्थूल मूलांच्या व सूक्ष्म अग्रांच्या अशा कुशतुल्य नाडी आहेत, त्या आपल्या आसनांप्रमाणें, त्या आपल्या हातांप्रमाणें, त्या आपल्या मस्तकावरील शिखेप्रमाणें समजून त्याच आपल्या सभोंवतीं आणि मध्यभागीं आहेत, अशी कल्पना करावी. बाह्य विषय मनांत न आणतां आभ्यंतर विषयांचा त्याग करावा आणि मनाचा लय मनाशींच करून जीवब्रह्मांचें ऐक्य करावें. प्रणवरूपी किंवा गायत्र्यादिरूपी संहितेचा जप करीत परब्रह्मचिंतन करावें; चित्तस्थैर्य झालें असतां आणि समाधिनिष्ठता प्राप्त झाली

असतां मग त्या जपाचा त्याग करावा. अंतःकरणाची शुद्धता होऊन आणि विचारशक्तीनें जितेंद्रियता पावून, जे कोणत्याहि प्राण्यांशीं द्वेष करीत नाहींत, जे ब्रह्मप्राप्तीचीच केवळ इच्छा करितात. राग, मोह आणि सुखदुःखादि द्वंद्वें यांचा ज्यांनीं त्याग केला आहे, ज्यांना कधीं शोक होत नाहीं व जे कोणत्याहि ठिकाणीं आसक्त होत नाहींत, जे कोणतेंहि कर्म करीत नाहींत व ज्यांना कर्मफलांचा उपभोग घ्यावा लागत नाहीं, त्यांनाच परब्रह्मस्वरूपीं असल्याचें ज्ञान होतें. अहंकारयोगानें कोठेंहि मन जडवूं नये; विषयग्रहणाविषयीं कधीं उद्युक्त होऊं नये; कोणाचा अपमान करूं नये; कर्मांचा सर्वथा त्याग करूं नये; ध्यानक्रियेविषयीं सर्वदा तत्पर असावें. ध्यानाविषयीं निष्ठा ठेवून त्या ध्यानाच्याच योगानें ध्येयवस्तूचे ठिकाणीं चित्तैकाग्र्य करावें आणि मग त्या ध्येयाचाहि त्याग करावा. तीच निर्बीज अथवा असंप्रज्ञात समाधि होय.

अशा अवस्थेंत योगफलाची इच्छा न धरितां जो मनुष्य लोकांतरगतिसाधन अशा लिंगशरीराचा त्याग करितो, त्याला ब्रह्मसुखाची प्राप्ति होते. पण तेथें जाऊन ब्रह्मसुखाचा अनुभव घेण्याचीहि ज्याची इच्छा नसेल, तो देवयानमार्गावरील पुरुष संसारांतून पार निघून जातो, तो पुनः जन्म घेत नाहीं. त्याला आत्मसाक्षात्कार झाल्यामुळें तो मोक्षप्राप्तीचीच इच्छा धारण करितो आणि त्याच्या सर्व वासना आणि जरामरणादि अवस्था यांचा विनाश होऊन तो परब्रह्माचेच ठिकाणीं लीन होतो. १२.३.१९६.

अध्याय १९७ वा.

[१ जापकाला ब्रह्मलोकाशिवाय दुसरी कोणती गति मिळते ?]

(१) **युधिष्ठिर**—जापकांला उत्तम गति मिळते असें तूं कथन केलेंस, परंतु त्यांस ही एकच गति मिळते, कीं दुसऱ्या एखाद्या गतीला ते जातात, तें मला सांग.

भीष्म—हे राजा, जापकांना दुसरी गति, अनेक प्रकारचे कष्टदायक नरकलोक, कसे प्राप्त होतात, तें आतां सांगतों, तें लक्ष्यपूर्वक ऐक. जो जापक पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जप न करितां एकांगी असाच जप करितो तो नरकाला जातो. जो जपकर्ता श्रद्धापूर्वक जप करीत नाहीं किंवा त्यापासून त्याला संतोष किंवा आनंदहि होत नाहीं, तो नरकाला जातो, यांत संशय नाहीं. अहंकारानें जप

करणारे सर्व मनुष्य नरकाला जातात, त्याचप्रमाणें दुसऱ्याचा अपमान करणाऱ्या पुरुषालाहि नरकप्राप्ति होत असते. जो मोहग्रस्त होऊन एकाद्या फलाच्या इच्छेनें जप करितो, त्याला इच्छित फलाचा उपभोग घेण्यास योग्य अशा देहाची प्राप्ति होते. अणिमादिक ऐश्वर्यसूचक फलें दृष्टीस पडूं लागलीं असतां जपकर्ता त्यांतच रममाण होतो. हाच त्याचा नरक होय व त्यापासून त्याची सुटका कधींहि होत नाहीं. मोहित होऊन जपकर्ता ज्या फलाच्या इच्छेनें जप करितो, त्या फलोपभोगाला योग्य अशा देहाची त्याला प्राप्ति होते. जो दुर्बुद्धि व ज्ञानशून्य मनुष्य आपल्या चंचल मनाच्या धोरणानें फलोपभोगासक्त होऊन राहतो, त्याला अस्थिर गतीची अथवा नरकाची प्राप्ति होते. ज्या जपकर्त्याला फलोपभोगाचा परिणाम वाईट आहे, हें समजत नाहीं, तो अज्ञ जपकर्ता मोहांत पडतो आणि त्या मोहामुळें नरकांत पडून त्याला शोक करावा लागतो. जो अविरक्त पुरुष दुराग्रहानें विषयांला सोडून ' मी जप करणार ' म्हणून जप करीत बसतो, त्यालाहि नरकप्राप्ति होते.

युधिष्ठिर—जें वाणी आणि मन यांना अगोचर व प्रणवजपाच्या योगानें प्राप्त होणारें परब्रह्म, तद्रूप झालेल्या जापकाला पुनः शरीर धारण करावें लागतें याचें कारण काय ?

भीष्म—जप हा सर्वदा प्रशस्तच होय. तथापि कांहीं अभिलाषबुद्धीनें तो केल्यास नानाप्रकारचे नरक प्राप्त होतात असें सांगितलें आहे. ही अभिलाषबुद्धि म्हणजे रागादि दोषच होत. १२. ३. १९७.

अध्याय १९८ वा.

[१ जापकांना कोणत्या प्रकारचे नरक प्राप्त होतात, त्याचें युधिष्ठिराला कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे राजा, जापकाला कोणत्या प्रकारची नरकप्राप्ति होते, तें मला कृपा करून सांग.

भीष्म—हे अनघा, तूं धर्माचा अंशावतार असून स्वभावतःच धर्मनिष्ठ आहेस. म्हणून धर्माला मूलभूत श्रुतीला अनुसरून मी जें सांगत आहें, तें लक्ष्यपूर्वक श्रवण कर. हीं जीं चार लोकपाल, शुक्र, बृहस्पति, मरुत् , विश्वेदेव, साध्य, अश्विनीकुमार, रुद्र, आदित्य, वसु आणि इतरहि स्वर्गवासी देवता यांचीं नानाप्रकारच्या आकारांचीं, रूपांचीं, वर्णांचीं व अनेक प्रकारचें फल देणारीं स्थानें, वाटेल तेथें

इच्छेनुरूप नेणारीं दिव्य विमानें, सभा आणि कांचनमय कमलिनी आहेत, तीं सर्व परमात्मस्वरूपस्थानापुढें नरकवत् आहेत. या परमात्मस्वरूपाला नाशभय नाहीं. कारण तें स्वभावसिद्ध आहे. त्याला अविद्यादिक जे क्लेश त्यांचा संबंध नाहीं; त्याला प्रियाप्रिय कांहीं नाहीं; सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण त्याचे ठिकाणीं नाहींत; भूतें, इंद्रियें, मन, बुद्धि, वासना, वायु, कर्म आणि अविद्या यांपासून तें मुक्त आहे; तें ज्ञेय, ज्ञान आणि ज्ञाता या सर्वांपासूनहि निर्मुक्त आहे. त्याला दृष्टि, श्रुति, मति आणि विज्ञान यांचा संपर्क नाहीं. दर्शन होण्यास कारण असे रूपादि गुणहि त्याच्या ठिकाणीं नाहींत. त्याला इष्ट विषयप्राप्तीपासून सुख नाहीं, इष्ट वस्तूच्या उपभोगानें होणारा आनंदहि त्याला नाहीं. त्याला शोक होत नाहीं किंवा थकवाहि येत नाहीं.

हे राजा, त्या परमात्म्यापासूनच कालाची उत्पत्ति होते. परंतु त्या कालाचें प्रभुत्व मात्र त्याजवर चालत नसतें. उलट त्याची मात्र कालावर सत्ता चालत असते. स्वर्गावरहि त्याचें प्रभुत्व असतेंच. अशारीतीनें परमात्मस्वरूपाशीं जो एकरूप होऊन जातो, त्याला शोक करण्याचा प्रसंगच येत नाहीं. म्हणून हें स्थान अशा प्रकारें श्रेष्ठ असून नरक हे वर सांगितल्याप्रमाणें आहेत. तुला मीं हे सर्व नरक यथार्थ कथन केले आहेत. त्या परमात्मरूपी श्रेष्ठ स्थानापुढें बाकीचीं सर्व स्थानें नरकाप्रमाणेंच आहेत. १२. ३. १९८.

अध्याय १९९ वा.

[१ युधिष्ठिराच्या सांगण्यावरून ह्या जपासंबंधीं भीष्माकडून इक्ष्वाकु, यम, ब्राह्मण, काल आणि मृत्यु यांच्या एका पुरातन कथेचें कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—तूं मला पूर्वीं काळ, यम, मृत्यु, इक्ष्वाकु आणि ब्राह्मण यांमधील संवादाचा उल्लेख केला होतास, तेव्हां तो विवाद कृपा करून मला सांग.

भीष्म—ह्या जपासंबंधीं राजा इक्ष्वाकु, यम, ब्राह्मण, काळ आणि मृत्यु यांची एक प्राचीन कथा सांगत असतात. त्यांचा संवाद कोठें झाला व कशाप्रकारें झाला यासंबंधीं सर्व हकीकत तुला मी सांगतों, ऐक. वेदाचीं शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि ज्योतिष हीं षडंगें जाणणारा, महाप्राज्ञ, महायशस्वी, धर्मशील असा कौशिककुलोत्पन्न पिप्पलादाचा एक पुत्र होता. त्याला सहा अंगांमध्यें तत्त्वदर्शनात्मक ज्ञान होऊन तो वेदांमध्यें अत्यंत निष्णात झाला होता.

त्यानें हिमालयाच्या पायथ्याशीं राहून इंद्रियनिग्रहपूर्वक अर्थज्ञानयुक्त मंत्राचा जप करून ब्राह्मणाला योग्य असें तप केलें. अशी नियमानें तपश्चर्या करीत असतां त्याचीं एक हजार वर्षें होऊन गेलीं. तेव्हां प्रत्यक्ष सावित्रीदेवीनें दर्शन देऊन 'मी तुजवर प्रसन्न झालें आहे,' असें सांगितलें. तथापि मौन धारण करून त्यानें तसाच जप चालू ठेविला व तिला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. त्यामुळें त्या वेदमातेला त्याची दया आली आणि तिनें संतुष्ट होऊन त्याच्या जपाची अत्यंत प्रशंसा केली. पुढें कांहीं वेळानें जप समाप्त झाल्यावर तो धर्मात्मा उठला आणि तिच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिला म्हणाला, 'हे देवि, तूं प्रसन्न होऊन मला दर्शन दिलेंस, हें माझें मोठें भाग्य होय, असें मी समजतों. जर तूं मजवर प्रसन्न असशील, तर हें माझें मन ह्या जपाच्याच ठिकाणीं सदा रममाण होवो.'

सावित्री—हे जापकश्रेष्ठ ब्राह्मणा, तुझी काय इच्छा आहे ? तुझा कोणता हेतु मीं परिपूर्ण करावा ? तूं सांगशील, त्याप्रमाणें सर्व कांहीं घडून येईल.

ह्याप्रमाणें सावित्रीचें भाषण ऐकून तो धर्मशील ब्राह्मण म्हणाला, 'हे देवि, ही माझी जपविषयक इच्छा दिवसेंदिवस दृढ होत जाऊन माझ्या मनाची एकाग्रताहि अधिकाधिक वाढो !' त्यावर 'ठीक आहे,' असें म्हणून त्याचें प्रिय करण्याच्या हेतूनें ती त्याला पुनः बोलली, 'पूर्वीं द्विजश्रेष्ठहि जेथें गेले आहेत, त्या नरकाची तुला कधींहि प्राप्ति होणार नाहीं. तूं जन्ममरणरहित व अनिंदित अशा ब्रह्मस्थानीं जाशील. मी आतां येतें. तुझ्या इच्छेप्रमाणें सर्व घडून येईल. तूं आत्मनिग्रहपूर्वक एकाग्रतेनें जप करीत रहा ! काल, मृत्यु, आणि यम हे तुझ्याजवळ येतील आणि धर्मासंबंधीं त्यांचा तुजशीं संवाद होईल.'

भीष्म—असें बोलून ती देवी आपल्या ठिकाणीं गेली आणि तो दमनशील, जितक्रोध, सत्यप्रतिज्ञ आणि निर्मत्सर ब्राह्मण शंभर दिव्य वर्षें जप करीत राहिला. त्याच्या जपकालाची समाप्ति झाली असतां धर्मानें संतुष्ट होऊन त्याला दर्शन दिलें.

धर्म—हे ब्राह्मणा, हा मी धर्म तुझ्याकडे आलों आहें, मजकडे पहा. या तुझ्या जपाचें जें फल तुला मिळालें आहे, तें मी सांगतों, ऐक. जे दिव्य आणि मानुष लोक आहेत, ते सर्व तूं जिंकिले आहेस. त्याचप्रमाणें, हे साधो,

देवांच्या वसतिस्थानांचे पलीकडे असणाऱ्या लोकांतहि तूं जाशील. तरी हे मुने, आतां हें शरीर ठेवून तुला इष्ट असेल, त्या ठिकाणीं जा. आपला शरीरत्याग केल्यावरच तुला ते इष्ट लोक प्राप्त होतील.

ब्राह्मण—हे धर्मा, मला ते लोक घेऊन काय करावयाचें आहे? तुला वाटेल तिकडे तूं निघून जा. हे विभो, हें शरीर पुष्कळ सुख-दुःखांना कारणीभूत होणारें असल्यामुळें त्याचा त्याग मी करूं इच्छीत नाहीं.

धर्म—मुनिश्रेष्ठा, ह्या शरीराचा त्याग तुला अवश्य करावा लागणार आहे. म्हणून हे विप्रा, तूं आतांच ह्या शरीराचा त्याग कर आणि स्वर्गलोकाला निघून जा. अनघा, तुझी जी कांहीं इच्छा असेल, ती मला सांग.

ब्राह्मण—हे प्रभो, हा देह नसेल, तर मला त्या स्वर्गवासाचीहि इच्छा नाहीं आणि म्हणूनच शरीरत्याग करून मी स्वर्गाला जाऊं इच्छित नाहीं. हे धर्मा, तूं निघून जा.

धर्म—ह्या देहावर अंतःकरण ठेवूं नकोस. शरीराचा त्याग कर आणि सुखी हो. जेथें तुला शोक करण्याचा केव्हांहि प्रसंग येणार नाहीं, अशा पवित्र लोकीं जा.

ब्राह्मण—हे महाभागा, मी जपांतच आनंद मानतों. ते सनातन लोक घेऊन मला काय करावयाचें आहे? हे विभो, स्वर्गाला जावयाचें तर मी शरीरासह जाईन, नाहींतर तो स्वर्ग मला नको.

धर्म—हे द्विजा, जर तूं शरीरत्याग करूं इच्छित नसशील, तर तुजकडे हे पहा, काल, मृत्यु आणि यम आले आहेत.

भीष्म—विभो, नंतर सूर्यपुत्र यम, काल आणि मृत्यु असे तिघे त्या महाभाग ब्राह्मणाकडे आले आणि त्याला म्हणाले—

यम—तूं केलेल्या उत्तम तपाचें, त्याचप्रमाणें तुझ्या सच्चरिताचें फल तुला उत्तम मिळालें आहे, असें मी यम तुझ्याजवळ येऊन सांगत आहें.

काल—यथाविधि जो हा जप तूं केलास, त्याचें उत्तम फळ तुला मिळालें आहे, आतां तुझी स्वर्गाला जाण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे, असें मी काल तुला सांगत आहें.

मृत्यु—हे धर्मज्ञ विप्रा, कालाच्या प्रेरणेनें तुला येथून नेण्याकरितां मी मृत्यु शरीर धारण करून आज स्वतः आलों आहें, हें जाण.

ब्राह्मण—सूर्यपुत्र यम, महात्मा काल, मृत्यु आणि धर्महो, तुमचें स्वागत करितों. तुमचें कोणतें कार्य मी करूं?

भीष्म—अर्घ्य, पाद्य, इत्यादि त्यांना देऊन तो आनंदित झालेला ब्राह्मण त्यांना म्हणाला, 'मी स्वशक्त्यनुसार कोणतें कार्य करावें, अशी तुमची इच्छा आहे?' इतक्यांत तीर्थयात्रेला गेलेला इक्ष्वाकु राजा तेथें येऊन पोंचला. त्यानें त्या सर्वांचा सत्कार केला आणि प्रणामपूर्वक त्या सर्वांना कुशल प्रश्न केले. त्या ब्राह्मणानेंहि त्याला आसन दिलें आणि अर्घ्यपाद्य अर्पण करून व त्याचें कुशल विचारून त्याला म्हटलें, 'हे महाराजा, तुझें स्वागत असो, माझ्या शक्त्यनुसार मीं तुझें कोणतें कार्य करावें, अशी तुझी इच्छा आहे, तें मला सांग.'

राजा—मी राजा आहें आणि तूं षट्कर्मैं करीत राहणारा ब्राह्मण आहेस. त्यामुळें माझ्या मनांत तुला कांहीं द्रव्यदान करावें, अशी इच्छा आहे, तर स्वर्गरत्नादि जें कांहीं तुला पाहिजे असेल, तें सांग पाहूं!

ब्राह्मण—हे राजा, प्रवृत्त आणि निवृत्त असे दोन प्रकारचे ब्राह्मण आहेत आणि धर्महि तसाच दोन प्रकारचा आहे. मी कोणापासून प्रतिग्रह घेत नसतों. जे प्रवृत्तिनिष्ठ असतील, त्यांनाच हे नराधिपा, तूं दान दे. मी दान कधीं घेत नसतों. तेव्हां, हे नृपतिश्रेष्ठा, तुला काय इष्ट आहे? तपाच्या योगानें कोणती गोष्ट साध्य करून तुला मी देऊं, तें सांग.

राजा—मी राजा असल्यामुळें 'दे' हा शब्द मला कधींच माहीत नाहीं. हे द्विजोत्तमा, मागावयाचें असल्यास 'युद्धदान दे' एवढेंच आम्ही मागत असतों.

ब्राह्मण—हे नृपा, तूं जसा स्वधर्मानें संतुष्ट आहेस, तसे आम्हीहि स्वधर्मानें संतुष्ट आहों. अर्थात् आम्हां दोघांमध्यें कांहींच अंतर नाहीं. तुला आतां जें इष्ट वाटत असेल, तें कर.

राजा—माझ्या शक्त्यनुसार मी देईन, असें तूं पूर्वीं बोलला होतास. तर हे ब्राह्मणा, तुझ्या जपाचें फल तूं मला द्यावें एवढी याचना मी करितों.

ब्राह्मण—माझी वाणी सर्वदा युद्धाचीच प्रार्थना करिते, अशी प्रौढी तूं मिरवितोस, मग मजबरोबर युद्ध करण्याची इच्छा तूं कां बरें करीत नाहींस?

राजा—वाणी हें ब्राह्मणाचें वज्र आहे असें सांगितलें आहे. तसेंच बाहु हें क्षत्रियांचें बल आहे. तेव्हां मी जें तुझ्याकडे मागितलें, तें हें तीव्र वाग्युद्धच होय.

ब्राह्मण—अजूनहि माझी तीच प्रतिज्ञा आहे. मी माझ्या शक्त्यनुरूप तुला काय देऊं ? राजेंद्रा, बोल लवकर. विलंब लावूं नकोस. माझें सामर्थ्य असल्यास मी देईन.

राजा—तुझी देण्याची इच्छा असल्यास शंभर वर्षें तप करून जें फल तूं मिळविलेंस, तें मला दे.

ब्राह्मण—माझ्या जपाचें फल तुझ्या इच्छेप्रमाणें सर्व किंवा अर्धें तूं घे. हे राजा, तुला जर सर्व फल घेण्याची इच्छा असेल, तर तें सर्व फलहि तूं खुशाल घे.

राजा—तुझ्या जपाचें सर्व फल मला नको. तुझ्याकडे जो जप मीं मागितला, त्याचें फल कोणतें तें मला सांग, म्हणजे झालें. मग मी जातों. तुझें कल्याण होवो.

ब्राह्मण—मीं ज्या जपाचें दान तुला केलें आहे, त्याचें फल काय हें मी जाणत नाहीं. मीं दान केलें ह्याविषयीं हा धर्म, काल, यम आणि मृत्यु हे साक्षी आहेत.

राजा—ह्या धर्मफलाचें जर मला ज्ञान नाहीं आणि त्याचें फल काय, हें जर तूं सांगणार नाहींस, तर तें एखाद्या ब्राह्मणालाच दे. असलें संशयित फल मला मिळावें अशी माझी इच्छा नाहीं.

ब्राह्मण—मी आतां दुसरें कांहीं बोलत नाहीं. मी तुला जपाचें सर्व फल दिलें आहे. हे राजर्षे, आज तुझें तसें माझेंहि बोलणें खरें झालें पाहिजे. मीं जर कधीं जपाच्या फलप्राप्तीची इच्छाच केली नाहीं, तर मला त्याचें फल तरी कसें समजणार ? तूं 'दे' असें म्हटलेंस आणि मीं 'देतों' असें म्हटलें. मी देत नाहीं असें म्हणून माझ्या वाणीला बाध आणूं इच्छीत नाहीं. तूं मात्र स्थिर हो आणि सत्याचें रक्षण कर.

मी तुला सांगत असतां तूं जर माझें वचन पाळणार नाहींस, तर तुला खोटें भाषण केल्याचा मोठा दोष लागेल. हे अरिमर्दना, असत्य वाणी तुला शोभत नाहीं. त्याप्रमाणें मीहि जें बोललों, तें खोटें करणें मलाहि योग्य नाहीं. मी तुला

'देतों' असें कांहींहि विचार न करितां बोललों, तेव्हां तूं जर सत्यनिष्ठ असशील, तर कांहींहि कांकूं न करितां मीं दिलेलें घे. हे राजा, तूं येथें येऊन माझें जपफल मागितलेंस, तें मीं तुला दिलें आहे, तर घे आणि सत्यनिष्ठ हो. असत्य भाषण करणाऱ्याला जसा इहलोक नाहीं तसा परलोकहि नाहीं. त्याला आपल्या पूर्वजांनाहि तारितां येत नाहीं. यज्ञाचें, दानाचें किंवा नियमांचें फल हीं सत्याच्या तोडीला कधींहि लागणार नाहींत. ज्यांनीं अनेक तपें केलीं आहेत व जे करणार आहेत, त्या शेंकडो किंवा लक्षावधि तपांपेक्षां सत्याची योग्यता विशेष आहे.

सत्य हें अविनाशी ब्रह्म, तसेंच अविनाशी तप आहे. सत्य हा अनश्वर यज्ञ आहे, त्याप्रमाणें सत्य हें अनश्वर असें शास्त्रज्ञान आहे. वेदाच्या ठिकाणीं सत्य हें जागृत आहे. फलप्राप्तीस सत्य हेंच कारण आहे. सत्यापासून धर्म आणि मनोनिग्रह हे होत असून सर्व सत्यावरच अवलंबून आहे. वेद, वेदांगें, विद्या, विधि, व्रताचरण आणि प्रणव हीं सर्व सत्याचीं स्वरूपें आहेत. प्राण्यांचें जनन आणि संतति हीं सत्यावरच अवलंबून आहेत. सत्याच्याच योगानें वायु वाहतो व सूर्य प्रकाशतो. अग्नि सत्याच्याच योगानें दाह करितो. स्वर्ग हा सत्याच्याच ठिकाणीं प्रतिष्ठित आहे. यज्ञ, तप, वेद, साममंत्र, मंत्र आणि सरस्वती हीं सत्यच आहेत. धर्म आणि सत्य हीं ताजव्यांत घालून पाहिलें असतां सत्याचेंच पारडें खालीं बसतें, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे.

जेथें जेथें धर्म आहे, तेथें तेथें सत्य असतेंच. सर्वांचा सत्याच्याच योगानें अभ्युदय होतो. असें असतां हे राजा, असत्यकर्म करण्याची इच्छा तूं कां बरें करीत आहेस? सत्याच्या ठिकाणीं स्थिर भाव ठेव. हे राजा, असत्य भाषण करूं नकोस! त्यावेळीं 'मला दे' असें जें तूं वाक्य बोललास, तें आतां काय म्हणून मागें घेत आहेस? हे नृपा, आतां मीं दिलेलें जपफल घेण्याची जर तुझी इच्छा नसेल, तर तूं धर्मभ्रष्ट होशील आणि सर्व पृथ्वीवर भटकत राहशील. देतों म्हणून वचन देऊन जो देत नाहीं व याचना करून नंतर जो घेत नाहीं, त्या दोघांनाहि असत्य भाषणानें पाप लागतें. यास्तव खोटें कर्म करणें तुला शोभत नाहीं.

राजा—हे ब्राह्मणा, युद्ध करणें तसेंच संरक्षण करणें हा क्षात्रधर्म असून क्षत्रिय हे दाते समजले जातात. मग मीं तुझ्याकडून दान कसें घ्यावें?

ब्राह्मण—हे राजा, तूं दान माग म्हणून मी कांहीं तुझ्यामागें लागलों नव्हतों किंवा तुझ्या घरींहि गेलों नव्हतों. येथें येऊन आणि मजकडे याचना करून आतां घेत नाहींस हें कसें ?

धर्म—तुम्हां दोघांचा विवाद आतां राहूं द्या. मी धर्म तुमच्याकडे आलों आहें. ह्या ब्राह्मणाला असें केल्यानें दानफल दिल्याचें श्रेय मिळेल आणि ह्या राजालाहि सत्यव्रत पाळल्याचें फळ मिळेल.

स्वर्ग—हे राजेंद्रा, मी स्वर्ग असून तुम्हांकडे रूप धारण करून आलों आहें. हा वाद आतां राहूं द्या, कारण तुम्हां उभयतांला मिळणारें फळ सारखेंच आहे.

राजा—मला स्वर्गाशीं कांहीं करावयाचें नाहीं. स्वर्गा, तूं आल्या मार्गानें परत निघून जा. ह्या ब्राह्मणाची जर स्वर्गाला जाण्याची इच्छा असेल, तर माझ्या धर्माचें फल तो घेवो.

ब्राह्मण—लहानपणीं अज्ञान असतां मीं जर कोणापुढें हात पसरिला असेल, तर असो. सांप्रत मी संहिताजप करीत असून निवृत्तिधर्माचें आचरण करीत असतों. राजा, निवृत्तिमार्गाला लागलेल्या मला विनाकारण कां म्हणून भुरळ घालीत आहेस ? माझें कार्य साधून घेण्याला मी समर्थ आहें. हे नृपा, तुजपासून यत्किंचित्हि फलाची इच्छा मी करीत नाहीं. तप आणि स्वाध्याय हींच माझीं नित्याचीं कर्में असून प्रतिग्रहापासून मी मुक्त आहें.

राजा—हे ब्राह्मणा, जर तूं आपल्या जपाचें उत्तम फल मला अर्पण केलें असेल, तर आम्हां उभयतांना जें कांहीं मिळवायाचें असेल, तें सर्व एकत्र करून त्याची वांटणी समान करून घेऊं या. ब्राह्मणांनीं प्रतिग्रह घ्यावा व राजांनीं दान करावें, हा धर्म तुला ठाऊक आहे, तर आपण समसमान फल घेऊं. आतां माझ्याहि धर्माचें फळ आपणालाच मिळावें, अशी तुझी इच्छा असल्यास मीं आचरिलेल्या सर्व धर्मांचें फळ तूंच घे.

भीष्म—राजा, इतकें होत आहे तों अंगावर भिकार कपडे घालून व एकमेकांच्या खांद्यावर हात टाकून दोन पुरुष तेथें आले. ते परस्परांशीं बोलत होते. त्यांपैकीं एक दुसऱ्याला म्हणाला, ‘ तूं माझें कांहीं लागत नाहींस. ’ त्यावर दुसऱ्यानें म्हटलें, ‘ मी तुझें देणें लागतों. हा वादाचा विषय आहे, तरी अनुशास्ता राजा हा येथेंच आहे, त्याकडे आपण जाऊं. ’ त्यावर पहिला पुरुष

पुनः म्हणाला, 'तूं माझें कांहींहि देणें लागत नाहींस, ही सत्य गोष्ट मी सांगतों.' पुनः दुसरा म्हणाला, 'तूं खोटें बोलत आहेस, मी तुझें देणें लागत आहें.' असा वाद करतां करतां ते दोघेहि अत्यंत संतप्त झाले आणि राजाकडे जाऊन म्हणाले, 'राजा, या कामांत आम्हां दोघांनाहि विघ्न होणार नाहीं, असा कांहीं उपाय शोधून काढ!'

विरूप—हे महीपते, मी या विकृताचें एका गोप्रदानाचें फल देणें लागतों. मी तें देत असतां हा घेत नाहीं.

विकृत—हे नराधिपा, हा विरूप माझें कांहींहि देणें लागत नाहीं. हा सत्यासारखें, परंतु खोटें बोलत आहे.

राजा—विरूपा, तूं ह्याचें काय देणें लागत आहेस, तें मला सांग. तुझें भाषण ऐकल्यावर मग काय तो न्याय द्यावा, असें मला वाटतें.

विरूप—राजा, मी सांगतों, तें लक्ष्यपूर्वक ऐक. मग मी ह्या विकृताचें देणें कसें लागतों, तें तुझ्या लक्ष्यांत येईल.

ह्या विकृतानें धर्मप्राप्तीकरितां एका तपोनिष्ठ व अध्ययनरत अशा ब्राह्मणाला एक उत्तम गाय पूर्वीं दिली होती. त्याचें फल मी याच्याकडे जाऊन मागितलें असतां तें त्यानें शुद्धांतःकरणानें मला दिलें. नंतर मीं आत्मशुद्ध्यर्थ कांहीं सत्कर्म केलें आणि पुष्कळ दुग्ध देणाऱ्या अशा दोन सवत्स गाई विकत घेतल्या आणि त्या श्रद्धापूर्वक एका उंछवृत्ति (धान्य वेंचून त्यांवर निर्वाह करणाऱ्या) ब्राह्मणास यथाविधि अर्पण केल्या. याकडून मीं जें कांहीं घेतलें, त्याच्या दुप्पट फल आज मी याला देत आहें. पण हा तें घेत नाहीं, तेव्हां या कामीं खरा कोण व दोषी कोण याचा निर्णय हे पुरुषव्याघ्रा, तूंच लाव. याप्रमाणें आमचा वाद आहे आणि म्हणून हे नृपा, आम्ही तुजजवळ आलों आहों. आतां तूं धर्मानें न्याय कर किंवा अधर्मानें कर; आम्हांला योग्य मार्गाला लाव म्हणजे झालें. यानें जसें मला दान केलें, तसें जर तो मजकडून घेऊं इच्छित नसेल तर तूं मध्यस्थ होऊन आम्हांला योग्य मार्ग कोणता, तें दाखीव.

राजा—विकृता, तुझें ऋण हा तुला देत असतां तूं आज घेत नाहींस, याचें कारण काय? तूं जसें दिलेंस, तसेंच घे. उगीच विलंब लावूं नकोस.

विकृत—ह्याचें देणें मी लागतों असें हा म्हणतो व मी तें देऊन टाकिलें असें म्हणतों. तेव्हां आतां ह्यानें माझें कांहीं देणें नाहीं. याला वाटेल तिकडे हा जाऊं दे.

राजा—विकृता, हा देत असतां तूं घेत नाहींस, हें मला चमत्कारिक वाटतें. तूंच दंडाला निःसंशय पात्र आहेस, असें मला वाटतें.

विकृत—हे राजर्षे, मीं जें याला दिलें, तें पुनः कसें घ्यावें? खरोखर हा माझाच अपराध आहे, असें तुला वाटत असेल, तर हे प्रभो, तूं मला शिक्षा कर.

विरूप—मी जें कांहीं तुला देत आहें, तें जर तूं घेणार नसशील, तर हा धर्मशास्ता नृपति तुला दंड करील.

विकृत—माझ्याकडे मागितल्यावरूनच मीं माझी वस्तु तुला दिली. आतां ती मी परत कशी घेऊं? तूं आतां जा, माझी तुला अनुज्ञा आहे.

ब्राह्मण—राजा, या दोघांचें भाषण तूं ऐकलें आहेस, तेव्हां तुला जें देण्याचा मीं विचार केला आहे, तें तूं निःशंकपणें घे.

राजा—ह्या उभयतांचें कार्य मोठ्या विचाराचें आहे. हा जपकर्ता ब्राह्मणहि मोठा दृढनिश्चयी दिसतो. तेव्हां आतां येथें काय करावें? या ब्राह्मणानें दिलेलें दान जर मीं घेतलें नाहीं, तर मला महत्पाप कसें लागणार नाहीं? असा विचार करून तो राजा विकृत व विरूप यांना म्हणाला, 'न्याय करतांना माझ्या हातून राजधर्माला डाग लागूं नये; तेव्हां तुमचें काम झाल्यावर तुम्ही जा. राजांनीं आपल्या धर्माचें पालन केलें पाहिजे. माझा विचार नष्ट झाल्यामुळें हा गहन विप्रधर्म माझ्या मागें लागला आहे. तुम्ही कांहीं वेळ थांबा, म्हणजे तुमचाहि न्याय होईल.'

ब्राह्मण—हे राजा, तूं माझ्याकडे ज्याची याचना केलीस, तें मीं तुला देण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. तूं जर तें घेतलें नाहींस, तर मी तुला निःसंशय शाप देईन.

राजा—धिक्कार असो ह्या माझ्या राजधर्माला, कीं ज्यांत राजानें प्रतिग्रह घेऊं नये, असा नियम आहे. तथापि आम्हां दोघांचें फल सारखें व्हावें, एवढ्यासाठीं तुझें दान मला घेतलें पाहिजे. जो हात आजपर्यंत दान देण्याकरितां मी पुढें करीत होतों, तोच हात आज दान घेण्याकरितां तुझ्यापुढें पसरला आहे. हे विप्रा, आतां माझें जें कांहीं तूं लागतोस, तें देऊन टाक.

ब्राह्मण—संहिताजप केल्यामुळें जो कांहीं पुण्यसंग्रह मीं केला असेल आणि त्याजवर माझें सत्त्व असेल, तें सर्व तूं घे.

राजा—हे द्विजोत्तमा, हें दानाचें जल माझ्या हातावर पडलें. आतां आम्हां दोघांचेंहि फल सारखें व्हावें, म्हणून तूं माझ्या पुण्याचरणाच्या फलाचाहि प्रतिग्रह कर.

विरूप—राजा, आम्ही कामक्रोध आहों. आम्हींच तुझ्याकडून असें करविलें आहे. सारखें फल मिळावें म्हणून तूं म्हणालास, तरी तुला आणि या ब्राह्मणाला सारखेच लोक प्राप्त होतील. हा विकृत माझें कांहीं लागत नाहीं. तुझ्या परीक्षेकरितांच आम्हीं ही न्यायाची खटपट केली होती. काल, धर्म, मृत्यु, कामक्रोध व तुम्ही दोघे यांसमक्ष ह्या विषयाची चर्चा झाली आहे. आतां तुला ज्या लोकांची इच्छा आहे, तेथें तूं गमन कर. ते लोक तूं आपल्याच पुण्यानें संपादन केले आहेस.

भीष्म—जापकांस होणारी फलप्राप्ति मीं तुला सांगितली. त्याचप्रमाणें मुक्ति, ब्रह्मलोक आणि सूर्यादि लोक हे जापकाला कसे प्राप्त होतात, तेंहि सांगितलें. संहिताजप करणाऱ्याला परमेष्ठिपदाची प्राप्ति होते किंवा तो अग्निसंनिध जातो अथवा सूर्यामध्यें प्रविष्ट होतो. तो जर तैजसभावानें तेथेंच रममाण झाला, तर रागमोहित होऊन त्यांच्याच गुणांचें आचरण करूं लागतो. अशा प्रकारें तो सोम, भूमि, वायु आणि आकाश यांच्या स्वरूपामध्यें प्रवेश करितो आणि मोठ्या प्रेमानें तेथें रममाण होतो. पुढें तेथेंहि त्याची वृत्ति संशयित होऊन अविनाशी अशा परमेष्ठिस्वरूपांत प्रविष्ट होण्याची इच्छा करितो व त्याप्रमाणें त्या स्वरूपांत पुनः लीन होतो. नंतर तो निष्काम व निरहंकार पुरुष परमेष्ठीच्या स्वरूपांतून निघून परब्रह्मरूपीं प्रविष्ट होतो. तेथें सुखदुःखातीत होऊन शांति, सुख व निरामय स्थिति त्याला प्राप्त होते. तेथें प्रवेश झाला असतां ज्याला अक्षर (अविनाशी) अशी संज्ञा आहे, ज्याला दुःख व वार्धक्य हीं नाहींत, अशा अद्वितीय ब्रह्माची त्याला प्राप्ति होते. ब्रह्मपदीं लीन होऊन राहण्याची त्याची इच्छा नसल्यास तो त्या पुरुषाचें अतिक्रमण करून जेथें प्रत्यक्ष, आगम, अनुमान आणि चित्त ह्यांचा प्रवेश होत नाहीं, प्राणादिक षोडश पदार्थांचा जेथें संबंध पोंचत नाहीं, अशा अदुःख, अजर, शांत, चिन्मय परब्रह्मस्थानाची त्याला प्राप्ति होते. तेथेंहि त्याचें मन रममाण होत नसल्यास, त्याच्या मनाला ज्याची इच्छा होईल, त्याची प्राप्ति होते. पुढें त्याला सर्व लोक नरकासमान दिसूं लागून तेथून

त्याची इच्छा निवृत्त झाली तर तो निर्गुण परब्रह्माचेच ठिकाणीं सुखानें रममाण होतो. हे महाराजा, जापकाला गति कशी मिळते, हें सर्व मी तुला सांगितलें. आतां यापुढें काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे? १२. ३. १९९.

अध्याय २०० वा

[१ जपकर्त्यास मिळणाऱ्या फलांचें कथन.]

(१) युधिष्ठिर—असें त्याचें भाषण झाल्यावर त्यावर त्या ब्राह्मणानें अथवा राजानें काय उत्तर दिलें, तें हे पितामहा, तूं मला सांग. तूं सांगितलेस त्या ठिकाणीं त्यांनीं गमन केलें किंवा त्यांचा संवाद काय झाला अथवा त्यांनीं पुढें काय केलें, तें सर्व मला सांग.

भीष्म—' ठीक आहे, ' असें म्हणून त्या ब्राह्मणानें धर्म, यम, काल, मृत्यु आणि स्वर्ग यांची पूजा केली. नंतर, तेथें आलेल्या ब्राह्मणांना नमस्कार करून तो ब्राह्मण त्या राजास म्हणाला, ' हे राजर्षे, तुला फलाची प्राप्ति झाली आहे, तुलाच आतां मुख्य गतीची प्राप्ति होवो. तुझ्या अनुज्ञेनें मी पुनः जप करूं लागतों. हे महाबलिष्ठ राजा, मला देवीनें वर दिलाच आहे कीं, ' तूं जप करूं लागलास म्हणजे तुझीहि त्या जपावर भक्ति जडेल. '

राजा—तूं आपलें जपफल मला दिल्यानें जरी तुझी जपसिद्धि विफल झाली आहे आणि पुनः जप करण्याविषयीं जरी तुला मोठी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, तरी हे विप्रा, जपाचें दान करून मिळालेल्या पुण्याचें फल घेऊन तूं मजबरोबर चल.

ब्राह्मण—तुला जपदान करण्यासंबंधीं मीं सर्वांसमक्ष बराच प्रयत्न केला. त्यामुळें तुला व मला आतां सारख्याच पुण्याची प्राप्ति झाली आहे. तरी आपल्याला जी गति मिळाली असेल, तिकडे आपण दोघेहि जाऊं या.

त्या दोघांचा असा निश्चय जाणून लोकपाल व देवता यांसह इंद्र तेथें आला. साध्य, विश्वेदेव, मरुत्, मोठमोठीं वाद्यें, नद्या, पर्वत, समुद्र, विविध तीर्थें, तपें, वेदांत, इत्यादिकांच्या अधिष्ठात्री देवता, सरस्वती, नारद, पर्वत, विश्वावसु मुनि, चित्रसेनादि गंधर्व, तसेंच देवाधिदेव प्रजापति, सहस्रशीर्ष विष्णु वगैरे सर्व तेथें आले. आकाशांतून नौबती, नगारे वाजण्यास सुरवात झाली. दिव्य पुष्पांचा त्या महात्म्यांवर वर्षाव होऊं लागला आणि सर्वत्र अप्सरांचें

नृत्य सुरू झालें. इतक्यांत पूर्वीचे स्वरूपांत स्वर्ग येऊन त्या ब्राह्मणाला आणि त्या राजाला बोलला, 'हे महाभागा ब्राह्मणा, तूं चांगली सिद्धि मिळविली आहेस आणि हे नृपा, तुलाहि उत्तम प्रकारची सिद्धि प्राप्त झाली आहे.' नंतर त्या उभयतांनीं आपलीं इंद्रियें विषयांपासून काढून घेतलीं आणि प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान हे पांचहि वायु निरुद्ध केले. त्यांनीं प्राण व अपान या दोन वायूंच्या ठिकाणीं मनाला ठेवून पद्मासन घातलें आणि भ्रुकुटीच्या खालील नासिकाग्राचें ते अवलोकन करीत राहिले. अशा रीतीनें अगदीं हालचाल न करितां त्यांनीं दृष्टि स्थिर केली आणि अंतःकरण आणि प्राणापान या दोहोंना भ्रुकुटीच्या मध्यभागीं ठेवून आत्मा ब्रह्मरंध्रीं नेला. असें झाल्यावर त्या ब्राह्मणाचा तालुप्रदेश फोडून एक मोठी ज्योत बाहेर पडून स्वर्गास गेली.

त्या ज्योतीच्या ज्वालेच्या योगानें दिशांच्या ठिकाणीं मोठा हाहाकार झाला. त्या ज्योतीची स्वर्गांत स्तुति होत असतां तें तेज ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणीं प्रविष्ट झालें. हे राजा, ब्रह्मदेवानें त्यावेळीं त्या प्रादेशमात्र पुरुषरूपी तेजाचे पुढें होऊन व 'स्वागतम्' म्हणून मनःपूर्वक आतिथ्य केलें आणि मधुर वाणीनें तो बोलला, 'जपकर्त्यांना आणि योग्यांना मिळणारें फल सारखेंच आहे, यांत संशय नाहीं. योग्याला मिळणाऱ्या फळाचा अनुभव येथील देवतांना आहेच. जपकर्त्याला ब्रह्म सामोरें जाऊन त्याचें आतिथ्य करितें हा विशेष आहे.' असें म्हणून ब्रह्मदेवानें त्याला 'तूं मजमध्यें निरंतर रहा,' असें सांगितलें व त्याला ब्रह्मात्म्यैक्याचा उपदेश केला. नंतर तो ब्राह्मण ब्रह्मदेवाच्या मुखांत निर्भयपणें शिरला. तो राजाहि त्या ब्राह्मणाच्या मुखप्रदेशीं प्रविष्ट झाला. त्यावेळीं स्वयंभू ब्रह्मदेवाला नमस्कार करून देव म्हणाले, 'जापकांचा विशेष म्हणजे प्रत्युत्थान करणें हाच होय. जपकर्त्यांच्या आदराकरितांच हा सर्व प्रयत्न चालला आहे व आम्हीहि त्याच-करितां येथें जमलों आहों. या दोघांची योग्यता सारखीच असून तूंहि त्यांचा सारखा मान केला आहेस. आज योगी आणि जपकर्ता यांचें मोठें फल आम्हांला पहावयाला सांपडलें. आतां हे दोघेहि सर्व लोकांस मागें टाकून वाटेल तिकडे जावोत.'

ब्रह्मदेव—जो कोणी वेदाचें किंवा त्याच्या मागून झालेल्या स्मृतींचें अध्ययन करील, त्याला अशाच प्रकारें माझ्या लोकांची प्राप्ति होईल. ज्याची

योगामध्यें भक्ति असेल, त्याला देखील देहत्यागानंतर माझे लोक मिळतील, यांत संशय नाहीं. मी आतां जातों आणि तुम्हीहि सिद्धिप्राप्त्यर्थ आपापल्या ठिकाणीं जा.

भीष्म—असें बोलून ब्रह्मदेव तेथेंच अंतर्धान पावला. देवांनींहि त्याचा निरोप घेऊन आपापल्या ठिकाणीं गमन केलें. ते सर्व काल, मृत्यु वगैरे महात्मेहि धर्माचा सत्कार करून आनंदभरानें त्याच्या मागून चालूं लागले. अशा प्रकारें मीं तुला जापकाला मिळणारें फळ व गति हीं कथन केलीं. यापुढें आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे? १२. ३. २००.

अध्याय २०१ वा.

[१ ज्ञानयोगाचें फल सांगतांना भीष्माकडून मनु-बृहस्पतिसंवादकथन. २ परब्रह्मस्वरूपवर्णन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, ज्ञानयोग, वेद आणि नियम यांचें फल काय, त्याचप्रमाणें भूतात्म्याला कशाप्रकारें जाणावें, हें तूं मला निवेदन कर.

भीष्म—ह्यासंबंधीं प्रजापति मनु आणि महर्षि बृहस्पति यांमधील संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात. तो असाः—देवर्षिसमूहामध्यें प्रमुख असा महर्षि ब्रह्मदेव शिष्य होऊन प्रजाधिपति मनूकडे गेला आणि प्रणाम करून त्याला म्हणाला, हे भगवन्, ह्या जगाचें कारण काय? कर्मकांडाची उत्पत्ति कोठून झाली, ज्ञानाचें फल काय, मंत्रशब्दांनीं ज्याचें ज्ञान होत नाहीं, असें काय आहे? तें मला सर्व सांग. त्याचप्रमाणें अर्थशास्त्र, आगम आणि मंत्र यांचें ज्ञान असणारे लोक यांनीं अनेक यज्ञ किंवा गोप्रदानें देऊन कोणतें फल मिळत असतें? मोठे लोक कोणत्या फलाची इच्छा करीत असतात व तें कोठें मिळत असतें? पृथ्वी, तीवर उत्पन्न झालेले सर्व पदार्थ, पवन, आकाश, जलचर प्राणी, जल, स्वर्ग, सर्व देव यांची उत्पत्ति ज्यापासून झाली, तें पुराणब्रह्म कसें आहे, तें मला निवेदन कर. ज्या विषयाचें ज्ञान लोकांना हवें, तें प्राप्त झालें असतां अर्थातच त्या विषयाकडे त्यांची प्रवृत्ति होते. मला पुरातन ब्रह्माचें ज्ञान नाहीं, मग त्या विषयाकडे माझी प्रवृत्ति कशी व्हावी? ऋक्, साम, यजुर्वेद, छंदें, नक्षत्रगति, निरुक्त, व्याकरण, कल्प आणि शिक्षा यांचें अध्ययन मीं केलें आहे. तरी भूतमात्राचा आधार जो आत्मा त्याचें ज्ञान मात्र मला नाहीं. म्हणून तूं

मला सामान्य व विशेष प्रकारानें त्यासंबंधीं माहिती सांग. ज्ञानाचें व कर्माचें फल काय, मनुष्याचा जीव एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत कसा जातो, तें सर्व मला सांग.

मनु—मनुष्याला जें जें आवडतें तें तें त्याला सुखासारखें वाटत असून, जें जें अनिष्ट असतें तें तें त्याला दुःख वाटत असतें. चांगलें तेवढें मात्र मला मिळावें, वाइटाची जरूरी नाहीं, ह्या बुद्धीमुळें कर्मकांडाची प्रवृत्ति झाली आणि इष्टानिष्टसंबंध नसावा, ह्या बुद्धीमुळें ज्ञानमार्गाची प्रवृत्ति झाली आहे. वेदामध्यें जो कर्मयोग सांगितला आहे, तो वासनेला धरूनच होय. वासनेपासून निर्मुक्त झालें असतां ब्रह्मप्राप्ति होत असते. सुखाची इच्छा करून नानाप्रकारचीं कर्मे करणाऱ्या मनुष्याला नरकतुल्य लोकांची प्राप्ति होते.

बृहस्पति—इष्ट तें सुख व अनिष्ट तें दुःख, ह्यांपैकीं इष्टाची प्राप्ति होऊन अनिष्टाची होऊं नये, ह्या दृष्टीनेंच मनुष्य सर्वदा व्यवहार करीत असतो.

मनु—वासनेचा त्याग करून कर्माचरण केल्यानें त्या योगानें ज्ञानेच्छा उत्पन्न होते, त्यामुळें ब्रह्मप्राप्ति होते. ह्यासाठींच कर्मविधि आहे. अशाप्रकारच्या कर्माच्या योगानें मनुष्य बंधन पावत नाहीं. परंतु जे वासनायुक्त असतात, त्यांनाच कर्मयोग घेरून सोडतो. म्हणून वासनात्यागानें ब्रह्मज्ञानास कारणीभूत होणाऱ्या निष्काम कर्मांचेंच आचरण मनुष्यानें केलें पाहिजे. निष्काम होऊन कर्मांचें आचरण केलें असतां रागादि दोष जाऊन धर्मप्रवृत्त असलेलें अंतःकरण आरशाप्रमाणें स्वच्छ होतें आणि सत् कोणतें व असत् कोणतें हें त्याला समजतें, म्हणजे त्याला मोक्षाची इच्छा होते. मग त्याला वासनाशून्य परब्रह्माचें ज्ञान होतें. मन आणि कर्म या दोहोंमुळेंच सर्व प्राणिमात्र झाले आहेत आणि लोकांनीं स्वीकारिलेले हे दोनच मार्ग परब्रह्मप्राप्तीस कारणीभूत होणारे आहेत. कार्य दोन प्रकारचें आहे. एक शाश्वत फळ देणारें व दुसरें क्षुद्र फल देणारें. अंतःकरणानें कर्मांचा त्याग करणें हेंच शाश्वत फलप्राप्तीचें कारण होय. सर्वथा कर्मत्याग करणें हें कांहीं त्या फलप्राप्तीचें साधन नाहीं. रात्र संपून उजेडल्यावर ज्याप्रमाणें डोळा मनुष्याला मार्गदर्शक होतो, त्याप्रमाणें बुद्धीला ज्ञान झालें असतां अशुभ कर्म कोणतें हें त्याला समजून तें त्याज्य वाटतें. सर्प, कुशाग्रें, विहिरी इत्यादिकांचें ज्ञान झालें असतां मनुष्य त्यांच्या वाटेला जात नाहीं, परंतु अज्ञानी लोक असतात, ते मात्र त्यांवर जाऊन पडतात. यावरून ज्ञानाचे फलाची विशिष्टता समजून येण्यासारखी आहे.

विधिपूर्वक योजलेले मंत्रप्रयोग, यज्ञ, दक्षिणा, अन्नदान व मनाची समाधि अशीं पांच प्रकारचीं कर्में फलदायक होत, असें सांगितलें आहे. हीं कर्में सत्त्व, रज, तम या गुणांनीं होत असतात. ज्याअर्थी हीं कर्में मंत्रांनीं होत असतात, त्याअर्थीं त्या मंत्रांमध्येंहि हे त्रिगुण आहेत. ज्या विधीनें हीं कर्में केलीं जातात, त्यांमध्येंहि हे त्रिगुण आहेत. कर्मफळें त्रिगुणात्मक असून कर्मांचा भोक्ता जो जीव तोहि त्रिगुणात्मकच आहे. कर्मप्राप्य स्वर्ग मिळाला असतां तेथें उत्तम शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ह्यांची फलरूपानें त्याला प्राप्ति होते. परंतु ज्ञानाचें फल मात्र मनुष्याला या लोकींच मरणापूर्वीं मिळत असतें. मनुष्य जें जें कर्म शरीरानें करीत असतो, त्या त्या कर्माचें फल त्याला त्या प्रकारच्या शरीरामध्येंच मिळत असतें. शरीर हें सुखाचें तसेंच दुःखाचेंहि स्थान आहे. जें जें कर्म मनुष्य वाचेनें करीत असतो, त्याचें त्याचें फल त्याला वाचेनें मिळतें. त्यानें मनानें केलेल्या कर्माचें फल त्याला मनानें भोगावें लागतें. फलप्राप्तीकरितां मनुष्य ज्या गुणांनीं विशिष्ट अशा कर्माचें आचरण करील, त्या गुणानुरूप त्याला चांगलें अथवा वाईट फळ मिळेल. प्रवाहांत पडलेला मत्स्य इच्छा नसतांहि ज्याप्रमाणें प्रवाहवेगाबरोबर वाहत जातो, त्याप्रमाणेंच पूर्वकर्मानुसार संसारी मनुष्य इष्ट नसेल अशा मार्गाला लागतो. अशा रीतीनें चांगल्या कर्मानें तो सुख व वाईट कर्मानें दुःख भोगितो. आतां ज्यापासून ह्या सर्व जगताची उत्पत्ति झाली, ज्याला जाणून ज्ञानी लोक ह्या संसारांतून तरून जातात, ज्याचें स्वरूप वेदमंत्रांना सुद्धां जाणणें शक्य नाहीं, त्या श्रेष्ठ परब्रह्माचें स्वरूप मी तुला सांगतों, ऐक.

(२) त्याला विविध प्रकारचे रस, गंध, शब्द, स्पर्श आणि रूप यांचा किमपिहि संपर्क नसून तें अव्यक्त आहे. लोकोपयोगार्थच त्यानें हे पंच प्रकार निर्माण केले आहेत. तें स्त्री, पुरुष किंवा नपुंसकहि नाहीं. तें सत् (आहे असें) नाहीं किंवा असत् (नाहीं असेंहि) नाहीं. तें सदसत्‌हि नाहीं. ब्रह्मवेत्त्या पुरुषांनाच त्याचा साक्षात्कार होतो. तें केव्हांहि नाश पावणारें नसल्यामुळें त्याला अक्षर म्हणतात. १२. १. २०१.

अध्याय २०२ रा.

[१ आत्मतत्त्वकथन.]

(१) मनु—अक्षर अशा पुरुषापासून प्रथमतः आकाश उत्पन्न झालें, आकाशापासून वायूची उत्पत्ति झाली, वायूपासून ज्योति निर्माण झाली, तीपासून जलाची उत्पत्ति झाली, जलापासून पृथ्वीचा उद्भव झाला आणि नंतर पृथ्वीवर सर्व प्राणिमात्र उत्पन्न झाले. हे प्राणिमात्र संहारकालीं प्रथम जलामध्यें शिरून, नंतर ज्योतीमध्यें, पुढें वायूमध्यें आणि नंतर आकाशामध्यें प्रविष्ट होतात. जे मोक्षनिष्ठ असतात, ते आकाशांतून फिरून येथें न येतां ब्रह्माशीं मिळून जातात. जे मोक्षनिष्ठ नसतात, त्यांना कर्मानुसार पुनः जन्म घ्यावा लागतो. मोक्षनिष्ठ पुरुष ब्रह्म पावतात. तें ब्रह्म उष्ण नाहीं, शीत नाहीं, मृदु नाहीं अथवा तीक्ष्णहि नाहीं; तें आंबट नाहीं, कषाय नाहीं, मधुर नाहीं किंवा थंडहि नाहीं; त्याला शब्द नाहीं, रूप नाहीं, गंध नाहीं, किंवा स्वभावहि नाहीं. त्वचेला स्पर्श समजतो, जिव्हेला रस कळतो, घ्राणाला गंधाचें ज्ञान होतें, तसेंच श्रवणेंद्रियाला शब्दाचें आणि नेत्राला रूपाचें ज्ञान होतें. परंतु इतक्याहि पलीकडे जें आहे, तें परमात्मस्वरूप अध्यात्मज्ञानावांचून कोणालाहि कळणें शक्य नाहीं. हें स्वरूप जिव्हेला रसापासून, नाकाला गंधापासून, कर्णाला शब्दापासून, त्वचेला स्पर्शापासून व नेत्राला रूपापासून परतविल्यानेंच दिसूं लागतें. कर्ता, कर्म, करण, देश, काल, सुखदुःख, कर्मप्रवृत्ति इत्यादि समुदायाचें हेंच स्वरूप कारण आहे, असें मुनींनीं सांगितलें आहे. जो व्यापक (ईश्वर) असून व्याप्य (जीव) हि आहे, जो सर्वांचें कारण आहे, जो अद्वितीय आहे, तोच सर्वांना कारणीभूत असें परब्रह्म आहे. त्याहून भिन्न तें कार्यरूपी समजावें.

ज्याप्रमाणें मनुष्याच्या सर्व कर्मांमध्यें शुभाशुभ अशीं दोन प्रकारचीं फलें त्याला प्राप्त होतात, त्याचप्रमाणें या शरीरामध्यें जड शरीर व जडाहून भिन्न अशा दोहोंचा–जडाजडांचा–संबंध आहे. ज्याप्रमाणें पुढील प्रदीप्त दीप सर्व बाजूंस असलेल्या दुसऱ्या पदार्थांवर प्रकाश पाडतो, स्वतःच्या अगर अगदीं सन्निध असलेल्या पदार्थांवर उजेड पाडीत नाहीं, त्याप्रमाणें आपल्या शरीरामध्यें ज्ञानरूप तेजानें प्रदीप्त असलेले पंचेंद्रियरूपी दीपवृक्ष बाह्य वस्तूंस प्रकाशित करितात. ज्याप्रमाणें राजानें नेमलेले अमात्य निरनिराळीं प्रमाणें सांगत

असतात, त्याप्रमाणें शरीरामध्यें ज्ञानाच्या हाताखालीं पांच इंद्रियें आहेत. तीं वेगवेगळया वस्तूंचें ज्ञान करून देत असतात. ज्याप्रमाणें अग्नीच्या ज्वाला, पवनाचा वेग, सूर्याचीं किरणें आणि पाण्याचा प्रवाह हीं जात येत असतात, त्याचप्रमाणें शरीराचा नाश होऊन पुनः त्याची प्राप्ति होते. एखाद्या मनुष्यानें कुऱ्हाड घेऊन काष्ठाचा छेद केला, तरी त्याला त्यांतील धूम किंवा अग्नि दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें शरीर, उदर, पाणि आणि पाद कापिले असतां त्यांतील आत्मा दिसत नाहीं. तीं लांकडें परस्परांवर घांसल्यानें धूम व अग्नि हीं दिसतात, त्याप्रमाणें ज्ञानानें इंद्रियें व जीव यांचे ऐक्यानें मनुष्याला आत्म्याचें ज्ञान होत असतें.

ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्यें आपलें अंग भिन्न होऊन भूमीवर पडलेलें मनुष्य पाहतो व पुनः स्वप्नानंतर त्या शरीराचा स्वीकार करितो, त्याचप्रमाणें श्रोत्रादिक दश इंद्रियें, पंचप्राण, मन आणि बुद्धि मिळून सतरा पदार्थांनीं युक्त जीव मरणोत्तर आपलें शरीर मजहून भिन्न आहे असें पाहत दुसऱ्या शरीरांत शिरतो. आत्म्याला उत्पत्ति, वाढ, नाश आणि मरण हीं नाहींत, तरी हा अज्ञानानें एका शरीराचा त्याग करून आपण केलेलें कर्म बरोबर घेऊन दुसऱ्या शरीरांत शिरतो. हा आत्मा कोणालाहि दिसत नाहीं किंवा त्याला कोणी स्पर्शहि करूं शकत नाहीं. हा इंद्रियांच्या योगानें कांहींहि कार्य साधीत नाहीं. तीं याला पाहत नाहींत. हा मात्र त्यांना पाहतो. ज्याप्रमाणें प्रदीप्त अग्नीच्या सन्निध ठेवलेला लोहगोल, अग्नीच्या उष्णतेनें लालभडक रंगाचा होतो, त्याप्रमाणें हा ज्या शरीरांत प्रविष्ट होतो, त्याचा रंग घेतो. आत्मा शरीरांत गेल्यामुळें चैतन्य उद्भवतें. तसाच हा आपला पंचभूतात्मक देह सोडून दुसऱ्या शरीरांत शिरतांना त्याचा देह पंचमहाभूतांमध्यें लीन होतो. याच्या सभोंवार असणारीं आकाश, वायु, अग्नि, जल आणि पृथ्वी यांमध्यें हा असा प्रवेश करितो कीं त्याच्या सूक्ष्म शरीरांतील तत्त्वें त्या त्या तत्त्वाशीं मिळून जातात व कर्मनिष्ठ श्रोत्रादिक पांच इंद्रियें आपापल्या शब्दादि गुणांचा आश्रय करून राहतात. श्रवणेंद्रिय हें आकाशगुण शब्दाचा आश्रय करितें, घ्राणेंद्रियाची उत्पत्ति पृथ्वीपासून असल्यामुळें तें गंधरूपी गुणाचा आश्रय करितें. तेजाचें कार्य जें चक्षुरिंद्रिय तें तेजोमय रूपाचा आश्रय करितें. त्वगिंद्रिय वायुस्वरूपी असल्यामुळें तें वायूचा गुण जो स्पर्श त्याचा आश्रय करून राहतें आणि रसनेंद्रिय जिह्वा हें जलगुण रसाचा आश्रय करून राहतें.

याप्रमाणें शब्दादि पांच गुण पंचमहाभूतांमध्ये राहतात आणि तीं महाभूतें इंद्रियांचे ठिकाणीं वास करितात. हीं पंचतत्वें व पंचमहाभूतें मनाचीं अनुयायी आहेत. मन बुद्धीच्या मागून जातें व बुद्धि आत्म्याच्या मागून जाते, आपलें बरेंवाईट कर्म बरोबर घेऊन आत्मा नवीन शरीरामध्यें येतो. तीं बरींवाईट कृत्यें अनुकूल जलप्रवाहाबरोबर वाहत जाणाऱ्या जलचराप्रमाणें मनामागून असतात. ज्याप्रमाणें नौकेंत बसून जाणाऱ्या मनुष्याला किनाऱ्यावरील सर्व पदार्थ चंचल आहेत, असें वाटतें, उपनेत्रादिकांच्या योगानें ज्याप्रमाणें सूक्ष्म वस्तु मोठी दिसते किंवा मनुष्याला आपलें मुख दर्पणांतून दिसूं शकतें, त्याप्रमाणें हा निर्विकार आत्माहि पंचभूतात्मक व दृश्य भासतो. परब्रह्म जरी दृश्य नाहीं, तथापि अविद्याजनित बुद्धिरूप दर्पणाच्या योगानें आकाशादिक स्वरूपांनीं त्याचीं रूपें दृष्टिगोचर होत असतात. १२. ३. २०२.

अध्याय २०३ वा.

[१ दृष्टांतपुरःसर आत्म्याचें अस्तित्वकथन.]

(१) मनु—इंद्रियांच्या योगानें मनुष्याला पुष्कळ दिवसांनीं मागच्या गोष्टींचें स्मरण होतें. इंद्रियें बुद्धीमध्यें लीन झालीं असतां आत्मा बुद्धिरूपांत प्रकट होतो. हा आत्मा इंद्रियें व बुद्धि यांहून वेगळा आहे. ज्याअर्थी निरनिराळया वेळीं व निरनिराळया ठिकाणीं ह्याच्या योगानें इंद्रियांचे विषय प्रकाशित होतात, त्याअर्थीं आत्म्याला स्वतंत्र फिरणारें एक अस्तित्व आहे, असें मानण्यास हरकत नाहीं. जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन अवस्थांमध्यें सत्त्व, रज आणि तम या त्रिगुणात्मक सुखदुःखांचें या जीवाला ज्ञान असतें, परंतु त्यांचा अनुभव त्याला नसतो. ज्याप्रमाणें काष्ठांतील अग्नीला वायु, आंत प्रवेश करून प्रज्वलित करीत असतो, त्याप्रमाणें शरीरांतर्गत हा आत्मा इंद्रियांमध्यें शिरतो. हा निर्गुण व निराकार असल्यामुळें नेत्रांनीं त्याचें आकलन होणें कधींहि शक्य नसतें. स्पर्शेंद्रियानें त्याला स्पर्श करणेंहि अशक्य आहे व कानानें तो ऐकूंहि येत नाहीं. इंद्रियांचेंहि इंद्रिय हा असल्यानें त्याचें इंद्रियांला ज्ञान होत नाहीं. केवळ वेदांताच्या योगानें त्याच्या स्वरूपाचें आकलन करणें शक्य आहे. त्या ज्ञानानें सर्व द्वैताचा निरास होतो. पण हें

ज्ञान जेव्हां त्या इंद्रियांला होतें, त्यावेळीं त्या इंद्रियांचें स्वरूप व ज्यायोगानें त्याला आत्मज्ञान प्राप्त होतें, ते वेदांतविचार सुद्धां लुप्तप्राय होतात. श्रोत्रादि इंद्रियांना आपल्या स्वतःचें ज्ञान होत नाहीं, तर त्यांना परमात्म्याचें ज्ञान कसें होणार ? आत्मा मात्र सर्ववेत्ता, सर्व पाहणारा असून त्याला ह्या सर्व गोष्टी दिसत असतात. ज्याप्रमाणें हिमाचलाचा पृष्ठभाग किंवा चंद्रावरील प्रदेश कोणाहि मानवानें अजून पाहिलेला नाहीं, म्हणून त्यांचें अस्तित्वच नष्ट होत नाहीं, तद्वत् सर्व भूतांमध्यें सूक्ष्मरूपांत राहणारा व ज्ञानस्वरूपी असा हा आत्मा नेत्रांनीं दिसत नाहीं, म्हणून नाहींच असें होत नाहीं.

ज्याप्रमाणें पृथ्वीचें चंद्रावरील कलंकरूप प्रतिबिंब दिसत असूनहि तो कलंक म्हणजे पृथ्वीच आहे, हें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें हें आत्म्याचें ज्ञान आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीनें आत्मज्ञान होण्यासारखें नाहीं. तें स्वतंत्र तऱ्हेनेंच झालें पाहिजे. स्थूल दृष्टीनें दिसणाऱ्या वृक्षादिकांचें उदयापूर्वीचें व नाशानंतरचें स्वरूप विद्वान् लोकांना आपल्या बुद्धीनें दिसतें, त्याच-प्रमाणें त्याच्या स्थानाच्या बदलावरून सूर्याची गतिसुद्धां आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें विद्वान् ठरवितात. याप्रमाणें विद्वान् लोक दूर असलेल्या आत्म्याला सुद्धां बुद्धिप्रदीपानें अगदीं जवळ असल्यासारखें भासवितात. तसेंच ज्ञानी लोक सन्निध असलेल्या संसाराला दूर टाकून देतात. उपायावांचून कोणतीहि गोष्ट सिद्धीस जात नाहीं. ज्याप्रमाणें जलचर प्राण्यावर निर्वाह करणारे लोक सूत्रांचें जाळें टाकून मत्स्यांना ग्रहण करितात; ज्याप्रमाणें मृगांचें ग्रहण करण्याचे कामीं मृगांचा किंवा पक्ष्यांना धरण्याचे कामीं पक्ष्यांचा उपयोग करितात, तसेंच गजांना धरण्याचे कामीं गजांचा उपयोग केला जात असतो, त्याप्रमाणें परमात्म्याचें ज्ञान होण्यास ज्ञानाचाच उपयोग करून घेत असतात. सर्पाचे पाय सर्पालाच दिसतात, असें आमच्या ऐकिवांत आहे. त्याप्रमाणें लिंगशरीरांत असणारें जें आत्मतत्त्व तें ज्ञानी लोकांना स्थूलशरीरांत दिसतें. इंद्रियांच्या योगेंकरून ज्याप्रमाणें इंद्रियज्ञान होऊं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें बुद्धीनेंहि आत्म्याचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. अमावास्येचे दिवशीं चंद्रमंडलाचा क्षय झाल्याकारणानें त्याचे दर्शनाचें कांहींच साधन नसतें, परंतु तेवढ्यावरून याचा नाश झाला आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. शरीरांतील आत्म्याचीहि गोष्ट तशीच आहे.

अमावास्येचे दिवशीं चंद्र क्षीणमंडल होऊन जसा दिसत नाहीं,

त्याप्रमाणें जीवात्मा हा बुद्धीशीं तादात्म्य पावून उपलब्ध होत नाहीं. ज्याप्रमाणें सूर्यमंडलांतील चंद्र आकाशांत येऊन पुनः पूर्ववत् प्रकाश देतो, तसाच आत्माहि एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत गेला असतां पुनः प्रकाशित होतो. जन्म, वृद्धि आणि क्षय ह्यांचा संबंध चंद्राप्रमाणें आत्म्याला प्रत्यक्ष असल्यासारखें करतो, परंतु आत्म्याचा त्यांशीं कांहीं संबंध नाहीं. कारण हे धर्म शरीराचे होत. आत्म्याचें उत्पन्न होणें, वृद्धि पावणें आणि क्षय होणें, ह्या धर्मांचा जरी त्याजवर आरोप आला, तरी वस्तुतः तो शरीराहून भिन्न आहे. अंधकार जसा चंद्राला कधीं चिकटल्याचें आढळण्यांत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्याला कधींहि संयोग किंवा वियोग घडत नाहीं. ज्याप्रमाणें आपणाला राहूचें ज्ञान स्वतंत्र रीतीनें होत नाहीं, तर त्याचें ज्ञान सूर्याचे अथवा चंद्राचे ग्रहणसमयींच होतें, त्याप्रमाणें शरीराचा संयोग घडून शरीरांतील आत्म्याचें ज्ञान होतें. ज्याप्रमाणें चंद्र-सूर्य यांपासून मुक्त झालेला राहु दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें शरीराला सोडल्यावर आत्मा उपलब्ध होत नसतो. ज्याप्रमाणें अमावास्येच्या दिवशीं चंद्र नक्षत्रांच्याच संगतींत असतो, त्याप्रमाणें शरीरमुक्त आत्माहि सर्वदा कर्मफलभूत अन्य शरीरांत असतो. १२. ३. २०३.

अध्याय २०४ वा.

[मनु-बृहस्पतिसंवाद—मोक्षवर्णन.]

(१) मनु—हें दृश्य स्थूल शरीर स्वप्नावस्थेंत असतां लिंगशरीर त्याला सोडून मनसोक्त फिरत असतें, तसाच हा जन्ममरणरूप संसार आहे. अर्थात् स्थूलशरीर नष्ट झालें, तथापि लिंगशरीर दुसऱ्या शरीराचा आश्रय करितेंच. सुषुप्तींत ज्ञान लिंगशरीराला सोडून वेगळें रहातें, तो मोक्ष होय. जसें स्वच्छ उदकांत आपलें रूप आपल्याच डोळ्यांनीं स्पष्ट दिसतें, तसेंच इंद्रियें वश करून शुद्ध झालेल्या अंतःकरणांत ज्ञानाच्या योगानें ज्ञेय वस्तु (परमात्मरूप) आपोआप दिसूं लागते. गढूळ झालेल्या पाण्यांत जसें आपलें रूप आपणास दिसत नाहीं, तसेंच इंद्रियें वश न केल्यामुळें अशुद्ध असलेल्या अंतःकरणांत गुप्त असलेलें परमात्मस्वरूप दिसेनासें होतें. अज्ञा-नाच्या योगानें अविद्या उत्पन्न होते आणि हिच्याचमुळें मन विषयांकडे

आकर्षिलें जातें आणि तसें तें मन एकदां विषयाकृष्ट झालें म्हणजे पांचहि श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियें विषयलोलुप होतात. अज्ञानानें पूर्ण ग्रासल्यामुळें विषयभोगांत अत्यंत निमग्न झालेला मनुष्य ते भोगतां भोगतां कधींहि तृप्त होत नाहीं. त्यामुळें तो मेल्यावर पुनः विषयाचा उपभोग घेण्याकरितां जन्म घेतो. त्या पापामुळें त्या पुरुषाची विषयेच्छा या लोकीं नाहींशी होत नाहीं; पण जेव्हां त्याचें तें पाप निःशेष नष्ट होतें, तेव्हां मात्र त्याची ती विषयेच्छा निवृत्त होते. विषयाच्या संसर्गानें हा जीव त्यांत सर्वदा गढून राहिल्यामुळें आणि मनानेंहि विरुद्ध अशाच गोष्टींची इच्छा केल्यामुळें त्याला परमपदाची प्राप्ति कधींहि होत नाहीं. पापकर्मांचा क्षय झाला, तरच मनुष्याला ज्ञानप्राप्ति होते आणि ज्याप्रमाणें स्वच्छ आरशांत आपणांस आपलें रूप दिसतें, त्याप्रमाणें आपल्याच अंतःकरणामध्यें त्याला आत्मस्वरूप दिसूं लागतें. इंद्रियांना विषयांची चटक लागून तीं सैरावैरा त्या त्या विषयाकडे धांवूं लागलीं असतां मनुष्य दुःखी होतो आणि त्यांना ताब्यांत ठेवलीं तर तो सुखी होतो. याकरितां मनुष्यानें आपल्या मनाला त्या त्या इंद्रियाला प्रिय असलेल्या विषयांपासून आंवरून धरावें.

इंद्रियांच्या पलीकडे मन असून त्याच्याहि पलीकडे बुद्धि आहे. त्याचप्रमाणें बुद्धीच्या पलीकडे जीवात्मा व जीवात्म्याच्या पलीकडे परमात्मा निवास करितो. ह्या परमात्म्यापासून जीवात्म्याचा उद्भव होतो. जीवात्म्यापासून बुद्धि उत्पन्न होते; बुद्धीपासून मन प्रादुर्भूत होतें आणि मनापासून श्रोत्रादि इंद्रियें अस्तित्वांत येतात आणि त्यामुळें शब्दादि विषयांचें उत्तम ज्ञान होतें. असें ज्ञान झाल्यावर जो त्या शब्दादि विषयांचा आणि त्यांना आश्रयभूत असलेल्या पंचमहाभूतांचा, इतकेंच नव्हे, तर प्रकृतीपासून उत्पन्न होऊन अंतःकरणाचें वसतिस्थान अशा स्थूल, सूक्ष्म, कारण या तिन्ही शरीरांचा त्याग करितो, त्याला मोक्षपद प्राप्त होतें.

सूर्य उदय पावला असतां जसे त्याचे हजारों लाखों किरण जगावर पसरतात आणि तो अस्त पावला असतां ते किरण नष्ट होतात, त्याप्रमाणें अंतरात्मा देहांत प्रवेश करितांना आपले चैतन्यरूप किरण पसरितो आणि इंद्रियविषयांचा उपभोग घेऊन मरणकालीं आपले चैतन्यरूप किरण नष्ट करून टाकितो. पूर्वजन्मार्जित कर्मानें जशा प्रकारचा मार्ग आंखून ठेविलेला असेल,

त्याच मार्गानें त्याला तीं कर्मे ओढून नेत असतात. म्हणून तदनुसार तो पापपुण्यात्मक कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो. हा देही विषय भोगण्यास समर्थ असतांहि जर ते वर्ज्य करील, तर ते आपोआपच निवृत्त होतात, पण त्याची विषयवासना मात्र पूर्णपणें नाहींशी होत नाहीं. परंतु त्याला जेव्हां आत्मसाक्षात्कार होतो, तेव्हां तीहि समूळ नाहींशी होते. जेव्हां मनच ज्यांत प्रधान आहे, अशा त्वंपदार्थांत विषयासक्तिरहित झालेली बुद्धि लीन होते, तेव्हां मन सुद्धां त्यांत लीन झाल्यामुळें ब्रह्मप्राप्ति होते. इंद्रियाभावीं ज्याला स्पर्शन, श्रवण, आस्वादन, दर्शन आणि अवघ्राण ह्या क्रिया करितां येत नाहींत आणि जें अनुमानानेंहि जाणणें शक्य नाहीं, अशा त्या परब्रह्मामध्यें बुद्धि लय पावते. मनामध्यें घटादि दृश्य पदार्थ विलीन होतात, मन बुद्धीमध्यें लीन होतें, बुद्धि जीवात्म्यामध्यें लीन होते आणि जीवात्मा परमात्म्याचे ठिकाणीं लय पावतो. इंद्रियें मनाला जाणत नाहींत, मन बुद्धीला जाणत नाहीं आणि बुद्धि स्थूलाला जाणत नाहीं, पण चिदात्मा मात्र या सर्वांना पाहत असतो. १२. ३. २०४.

अध्याय २०५ वा.

[१ मनु-बृहस्पतींच्या संवादाचा अनुवाद–आत्मप्राप्तीचा उपाय.]

(१) मनु—शारीरिक व्याधि किंवा मानसिक क्लेश होऊं लागले असतां योगाभ्यास करणें शक्य नसतें. म्हणून त्या क्लेशांचा विचारच करूं नये. अशानेंच तें दुःख दूर होतें. कारण, दुःखाचें वरचेवर चिंतन करीत गेल्यानें तें अधिकच जवळजवळ येतें. विचार करकरून ज्ञानयोगानें मानसिक दुःखें घालवावींत आणि औषधांनीं शारीरिक व्याधि घालवाव्या, हेंच खरोखर ज्ञानप्राप्तीचें सामर्थ्य होय. अशा तऱ्हेनें ज्ञानाचा सदुपयोग न करितां घोटाळ्यांत पडून आपली बरोबरी मूर्खांशीं करून घेऊं नये. ज्ञानी मनुष्यानें तारुण्य, स्वरूप, संपत्ति, जीवित, द्रव्यसंचय म्हणजे धन-धान्य-अश्व-गजादिकांचें भांडार, आरोग्य आणि इष्टमित्रांचा सहवास हीं सर्व नश्वर असल्यामुळें त्यांवर आसक्ति ठेवून राहूं नये. सर्व देशावर आपत्ति ओढवली तर त्याविषयीं एकट्यानेंच शोक करीत बसणें, हें योग्य नाहीं. जर आपल्याला तिचा प्रतिकार करण्याचा उपाय आढळला, तर शोक न करितां, तो अवश्य करावा. जीवंत

शहाण्यांत सुखापेक्षां दुःखच अधिक होत असतें, यांत संशय नाहीं व सुखासाठीं इंद्रियांच्या विषयांसंबंधीं मोह उत्पन्न होऊन नको असलेलें मरण मात्र त्याला प्राप्त होतें. जो मनुष्य सुख व दुःख या दोहोंचाहि त्याग करितो, त्यालाच अंतपाररहित अशा परब्रह्माची प्राप्ति होते. जे त्या ब्रह्मपदाला जाऊन पोंचले असतील, त्या विद्वानांला शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. ज्या द्रव्याच्या संपादनाकरितां दुःखच भोगावें लागतें, त्याच्या सुरक्षिततेकरितां सुख न होतां दुःखच होत असतें. किंबहुना दुःख होऊनहि तें द्रव्य कधीं कधीं मिळतहि नसतें. अशा त्या द्रव्याचा नाश झाला तरी शहाण्यानें निश्चिंत रहावें.

परब्रह्म हें मनाच्या अहंकारादिधर्मांनीं कलुषित झालेलें आहे, म्हणून मन हा त्या परब्रह्माचा धर्म आहे. हें मन जेव्हां ज्ञानेंद्रियांनीं युक्त होतें, तेव्हां त्याची वृत्ति विषयाकार बनते. ज्यावेळीं कर्मजन्य संस्कारांनीं प्रवृत्त झालेली बुद्धि मननात्मक वृत्तीमध्यें विलीन होते, तेव्हां यमनियमादिकांनीं ध्येयाकार बनविलेल्या योगसमाधीनें म्हणजे ब्रह्माकारवृत्तीच्या योगानें ब्रह्मज्ञान प्राप्त होतें. अज्ञानापासून प्रवृत्त होऊन इंद्रियांच्या घनजालांत गुरफटलेली ही बुद्धि पर्वतशिखरावरून खालीं खालीं जात असलेल्या पाण्याप्रमाणें मूल ब्रह्माकडे न वळतां विषयांकडेच धांवत असते. पण जेव्हां अज्ञानाचा नाश होतो, तेव्हां कसोटीवर उठलेल्या सुवर्णरेषेप्रमाणें बुद्धीमध्यें अहंकारशून्य ब्रह्माचा प्रकाश पडतो. इंद्रियविषय दाखविणारें हें मन त्याच्या प्रकाशानें आधींच नाहींसें झालेलें असतें. मन हें इंद्रियविषयांची अपेक्षा करणारें असल्यामुळें त्याला निर्गुण ब्रह्म दाखवितां येणें शक्य नाहीं.

हीं सर्व इंद्रियांचीं द्वारें बंद करून घेऊन स्वतः मनामध्यें लीन व्हावें. नंतर एकाग्र झालेल्या मनाचा बुद्धीमध्यें लय करावा. म्हणजे त्या परब्रह्माची प्राप्ति होत असते. इंद्रियविषय नाहींसे होऊन पंचभूतात्मक इंद्रियें त्या विषयांपासून परतून तन्मात्रांमध्यें लय पावतात, तीं तसाच इंद्रियांसह बुद्धीचाहि लय अहंकारामध्यें होत असतो. यद्यपि निश्चयरूप धर्मानें युक्त असलेली बुद्धि अहंकारांत संचार करीत असली, तथापि ती अहंकारांत लीन होऊन अहंकारस्वरूपी बनते. ध्यानयोगामुळें ज्यांत सत्वगुण वृद्धिंगत झाला आहे, तो अहंकार रूपादि गुणांनीं युक्त असणाऱ्या विषयांसह त्रिगुणस्वरूपी मूल

प्रकृतींत लीन होतो आणि तिचाहि निर्गुण परमात्म्यांत लय झाला म्हणजे त्या त्रिगुणातीत परब्रह्माची प्राप्ति होते. अहंकारादिकांचें उपादान कारण असलेल्या परब्रह्मस्वरूपाचें विशेष ज्ञान करून घेण्यांत उपयुक्त होणारा दृष्टांत शक्य नाहीं. कारण, ज्याचें वाणीनें निश्चित वर्णन करणें शक्य नाहीं, अशा त्या परब्रह्माला प्रत्यक्ष दाखवून देणारा कोण बरें आहे ? विचारपूर्वक ध्यानानें, मननादि युक्ति-प्रयुक्तीनें, शमदमादिकांनीं, जात्युचित स्वधर्मानें, वेदांतश्रवणानें, इत्यादि सर्व उपायांनीं अत्यंत शुद्ध झालेल्या अंतःकरणानें त्या परब्रह्माला जाणण्याची इच्छा धरून प्रयत्न केला पाहिजे. गुणत्रयविरहित झालेले तत्त्वदर्शी पुरुष उपर्युक्त मार्गाला अनुसरून आपल्याला आपल्या ठिकाणींच पाहतात, तसेंच ते बाह्य वस्तूंमध्येंहि त्याला पाहतात. हें ज्ञेय ब्रह्म निर्गुण व आदिभूत असल्याकारणानें तर्कातीत आहे. मन विषयांपासून निवृत्त केल्यानें ब्रह्मप्राप्ति होते व त्याची प्रवृत्ति विषयांकडेच राहूं दिल्यास तें विषयांकडे वळतें.

लांकडामध्यें सर्वत्र असलेल्या अग्नीला इंधनादिकांनीं चेतविलें तर तो त्या लांकडालाच जाळून भस्म करितो, त्याप्रमाणें विषयग्रामांत यथेच्छ भटकणाऱ्या मनाला जर विषयांची चटक लावीत गेलें, तर तें परब्रह्मविमुख होऊन त्या सुखाला मुकतें ! ज्याप्रमाणें सुषुप्तीमध्यें पंचकर्मेंद्रियें आणि पंचज्ञानेंद्रियें हीं स्वकर्मांचा व्याप सोडून स्वस्थ असतात, त्याचप्रमाणें तुरीयावस्थेमध्येंहि मन स्वतःला कारणीभूत जी प्रकृति तिला सोडून तिच्याहि पलीकडे असलेल्या परब्रह्मामध्यें चित्स्वरूपानें स्वस्थ असतें. वास्तविक विचार केला असतां सर्व देहधारी जीव चिदाभासस्वरूपी असतात; पण ते अज्ञानामुळें स्वस्वरूपाला विसरून कर्में करीत या संसारजालांत गुंतून राहतात. पण अभ्यासपूर्वक त्यांस निवृत्त करण्याचे प्रयत्न साध्य झाले तर ते जीव संसारांतून मुक्त होऊन परब्रह्मास पोंचतात, नाहींतर स्वर्गाला तरी जातात. अर्थात् मुक्तीसाठीं केलेले प्रयत्न कधींहि विफल होत नाहींत. जीव, प्रकृति, बुद्धि, इंद्रियें व त्यांचे विषय, अहंकार व अभिमान म्हणजे 'हें असेंच आहे' अशी बुद्धिवृत्ति, या सर्वांना भूतसमूह ही संज्ञा आहे. अर्थात् हीं सर्व शेवटीं विनाश पावणारीं आहेत. कारण या सर्व भूतसमूहाची प्रथम उत्पत्ति मायेनें बनलेल्या शबल ब्रह्मापासून अर्थात् विकृत परब्रह्मापासून झालेली आहे व दुसरी म्हणजे तत्तजात्युत्पत्ति स्त्री व पुरुष या उभय व्यक्तींच्या एकीभावापासून झालेली आहे. स्ववर्णाला नियुक्त व उचित असलेल्या

धर्माचरणापासून कल्याण होतें व परधर्मादि अधर्मापासून अकल्याण होतें. विषयासक्त पुरुष संसारसागरांत म्हणजे जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतो व विषयांस सर्वस्वीं झुगारून देणारा पुरुष वैरागी बनतो व ज्ञानवान् होऊन मुक्त होतो. १२. ३. २०५.

अध्याय २०६ वा.

[१ मनु-बृहस्पतिसंवाद-ब्रह्मप्राप्तीचा उपाय.]

(१) **मनु**—जेव्हां पंचेंद्रियात्मक विषय हे पंचेंद्रियें आणि मन ह्यांच्यांशीं युक्त होतात, तेव्हां रत्नमालिकेंत असणाऱ्या सूत्राप्रमाणें सर्व प्राण्यांमध्यें रहाणाऱ्या परब्रह्माचें दर्शन त्यामध्यें होतें. जसें एकच सूत्र सुवर्णामधून, मोत्यामधून, प्रवाळामधून, किंवा मातीच्या वस्तूमधून असतें, त्याप्रमाणें एकाच जीवाला विषयासक्तीमुळें आपापल्या कर्मानुसार गाई, अश्व, मनुष्य, गज, मृग, किडे, पक्षी, इत्यादि शरीरांशीं संबंध घडवून घ्यावा लागतो. ज्या ज्या शरीरामध्यें जें जें कर्म हा करितो, त्या त्या कर्माचें फळ त्याला त्या त्या देहांत जन्मास येऊन मिळतें. अर्थात् कर्मानुसारच देहाची प्राप्ति होत असते. याला दृष्टांत असाः—ज्याप्रमाणें भूमींत असलेलें पाणी एकसारखेंच असतें परंतु ज्या जातीचें ओषधिबीज असेल, त्याच बीजाच्या अनुरोधानें पोषक असें द्रव्य ही भूमि त्या पाण्याच्या योगानें त्या ओषधींत उत्पन्न करिते. त्याप्रमाणें अंतरात्मा व त्यानें प्रेरित केलेली बुद्धि हीं सर्वांना एकच असतात, परंतु ज्या जीवाचें जसें प्राक्तन कर्म असेल, तदनुसार त्याची बुद्धि त्या जीवाला कर्म करण्यास प्रवृत्त करिते. ज्या जीवाचें जसें बरें वाईट प्राक्तन कर्म असेल, त्याप्रमाणें, त्या जीवाला तशी शुभाशुभ बुद्धि प्रथमतः उत्पन्न होते; नंतर त्या बुद्धीच्या योगानें आसक्ति उत्पन्न होते. त्यानंतर त्या आसक्तीमुळें 'मी अमुक करीन, मी तमुक करीन' असे प्रयत्न तो करीत असतो व त्या प्रयत्नांसारखें फलहि त्यास मिळतें.

तात्पर्य—कर्म हें जीवाच्या इच्छेवर अवलंबून आहे आणि फल हें कर्मावर अवलंबून आहे. अर्थात् फल हें कर्मापासून उत्पन्न होतें. कर्म बुद्धीपासून निर्माण होतें. बुद्धि ज्ञानावर अवलंबून असून ज्ञान हें परब्रह्मावर अवलंबून आहे. ज्ञान, फल, बुद्धि आणि कर्म यांचा नाश झाला

असतां, जी फलप्राप्ति होते, तेंच आत्मज्ञान होय. तें आत्मज्ञान ज्ञेयवस्तूंचे म्हणजे परब्रह्माचे ठिकाणीं परिपूर्ण भरून राहिलेलें असतें. हें सर्व जाणून योगसाधनानें जे आत्मज्ञानाची प्राप्ति करून घेतात, त्यांना त्या नित्यसिद्ध महाभूताचें प्रत्यक्ष दर्शन सदासर्वकाळ होत असतें आणि जे विषयासक्त झाल्यामुळें त्या ज्ञानाला पारखे होत असतात, त्या मूर्खांना त्यांच्या अंतःकरणांत राहत असणाऱ्या त्या अंतरात्म्याची जाणीव नसते; मग प्रत्यक्ष दर्शन कोठचें ? त्यांना तें कधींच दिसत नसतें. पृथ्वीच्या आकारापेक्षां किती तरी पटीनें जल अधिक आहे. जलापेक्षां तेज मोठें आहे. तेजापेक्षां वायु अधिक आहे. वायूपेक्षां आकाश मोठें आहे. आकाशाहून मन मोठें; मनापेक्षां बुद्धि मोठी आणि बुद्धीपेक्षां कालरूप मोठें आहे. त्या कालापेक्षांहि 'एको विष्णुर्महद्भूतम्' या उक्तीप्रमाणें व 'व्याप्नोतीति विष्णुः' या विवेचनानुसार, तो शुद्ध ब्रह्मस्वरूपी सर्वव्यापक षड्गुणैश्वर्ययुक्त देव भगवान् विष्णु अत्यंतच मोठा आहे. त्याच्या विराट् स्वरूपामध्येंच हें जगत् आहे. त्या देवाला आदि नाहीं, अंत नाहीं, म्हणून मध्यहि नाहीं. तो अनादि–जन्मरहित–असल्यामुळें व अनंत–मरणरहित–असल्यामुळें त्याला मधली स्थिति नाहीं. म्हणून तो अव्यय आहे. तो सर्व दुःखांपलीकडे राहणारा आहे. कारण दुःखाला अंत आहे. तेंच तत्त्व परमश्रेष्ठ असून उत्तम प्रकारचें आश्रयस्थान देखील तेंच आहे. त्याचें ज्ञान झालें असतां अनित्य अशा दुःखांपासून मुक्त होऊन मोक्षपदाची प्राप्ति होते. हें परब्रह्म जरी देहादिकांमध्यें ज्ञानरूपानें असतें, तरी हें निर्गुण–याला गुणांचा संबंध नसल्यामुळें–त्यांच्या पलीकडे त्यांहून वेगळें असें असतें.

निवृत्तिलक्षणधर्म तोच श्रेष्ठ असून मोक्ष देणारा आहे. ऋक्, यजु आणि साम ह्या तीन वेदांनीं प्रतिपादित कर्में लिंगशरीराचे ठिकाणीं संस्कार करणारीं आहेत. तीं प्रवृत्तिमार्गाचीं साधनें असून नश्वर शरीरांचा आश्रय करून राहिलीं आहेत. तीं जिह्वाग्रापासून बाहेर पडणारीं असल्यामुळें नश्वर आहेत. तशीं तीं साध्य आहेत. ब्रह्म हें शरीराचा आश्रय करून राहणारें असलें तरी तें अशा प्रकारचें नाहीं. तें यत्नसाध्य नाहीं; त्याला आदि, अंत व मध्यहि नाहीं. ऋक्, यजु आणि साम यांना आदि अंत आहेत. ते ब्रह्माला नाहींत. तें अनादि व अनंत असल्यामुळें व्यापक व अविनाशी आहे. तें अविनाशी असल्यामुळें निर्दुःख आहे. त्याला सुखदुःखादि द्वंद्वें माहीत नाहींत. तें त्यांहून

पर-पलीकडचें-आहे. अदृष्टामुळें, यत्न न केल्यामुळें, कर्मांच्या विपरीतपणामुळें त्यांना ब्रह्मप्राप्तीचा मार्ग सांपडत नाहीं. विषयांच्या ठिकाणीं आसक्ति असल्यामुळें व स्वर्गसुख डोळ्यांपुढें असल्यामुळें भलत्याच कल्पनेनें मनुष्य परब्रह्मपदाला आंचवतो. कित्येकांना येथें जे जे विषय दृष्टीस पडतात, ते ते आपणाला असावे, अशी इच्छा करितात. त्यामुळें त्या विषयांपलीकडे असणारें जें परब्रह्म त्याची इच्छा त्यांस होत नाहीं. विषयांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेल्या अशा लोकांचें चित्त त्या परमोच्च ब्रह्माकडे लागावें तरी कसें ?

गुणांच्या व अवयवांच्या पलीकडे असलेल्या परब्रह्माचें ज्ञान अनुमानानें करून घ्यावें. सूक्ष्म मनानें त्याचें ज्ञान होणें शक्य आहे. वाणीनें त्याचें वर्णन करतां येणार नाहीं. सूक्ष्म मनाच्या योगानें ज्याप्रमाणें मनोमय बाह्य पदार्थांचें ज्ञान होतें, त्याप्रमाणें परमात्म्याचें ज्ञान साक्षात्कारानें होतें. ज्ञानाच्या योगानें बुद्धि व बुद्धीच्या योगानें मन स्वच्छ करून मनाच्या योगानें सर्व इंद्रियें निर्मल केल्यानें ब्रह्मप्राप्ति होते. विचाराच्या योगानें जो कोणी विषयपराङ्मुख होतो, त्याला निर्गुण व निरिच्छ अशा ब्रह्माची प्राप्ति होते. काष्ठगत अग्नीपासून ज्याप्रमाणें वायु वेगळा असतो, त्याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या आशांमध्यें गुरफटून गेलेल्या लोकांपासून ब्रह्म दूर राहतें. सर्व विषयांचा मनांतून एकदां त्याग केला म्हणजे बुद्धीहून पर अशा ब्रह्माची प्राप्ति होते. त्याप्रमाणें विषय परमात्म्याहून भिन्न आहेत, अशा समजुतीनें आपण त्या विषयांचे ठिकाणीं आसक्त होऊन राहिलों असतां निरनिराळ्या लोकांची प्राप्ति होते. हाच मार्ग लक्ष्यांत ठेवून विषयांचें उन्मूलन करण्याविषयीं जो यत्न करितो, तो ब्रह्मपदाला जातो.

आत्मा अव्यक्त असला तरी शरीरादिकांचा संबंध घडून तो व्यक्त असल्यासारखा भासतो. सुषुप्तिकालीं मात्र त्याचें अव्यक्तत्व दिसून येतें. अशा या अव्यक्तस्वरूपी आत्म्याला इच्छेचा किमपि संबंध नाहीं. परंतु इंद्रियादिकांचा संबंध जडून त्यांच्या वृद्धीबरोबर याची वृद्धि व त्यांच्या म्लानपणाबरोबर याची म्लानता असल्याचा भास होतो. इंद्रियांशीं याचा संबंध जडून हा लिंगदेहामध्यें प्रविष्ट होतो. ह्याचाच पंचमहाभूतांला आश्रय आहे. परमात्म्याचा संबंध नसला म्हणजे आत्म्याच्या पंचमहाभूतादिस्वरूपी मूर्तीकडून कोणतेंहि कार्य होत नाहीं. या पृथ्वीचा अंत झालेला कोणीं पाहिलेला

नाहीं, परंतु तो निःसंशय होणार आहे. समुद्रामध्यें पडलेली वस्तु वायूच्या योगानें जसे झोके खात असते, तरी ती जशी किनाऱ्याला वायूच्यामुळें सुरक्षितपणें जाऊन पोंचते, त्याचप्रमाणें या लोकीं विषयांत गुरफटून गेलेले लोक शेवटीं कर्माच्याच योगानें चित्तशुद्धि होऊन परब्रह्माला पोंचत असतात. उदयकाळीं सूर्य ज्याप्रमाणें आपले किरण पसरून जनाला प्रकाश पुरवितो व मावळतांना तीं किरणें निवृत्त होऊन प्रकाश नाहींसा होतो, तसा सर्व भेदभाव नष्ट होऊन तपानेंच मनुष्य निर्गुण व अविनाशी ब्रह्मामध्यें प्रविष्ट होतो. जो जन्मरहित आहे, जो पुण्यवंतांचा परम आश्रय आहे, जो स्वयंभु आहे, ज्याच्यापासून सर्व सृष्टि निर्माण झाली असून तिचा ज्याच्यामध्यें पुनः लय होत असतो, जो अव्यय आहे, जो सनातन आहे, ज्याला आदि, मध्य व अंत हीं नाहींत, अशा परमात्म्याचें ज्ञान झालें असतां मनुष्याला मोक्षप्राप्ति होत असते. १२.३.२०६.

अध्याय २०७ वा.

[१ सर्व भूतोत्पत्ति व लय करणाऱ्या विश्वव्यापक प्रभु नारायणाचें स्वरूप भीष्माकडून श्रवण करण्याविषयीं युधिष्ठिराची इच्छा. २ भीष्माकडून नारायण परमात्म्याचें प्रभुत्ववर्णन.]

युधिष्ठिर—हे महाप्राज्ञ पितामहा, त्या पुंडरीकाक्ष, अविनाशी, सर्व कार्यकर्त्या, जन्मरहित, सर्व प्राण्यांच्या उत्पत्तीस व लयास कारणभूत होणाऱ्या, इंद्रियनियंत्या, देहधर्मांपासून अलिप्त राहणाऱ्या, विश्वव्यापक प्रभु नारायणाचें तात्त्विक स्वरूप ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

(२) भीष्म—हीच गोष्ट जमदग्निपुत्र परशुरामापासून, देवर्षि नारदाकडून व कृष्णद्वैपायन व्यास यांच्या मुखानें मीं ऐकिली आहे. त्याचप्रमाणें असित, देवल, महातपस्वी वाल्मीकि आणि मार्कंडेय यांनीं त्या विष्णूविषयीं अनेक अद्भुत कथा वर्णिल्या आहेत. हे भरतश्रेष्ठा, तो केशव सर्वांचा प्रभु असून, सर्वांतर्यामी आणि सर्वव्यापक असल्याचें मीं पुष्कळदां ऐकिलें आहे. हे युधिष्ठिरा, त्या शार्ङ्गधन्व्या महात्म्या विष्णूच्या कर्मांचें ज्या ज्ञानवान् लोकांना ज्ञान आहे, तसेंच पुराणवेत्ते लोक त्याच्या ज्या कर्मांचें वर्णन करीत असतात, तीं सर्व कर्में मी तुला आतां सांगतों, नीट ऐक.

ह्या पुरुषोत्तमानें प्रथमतः पंचभूतांना निर्माण करून नंतर पृथ्वी उत्पन्न केली. नंतर त्यानें जलाशयामध्येंच आपलें शयनस्थान केलें. पुढें त्यानें अहंकाराला मनासह उत्पन्न केलें. तो सर्व उत्पन्न झालेल्या प्राण्यांना आधारभूत असून भूत व भविष्य अशा दोहोंनांहि तोच आश्रयस्थान आहे. नंतर त्या नारायणाच्या नाभीमध्यें सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असें एक कमल निर्माण झालें. या कमलावर सर्व दिशांना प्रकाशित करणारा भगवान् ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला.

युधिष्ठिरा, ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति झाल्यावर तमोगुणापासून मधु नांवाचा महासुर निर्माण झाला. तो दैत्यांचा पूर्वज होता. त्या पुरुषोत्तमानें ब्रह्मदेवाचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें त्या उग्रकर्मी राक्षसाला मारिलें. त्यामुळें देव, दानव, गंधर्वांमध्यें त्या योगिश्रेष्ठ पुरुषर्षभाला मधुसूदन नांव पडलें. नंतर त्या ब्रह्मदेवानें मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु आणि दक्ष असे सात मानसपुत्र निर्माण केले. या सातांत श्रेष्ठ जो मरीचि त्यानें ब्रह्मवित्तम व तेजस्वी अशा कश्यपमुनीला निर्माण केलें. आतां दक्ष म्हणून जो सांगितला, तो कश्यपाहूनहि ज्येष्ठ असून ब्रह्मदेवाच्या आंगठ्यापासून त्याची उत्पत्ति झाली होती. हे भरतश्रेष्ठा, दक्षप्रजापति म्हणतात, तो हाच होय. दक्षप्रजापतीला तेरा कन्या होत्या. त्यांमध्यें दिति ज्येष्ठ होती. सर्वधर्मविशेषज्ञ व महाकीर्तिमान् मरीचिपुत्र कश्यप हा त्या तेरा दक्षकन्यांचा पति झाला. पुढें त्या कन्यांहून कनिष्ठ अशा दहा कन्या दक्षप्रजापतीनें निर्माण करून त्या धर्माला दिल्या.

हे भारता, त्या धर्माला वसु, तेजस्वी रुद्र, विश्वेदेव, साध्य आणि मरुत्वत् असे पुत्र झाले. त्या दक्षप्रजापतीला मागें सांगितलेल्या कन्यांहून कनिष्ठ अशा दुसऱ्या सत्तावीस कन्या झाल्या. त्या सर्वांचा महाभाग चंद्र हा पति झाला. कश्यपाच्या इतर स्त्रियांना गंधर्व, अश्व, पक्षी, धेनु, किन्नर, मत्स्य, उद्भिज्ज आणि वनस्पति अशी संतति झाली. अदितीला महाबलवंत, देवश्रेष्ठ असे आदित्यसंज्ञक पुत्र झाले. त्या आदित्यांपैकीं बलवान् विष्णु वामनरूपानें प्रकट झाला. त्यानें देवांचें वैभव वाढविलें आणि दनु आणि दिति यांपासून निर्माण झालेल्या दानवदैत्यांचा पराभव केला. विप्रचित्तिप्रमुख दानव दनूपासून झाले आणि सर्व महाबलाढ्य असुर दितीपासून जन्मास आले. पुढें भगवान् मधुसूदनानें दिवस, रात्र आणि ऋतु, तसेंच पूर्वाह्ण आणि अपराह्ण काल यांस

निर्माण केलें. नंतर त्यानें विचार करून मेघ आणि सर्व स्थावरजंगम पदार्थ यांची उत्पत्ति केली. नंतर अत्यंत तेजानें युक्त अशी ही पृथ्वी त्यानें निर्माण केली.

हे युधिष्ठिरा, नंतर त्या विष्णूनें आपल्या मुखापासून शंभर ब्राह्मण उत्पन्न केले. तसेंच आपल्या बाहूंपासून शंभर क्षत्रिय, मांड्यांपासून शंभर वैश्य आणि चरणांपासून शंभर शूद्र उत्पन्न केले. याप्रमाणें चतुर्वर्णांची उत्पत्ति झाली असतां ब्रह्मदेवाला त्यांचा शास्ता म्हणून योजिलें. पुढें त्यानें मातृगण व पितृगण यांचा अध्यक्ष जो रुद्र त्याची उत्पत्ति केली. पापी व पितर यांचा शास्ता म्हणून त्यानें यमाची उत्पत्ति केली आणि कुबेराला त्यानें संपत्तीचा पालक म्हणून निर्माण केलें. वरुणाला त्यानें जलचरांचा व जलांचा अधिपति म्हणून निर्मिलें. सर्व देवाधिपति इंद्रालाहि त्यानेंच निर्माण केलें. त्याकाळीं जितके दिवस जगण्याची मनुष्यांना इच्छा होत असे, तोंपर्यंत ते जगत असत. त्यांना यमापासून भीति वाटत नसे.

हे भरतर्षभा, त्याकाळीं स्त्रीपुरुषसंबंधहि घडत नसे. केवळ मनाच्या संकल्पानेंच संतति होत असे. हे नृपा, नंतर त्रेतायुगांत नुसता स्पर्श झाला असतां त्यापासून संतति होऊं लागली. ह्या त्रेतायुगामध्येंहि स्त्रीपुरुषसंबंध नव्हता. लोकांमध्यें स्त्रीपुरुषसंबंध घडला तो द्वापरयुगांत होय. कलियुगांत तर हा पतिपत्नीसंबंध बराच घडूं लागला आहे. युधिष्ठिरा, हा भूतपति परमात्मा सर्व सृष्टीचा साक्षी आहे. आतां नरकाचीच केवळ इच्छा करणारे ते कोण आहेत, तें सांगतों, ऐक.

हे नरवरा, दक्षिणापथांत जन्म घेणारे सर्व आंध्र, गुह, कुलिंद, शबर, चूचुक आणि मद्रक हे सर्व नरकाला जाणारे लोक होत. आतां उत्तरापथामध्यें जन्म घेणाऱ्यांत कोणाला नरकप्राप्ति होत असते, तें सांगतों, ऐक. यौन, कांबोज, गांधार, किरात आणि बर्बर यांना नरकाची प्राप्ति होत असते. बापा युधिष्ठिरा, हे सर्व पापी असून या पृथ्वीवर यांचा संचार होत असतो. हे नराधिपा, चांडाळ, बगळे आणि गिधाड यांसारखें यांचें आचरण आहे. कृतयुगामध्यें पृथ्वीवर यांचा संचार नव्हता. यांची वाढ त्रेतायुगाच्या आरंभापासून आहे. पुढें त्रेता आणि द्वापरयुगाचा महाघोर संधिकाल जवळ येऊन ठेपला आणि राजे लोक एकमेकांवर धांवून गेले. अशा रीतीनें तो भगवान् श्रीकृष्ण अवतीर्ण झाला, असें सर्वलोक हितकारी नारदानें सांगितलें

आहे. हे भरतर्षभा युधिष्ठिरा, नारदाचेंहि मत तो भगवान् श्रीकृष्ण शाश्वत आहे असेंच आहे. असा हा महाबाहु कमललोचन सत्यपराक्रमी श्रीकृष्ण केवळ मनुष्य नसून अचिन्त्य परमात्मा आहे. १२. ३. २०७.

अध्याय २०८ वा.

[१ प्रजांचे अधिपति आणि प्राच्यादि दिशांच्या ठायीं कोण कोण ऋषि आहेत, याचें भीष्माकडून कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भरतर्षभा, पूर्वी प्रजांचे अधिपति कोण होते, तसेंच प्रत्येक दिशेला महाभाग असे कोण कोण ऋषि आहेत, तें आतां सांग.

भीष्म—हे भरतश्रेष्ठा, जें तूं मला विचारीत आहेस, तें सर्व आतां सांगतों, ऐक. सर्वांच्या पूर्वी एकटा सनातन ब्रह्मदेव हाच स्वतः निर्माण झालेला असून त्याला सात पुत्र होते. मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु आणि महाभाग वसिष्ठ हे ते सात पुत्र होत. हे सर्व त्या ब्रह्मदेवाच्या बरोबरीचे होते. म्हणूनच पुराणांमध्यें ह्या सातांना सात ब्रह्मे असें म्हटलें आहे. आतां तुला सर्व प्रजापतींची माहिती सांगतों. अत्रिवंशांत भगवान् प्राचीनबर्हि नांवाचा ऋषि उत्पन्न झाला. हा वेदांचें उत्पत्तिस्थान होतें, त्यापासून दहा प्रचेते उत्पन्न झाले. त्या दहांमध्यें दक्षनामक एकच पुत्र निर्माण झाला. लोकांमध्यें तो दक्ष आणि क या नांवांनीं प्रसिद्ध आहे. मरीचीला कश्यप नांवाचा पुत्र झाला. त्यालाहि अरिष्टनेमि आणि कश्यप अशीं दोन नांवें आहेत. अत्रीला राजा सोम नांवाचा एक औरसपुत्र होता. तो श्रीमान् व वीर्यवान् होता. त्यानें सहस्र दिव्य युगेंपर्यंत तप केलें. हे विभो, भगवान् अर्यमा आणि त्याचे पुत्र हे सर्व भुवनांवर सत्ता चालविणारे असून त्यांचे उत्पादक होते, असें सांगितलें आहे. शशबिंदु ह्याला दहा हजार स्त्रिया होत्या. त्यांपैकीं प्रत्येकीला एकेक हजार पुत्र होते. असे त्या शशबिंदूला एकंदर एक कोटी पुत्र असून आपणावर दुसरा कोणी प्रजापति नसावा, अशी त्याची इच्छा होती. ही सर्व प्रजा शशबिंदूचीच आहे, असें सर्व पुराणकालचे मुनि म्हणतात. वृष्णिवंशाची उत्पत्ति त्याच मोठ्या प्रजापतीच्या वंशापासून झाली आहे.

ह्याप्रमाणें तुला मीं मोठमोठे यशस्वी प्रजापति कथन केले. आतां त्रिभुवनेश्वर अशा देवांचें वर्णन करितों. भग, अंश, अर्यमा, मित्र, वरुण, सविता, धाता, विवस्वान्, त्वष्टा, पूषा, इंद्र व विष्णु हे कश्यपापासून झालेले देवांमधील बारा आदित्य होत. नासत्य आणि दस्र हे दोन अश्विनीकुमार असून त्यांची उत्पत्ति आठव्या मार्तंडापासून झाली आहे. ह्या सर्वांना पूर्वी देव आणि पितर म्हणत असत. महायशस्वी श्रीमान् विश्वरूप हा त्वष्ट्याचा पुत्र होता. अज, एकपाद, अहिर्बुध्न्य, विरूपाक्ष, रैवत, हर, बहुरूप, सुरेश्वर त्र्यंबक, सावित्र, जयंत आणि विजयी पिनाकी हे एकादश रुद्र होत. महाभाग असे आठ वसु तुला मीं पूर्वींच सांगितले आहेत. अशा प्रकारचे देव हे पूर्वी मनुकाळच्या देवता समजल्या जात असत.

त्याचप्रमाणें रूप-यौवनांवरून सिद्ध आणि साध्य यांमध्यें दोन निरनिराळ्या जाती झाल्या. ऋभु आणि मरुत् हे देवगण आहेत. विश्वेदेव आणि अश्विनीकुमार हे वेदांत सांगितले आहेत. ह्यांपैकीं आदित्य हे क्षत्रिय, मरुत् हे वैश्य आणि उग्र तपामध्यें आसक्त झालेले अश्विनीकुमार ह्यांची गणना शूद्रांमध्यें होत आहे. अंगिरा ऋषीपासून झालेले देव ब्राह्मण गणले जातात. अशी ही देवांमधील चार वर्णांची व्यवस्था आहे. जो कोणी प्रातःकाळीं ह्या देवतांचें संकीर्तन करील, तो स्वतःच्या व दुसऱ्यामुळें लागलेल्या पातकांपासून मुक्त होतो.

यवक्रीत, रैभ्य, अर्वावसु, परावसु, औशिज कक्षीवान्, बल, आंगिरस आणि मेधातिथिपुत्र बर्हिषद कण्व हे त्रैलोक्यहितकारी असून पूर्वदिशेला असणारे सप्तर्षि होत. उन्मुच, विमुच, वीर्यशाली स्वस्त्यात्रेय, प्रमुच, इध्मवाह, भगवान् दृढव्रत आणि प्रतापवान् मित्रावरुणपुत्र अगस्त्य हे ब्रह्मर्षि सर्वदा दक्षिण दिशेचा आश्रय करून राहिले आहेत. उषंगु, कवष, धौम्य, वीर्यवान् परिव्याध, महर्षि एकत, द्वित आणि त्रित हे अत्रिपुत्र सारस्वतप्रभु पश्चिम दिशेला आश्रय करून राहिले. आत्रेय, वसिष्ठ, महर्षि कश्यप, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम आणि महात्म्या ऋचीकाचा पुत्र जमदग्नि हे उत्तर दिशेला असणारे सप्तर्षि होत. ह्याप्रमाणें सर्व दिशांचे ठायीं असणारे प्रखर तेजस्वी ऋषि सांगितले आहेत. हे सर्व भुवनांचे कल्याणकर्ते असून सर्वांस साक्षिभूत आहेत. अशा रीतीनें हे ऋषि सर्व दिशांचे ठायीं वास्तव्य करून राहतात.

ह्यांचें संकीर्तन केल्यानें मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. हे ऋषि ज्या दिशेला वास्तव्य करितात, त्या दिशेला जरी मनुष्य शरण गेला, तरी तो सर्व पापविनिर्मुक्त होतो आणि सुखानें गृहसौख्य भोगतो. १२. ३. २०८.

अध्याय २०९ वा.

[१ भीष्मकृत वराहावतारवर्णन.]

(१) युधिष्ठिर—महाप्राज्ञ आणि सत्यपराक्रमी पितामहा, त्या अविनाशी व ऐश्वर्ययुक्त कृष्ण परमात्म्याविषयीं विस्तारपूर्वक ऐकावें, अशी माझी फार मोठी इच्छा आहे. त्याचें मोठें तेज, तसेंच त्यानें पूर्वीं केलेलें मोठें पराक्रमकृत्य ह्याचें यथायोग्य वर्णन करून मला सांग. त्याचप्रमाणें त्यानें तिर्यग्योनीमध्यें अवतार घेण्याचें कारण काय तेंहि सांग.

भीष्म—पूर्वीं मृगयेसाठीं गेलों असतां एकदां मार्कंडेयाच्या आश्रमांत राहिलों होतों. तेथें हजारों मुनिगण बसलेले माझ्या दृष्टीस पडले. त्यांनीं माझी मधुपर्कानें पूजा केली. त्या त्यांच्या पूजेचा मीं स्वीकार केला आणि मीं त्या ऋषींचें अभिनंदन केलें. त्यावेळीं महर्षि कश्यपानें मनाला आनंद देणारी अशी एक दिव्यकथा सांगितली. ती तुला सांगतों. एकाग्र मनानें श्रवण कर. पूर्वीं दानवप्रमुख नरकादि महासुर क्रोध आणि लोभ यांनीं युक्त व बलोन्मत्त होऊन गेले होते. त्यांबरोबर दुसरेहि अनेक युद्धदुर्मद दानव होते. देवांचें दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत जाणारें ऐश्वर्य त्यांच्यानें पाहवेना. त्यामुळें त्यांनीं देवांना पीडा देण्याला प्रारंभ केला. हे राजा, त्यामुळें देव, देवर्षि यांना तो त्रास सहन न होऊन त्यांनीं आपापलीं स्थानें सोडलीं व ते वेगवेगळ्या ठिकाणीं राहूं लागले; तथापि त्यांना सुख मिळेना. त्या देवांनीं राक्षसपीडित पृथ्वी अत्यंत आर्त झाली आहे व ती दुःखभारानें खिन्न होऊन खचूं लागली आहे, असेंहि त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहून देव भयभीत होऊन गेले व ब्रह्मदेवाकडे जाऊन त्याला म्हणाले, ' हे ब्रह्मन्, ह्या दानवांनीं आमच्यावर चालविलेला जुलूम आम्हीं सहन कसा करावा ?'

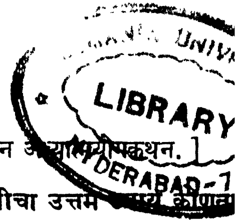
त्यावर ब्रह्मदेव त्यांना म्हणाला, ' ह्याविषयीं जें करायाचें' त्याची योजना मीं आधींच योजून ठेविली आहे. त्यांना मिळालेल्या वरानें, तसेंच बलानें व मदानें ते

अगदीं धुंद होऊन गेले आहेत, त्यामुळें त्या अव्यक्तदर्शन विष्णूची त्यांना ओळख पटत नाहीं. देवांसहि अधृष्य अशा त्या श्रीविष्णूनें वराहरूप धारण केलेलें आहे. तो भूमीच्या अंतर्भागीं वास्तव्य करणाऱ्या त्या हजारों भयंकर दैत्यांचा निःपात करील.' तें ऐकून देवांना मोठा आनंद झाला. इकडे त्या महा-तेजस्वी विष्णूनें वराहाचें रूप धारण केलें आणि भूमीच्या अंतर्भागीं शिरून तेथें असलेल्या दैत्यांवर चालून गेला. त्या अमानुष प्राण्याला पाहतांच ते कालमोहित झालेले दैत्य मोठ्या वेगानें एकत्र होऊन त्यावर धांवून आले आणि क्रोधाविष्ट होऊन त्याला ओढूं लागले; परंतु त्याच्यापुढें त्या दैत्यांचें कांहीं चालेना. तें पाहून त्यांना मोठें आश्चर्य वाटलें आणि आपला जीव धोक्यांत आहे, असें वाटून त्यांना मोठी भीति उत्पन्न झाली.

हे भरतसत्तमा, पुढें त्या योगमूर्ति भगवान् विष्णूनें योगाचें अवलंबन करून त्या दैत्यदानवांचा क्षोभ करण्याच्या इच्छेनें मोठ्यानें गर्जना केली. त्यामुळें सर्व लोक आणि दाही दिशा दणाणून गेल्या. त्या गर्जनाशब्दानें सर्व लोक क्षुब्ध होऊन गेले, इतकेंच नव्हे, तर इंद्रादि देवहि अत्यंत भयभीत होऊन गेले. त्या गर्जनानादानें मोहित होऊन सर्व स्थावरजंगमात्मक जगताचे व्यापार बंद होऊन राहिले. सर्व दैत्य त्या नादानें भयभीत झाले व विष्णूच्या तेजानें मोहित होऊन गेले आणि गतप्राण होऊन जमिनीवर पडले. त्या वराहरूप विष्णूनें पाताळांत प्रवेश करून त्या देवद्वेष्ट्या दैत्यांचे मांस, मेद आणि अस्थि ह्यांचे ढीग आपल्या खुरांनीं विदीर्ण केले. सर्व प्राण्यांच्या शरीरामध्यें जीवरूपानें प्रकाशमान असणारा तो महायोगसंपन्न पद्मनाभ श्रीविष्णु त्या गर्जनेनें सनातन नांव पावला. ती गर्जना ऐकून सर्व देवगण पितामह ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्यांनीं त्याला विचारिलें, 'हे प्रभो, हा नाद कसला ? आम्हांला कांहीं समजत नाहीं ! ज्याच्या योगानें सर्व जगत् विह्वल होऊन गेलें आहे, तो हा कसला ध्वनि आहे ?' असें बोलणें चाललें आहे, इतक्यांत सर्व महर्षि स्तुति करीत आहेत, असा तो वराहरूप-धारी विष्णु त्या ठिकाणीं प्रकट झाला.

ब्रह्मदेव—देवहो, महाबलवान्, महाकाय, सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं जीवरूपानें राहणारा, सर्वांची चिंता वाहणारा, सर्व भूतांचा नियंता, महायोगी, सर्व विघ्नसंहारक श्रीविष्णु, सर्व दानवश्रेष्ठांचा पराभव करून येथें आला आहे.

तुम्ही स्थिर व्हा. हे सुरसत्तमांनो, तुम्ही भिऊं नका किंवा शोकहि करूं नका. तुम्ही संतप्तहि होऊं नका. हा सर्वांचा उत्पादक असून सर्वांचा संहारकहि हाच आहे. तसाच हा सर्व लोकांना धारण करणाराहि आहे. ह्याच महात्म्यानें ही गर्जना केली आहे. तो हा महाबल, पुंडरीकाक्ष सर्व प्राण्यांस धारण करणारा, महापराक्रमी, अविनाशी, सर्वलोकवंद्य आणि ऐश्वर्यसंपन्न असा आहे. १२.३.२०९.

अध्याय २१० वा.

[१ प्राचीन इतिहासरूपानें युधिष्ठिराला भीष्माकडून अध्यात्मविषयकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा भारता, मोक्षप्राप्तीचा उत्तम उपाय कोणता तो मला सांग. हे वक्तृश्रेष्ठा, तो उपाय कोणता, हें तुजकडून ऐकावें, अशी माझी फार इच्छा आहे.

भीष्म—ह्यासंबंधी एका शिष्याचा गुरूशीं झालेला मोक्षविषयक संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात, तो असा आहे:—कोणी एक आचार्य, ऋषिश्रेष्ठ, अतितेजस्वी, महात्मा, सत्यप्रतिज्ञ आणि जितेंद्रिय असा ब्राह्मण होता. तो एकदां स्वस्थपणें बसला असतां एक बुद्धिमान् आणि कल्याणेच्छु शिष्य आपलें अंतःकरण एकाग्र करून त्याजकडे आला आणि त्याचे पाय घट्ट धरून व हात जोडून त्याला म्हणाला, 'भगवन्, तूं जर मजवर प्रसन्न असशील, तर मला जो एक मोठा संशय आहे, त्याचें निरसन कर. हे द्विजसत्तमा, तूं आणि मी ह्या लोकीं कोठून व कां आलों, तें मला यथातथ्य सांग ! तसेंच सर्व भूतें सारख्याच योग्यतेचीं असून सर्वांची उत्पत्ति पंचमहाभूतांपासूनच आहे. मग ह्यांपैकीं एकाचा नाश तर दुसऱ्याचा उदय असें कां व्हावें? त्याचप्रमाणें वेदांमध्यें निरनिराळ्या जातींकरितां निरनिराळे धर्म सांगण्याची काय आवश्यकता आहे ? आणि स्मृतीमध्यें कांहीं विशिष्ट वर्णांपुरतींच, तर कांहीं व्यापक वाक्यें आहेत, या सर्वांचा तूं योग्य विचार मला सांग.

गुरु—हे महाप्राज्ञ शिष्या, ऐक. तुझा हा प्रश्न वेदगुह्य अशा अध्यात्म-ज्ञानासंबंधीं असून तें ज्ञान सर्व वेदांमध्यें व शास्त्रामध्यें श्रेष्ठ आहे. वासुदेव-रूपी श्रेष्ठ ब्रह्म हेंच ह्या वेदाचें मुख्य असून तो सत्य व ज्ञानरूप आहे. तें

ब्रह्म यज्ञ, दान, तप, इंद्रियजय व धर्मस्वरूपी असून वेदवेत्ते त्यालाच सनातन ब्रह्म म्हणतात. तेंच ब्रह्म वृष्णिकुलामध्यें उत्पन्न झालें असून त्याचा वृत्तांत आतां तुला मी सांगतों, ऐक. त्या तेजोमय देवाधिदेव विष्णूचें ज्ञान ब्राह्मणानें ब्राह्मणाला, क्षत्रियानें क्षत्रियाला, वैश्यानें वैश्याला व शूद्रानें शूद्राला अशा रीतीनें त्या त्या वर्णाच्या मनुष्यानें त्या त्या वर्णाच्या मनुष्याला करून द्यावें. हें श्रीकृष्णाचें आख्यान ऐकण्याला तूंच समर्थ आहेस. तरी तें तूं श्रवण कर.

सृष्टि आणि प्रलय यांवरून ज्ञात होणारें हें अनाद्यनंत कालचक्र आहे. त्या सर्वभूतेशाच्या ठिकाणीं हें त्रैलोक्य चक्राप्रमाणें फिरत राहिलेलें आहे. हे पुरुषव्याघ्रा, त्या पुरुषश्रेष्ठ केशवाला अविनाशी, अव्यक्त, अमर आणि शाश्वत ब्रह्म म्हणत असतात. त्या अव्यय पुरुषोत्तमानें पितर, देव, यक्ष, राक्षस, नाग, असुर आणि मनुष्यें यांना उत्पन्न केलें असून वेदशास्त्रें आणि शाश्वत लोकधर्म त्यानेंच उत्पन्न केले आहेत. ह्याच प्रलयकालीं ह्या सर्वांचा लय प्रकृतींत करितो व प्रत्येक युगारंभीं पुनः त्यांना उत्पन्न करितो. ज्याप्रमाणें ऋतुकाल प्राप्त झाला असतां त्या ऋतूचीं चिन्हें दृग्गोचर होत असतात, त्याचप्रमाणें युगारंभींहि युगाचीं चिन्हें दृष्टोत्पत्तीस येतात. पुढें जें जें कालाप्रमाणें युग सुरू होतें, त्याचें ज्ञान लोकव्यवहाराला अनुसरून होत असतें. युगाच्या शेवटीं नष्ट झालेले वेद व इतिहास यांचें ज्ञान ब्रह्मदेवाच्या अनुज्ञेनें व तपःप्रभावानें महर्षींना मिळालें. भगवान् ब्रह्मयाला वेदांचें ज्ञान व बृहस्पतीला वेदांताचें ज्ञान झालें; भृगुपुत्र शुक्राचार्याला सर्व जगाला हितकारक असें नीतिशास्त्र मिळालें. नारदाला गांधर्वविद्या प्राप्त झाली; धनुर्विद्या भरद्वाजाला मिळाली; गार्ग्याला देवर्षिचरित्र समजलें आणि कृष्णात्रेयाला चिकित्साशास्त्र कळून आलें.

पुढें वादकुशल ऋषींनीं न्यायादि अनेक शास्त्रें निर्माण करून हेतु, वेद, वचनें आणि सदाचार यांच्या योगानें त्यांनीं ब्रह्माचें कथन केलें. ज्याला आदिअंत नाहीं, अशा त्या परब्रह्माचें ज्ञान देवतांना व ऋषींनाहि नाहीं. तें ज्ञान एकट्या त्या भगवान् नारायणाला मात्र झालें आणि पुढें त्याच्यापासूनच सांसारिक दुःखावरील औषधच कीं काय असें तें ज्ञान ऋषिगण, मुख्य मुख्य देव, असुर आणि राजर्षि यांना प्राप्त झालें. ज्या वेळीं परमात्म्याच्या प्रेरणेवरून प्रकृति महदादि भाव निर्माण करिते, त्या वेळीं या प्रकृतीच्या साह्यानें सर्व

जगताची उत्पत्ति होते. एका दीपापासून ज्याप्रमाणें दुसरे सहस्रावधि दीप लागतात, त्याप्रमाणें या प्रकृतीपासून हजारों वस्तु निर्माण होतात. त्या प्रकृतीला अंत नसल्यामुळें तिचा क्षय होत नाहीं. मायाधिष्ठित परमात्म्या-पासून महत्तत्त्व उत्पन्न होतें. त्यापासून अहंकार, अहंकारापासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून तेज व तेजापासून जल आणि जलापासून पृथ्वी निर्माण होते. अशा या आठ प्रकृति उत्पन्न होऊन त्यांवर या जगाचें अस्तित्व चाललें आहे.

या आठ प्रकृतींपासून पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, पांच ज्ञानेंद्रियांचे विषय आणि मन हीं सोळा उत्पन्न झालीं. त्यांपैकीं श्रोत्र, त्वक्, नेत्र, जिह्वा आणि घ्राण हीं पंचज्ञानेंद्रियें असून पाय, हात, वाणी, गुद आणि शिस्न हीं पंच कर्मेंद्रियें आहेत. त्याचप्रमाणें शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पांच विषय आहेत. या सर्वांना व्यापून मन राहिलें आहे. तें त्या सर्वांमध्यें वास्तव्य करून राहिलें आहे. रसज्ञानाच्या वेळीं मन हेंच जिह्वा होतें व भाषणाचे वेळीं हेंच वाणी होऊन राहतें. इंद्रियांचा ज्यांच्यांशीं संबंध आहे, ते सर्व पदार्थ म्हणजे मनच होय. हे सोळा विकार म्हणजे या सोळा देवताच होत. त्या मनुष्याच्या देहामध्यें असून त्यांना ज्ञान करून देणाऱ्या आत्म्याची त्या उपासना करीत असतात. जिह्वा हा जलाचा गुण असून घ्राणेंद्रिय हा पृथ्वीचा गुण आहे. श्रोत्र हा आकाशाचा गुण आहे, नेत्र अग्नीचा आणि स्पर्श हा वायूचा गुण आहे. अशा प्रकारें सर्व प्राण्यांची व्यवस्था सर्वदा चालली आहे. मन हें सत्त्वगुणाचें कार्य असून त्याची उत्पत्ति प्रकृतीपासून आहे. ती प्रकृति सर्वांच्या हृदयामध्यें असणाऱ्या आत्म्यापासून होत असते. हीं प्रकृतीहून पर अशा आत्म्याच्या आश्रयानें सर्व चराचर विश्वास चालवितात. नवद्वारांनीं युक्त असें जें पवित्र शरीररूपी नगर तें या वरील तत्त्वांनीं निर्माण झालें असून महात्मा त्याला व्यापून राहिला आहे, म्हणूनच त्याला पुरुष (पुरि शेते सः) असेंम्हटलें आहे.

तो आत्मा अजर व अमर असून मूर्त व अमूर्त हीं त्याचींच स्वरूपें होत. हा सर्वव्यापी असून सगुण आहे, तसाच सूक्ष्महि असून सर्व पंचमहाभूतांना व गुणांना आश्रयभूत आहे. दिवा लहान असो, किंवा मोठा असो, तो सर्व ठिकाणीं प्रकाशात्मकच असतो, त्याप्रमाणें सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं असणारा आत्माहि ज्ञानस्वरूपी आहे. त्या आत्म्याच्या योगानें श्रवणेंद्रियाला

शब्दाचें व चक्षुरिंद्रियाला रूपाचें ज्ञान होतें. देह हा केवळ ज्ञानाला निमित्तमात्र असून आत्मा हाच ज्ञानाश्रय आहे. लांकूड फोडलें तरी त्यामधील अग्नि दृष्टिगोचर होत नाहीं, त्याचें घर्षण केल्यानेंच तो दृष्टोत्पत्तीस येतो, त्याप्रमाणें शरीरांतील आत्म्याचें ज्ञान योगानें होतें. ज्याप्रमाणें नदी आणि पाणी किंवा सूर्य आणि किरणें यांचा संबंध असतो, त्याचप्रमाणें देह आणि आत्मा यांच्या मधील संबंध आहे. स्वप्नामध्यें पांच सूक्ष्म इंद्रियांसह जीवात्मा शरीरत्याग करून बाहेर जातो, त्याप्रमाणें मरणकालीं हा आत्मा एक देह सोडून दुसऱ्या देहांत प्रवेश करितो. पूर्वजन्मांत कर्मांशीं हा आत्मा बद्ध झाल्यामुळें आपल्या कर्मानुसार मनुष्य दुसऱ्या जन्मांत प्रविष्ट होतो. ह्याला तें नवीन शरीर प्राप्त होतें, ह्याचें कारण तें कर्मच होय. आत्म्याला त्यानें केलेलें बरें वाईट कर्म दुसरीकडे नेत असतें. एका देहाच्या त्यागानें दुसऱ्या देहांत आत्म्याचा कसा प्रवेश होतो, हें तुला दुसऱ्या भूतसमुदायाचें वर्णन करून सांगतों. १२.३.२१०.

अध्याय २११ वा.

[१ युधिष्ठिराला कर्मप्रवृत्तिकारणकथन.]

(१) भीष्म—चार प्रकारच्या स्थावर व जंगम भूतमात्रांचा नाश आणि त्यांची उत्पत्ति कशी होते, हें स्पष्टपणें समजत नाहीं व त्यांचें ज्ञान उत्तम प्रकारें होण्यास कांहीं साधन दिसत नाहीं. मन हेंहि अव्यक्त अशाच आत्म्याचें स्वरूप आहे. अश्वत्थबीजामध्यें पूर्वीं व्यक्त नसलेला मोठा वृक्ष जसा असतो व तो उदय पावल्यावरच दृष्टोत्पत्तीस येतो, त्याप्रमाणें अव्यक्त अंतःकरणापासून दृश्य पदार्थ व्यक्त स्थितीला येत असतात. ज्याप्रमाणें लोहाचा अचेतन तुकडा लोहचुंबकाला जाऊन चिकटतो, त्याप्रमाणें पूर्वजन्मार्जित संस्कारांनीं अविद्यादि भाव त्या व्यक्त स्थितींत आलेल्या शरीराशीं संबद्ध होतात. तसेच परमात्मज्ञानास साधनीभूत असे ब्रह्मापासून मिळविलेले सच्चिदानंदादि भावहि त्याला जडतात. पूर्वीं जीवाशिवाय पृथ्वी, आकाश, स्वर्ग, भूतें, ऋषि, देव, दैत्य इत्यादि कांहींहि नसल्यामुळें जीवाला त्यांचा मुळींच संबंध नव्हता. शाश्वत व अविनाशी आत्मा सर्व प्राण्यांमध्यें आहे. हा आत्मा मनाला मूलभूत असून अनिर्वचनीय आहे. कर्म वासनेच्या मुळेंच घडत असतें व कर्मानेंच वासनांची उत्पत्ति होते. अशा

रीतीनें हें अनंत भूतचक्र चालू आहे. ही वासनात्मक बुद्धि त्या चक्राचा तुंबा असून व्यक्त शरीर आणि इंद्रियें हीं आरा आहेत, क्रिया ही धाव असून रजोगुण हा कणा आहे. हें चक्र आत्म्याच्या नजरेखालीं सतत फिरत असतें.

ज्याप्रमाणें तिळ घाण्यामध्यें पिळून काढले जातात, त्याप्रमाणें अज्ञानजन्य सुखदुःखांनीं व्याप्त हें जगत् रजोगुणानें आक्रांत होऊन या चक्रांत पिळून निघतें. इतक्या जन्मांच्या फेऱ्यांमधूनहि प्राणी अहंकारानें आशेला गुंतून कर्मे करीत राहतो आणि ह्या कार्यकारणसंबंधामुळें हीं कर्मेंच पुनः कारण होतात. कारणांमध्यें कार्यांचा किंवा कार्यांमध्यें कारणांचा प्रादुर्भाव न होतां कर्में उत्पन्न होण्याला कारण म्हणजे कालच होय. तर सांगितलेल्या आत्म्याच्या देखरेखीखालीं एकत्र असलेल्या आठ प्रकृति आणि सोळा विकार ह्यांचा परस्परसंबंध घडण्यास कारणहि कर्मच होय. जीव पूर्वदेहांतून निघाला असतां प्राण, सूक्ष्म इंद्रियें आणि संस्कार यांसह पूर्वकर्मानुसार वाऱ्यानें उडविलेल्या धुळीप्रमाणें आत्म्यानें दाखविलेल्या वाटेनें लोकांतराला जात असतो. तथापि वायूला ज्याप्रमाणें त्या धुळीचा वगैरे संबंध जडत नसतो, त्याप्रमाणें त्या जीवाला देखील प्राणादिकांचा संबंध घडत नाहीं. आत्म्याचा संबंध देहेंद्रियादिकांशीं आहे, म्हणून त्यांचे गुणांशीं त्याचा संबंध आहे, असें समजतां नये. आत्म्यासंबंधीं उत्पन्न झालेल्या शंकेचें निरसन भगवान् वेदानें केलें आहे. राजसूययज्ञकाळीं राजाला ज्याप्रमाणें कृत्रिम रीतीनें मूर्धाभिषिक्तत्व इत्यादि साधनांची जरूरी असते, त्याप्रमाणें मुमुक्षूला देखील विद्यासाधनकाळीं कर्तृत्वादि कृत्रिम धर्मांची जरूरी असते. ज्याप्रमाणें यज्ञफलाच्या उपभोगकाळीं राजाला मूर्धाभिषिक्तत्वादि धर्मांचा त्याग करणें अवश्य असतें, तसेंच मुमुक्षूलाहि कर्तृत्वादि धर्मांचा त्याग करणें आवश्यक होतें. भाजलेलें बीज ज्याप्रमाणें पुनः अंकुर घेत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानदग्ध झालेल्या क्लेशांचा परिणाम आत्म्यावर होत नसतो. १२. ३. २११.

अध्याय २१२ वा.

[१ प्रवृत्तिमार्गाचा त्याग व निवृत्तिमार्गाचा स्वीकार.]

(१) भीष्म—ज्याप्रमाणें प्रवृत्तिमार्गाकडे लागलेल्या लोकांस तोच धर्म इष्ट वाटत असतो, त्याप्रमाणें ज्ञाननिष्ठ लोकांना ज्ञानावांचून दुसरें कांहींच

इष्ट वाटत नाहीं. वेदज्ञ आणि वेदोक्त अग्निहोत्रादि कर्में व शमदमादि साधनांचें आचरण करणारे लोक फार थोडे आहेत. त्यांना स्वर्ग आणि मोक्ष यांपैकीं मोक्ष श्रेष्ठ असें वाटत असून ते त्या प्रशस्त ज्ञानमार्गाची आवड धरितात. सज्जनांनीं ह्या मार्गाचा स्वीकार केला असल्यामुळें हा अनिंद्य आहे. याजकडे सारखी बुद्धि लावून तो आचरिल्यास मनुष्याला तो श्रेष्ठ मोक्ष मिळतो. शरीराभिमानी लोक रजोगुण व तमोगुण ह्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या लोभ-क्रोधादिकांच्या मागें लागून विषयांचा उपभोग घेत असतात. देहाचा संबंध सोडून मोक्ष मिळविण्याची इच्छा असेल, तर अशुद्ध अशा प्रवृत्ति-मार्गाचा स्वीकार करूं नये. चित्तशुद्ध्यर्थ फलत्यागपूर्वक कर्में केल्यास हरकत नाहीं. असें कर्म केल्यानें त्याला शुभ लोक प्राप्त होतात.

ज्याप्रमाणें सोनें आटविलें असतां त्यांत लोखंडाची भेसळ असल्यास तें चकाकत नाहीं, त्याप्रमाणें अंतःकरण अशुद्ध असल्यास त्यांत ज्ञानाचा प्रकाश पडत नसतो. जो लोभाला बळी पडून कामक्रोधादिकांच्या मागें लागतो आणि धर्म सोडून अधर्मानें वागतो, त्याचा समूळ नाश होतो. म्हणूनच शब्दादि विषयांचे ठायीं अति आसक्ति ठेवूं नये. हर्ष, क्रोध आणि विषाद हीं त्रिगुणांचीं तीन कार्यें आहेत. सत्व, रज आणि तम या त्रिगुणांनीं आणि पंचमहाभूतांनीं बनलेला जो देह त्यामध्यें हर्ष, शोक, विषाद यांची उत्पत्ति झाल्यास दोष तरी कोणाला द्यावयाचा अथवा स्तुति तरी कोणाची करावयाची? हर्षादि उत्पन्न होणें हा सत्वगुणाचा धर्म आहे. स्पर्श, रूप, रस इत्यादि विषयांचे ठिकाणीं मूर्ख लोक आसक्त होतात आणि त्यामुळें अज्ञानानें शरीर हें पंचमहाभूतांचें कार्य आहे, हें त्यांना समजत नाहीं. मृत्तिकेचें घर मृत्तिकेनेंच लिंपतात, त्याप्रमाणें पृथ्वीनें बनविलेला हा देह राखावयाचा असल्यास पार्थिव अन्नादिकांच्या सेवनानेंच त्याचें रक्षण केलें पाहिजे. मध, तेल, तूप, मांस, मीठ, अनेक प्रकारचीं फलमूलें आणि वेगवेगळीं धान्यें हीं पाणी आणि मृत्तिका यांचींच कार्यें आहेत.

ज्याप्रमाणें वनवासी जनाला मिष्टान्नभोजनाची आवड नसते, त्याप्रमाणें मुमुक्षु जनालाहि मिष्टान्नाचें प्रेम नसावें. जो मिळेल तो जाडाभरडाहि आहार करून त्यानें रहावें. मुमुक्षूसारखेंच संसारारण्यांत राहून व श्रमतत्पर होऊन क्षुधेची निवृत्ति होऊन शरीरधारण होईल, एवढेंच अन्न भक्षण करावें. मुमुक्षु

आणि गृहस्थाश्रमी या दोघांनींहि सत्यता, शुचिर्भूतता, सरलता, वैराग्य, ऊर्जस्विता, पराक्रम, शांति, धृति, विचार व तप यांच्या योगानें, आपल्या सभोंवतींचे सर्व पदार्थ विषयात्मक आहेत, असें जाणून शांतीची इच्छा असल्यास उदार अंतःकरणानें सर्व इंद्रियांचा निग्रह करावा. सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांनीं प्राणी मोहित होऊन अज्ञानामुळें जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत सांपडून चक्राप्रमाणें फिरत असतात; म्हणून अज्ञानानें आपणांला जडणाऱ्या दोषांचा नीट विचार करून अज्ञानजन्य दुःख व अहंकार यांचा त्याग करावा. महाभूतें, इंद्रियें, सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण, ईश्वरासह सर्व त्रैलोक्य हीं अहंकारावरच अवलंबून असतात. ज्याप्रमाणें काल हा त्या त्या वेळीं त्या त्या ऋतूचे गुण प्रकट करितो, तसाच सर्व भूतांचे ठायीं अहंकार हा कर्मप्रवर्तक आहे.

तमोगुण हा अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला असून मोह पाडणारा आहे. सत्त्वापासून प्रीति व रजापासून दुःख हीं तीन या त्रिगुणांपासून झालीं आहेत. प्रसन्नता, आनंदापासून उत्पन्न होणारी प्रीति, संशयाभाव, धृति, स्मृति हे सत्त्वाचे गुण होत. त्याप्रमाणें काम, क्रोध, प्रमाद, लोभ, मोह, भय, ग्लानि, विषाद, शोक, निकृष्ट गुणांवरील प्रेम, मान, गर्व आणि अनार्यता हे रजोगुण व तमोगुणांचे विकार आहेत. ह्या प्रत्येक गुणाचा कमीअधिकपणा आपल्या शरीरांत काय प्रमाणानें आहे, हें नित्यशः पाहत जावें.

युधिष्ठिर—पितामहा, मुमुक्षु लोकांनीं कोणत्या दोषांचा त्याग केला आहे? कोणते दोष त्यांनीं बुद्धीच्या योगानें नष्ट केले आहेत? कोणते दोष एकदां सोडले असतांहि त्यांना पुनः पुनः येऊन चिकटतात आणि कोणते दोष घडले असतां ते आपली कार्यसिद्धि करूं शकत नाहींत, तसेंच ज्ञानवान् मनुष्यानें बुद्धीनें व विचारानें कोणत्या दोषांच्या बलाबलांच्या संबंधानें विचार करावा, ह्याविषयीं मला संशय उत्पन्न झाला आहे, तर तूं त्याचें उत्तर दे.

भीष्म—दोषांचा उच्छेद केला असतां आत्मा शुद्ध होतो आणि पुनः त्याला दोष चिकटत नाहींत. ज्याप्रमाणें लोखंडी कुऱ्हाड लोखंडी सांखळीला तोडून टाकिते व धार जाऊन स्वतःहि नष्ट होते, त्याप्रमाणें ध्यानाच्या योगानें शुद्ध झालेली बुद्धि मनुष्यांच्या दोषांचा नाश करून आपणहि नष्ट होते. रजोगुण,

तमोगुण आणि शुद्ध सत्त्वगुण यांच्याच योगानें मनुष्याला देहप्राप्ति होते. यांपैकीं सत्त्वगुणानेंच मनुष्य ब्रह्मलोकाला जातो म्हणून शुद्धांतःकरणी मनुष्यानें रजोगुण व तमोगुण यांचा त्याग करून केवळ सत्त्वगुणाचाच आश्रय करावा. यज्ञादि कर्में हीं अंतःकरणशुद्धीसाठींच सांगितलीं आहेत. परंतु सांख्यांच्या मतें त्या यज्ञकर्मांत पशुहिंसा होत असल्यामुळें तीं पापमूलकच होत. तीं देहाचा आत्म्याशीं संबंध तोडून टाकण्याला, तसेंच शुद्धधर्माचें पालन करण्याला कारण आहेत. रजोगुणाच्या योगानें मनुष्य अधर्माचीं कार्यें करितो, द्रव्यप्राप्तीचे उपायांत मग्न होतो आणि नानाप्रकारचे विषयोपभोग घेतो. तमोगुणानें लोभमूलक आणि क्रोधजन्य कार्यें तो करितो. तो सर्वदा हिंसा-कर्मांत आसक्ति ठेवितो. त्यामुळें निद्रा, तंद्री व सुस्ती ह्यांनीं तो व्याप्त असतो. जो मनुष्य सत्त्वनिष्ठ असतो, तो सर्वदा सात्त्विक पदार्थांचेंच सेवन करितो आणि श्रद्धा व विद्या यांनीं युक्त होऊन अत्यंत शुद्ध व ज्ञानसंपन्न होतो. १२.३.२१२.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें सुबोध मराठी भाषांतर)

एकादश खंड

१२ शांतिपर्व

मोक्षधर्मपर्व ३

अध्याय २१३ वा

[१ गर्भवासादि दुःखनिवृत्त्यर्थ इंद्रियनिग्रहाची आवश्यकता.]

(१) **भीष्म**—हे भरतर्षभा, अनात्मस्वरूपी पदार्थ आत्मस्वरूपी आहेत, अशी जी बुद्धि होते, तिला कारण रजोगुण व तमोगुण होतात. त्याचप्रमाणें क्रोध, लोभ, भय, दर्प हे देखील त्या दोन गुणांमुळेंच उत्पन्न होणारे आहेत. ह्या क्रोधादिकांचा त्याग केल्यानें मनुष्याला शुद्धता येते. तें परब्रह्म विश्वव्यापक, सर्वदेवश्रेष्ठ, अक्षय, अव्यय, अव्यक्तस्वरूपी व सर्वांहून पर आहे, असें ज्ञानवान् लोक म्हणतात. त्या परमात्म्याच्या मायेनें मनुष्यें व्याप्त झालेलीं असल्यामुळें त्यांचें ज्ञान व विचारशक्ति हीं नष्ट झालेलीं असतात. ज्ञान नष्ट झाल्यावर अर्थातच मनुष्यांचा क्रोधाशीं संबंध जडतो. क्रोधामुळें कामाची प्राप्ति होऊन नंतर लोभ-मोह हे अंगीं जडतात. पुढें आपल्या स्वतःविषयीं पूज्यताबुद्धि उत्पन्न होऊन उच्छृंखलता उत्पन्न होते. नंतर

अहंकार उद्भवतो. अहंकारामुळेंच क्रिया घडून त्यांमुळें स्नेहसंबंध जडतो आणि त्या स्नेहामुळें पुढें शोक भोगावा लागतो. स्नेहामुळें सुखदुःखात्मक क्रिया घडून त्यांपासून जन्ममरणाची प्राप्ति होते. त्यानंतर शुक्रशोणितांमध्यें जन्म होऊन गर्भवास प्राप्त होतो. त्या ठिकाणीं मलमूत्र, रक्त इत्यादि घाणेरड्या पदार्थांमध्यें दिवस काढावे लागतात. अशा रीतीनें काम-क्रोधादिकांनीं पछाडलेला असूनहि तो प्राणी त्यांच्याच मागें लागलेला असतो.

हें संसारचक्र चालविण्याला कारण म्हणजे स्त्रियाच आहेत, असें जाणावें. अविद्या जशी जीवाला बद्ध करून सोडते, तशाच ह्या स्त्रिया पुरुषांना बद्ध करून सोडतात. म्हणून मनुष्यांनीं या स्त्रियांचा आधीं त्याग करावा. ह्या कृत्यांप्रमाणें अत्यंत भयंकर स्वरूपाच्या असून अविचारी पुरुषांना मोहित करून सोडितात. इंद्रियांना वेधून टाकणाऱ्या ह्या प्रत्यक्ष रजोगुणाच्याच मूर्ति असल्यामुळें त्यांच्याविषयीं प्रेमभाव उत्पन्न होतो आणि ह्या प्रेमरूपी बीजाच्या योगानेंच प्राण्यांची उत्पत्ति होते. ज्यांना आपण आपल्यासमान समजत नाहीं, अशा कृमि इत्यादिकांचा जसा आपण त्याग करितों, त्याचप्रमाणें जे कोणी आपले नसून ज्यांना आम्ही पुत्र समजतों, त्यांचाहि त्याग केला पाहिजे. शुक्र-शोणितापासून पुत्रादिकांची व घर्मादिकांपासून कृमींची उत्पत्ति होत असते. म्हणून शहाण्या मनुष्यानें या दोहोंचीहि सारखीच उपेक्षा केली पाहिजे.

रजोगुण हा तमोगुणाच्या ठायीं लीन होणारा असून सत्त्वगुण हाहि रजोगुणामध्यें लीन होणारा आहे. हा तमोगुण ज्ञानाला आच्छादित करून बुद्धि व अहंकार यांना उत्पन्न करितो. जीवांना देहप्राप्ति होण्याचेंहि कारण हींच होय. अज्ञान व त्याचें कार्य यांचें अधिष्ठान जीव होय. कालानें निश्चित करून ठेविलेल्या कर्मांप्रमाणें जीवाला या संसारचक्रामध्यें फिरावें लागत असतें. स्वप्नामध्यें हा जीव आपण देहवान् आहों, असें समजून तेथील पदार्थांचे ठिकाणीं जसा रममाण होतो, त्याप्रमाणें कर्ममूलक गुणांनीं या जीवाचा गर्भामध्यें देहाशीं संबंध जडतो. नंतर पूर्वसंस्कारानुरूप त्याच्या मनांत ज्या ज्या विषयाचें अहंकारयुक्त स्मरण होतें, त्या त्या विषयाचें ग्राहक इंद्रिय प्राप्त होतें. अशा रीतीनें अस्तित्वांत येणाऱ्या त्या प्राण्याची श्रवणावर वासना राहिली असल्यामुळें कर्णाची उत्पत्ति होते. रूप पाहण्याची इच्छा झाल्यामुळें नेत्र उत्पन्न होतात. गंध घेण्याची वासना राहिल्यामुळें नासिका व स्पर्शाच्या इच्छेनें त्वचा

यांचा संबंध जडतो. त्याचप्रमाणें देहधारणेला आवश्यक अशा प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान अशा पांच वायूंची उत्पत्ति होऊन देह बनतो.

याप्रमाणें पूर्वकर्मानुसार इंद्रियें तयार होऊन त्यांचें शरीर होतें व त्या शरीरामध्यें हा जीव ज्याच्या आरंभीं, मध्यें व अंतीं मानसिक व शारीरिक दुःखच आहे, असा जन्म घेतो. गर्भामध्यें जीवाला देह व इंद्रियें यांशीं संबंध घडून व अहंकार वाढून दुःखांचा स्वीकार करावा लागतो व त्यामुळें शरीराबरोबर दुःखहि वाढत असतें. जन्माला कारणभूत अशा वासनांचा त्याग केल्यानें त्या दुःखांचा शेवट होतो व त्यामुळें मनुष्य दुःखमुक्त होतो. इंद्रियांचा प्रलय रजोगुणामध्येंच होत असून त्यांच्या उत्पत्तीलाहि रजोगुणच कारण आहे. म्हणून शहाण्या मनुष्यानें शास्त्रदृष्टि ठेवून योग्य प्रकारें त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण करीत असावें. ज्यानें विषयांला बाजूला सारून ठेविलें आहे, अशा मनुष्याचीं ज्ञानेंद्रियें विषयांकडे जात नसतात. अशा रीतीनें इंद्रियें विषयांपासून निवृत्त होऊन क्रमाक्रमानें त्यांचा वियोग झाला असतां जीवाला पुनः देहप्राप्ति होत नाहीं. १२. ३. २१३.

अध्याय २१४ वा.

[१ इंद्रियनिग्रहोपायाचें भीष्माकडून युधिष्ठिरास कथन.

(१) भीष्म—आतां हे युधिष्ठिरा, इंद्रियनिग्रह कसा करावा, यानिषयीं उपाय तुला सांगतों. शास्त्रदृष्टीनें तत्त्वज्ञान प्राप्त करून घेऊन शमदमादिकांच्या आचरणानें मनुष्याला उत्तम गति मिळते. सर्व प्राण्यामध्यें पुरुष हा श्रेष्ठ असून त्या पुरुषांमध्यें ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य हे श्रेष्ठ गणले असून त्यांमध्येंहि वेदज्ञ ब्राह्मण हे श्रेष्ठ होत. जे ब्राह्मण वेदशास्त्रज्ञ असून ज्यांचीं परब्रह्मविषयक मतें निश्चित झालीं आहेत, जे सर्वज्ञ असून सर्वद्रष्टे आहेत, ते सर्व प्राण्यांचा जणुंकाय प्राणच होत. नेत्रहीन मनुष्याला ज्याप्रमाणें मार्गानें एकटा जात असतां अनेक प्रकारचे कष्ट भोगावे लागतात, त्याचप्रमाणें ज्ञानहीन मनुष्याची गति असते आणि म्हणूनच ज्ञानसंपन्न पुरुष लोकांत श्रेष्ठ गणिले आहेत. धर्मकामी लोक शास्त्रानुसार आपल्या इच्छेला येईल, त्या धर्माचें आचरण करितात. परंतु वाणी, देह आणि मन यांचें पावित्र्य, त्याचप्रमाणें क्षमा, साम, धृति आणि ईश्वरस्मरण या गुणांशिवाय त्यांना मोक्षप्राप्ति होणें शक्य नाहीं

आणि म्हणूनच सर्व धर्मांमध्यें ह्या उत्कृष्ट गुणांची आवश्यकता असल्याचें धर्मज्ञ लोक सांगत असतात.

ब्रह्मचर्य म्हणून जें परब्रह्मस्वरूप सांगितलें आहे तें सर्व धर्मांपेक्षां श्रेष्ठ असल्यामुळें त्याच्या आचरणानें मोक्षप्राप्ति होते. याचें आचरण केल्यानें पंचप्राण, मन, बुद्धि, पंच ज्ञानेंद्रियें आणि पंच कर्मेंद्रियें यांशीं संबंध घडत नसून शब्दस्पर्शादि विषयांचाहि संबंध घडत नसतो. श्रवणद्वारें याचें श्रवण, तसेंच नेत्रद्वारें याचें स्वरूपज्ञान होईल किंवा वाणीनेंहि याचें वर्णन करितां येईल; तथापि त्या दोषरहित ब्रह्मचर्याचें स्वरूप बुद्धीनेंच जाणण्याजोगें आहे. या ब्रह्मचर्याचें योग्य रीतीनें पालन केलें असतां ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. मध्यम रीतीनें आचरण करणारास देवलोकप्राप्ति होते आणि निकृष्ट रीतीनें पालन करून राहणारास अन्य जन्मीं श्रेष्ठ ब्राह्मणत्व प्राप्त होतें. हें ब्रह्मचर्यव्रत अत्यंत दुष्कर आहे. त्याचें आचरण कसें करावें, यासंबंधीं उपाय मी सांगतों, ऐक. ब्रह्मचर्याचें पालन करूं इच्छिणाऱ्या ब्राह्मणानें प्रथमतः उत्पन्न होऊन वृद्धिंगत होणाऱ्या रजोगुणाचा निग्रह केला पाहिजे. स्त्रियांच्या गोष्टींकडे त्यानें केव्हांहि लक्ष देऊं नये, तसेंच वस्त्ररहित स्थितींत त्यांचें कधींहि दर्शन घेऊं नये. कारण त्यांचें दर्शन घेतल्यास दुर्बल मनुष्याच्या अंगांत रजोगुणाचा प्रवेश होतो. अशाप्रकारें ब्रह्मचर्य पालन करणारा मनुष्य प्रेमबद्ध झाला असतां त्यानें तीन दिवस सकाळीं, तीन दिवस संध्याकाळीं भोजन करावें व पुढें तीन दिवस अयाचित वृत्तीनें जें मिळेल त्यावर रहावें; पुढें तीन दिवस त्यानें कांहींहि खाऊं नये. असें कृच्छ्रव्रत त्यानें पाळावें. फारच पीडा झाल्यास त्यानें पाण्यामध्यें प्रवेश करून रहावें.

स्वप्नामध्यें वासना उत्पन्न झाल्यासहि पाण्यामध्यें प्रवेश करून तीन वेळ अघमर्षण मंत्राचा जप करावा. अशा रीतीनें ज्ञानवान् मनुष्यानें आपल्या अंतःकरणांतील रजोरूपी पापाचें दहन करून टाकावें. ज्याप्रमाणें अपवित्र आंतडीं हीं शरीराचीं बंधनें आहेत, त्याचप्रमाणें शरीर हें आत्म्याचें बंधन आहे, मनुष्याच्या शरीरांतील रस शिरांच्या जाळ्यांमधून पसरून वात, पित्त, कफ, रक्त, त्वचा, मांस, स्नायु, अस्थि आणि मज्जा यांना पुष्ट करीत असतात. या शरीरांत दहा धमन्या असून त्या अन्नरसाच्या दानानें पंचेंद्रियांची विषयग्रहणशक्ति वाढवीत असतात. यांशीं संबद्ध आणखी सहस्रावधि सूक्ष्म धमन्या शरीरामध्यें पसरल्या आहेत. त्या धमन्या म्हणजे नद्याच असून त्या

देहरूपी सागराला अन्नरसानें भर पाडीत असतात. नद्या ज्याप्रमाणें समुद्राला तृप्त करितात, त्याप्रमाणें या शिरारूपी नद्याहि देहसमुद्राला योग्य कालीं तृप्त करीत असतात. हृदयाच्या मध्यभागीं मनोवहानामक एक शीर असून ती मनुष्याच्या शरीरामध्यें संकल्पानें उत्पन्न होणारें वीर्य सर्व गात्रांपासून आकर्षण करून घेते व जननेंद्रियाकडे पोंचविते. सर्व गात्रांमध्यें पसरलेल्या त्या मनोवहानामक शिरेला लागून दुसऱ्या अनेक शिरा आहेत. त्या नेत्रांना लागल्या असून त्यांतून तेजोगुण वाहत असतो.

ज्याप्रमाणें दुधामध्यें लुप्त असलेलें लोणी रवीनें घुसळल्यानें निघतें, त्याप्रमाणें संकल्पामुळें स्त्रियांच्या दर्शनस्पर्शनादिकांनीं चित्त क्षुब्ध होऊन शुक्र उत्पन्न होतें. स्वप्नामध्यें सुद्धां अंतःकरणाच्या संकल्पानें मनोविकार उत्पन्न होऊन त्या मनोवहाशिरेमधून शुक्र बाहेर पडतें. अन्नरस, मनोवहा आणि संकल्प या तिहींपासून शुक्रोत्पत्ति होते, असें अत्रिऋषींनीं म्हटलें आहे. याची देवता इंद्र असल्यामुळें याला इंद्रिय ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. हें शुक्र प्राण्यांमध्यें संकर उत्पन्न करणारें आहे, असें ज्या विरक्त पुरुषांना वाटतें, त्यांचे सर्व दोष दग्ध होऊन त्यांना पुन्हां देहप्राप्ति होत नाहीं. अंतःकरणप्रवृत्ति योगाकडे लावून योगबलानेंच निर्विकल्प स्थिति साधावी आणि अंतकालीं सुषुम्नेमध्यें प्राणांना आणून ठेवावें, म्हणजे मनुष्य मुक्त होतो. उत्पन्न होणारे सर्व पदार्थ हे सर्व मनाचीं स्वरूपें असल्याचें ज्ञान मनाला होतें आणि प्रणवाची उपासना केल्यानें महात्म्यांचीं मनें वासनामुक्त होऊन तीं निरंतर प्रकाशमान व शक्तिसंपन्न होतात. म्हणून मनाचा नाश करण्यासाठीं निष्पाप कर्में करीत रहावें, म्हणजे रजोगुण व तमोगुण यांचा नाश होऊन इष्ट सिद्धि (मोक्ष) प्राप्त होते. तारुण्यामध्यें मिळविलेलें ज्ञान वृद्धावस्थेमध्यें मलिन होऊन जातें. परंतु परिपक्व बुद्धीच्या मनुष्याच्या पूर्वभाग्यानें त्याच्या संकल्पमय मनाचा नाश होऊन ज्ञानप्राप्ति होते आणि दुर्गम मार्गांतून ज्याप्रमाणें कुशल प्रवासी वाट काढून पार पडतो, त्याप्रमाणें या संसारबंधनांपासून मनुष्य मुक्त होतो आणि मोक्षसुख मिळवितो. १२. ३. २१४.

अध्याय २१५ वा.

[१ ब्रह्मप्राप्तीच्या उपायाचें कथन. २ निर्दोष वाणीला मित भाषणाची आवश्यकता. ३ अंतःकरणाचा निग्रह हें परब्रह्मप्राप्तीचें साधन आहे.]

(१) ज्यांचा शेवट अत्यंत दुःखकारक आहे, अशा इंद्रियविषयांच्या ठिकाणीं जडल्यानें प्राणी क्लेश पावत असतात आणि जे त्यांमध्यें आसक्त होऊन राहत नाहींत, ते महात्मे उत्तम गतीला जात असतात. जन्म, जरा आणि मृत्यु यांच्या योगानें जे शारीरिक आणि मानसिक कष्ट होतात, ते पाहून विचारी मनुष्यानें सर्वदा मोक्षासाठीं झटावें. कायावाचामनेंकरून शुद्ध रहावें आणि अहंकार सोडून द्यावा. ज्ञानवान् भिक्षूनें शांत वृत्ति ठेवून व निस्पृह राहून भिक्षावृत्तीनें सुखी रहावें. मन भूतदयेमुळें सुद्धां एकाद्याच्या ठिकाणीं स्नेहबद्ध होऊन राहतें, तेव्हां जग हें कर्माचें फळ आहे, हें ओळखून त्या आसक्तीपासून दूर रहावें. जें कांहीं बरेंवाईट कर्म आपण करीत असतों, त्याचें फल आपणाला भोगावें लागतें. म्हणून बुद्धिपुरस्सर चांगलींच कर्में करीत रहावें. अहिंसा, सत्यवचन, सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणीं आर्जव, क्षमा आणि सावधपणा हे गुण ज्याच्या अंगीं आहेत, तो सुखी असतो. म्हणून बुद्धीनें मन शांत ठेवून प्राण्यांचे ठिकाणीं आसक्त होण्यापासून त्याचा निग्रह करावा. दुसऱ्याचें वाईट करण्याचें कधींहि चिंतन करूं नये, अयोग्य वस्तूची इच्छा करूं नये किंवा अबद्ध गोष्टीचा विचारहि करूं नये.

मनुष्यानें प्रयत्नपूर्वक मन ज्ञानाकडे लावावें. तसेंच वेदांतश्रवणानें अथवा फलप्राप्त्यर्थ सतत प्रयत्नानें अज्ञ मनुष्याचेंहि अंतःकरण ज्ञानाकडे वळतें. धर्म अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळें चांगलें भाषण करूं इच्छिणाऱ्यानें खरें बोलावें व कोणालाहि पीडा होईल असें वागूं नये. त्याची वाणी सर्वदा निर्दोष असावी. ती वाणी शाठ्यरहित असावी. कठोर, दुष्टपणाची किंवा कपटयुक्त असूं नये. त्यानें अहंकाराचा त्याग करून आपलें भाषणहि थोडक्यांत करावें. सर्व जग वाणीवर अवलंबून असल्याकारणानें ती शुभ असावी. वैराग्यशील मनुष्यानें आपलीं अशुभ कर्में वाणीनें उच्चारावीं. कारण अशुभ कर्मांचा उच्चार केल्यानेंच तीं नष्ट होतात. रजोगुणानें इंद्रियें युक्त झालीं असतां अर्थात् तीं प्रवृत्तिपर बनलीं असतां मनुष्य कर्म करूं लागतो आणि ह्या लोकामध्यें दुःखी होऊन शेवटीं नरकाला जातो. ह्यासाठीं मनुष्यानें कायावाचामनेंकरून इंद्रियनिग्रह

करणें आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणें कळपांतून मेंढी चोरणारे लोक भीतीनें दुसऱ्याच आडमार्गानें जात असतात, त्याप्रमाणें अज्ञानी लोक कर्मांचा भार धारण करून संसारमार्गाकडे वळतात. परंतु आपला मार्ग धोक्याचा आहे, असें समजतांच जसा तो मेंढी टाकून सुखानें जातो, त्याप्रमाणें सुखाची इच्छा करणाऱ्यानें रज आणि तम या गुणांनीं युक्त कर्मांचा त्याग करावा, म्हणजे तो मुक्त होतो.

(२) ज्या मनुष्यानें वासनेचा त्याग केला आहे, जो सर्व विषयांपासून मुक्त झाला आहे, जो एकांतवासांत राहत असतो, जो सात्त्विक आहार करून तपस्वी व आत्मनिग्रही असतो, ज्ञानाच्या योगानें ज्याचे सर्व क्लेश नष्ट झाले आहेत, जो सर्वदा योगमायेंतच रममाण झालेला असतो, असा बुद्धिवान् पुरुष अंतःकरणाच्या निग्रहानें परब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो. ज्ञानसंपन्न बुद्धिवान् मनुष्यानें बुद्धीला आंवरावें, बुद्धीनें मनाला आंवरावें आणि मनानें सर्व विषयांना आंवरून टाकावें. ह्याप्रमाणें इंद्रियें आणि मन हीं वश केलीं असतां सर्व इंद्रियें प्रकाशमान होऊन ब्रह्मरूप बनतात. सर्व इंद्रियें मनामध्यें एकत्र मिळालीं असतां त्यांमध्यें ब्रह्म प्रकाशमान होऊन हळुहळू सत्त्वमय बुद्धीचाहि लोप होतो आणि योगी ब्रह्मस्वरूप बनतो. योग्यानें आपलें योगैश्वर्य कधीं प्रगट करूं नये, तर त्यानें निरोधप्रधान योगमार्गाचें आचरण करून ब्रह्मप्राप्तीच्या प्रयत्नास लागावें.

(३) हें योगसाधन करीत असतां वृत्तीच्या स्वाधीन न होतां अर्थात् इंद्रियें स्वाधीन ठेवून योगानुष्ठान केल्यानें परब्रह्मप्राप्ति होते. धान्याचे कण, शिजविलेले उडीद, जवांचें पीठ, फळमूळें, इत्यादिकांचा आहार योग्यानें करावा. त्यानें देशकालानुसार सात्त्विक आहार करावा. आरंभिलेलें कार्य त्यानें मध्यें कधीं सोडून देऊं नये. तर इंधनानें जळत राहणाऱ्या अग्नीप्रमाणें ज्ञानाच्या योगानें त्याला वाढवीत जावें. असें केल्यानें सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान परब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान योग्याला होतें. ज्ञानाच्या ठिकाणीं अज्ञानाचाहि संबंध जडला असून तें अज्ञान तीनहि जाग्रत्, स्वप्न आणि सुषुप्ति या अवस्थांमध्यें तसेंच असतें. ज्याला अज्ञानानें आत्म्यापासून निर्माण झालेल्या वस्तू त्याहून वेगळ्या आहेत, असें वाटतें व ज्याला आत्मा त्रिगुणातीत असूनहि त्यांच्यांशीं संबद्ध आहे, असें भासतें, त्याच्या बुद्धीमध्यें ज्ञानाचा प्रादुर्भाव होतांच अज्ञानाचा नाश होतो.

अशाप्रकारें ज्ञान झालें असतां वय, जरा, मृत्यु इत्यादिकांवर जय मिळवून तो अमर, अव्यय आणि सनातन असें ब्रह्म मिळवितो. १२.३.२१५.

अध्याय २१६ वा.

[१ ब्रह्मचर्याचरण करणाऱ्यास निद्रात्याग करण्याची आवश्यकता. २ स्वप्नदशा-निरूपण. ३ रजोगुण व तमोगुण यांचा आश्रय केल्यानें परब्रह्मप्राप्ति होत नसते.]

(१) **भीष्म**—निष्पाप ब्रह्मचर्याचें सर्वदा पालन करणाऱ्या योग्यानें स्वप्न-दोषांचा विचार मनांत आणून निद्रेचा सर्व प्रकारें त्याग करावा. कारण स्वप्ना-मध्यें मनुष्य रजोगुण व तमोगुण ह्यांच्या आधीन होऊन जातो आणि त्याची जागृतींतील विषयासंबंधीं स्मृति नष्ट होऊन नव्या देहांत शिरल्याप्रमाणें त्याची स्थिति होते. म्हणून परमात्मज्ञानाची इच्छा करणाऱ्यानें ज्ञानाभ्यास करण्यासाठीं व त्याचें नित्य मनन करण्यासाठीं सदैव जागृत रहावें. येथें कोणी असें विचारील कीं सर्व इंद्रियें लीन झालीं असतां आपण विषयी मनुष्या-प्रमाणें कांहीं क्रिया करीत आहों असें मनुष्याला वाटतें, याचें कारण काय ?

(२) यावर योगेश्वर हरीनें जें उत्तर दिलें आहे, तें महर्षींनीं वर्णिलें आहे. तें असें कीं, इंद्रियें थकून स्वस्थ पडलीं असतां मन मात्र लीन झालेलें नसतें, त्यामुळें स्वप्नदशा येते, असें पंडित लोक म्हणतात. ह्यासंबंधीं दृष्टांत देण्यांत येतो. तो हा कीं, जागेपणीं मनुष्य एखाद्या कार्यामध्यें तल्लीन होऊन गेला असतां त्याचेसंबंधी वेगवेगळे मनोरथ त्याचे मनांत उठत असतात. तसेंच संकल्परूपानें मनांत असणाऱ्या गोष्टी स्वप्नामध्यें दिसूं लागतात. पूर्वजन्मार्जित कर्मानुसार विषयांत आसक्त झालेल्या मनुष्याच्या मनावर हे संस्कार उमटत असतात व तेच स्वप्नामध्यें दिसत असतात. हे सर्व संकल्प अंतःकरणामध्यें सूक्ष्मरूपानें असतात आणि सर्वसाक्षीभूत आत्म्यालाहि त्यांची आठवण असते. पूर्वकर्मानुसार उत्पन्न झालेल्या सत्त्वादि गुणांपैकीं ज्या गुणांचा संस्कार मनावर होतो, त्याप्रमाणें पंचात्मक सूक्ष्म रूप दिसत असतें आणि त्या गुणाला अनुसरून मनुष्याला सुख-दुःख होतें. नंतर तें अनु-भवणाऱ्या पुरुषामध्यें सात्त्विक, राजस आणि तामस हे गुण उत्पन्न होतात.

ह्या स्वप्नांना वात, पित्त आणि कफ हे कारणभूत असून अज्ञानामुळें तीं टाळतां येण्याजोगीं नाहींत. ह्या स्वप्नांतील गोष्टी रजोगुण व तमोगुण यांनीं व्याप्त झालेल्या असतात. हीं स्वप्नें योगबलावांचून दुसऱ्या कशानेंहि टाळतां येण्यासारखीं नाहींत. इंद्रियें प्रसन्न असलीं म्हणजे मन ज्या ज्या वस्तूंविषयीं संकल्प करितें, त्या त्या वस्तूंची प्राप्ति स्वप्नांत होऊन तें आनंदित होतें. कारण हें व्यापक मन सर्व भूतांच्या ठिकाणीं आत्म्याच्या प्रभावानुसार अकुंठित राहिलें आहे.

(३) या आत्म्याचें ज्ञान नीट करून घ्यावें. त्याच्या ठिकाणींच सर्व तत्त्वें आहेत. सुषुप्तीमध्यें स्वप्नाचें द्वार जो स्थूल देह तो मनामध्यें लीन होऊन राहतो. मन हें त्या शरीरासह अव्यक्त व सदसत् वस्तु ज्यावर अवलंबून राहतात, त्या आत्म्यामध्यें लीन होऊन जातें व तो आत्मा सर्वसाक्षी होतो. ज्या योग्याला ज्ञान, वैराग्यादि दिव्य गुणांची प्राप्ति आपणाला व्हावी, अशी इच्छा असते, त्याचें अंतःकरण शुद्ध असलें पाहिजे. शुद्धांतःकरणी मनुष्याच्या ठिकाणींच सर्व देवतांची वस्ती आहे. तपाच्या योगानेंच मनाची अशी स्थिति होते. मनुष्य तमाच्या—अज्ञा-नाच्या—पलीकडे गेला असतां तो सूर्याप्रमाणें प्रकाशतो. अज्ञानाचा नाश झाल्यावर त्रैलोक्याचें कारण जो जीव तो परब्रह्मरूप पावतो. पूर्वीं देवांनीं अग्निहोत्रादि रजोगुणात्मक तप केलें आणि दैत्यांनीं दंभदर्पादि तमोगुणांच्या क्रिया केल्या. म्हणून ह्या ज्ञानस्वरूप ब्रह्माची प्राप्ति देवासुरांनाहि झाली नाहीं. सत्त्व, रज आणि तम हे देव आणि असुर यांमध्यें दिसून येतात. त्यांपैकीं सत्त्वगुण हा देवांचा असून इतर दोन रजोगुण व तमोगुण हे असुरांचे आहेत. ज्ञानस्वरूप ब्रह्म हें अमर, स्वयंप्रकाश व अक्षर असून तिन्ही गुणांच्या पलीकडे आहे. जे शुद्धांतःकरणी पुरुष या ब्रह्माला ओळखतात, त्यांना उत्तम पदाची प्राप्ति होते. ज्ञानदृष्टीनें योग्याला हेतुवादानें याचें ज्ञान करून देणें शक्य आहे. अक्षरब्रह्माचें ज्ञान होण्यास इंद्रियांना विषयांपासून परावृत्तच केलें पाहिजे. १२. ३. २१६.

अध्याय २१७ वा.

[१ प्रवृत्ति-निवृत्तिकथन. २ प्रकृति-पुरुषनिरूपण. ३ शारीर व मानस तप यांचें निवेदन. ४ अंतकाळीं तृष्णात्याग हाच मोक्षप्राप्तीचा उपाय होय.]

(१) **भीष्म**—ज्याला स्वप्न, सुषुप्ति आणि सगुण-निर्गुण ब्रह्माचीं स्वरूपें ह्यांचें ज्ञान नाहीं, तसेंच वेदामध्यें सांगितलेल्या दृश्यवस्तु आणि अव्यक्त चिदात्मा यांचीहि ओळख पटली नाहीं, त्याला परब्रह्मज्ञान झालें नाहीं. ह्यांपैकीं दृश्यवस्तु ह्या केवळ मृत्युमुख असून चिदात्मा हा मरणशून्य आहे. वेदानें प्रवृत्तिलक्षणधर्मांचें कथन केलें असून सर्व चराचर त्रैलोक्यानें त्याचेंच अवलंबन केलें आहे. निवृत्त्यात्मक जो धर्म तो ब्रह्मप्राप्तीचें साधन आहे. अर्थात् तो अव्यक्त व शाश्वत ब्रह्म आहे. प्रवृत्तिमार्गाचें लक्षण ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे. प्रवृत्तिमार्ग हा पुनर्जन्म देणारा असून निवृत्तिमार्ग हा मोक्षाला पोंचविणारा आहे. म्हणून निवृत्तिनिष्ठ मननशील पुरुषाला मोक्षप्राप्ति होते. तत्त्ववेत्त्यानें प्रकृति, पुरुष या उभयतांहूनहि श्रेष्ठ जो परमात्मा त्याचें ज्ञान प्रथमतः संपादन केलें पाहिजे. शहाण्या मनुष्यानें ह्या परमात्मस्वरूपाला क्लेशादिकांचा संपर्क नाहीं, हें जाणावें.

(२) प्रकृति, पुरुष या दोहोंना आदि व अंत नसून त्यांना स्वरूपहि नाहीं. तीं नित्य व अचल आहेत. तसेंच तीं महत्तत्त्वापेक्षांहि श्रेष्ठ आहेत. एवढे ह्या दोहोंचे सारखे धर्म असून पुढील भेद त्यांमध्यें दिसून येतात. प्रकृति ही सर्गधर्मिणी अर्थात् सृष्टि उत्पन्न करणारी असून तिच्यांत सत्व, रज आणि तम हे तीन गुण आहेत. याच्या उलट स्वरूप पुरुषाचें आहे. तो प्रकृतीचे सर्व विकार जाणणारा असून सर्व गुणांपलीकडे आहे. आतां पुरुष व ब्रह्म हीं दोन्ही चिद्रूप असल्यामुळें इंद्रियातीत आहेत. त्यांचें स्वरूपज्ञान होण्यासारखें कांहीं ज्ञापक नसून तीं अलिप्त आहेत. परंतु यांमध्यें भेद दिसून येतो त्याचें कारण उपाधि होय. ज्याप्रमाणें मनुष्याच्या मस्तकावर पागोटें असून त्याच्या तीन पट्ट्यांनीं तें मस्तक वेष्टित असतें, त्याप्रमाणें आत्मा हा सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांनीं युक्त असला, तरी या गुणांशीं त्याचा कांहीं संबंध नसतो. यावरून प्रकृति व पुरुष यांचें साधर्म्य व वैधर्म्य, तसेंच पुरुष व ब्रह्म यांमधील साधर्म्य व वैधर्म्य वर सांगितलेल्या हेतुवरून कळून येण्यासारखें आहे. हें ज्ञान झाल्यानें मनुष्य कधींहि मोह पावत नाहीं.

(३) ज्याला आपलें कल्याण व्हावें, अशी इच्छा असेल, त्यानें शुद्धांतःकरणानें शरीरसाध्य असे दारुण नियम करून निष्काम तपाचें आचरण करावें. हें त्रैलोक्य देदीप्यमान आंतरतपानें व्याप्त असून सूर्य आणि चंद्र हे देखील आकाशांत त्याच तपाच्या योगेंकरून प्रकाशत आहेत. ज्ञान हें तपाचेंच फल आहे. तप हें ज्ञानाचें साधन असल्यामुळें तपाला ज्ञान ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. रज आणि तम यांचा नाश करणें हें तपाचें स्वरूप होय. ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा यांना शारीरतप म्हणतात. वाणी आणि मन यांचें उत्तम प्रकारें नियमन करणें हें मानसतप होय. ज्याला शास्त्रविधि ठाऊक आहे, अशा ब्राह्मणापासून मिळविलेलें अन्न श्रेष्ठ मानिलें आहे. आहारनियम असला म्हणजे रजोगुणापासून उत्पन्न झालेल्या पापाचा नाश होतो आणि इंद्रियें विषयांपासून निवृत्त होतात. म्हणून योग्यानें शरीराला आवश्यक तेवढें अन्न मात्र घ्यावें. द्रव्यादि कांहीं घेऊं नये व जें ज्ञान त्याला योगानें अशा रीतीनें प्राप्त होईल, तें त्यानें संतुष्ट राहून अंतःकरणामध्यें ठेवावें. आत्मा रजोगुणापासून मुक्त झाला असला तथापि मुक्त न होतां सूक्ष्म देह धरून सूक्ष्म इंद्रियांसह त्याला आशांमध्यें रहावें लागतें. वैराग्याचे योगानें तो कर्मापासून मुक्त होतो. प्रकृतीच्या पलीकडील परब्रह्माची प्राप्ति त्याला होत नाहीं.

स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीनहि शरीरांपासून जेव्हां योगी मुक्त होतो, तेव्हां तो तत्काळ मोक्षाला जातो. जोंपर्यंत देह आहे, तोंपर्यंत सावधानतेनें योगामध्यें दक्षतेनें राहून वागल्यास मनुष्य स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीनहि देहांपासून मुक्त होऊन मोक्षाला जातो. अज्ञानामुळेंच मनुष्याला जन्ममरण हीं असतात. ब्रह्मज्ञान झालें असतां धर्माधर्म यांचें कारणच उरत नाहीं. त्याचे योगानें पूर्वीच्या पुण्यपापांचा नाश होतो व पुढें त्यांचा संबंध जडत नाहीं. जो आत्मा नव्हे, तो आत्मा आहे, असें जे समजतात, त्यांचें लक्ष्य दृश्य वस्तूंच्या उत्पत्ति-नाशांकडे लागलें असल्यामुळें त्यांना मोक्षाची आशा नाहीं. जे तपानें देहधारण करून बुद्धीनें विषयांपासून अंतःकरणाला परावृत्त करितात, आणि अन्नमयादि कोशांचा त्याग करून प्राणइंद्रियें यांची आत्मत्वानें उपासना करितात, ते अशा रीतीनें सर्वांहून श्रेष्ठ अशा उत्तम लोकाला जातात. तेथें आपल्या बुद्धीनें आत्म्याचें ज्ञान त्यांना होतें. योगाभ्यासानें ज्यांची बुद्धि शुद्ध झाली आहे, ते इतर कोणत्याहि आश्रयाची इच्छा न करितां परब्रह्मींच लीन होतात. कांहीं लोक धारणेला विषयीभूत अशा (श्रीकृष्णादि)

सगुणमूर्तीची आत्मा समजून त्यांची उपासना करितात; कित्येक अविद्योपाधियुक्त परब्रह्माची आराधना करितात, तर कित्येक शबल ब्रह्माहून श्रेष्ठ अशा निर्गुण ब्रह्माचा पुनः पुनः अनुभव घेतात. ह्या अक्षर परब्रह्माला शास्त्रांत विद्युत् ही संज्ञा दिली आहे. तपाच्या योगानें पातक दग्ध होऊन गेलें असतां महात्मे लोक अंतकाळीं आपल्या योगसामर्थ्यानुरूप एकदम किंवा क्रमाक्रमानें परब्रह्माला जाऊन मिळतात. ज्याचा स्थूल देहाविषयींचा अभिमान गळून गेला आहे व ज्यानें विरक्त होऊन योगमार्गाकडे आपलें मन लाविलें आहे, तो ब्रह्माशीं मिळून जातो. श्रुतीमध्यें सांगितल्याप्रमाणें कोणतीहि उपासना करणाऱ्या लोकांना दिव्य शरीराची प्राप्ति होऊन त्यांचे दोष नाहींसे होतात आणि ते ब्रह्ममय होऊन मोक्षाला जातात.

(४) अशा रीतीनें वेदवेत्त्या लोकांनीं परब्रह्माचें साधन अशा धर्माचें कथन केलें आहे. आपल्या ज्ञानानुसार परमात्म्याची उपासना करणारा कोणीहि मनुष्य परम गतीला जातो. ज्यांनीं विरक्ततेनें आपलें मन योगाकडे लाविलें आहे, ते आपल्या ज्ञानबलानें परम गतीला जाऊन पोंचतात. ज्यांनीं ज्ञानप्राप्तीकडे लक्ष्य दिलें आहे, ते मृत्युलोकापासून मुक्त होऊन व पुढें रजोगुणहीन होऊन श्रेष्ठ लोकाला जातात. ज्यांना निर्मल व शाश्वत ज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे, ते उत्तम लोकांना जाऊन आपल्या सामर्थ्यानुसार मुक्त होतात. आशा टाकून आपल्या ठिकाणींच असणाऱ्या हरीला जे ओळखतात, ते स्वतः अविनाशी होऊन त्यांना पुनर्जन्माची प्राप्ति होत नाहीं व ते श्रेष्ठ स्थान मिळवून सर्वदा आनंदांत राहतात. हें ब्रह्मज्ञान अशा प्रकारचें असून तें ज्ञान्यांना मात्र आहे, अज्ञान्यांना नाहीं. हें जगत् आशेनें बद्ध असून चक्राप्रमाणें नित्य फिरत आहे. ज्याप्रमाणें कमळाच्या अंतर्भागीं सर्वत्र बिसतंतु असतात, त्याप्रमाणें देहामध्यें आदि व अंत यांविरहित तृष्णातंतू भरून आहेत. ज्याप्रमाणें कोष्टी धोट्यानें वस्त्रांत सूत सारीत असतो, त्याप्रमाणें आशारूपी धोट्यानें संसाररूपी सूत्र मनुष्याला आंवळून बद्ध करीत असतें. विकार, प्रकृति, पुरुष व सनातन यांचें ज्ञान ज्या वितृष्ण पुरुषाला होतें, तो मुक्त होतो. सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें प्रभु नारायणानें हें मोक्षप्राप्तीचें साधन स्पष्ट सांगितलें आहे. १२. ३. २१७.

अध्याय २१८ वा.

[१ राजा जनकाला मोक्षप्राप्तीचें ज्ञान होऊन तो मोक्ष कसा पावला, म्हणून धर्मांचा भीष्माला प्रश्न. २ भीष्म त्याला जनक-पंचशिखसंवादाचें कथन करितो.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे इतिहासज्ञा, मिथिलाधिपति जनक राजा याला कोणत्या आचरणानें मानुष भोगांचा त्याग होऊन तो मोक्षज्ञ झाला व अंतीं मोक्ष पावला ?

(२) **भीष्म**—तो धर्मज्ञ राजा जनक ज्याच्या योगानें मोक्षपद पावला, त्यासंबंधी एक प्राचीन कथा इतिहास म्हणून सांगत असतात. ती अशी आहे. पूर्वी मिथिलानगरीमध्यें जनकवंशामध्यें जनदेव (जनक) नांवाचा राजा होऊन गेला. तो ब्रह्मज्ञानासंबंधी विचारांत एकाग्रपणें अगदीं गढून जात असे. त्याच्या वाड्यामध्यें शेंकडों आचार्य राहत असून ते त्याला निरनिराळ्या आश्रमांतील लोकांचे वेगवेगळे मार्ग दाखवीत असत. त्यांच्यामध्यें मरण व पुनर्जन्म यासंबंधीं चाललेले वाद व त्यांचे शास्त्रविरोधी सिद्धांत ऐकून त्या राजाला समाधान वाटत नसे. एके वेळीं कोणी एक पंचशिख नांवाचा महामुनि सर्व पृथ्वी फिरत फिरत मिथिला नगराला आला. त्याला संन्यासविषयक धर्म आणि तत्त्वज्ञानसंबंधीं सिद्धांत पूर्णपणें अवगत होते. त्यानें आपलें कर्तव्य ठरविलें असून तो सुख-दुःखादि द्वंद्वांच्या पलीकडे गेलेला होता. त्याला कोणत्याच गोष्टींत संशय येत नसे. त्या सर्व ऋषींमध्यें वासनांनीं व्याप्त न झालेला असा हा एकटाच आहे, असें त्यासंबंधीं सर्व बोलत असत. शाश्वत आणि आत्यंतिक अशा दुर्लभ सुखाचा उदय मनुष्यांमध्यें व्हावा, अशी त्याची मोठी इच्छा होती. त्यांला सांख्य लोक कपिल म्हणत असत आणि हा परमर्षि प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवच आहे, असें त्यांस वाटत असे.

ह्या पंचशिखाच्या रूपानें भगवान् कपिलच अवतीर्ण होऊन सर्वांना विस्मित करून सोडीत आहे, असें वाटत असे. तो आसुरीचा प्रथम शिष्य असून चिरंजीवी असल्याचें लोक सांगत असतात. त्यानें एक सहस्र वर्षें मानसयज्ञ केला होता. त्याची ऊहापोहशक्ति उत्तम प्रकारची होती. पंचरात्रयज्ञाचें त्याला उत्तम ज्ञान होतें. त्याला अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय अशा पांचहि कोशांचें उत्कृष्ट ज्ञान होतें. त्यानें त्या कोशांची उपासनाहि केली होती. शम, दम, उपरति, तितिक्षा आणि समाधान हे पांचहि गुण त्याच्या अंगीं

होते. पंचकोशांपलीकडील जें परब्रह्म त्याचेंहि ज्ञान त्याला उत्तम होतें. म्हणून त्याला पंचशिख हें नांव पडलें होतें.

एके वेळीं हा एकटा बसला असतां कपिलमतानुयायी मुनिमंडळ त्याकडे आलें. तेव्हां अन्नमयादि पांच कोश ज्यावर अवलंबून असतात, त्या परब्रह्मासंबंधीं प्रश्न त्यानें तेथें केला. आसुरीला हें ज्ञान अध्ययनानें व तपाच्या योगानें कळत होतें. देह व आत्मा यांमधील भेदहि त्याला पूर्णपणें कळत होता. तसाच तो दिव्यदृष्टिहि होता. त्यानें पंचशिखाला निरनिराळ्या स्वरूपांत असणाऱ्या अव्यक्त परब्रह्माचें निवेदन केलें. पुढें पंचशिख हा त्या आसुरीचा शिष्य झाला. तेथें कोणी एक कपिला नांवाची ब्राह्मणस्त्री होती. तिनें आपल्या पुत्रवत् त्याला दूध पाजिलें. म्हणून त्याला कापिलेय हें नांव पडलें. त्याची बुद्धि सर्वदा ब्रह्माकडे लागलेली असे.

याप्रमाणें भगवान् मार्कंडेयानें हा कापिलेयाचा वृत्तांत मला सांगितला, तसेंच त्याला कापिलेय ही संज्ञा प्राप्त कशी झाली आणि त्यानें उत्तम सर्वज्ञत्वहि कसें संपादन केलें हेंहि कथन केलें. जनकराजाची सर्व आचार्यांवर समदृष्टि असल्याचें जाणून हा धर्मज्ञ पंचशिख त्याकडे गेला आणि आपल्या सप्रमाण भाषणांनीं त्या शेंकडों आचार्यांस त्यानें थक्क करून सोडलें. तें त्या पंचशिखाचें ज्ञान पाहून जनकाचें प्रेम त्यावर बसलें आणि आपल्या त्या शंभर आचार्यांना सोडून तत्त्वज्ञानार्थ तो त्याच्यामागें लागला. त्या परमसमर्थ परंतु अत्यंत नम्र झालेल्या जनक राजाला त्यानें उपनिषदांमध्यें सांगितलेलें मोक्षज्ञान सांगितलें. जनकाला त्यानें प्रथमतः जन्मामुळें उत्पन्न होणारें, नंतर कर्मांमुळें उत्पन्न होणारें व शेवटीं, जीविताच्या सर्व स्थितींत प्राप्त होणारें दुःख कथन केलें. ज्याकरितां मनुष्यें धर्मसंबंध ठेवितात आणि कर्मफलांची इच्छा करितात, त्या विनाशी, अनिश्चित व अनिश्चयात्मक देहादि मोहाविपर्यींहि त्यानें सांगितलें. तो म्हणाला, 'संशयवाद्यांच्या मतें ह्या देहाला मरण येत असल्याचें आपण प्रत्यक्ष पाहत असूनहि शास्त्रावर विश्वास ठेवून आत्मा हा देहाव्यतिरिक्त आहे, असें म्हणणें म्हणजे पराजय कबूल करण्यासारखेंच आहे. आत्म्याचाहि मरणाबरोबरच नाश होतो. क्लेश, मृत्यु, जरा आणि व्याधि यांनीं आत्म्याचा नाश होत असतां केवळ अज्ञानानें आत्मा देहाहून निराळा आहे, असें म्हणणें बरोबर नाहीं.'

आतां जगांत मुळींच जें नाहीं, तें आहे, असेंच जर समजावयाचें तर ज्या राजाला आपण 'तूं अजर व अमर होशील,' असा आशीर्वाद देतों,

त्याला जरा व मरण हीं कधींच येतां कामा नयेत. एखादी वस्तु आहे किंवा नाहीं, असा प्रश्न उपस्थित झाला असतां व ती वस्तु प्रत्यक्ष नसल्याचीं लक्षणें डोळ्यांपुढें स्पष्ट दिसत असतां आपण काय केलें पाहिजे? अनुमान आणि शास्त्र ह्या दोहोंलाहि मूलभूत म्हटलें म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमाण हें होय. प्रत्यक्ष प्रमाणानें शास्त्रांतील भेद कळून येत असतो. प्रत्यक्ष प्रमाणाप्रमाणें अनुमानानें आत्मा शरीराहून भिन्न असल्याचें ठरत नाहीं. अर्थात् ज्याला जीव असें म्हणतात, तो नास्तिकांच्या मतें शरीराहून भिन्न नाहीं. 'ज्याप्रमाणें एकाच वडाच्या बीजांमध्यें फलें, फळें, डहाळ्या वगैरे अनेक प्रकार आपणास दिसतात, गाय गवत खाते व पाणी पिते, त्यापासून दूध, तूप इत्यादि नाना पदार्थ उत्पन्न होतात, कित्येक पदार्थ पाण्याशीं एकजीव होऊन कांहीं काळ तसेच राहिले असतां त्यांपासून मादक द्रव्यें उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणें एकाच वीर्यापासून मन, बुद्धि, अहंकार आणि चित्तादिक हीं उत्पन्न होतात. जड शरीरापासून अजड चैतन्याचीहि उत्पत्ति होते. हें चैतन्य लोहाला ज्याप्रमाणें लोहचुंबक चालना देतो, त्याप्रमाणें इंद्रियसमुदायाला चालवितें. सूर्यकांतमण्याचा सूर्यकिरणांशीं संबंध जडला असला कीं अग्नि उत्पन्न होतो. अग्नीपासून उत्पन्न होणाऱ्या पाण्याला ज्याप्रमाणें अग्निच शोषून टाकितो, त्याप्रमाणें महाभूतांपासून उत्पन्न झालेल्या देहादिकांचा भोक्ताहि महाभूतांहून दुसरा कोणी नाहीं.'

पांचभौतिक देह व आत्मा हीं दोन्हीं एकच असा सिद्धांत मांडून आत्म्याच्या उत्पत्तीचीं म्हणून जीं कारणें वर सांगितलीं, त्यांची उपपत्ति लागत नाहीं. कारण, पंचमहाभूतांचें रूप दृश्य आहे व तीं जड आहेत. तेव्हां, दृश्यस्वरूपी व जड पंचमहाभूतांच्या संघातानें अदृश्य व अजड आत्म्याची उत्पत्ति कशी संभवते? कारण व कार्य यांच्यांत जें समानधर्मत्व असावयास पाहिजे, तें या ठिकाणीं नाहीं. कार्यांचे धर्म कारणांत असावयास पाहिजेत; कोणत्याहि कारणापासून तद्विलक्षण असें कार्य उत्पन्नच होऊं शकत नाहीं. तस्मात् दृश्य व जडभूतांच्या संघातापासून अदृश्य व अजड आत्मा उत्पन्न होतो, असें म्हणणारांचा पक्ष लंगडा पडतो.

जड पंचमहाभूतांपासून देह व देह आणि आत्मा भिन्न नसल्यामुळें आत्मा उत्पन्न होतो असें मानणारा चार्वाकपक्ष जरी याप्रमाणें लंगडा पडला, तरी आत्म्याची–देहाची–उत्पत्ति संघातापासून होते असें मानणारा दुसरा एक पक्ष

आहे. यांच्यांत व चार्वाक पक्षांत फरक इतकाच कीं यांचा हा संघात जड वस्तूंचा नाहीं. हा पक्ष बौद्धांचा होय. यांच्या मतें जगाचे इहपरलोकींचे व्यवहार रूप, विज्ञान, वेदना, संज्ञा व संस्कार या अमूर्त पंचस्कंधांच्या संघाताच्या जोरावर चालतात. अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नाम, रूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति, जरा, मरण, शोक, परिदेवना, दुःख, दुर्मनस्ता हीं क्रमानें पुढच्या पुढच्या गोष्टींचीं कारणें होत. म्हणजे अविद्येपासून संस्कार, संस्कारापासून विज्ञान, विज्ञानापासून नाम, नामापासून रूप इत्यादि यांचा क्रम होय, असें या पक्षाचें मत आहे. अविद्या, कर्मचेष्टा व इतर दोषांचा संसर्ग, लोभ, मोह, हीं देहोत्पत्तीचीं कारणें होत, असें हे बौद्ध म्हणतात. पीक उत्पन्न होण्याला ज्याप्रमाणें जमीन, बीं व पाऊस हीं लागतात, तशीं देहोत्पत्तीला अविद्या हें क्षेत्र, पूर्वजन्मकृत कर्म हें बीज व वासनांचा उद्भव हें जल, यांची जरूर लागते. यांच्या संघातानें देहोत्पत्ति होते असें यांचें म्हणणें आहे. या अविद्यादिकांचा संघात प्रलयकालीं देखील संस्काररूपानें शिल्लक रहातो व म्हणूनच एक मरणशील देह नाहींसा झाला तरी या संस्काररूपानें अस्तित्वांत असणाऱ्या अविद्यादि संघातापासून देहांतराची उत्पत्ति शक्य आहे. हा देह ज्ञानानें दग्ध झाला म्हणजे त्यालाच मोक्ष म्हणतात. स्वरूप, जातिधर्म, शुभाशुभ, बंधमोक्ष इत्यादि कारणांनीं संघातांपासून उत्पन्न होणारे हे देह एकमेकांपासून भिन्न असतील तर एकाद्या विवक्षित देहाचे ठिकाणीं पूर्वींचा तो हाच असा प्रत्यय कसा येईल ? म्हणून बौद्धांचें हें म्हणणें खरें नाहीं. त्यांच्या मतानें सर्व वस्तू क्षणिक आहेत. तेव्हां, त्यांचें संधानहि क्षणिकच. तसेंच आलयविज्ञान, बाह्यविज्ञान असे त्यांच्या ज्ञानस्वरूपाचे दोन प्रकार आहेत. नुसत्या 'अस्मिते'चें ज्ञान हें बौद्धमतानें आलयविज्ञान होय व रूपादिगुणांचें ज्ञान हें बाह्यविज्ञान होय.

असा भेद असल्यामुळें एका क्षणीं नष्ट झालेल्या संघाताहून पुढच्या क्षणाला उत्पन्न होणारा संघात भिन्न असूं शकेल. मग या भिन्न संघातांतून उत्पन्न होणारा देह पूर्वींचाच असा प्रत्यय कसा येईल? पूर्वींचाच संघात टिकतो म्हणावें तर सर्व क्षणिक आहे, हा बौद्धांचाच सिद्धांत त्यांच्या आड येतो. सारांश, संघातापासून देहोत्पत्ति होते हा सिद्धांत टिकत नाहीं. विनाशकालीं विस्खलित झालेल्या अविद्यागोष्टींचा पुनः तसाच संघात होईल व तसाच पूर्वींसारखा देह त्यांतून निर्माण होईल अशी खात्री देतां येत नाहीं व

हा सिद्धांत मानल्यानें भोग व मोक्ष यांच्या बाबतींत हा अनवस्थाप्रसंग येईल. मोक्षाची इच्छा एकाला, साधनें दुसऱ्यापाशीं व प्रत्यक्ष मोक्ष तिसऱ्यालाच अशी आपत्ति ओढवेल; मग असा गोंधळ माजल्यावर दान, विद्या, तपश्चर्या इत्यादिकांची थोरवी ती काय व यांच्याकरतां खटपट काय म्हणून करावयाची, असा प्रश्न सहजच कोणीहि विचारील. एकाच्या सुखकारक कर्मांनीं दुसराच सुखी होईल व दुःखकारक कर्मांनीं दुसराच एखादा दुःखी होईल.

मनुष्यांच्या सुखदुःखांचा किंवा दृश्यादृश्यत्वाचा निर्णय याप्रमाणें अनिश्चित स्वरूपाचा होऊन बसेल. एका शरीराचा नाश झाला तरी त्यापासून तसल्याच स्वरूपाचें दुसरें शरीर निर्माण होतें असें म्हणावें व त्यामुळें एकात्मतेचा व अन्यत्वाचा प्रत्यय येतो असें समजावें, तर तेंहि शक्य नाहीं. कारण, एकात्मतेचा प्रत्यय येण्यासाठीं मूळ स्वरूप कायम पाहिजे. शरीराला मुसळांनीं चेंचून नाहींसें केलें, त्याचा आकार नष्ट केला, तरी वस्तुतः त्याचें मूळ स्वरूप कायम असतें, तसें येथें होत नाहीं. एका संघाताचा उत्पत्तीनंतर दुसऱ्या क्षणींच समूळ नाश होतो. सारांश या प्रकारानें बौद्धमत कोणत्याच युक्तिवादाला टिकत नाहीं. थंडी, ऊन, ऋतु, संवत्सर, कलियुगादि कालखंड किंवा सुखदुःख हीं जशीं नाहींशीं होतात, तशाच प्रकारें मोक्षावस्था एकदां प्राप्त होऊन पुनः नाहींशी होईल. मोडकळीस आलेल्या घराचा एकेक भाग क्रमानें जसा नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें वृद्धपणानें ग्रासलेल्या व नाश करण्यास उद्युक्त अशा मृत्यूनें पछाडलेल्या या शरीराचा क्रमशः नाश होईल. इंद्रियें, मन, वायु, रक्त, मांस व अस्थि यांचा याच अनुक्रमानें नाश होतो व तीं आपापल्या मूलस्वरूपामध्यें विलीन होतात. तेव्हां निरनिराळ्या विज्ञानांचा आश्रय धरून रहाणारा कोणी स्थिर स्वतंत्र भोक्ता आहे, असें मानल्यास या सर्व शरीरधर्मांबरोबर व शरीराबरोबर त्याचाहि नाश व्हावयास पाहिजे. कारण, यांच्यावांचून त्याला स्वतंत्र असें अस्तित्वच नाहीं. सारांश, कर्त्याचा–भोक्त्याचा–नाश झाल्यास दानादि कर्मांचीं फळें कोणीं भोगावयाचीं? व हीं फलें कोणींहि भोगावयाचीं नसतील तर या क्रिया तरी कशाला? पण, जगांत लोकांचा व्यवहार दानादि क्रियांच्या ठिकाणीं चालला आहे व वेद तेंच सांगतात.

अशा प्रकारचे मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न होणारे हे नाना पक्षोपपक्ष आहेत. यांच्यापैकीं युक्तिवादाच्या कसाला टिकणारा कोणता, हें ठरविण्याचें काम अत्यंत

कठिण आहे. या अनेक पक्षांच्या मार्गें लागून त्यांचा विचार करीत असतांना मनुष्याची बुद्धि यदृच्छेनें कोठेंतरी स्थिर होते आणि मग झाड जसें जेथें वाढतें तेथेंच जीर्ण होतें, तसेंच या बुद्धीचेंहि होतें. अशा तऱ्हेच्या अनर्थांमुळें सर्व प्राणी दुःखचक्राच्या फेऱ्यांत सांपडतात व महात ज्याप्रमाणें अंकुशाचा उपयोग करून हत्तींना जाग्यावर आणतात, तसेच वेद मनुष्यांना ठिकाणावर आणतात. या जगांत चांगल्या प्रकारचे सुखद अर्थ आपणांस प्राप्त व्हावे, म्हणून मनुष्य हाडाचीं काडें करितो व त्यांतच अतिशय दुःख पावल्यामुळें इच्छिलेल्या गोष्टी येथेंच ठेवून त्याला मृत्युवश व्हावें लागतें. प्राण्याचें जीवित नश्वर व अशाश्वत असल्यामुळें बंधुमित्र, आप्तइष्ट यांचा त्याला उपयोग होत नाहीं. कारण, मृत्यूचें आमंत्रण येतांच त्याला एका क्षणांत हें सर्व सोडून जावें लागतें व गेल्यावर तो पुन्हां येत नाहीं. पृथ्वी, आकाश, वायु, जल व तेज या पंचमहाभूतांनींच या शरीराचें पालन केलें आहे. हें समजल्यावर या शरीराबद्दल आसक्ति कशी उत्पन्न व्हावी ? ह्या नश्वरदेहाला असल्या आयुष्यांत सुद्धां सुख नाहीं.

अशा प्रकारचें त्या पंचशिखाचें संशयरहित वाक्यांनीं भरलेलें, ज्यांत कोट्या प्रतिकोट्या नाहींत, असें सरळ व आत्मानुभवाचें भाषण ऐकून तो जनकराजा आश्चर्यचकित झाला व त्यानें पुनः प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली. १२. ३. २१८.

अध्याय २१९ वा.

[१ जनक-पंचशिखसंवाद.]

(१) भीष्म—याप्रमाणें परमकारुणिक पंचशिखानें ज्ञान सांगितल्यावर देखील मृत्यूनंतर बंध किंवा मोक्ष प्राप्त होतो कीं नाहीं याबद्दल फिरून जनकानें प्रश्न केला.

जनक—हे भगवन्, मृत्यूनंतर मनुष्याला कसलीच संज्ञा जर शिल्लक रहात नाहीं, तर ज्ञान काय किंवा अज्ञान हीं काय दोन्हीं सारखींच निष्फळ होत. मग यांचा उपयोग काय ? झोंप किंवा मूर्च्छा यांमध्यें ज्याप्रमाणें संज्ञा नष्ट होते, तशीच ती मृत्यूनंतर होत असेल व अत्यंत विस्मृतिरूप मोक्षांतसुद्धां

हा संज्ञानाश तसाच रहात असेल, तर या जन्मांतील ज्ञान, अज्ञान, प्रमत्तता किंवा अप्रमत्तता यांचा उपयोग काय ? हे द्विजश्रेष्ठा, अशा स्थितींत मनुष्यांनीं यमनियमादि साधनांनीं इहलोकीं जें मिळविलें, तें सर्व शरीराबरोबरच मृत्युवश होऊन नष्ट होणार असेल, तर त्याच्याविषयींचा यत्न सर्वथा निष्फळ ठरण्याची पाळी येईल. मग या विनाशी भूतांचा संसर्ग (पंचमहाभूतांचा संसर्ग, जन्म) कोणाला व काय हेतूनें प्राप्त होतो, तसेंच या भूतांचा असंसर्ग (मोक्ष) कोणाला व कां मिळतो याचा निश्चय मला सांग.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, गोंधळून गेलेल्या रोग्याप्रमाणें दिङ्मूढ झालेल्या व मोहग्रस्त अशा त्या राजाला बोध करण्याच्या इच्छेनें कविश्रेष्ठ पंचशिख जनकाला म्हणाला—

" मनुष्यप्राणी जगांत जीं कर्में करतो त्याचें पर्यवसान विशिष्ट शरीराचा नाश व्हावा हें नव्हे, किंवा दुसऱ्या एकाद्या विशिष्ट शरीराची प्राप्ति व्हावी, हेंहि पण नव्हे. आपल्याच गळ्यांत असलेल्या सोन्याच्या कंठ्याचें आपल्याला विस्मरण झालें म्हणजे तो नाहीं, अशी आपली भावना होते व तो हाताला लागला म्हणजे आहेसें वाटून आनंद होतो. वस्तुतः कंठा कोठें गेला नव्हता व कोठून आलाहि नाहीं. स्वरूपानंदाची स्थिति तशीच आहे. मनुष्याचें शरीर, इंद्रियें आणि मन या त्रिकूटाच्या संघातामुळें कर्म शक्य होतें. यांपैकीं एक नष्ट झालें, तरीहि संघाताचा नाश होऊं शकतो. कर्मांच्या बाबतींत हीं तीन्ही एकमेकांच्या आश्रयानें असल्यासारखीं दिसतात. हीं शरीरादिक म्हणजे आत्मस्वरूप नव्हे. पृथ्वी, आप्, तेज, वायु व आकाश हीं पांच भूतमात्रांच्या उत्पत्तीचीं उपादानकारणें होत. हीं जगत्कारण जो स्वभाव (सांख्यशास्त्राप्रमाणें ' स्वभाव ' हें एक जगदुत्पत्तीचें कारण मानलें जातें) त्याच्यामुळें एकत्र येतात व विस्खलित होतात, तींहि त्याच्याचमुळें होतात. शरीरामध्यें जो पोकळ भाग असतो, तें आकाश, जो प्राण तो वायु, जी उष्णता तो अग्नि, रक्त वगैरे जीं द्रव्यें तें आप् व अस्थि वगैरे कठिण पदार्थ ती पृथ्वी. येणेंप्रमाणें शरीर हा पंचमहाभूतांचा संघात होय.

" या शरीराचे सुद्धां जरायुज, अंडज, स्वेदज, उद्भिज्ज इत्यादि प्रकारचे भेद आहेतच. तें सुद्धां एकरूप नाहीं. बुद्धि, सर्व शरीरांत खेळणारा वायु व जठराग्नि हीं तीन या शरीरांतील कार्यांचीं कारणें आहेत. इंद्रियें,

त्यांनीं सेवन करण्याचे नाना प्रकारचे भोग, त्यांचे स्वभावधर्म, त्यांच्यांतील चैतन्य, संकल्प-विकल्पांच्या उतरंडी रचणारें व मोडणारें मन, प्राण, अपान व विकार हीं येथेंच उत्पन्न होतात. या आठांपैकीं मनापर्यंतच्या ज्या गोष्टी त्यांचें कारण बुद्धि, प्राण व अपान यांचें कारण वायु, विकारांचें—खाल्लेल्या किंवा प्यालेल्या पदार्थांचें रक्तमांस बनणें पचणें, इत्यादिकांचें–कारण जाठराग्नि होय. कान, त्वचा, जीभ, डोळे व नाक हीं पंचकर्मेंद्रियें हें चित्ताचें कार्य होय. या इंद्रि-यांनीं शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या विषयांचा उपभोग घेतां येतो, म्हणून यांनाच ते ते विषय (गुण) म्हटलें. यांमध्यें ईश्वरांशभूत असलेली जी चिदात्मिका वृत्ति ती लालसा, द्वेष व औदासिन्य अशी तीन प्रकारची असते. ही चेतना सुखा, दुःखा व अदुःखाऽसुखा अशी त्रिविध आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध व विषयांचीं दृश्य (मूर्त) स्वरूपें, हीं सहा मनुष्याला आमरणांत जें ज्ञान होतें, त्याचीं कारणें होत.

"भोगलालसेनें केलेलीं कर्में व त्याग हींहि या इंद्रियांच्याच द्वारानें होतात. सर्व प्रकारचा तत्त्वनिश्चय करविणारी व म्हणूनच मोक्षाला कारणीभूत होणारी जी ती बुद्धि. ही मोक्षदा म्हणून अव्यया आहे. हिलाच 'महत्' असें नांव आहे. आतांपर्यंत हा जो गुणसंघात सांगितला, यालाच आत्मा मानणाऱ्या माणसांना सम्यग् ज्ञान होत नाहीं. म्हणून तीं कायमचीं दुःखी रहातात. त्यांच्या दुःखाचा उपशम कधींच होत नाहीं. जें दृष्टीस पडतें तें आत्मस्वरूप नव्हे. दृश्य जग आत्मरूप नव्हे, इतकेंच नव्हे, तर तें मीहि नाहीं आणि माझेंहि नाहीं. असें ज्ञान ज्याला झालें त्याच्या ठिकाणीं दुःखाला चिकटून रहावयाला आधार कोणता? दुःख हें दृश्य जगताला आत्मभावानें कवटाळ-ण्याच्या भावनेंत आहे. ती भावनाच संपली म्हणजे दुःखाचें अधिष्ठानहि संपलें. त्याग कसा करावा यासंबंधाचें सर्वोत्कृष्ट असें 'सम्यग्वध' नांवाचें त्यागशास्त्र मी तुला सांगतों. हें जें शास्त्र मी तुला सांगणार आहें, त्यानें तुला खचित मोक्षप्राप्ति होईल. तें तूं सावधानपणें ऐक.

"मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून निरनिराळीं कर्में करणारे जे व्रती लोक आहेत, त्यांनीं सर्व कर्मत्याग करणें हेंच सर्वथैव उचित होय. कोणत्याहि कर्माचा त्याग न करतां शांतीचा डौल मिरविणारे जे लोक आहेत, त्यांच्यामागें अविद्यारूपी दुःखद क्लेशांची परंपरा चिकटते. यज्ञादि कर्में द्रव्याचा त्याग व्हावा या हेतूनें, नाना प्रकारचीं व्रतें मनुष्यांनीं विषयांचा त्याग करावा या हेतूनें, सांगितलेलीं

आहेत. सुखलालसेच्या त्यागासाठीं तपश्चर्येचें विधान आहे. या सर्वांचें अंतिम ध्येय, यांची परिसमाप्ति सर्वत्यागांत आहे. सर्व दुःखाचें शमन व्हावें, एवढ्यासाठीं सांख्यशास्त्रानें हा सर्वत्यागाचा एकच एक मार्ग सांगितला आहे. या मार्गाखेरीज इतर मार्गांनीं गेल्यास दुर्गतीच प्राप्त होईल. चित्ताच्या अधिष्ठानावर स्थित असलेलीं पांच ज्ञानेंद्रियें व सहावें मन हीं मीं तुला सांगितलीं. आतां बल व पांच कर्मेंद्रियें सांगतों. हात हें निरनिराळीं कर्में करणारें इंद्रिय, पाय हें गमनशक्ति देणारें इंद्रिय, प्रजोत्पत्तीपासून उत्पन्न होणारा आनंद देणारें इंद्रिय जननेंद्रिय, निसर्गाच्या विधीला अनुसरून मलोत्सर्ग करणारें गुदेंद्रिय व शब्दविशेषांचा उच्चार करविणारें, तें वागिंद्रिय होय. पंच कर्मेंद्रियें व पंच ज्ञानेंद्रियें व अकरावी बुद्धि यांचा त्याग मनानें करावयाचा आहे.

"कर्ण हें इंद्रिय, शब्द हा विषय व चित्त हा भोक्ता हें त्रिकूट ऐकण्याच्या संबंधांत; त्वचा हें इंद्रिय, स्पर्श हा विषय व चित्त हा भोक्ता हें त्रिकूट स्पर्शाच्या बाबतींत; चक्षु हें इंद्रिय, दर्शन हा विषय व चित्त हा भोक्ता हें त्रिकूट दृष्टीच्या प्रकारांत; जिव्हा हें इंद्रिय, रस हा विषय व चित्त हा भोक्ता हें त्रिकूट रसाच्या बाबतींत; घ्राण हें इंद्रिय, गंध हा विषय आणि चित्त हा भोक्ता हें त्रिकूट वासाच्या बाबतींत. यांच्या योगानेंच शब्दादि गुणांची व त्या त्या विषयांची उपलब्धि होते. कर्ता, करण व कर्म असा जो त्रिविध भेद जगांत सांपडतो, तो यांच्याचमुळें होय. सात्त्विक, राजस व तामस हे भावहि यांच्याचमुळें होतात. या सत्त्व, रज व तम या त्रिगुणांमुळें आनंदादि भावनांचा अनुभव येतो. आनंद, सुख किंवा एक प्रकारचें मनाचें समाधान हीं ज्यामुळें सकारण वा अकारण उत्पन्न होतात, तो सत्त्वगुण; असमाधान, संताप, शोक व लोभ तसाच द्वेष हीं राजसगुणाचीं चिह्नें होत. हींहि पण सकारण किंवा अकारणच उत्पन्न होतात. अज्ञान, मोह, प्रमादशीलता, झोंप हीं तमोगुणाचीं लक्षणें होत. यांनाहि प्रकट होण्यास कारण लागतेंच असें नाहीं.

"शरीराला किंवा चित्ताला आनंद देणाऱ्या कांहीं गोष्टी घडल्या म्हणजे सात्त्विकभाव तेथें उत्पन्न झाला असें समजावें. मनाला किंवा शरीराला असमाधान व द्वेष उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टींची प्रवृत्ति म्हणजे रजोगुणाची प्रवृत्ति व शरीराला अगर मनाला मुग्धावस्थेंत—मोहांत—टाकणाऱ्या गोष्टींचा उदय म्हणजे तमोगुणाचा आरंभ होय. या गोष्टी कां व कशा होतात याबद्दल

कांहींच तर्क चालत नाहीं व यांचें ज्ञानहि होत नाहीं. श्रोत्र हें आकाश या भूताचा आश्रय धरून रहाणारें इंद्रिय होय व शब्द हा त्याचा विषय होय. परंतु शब्दाचें ज्ञान मात्र श्रोत्र किंवा आकाश यांपैकीं कोणाच्यानेंहि होत नाहीं. 'हा शब्द' असें शब्दस्वरूपविषयक ज्ञान जसें होत नाहीं, तसेंच 'हा शब्द नव्हे,' असेंहि ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य या श्रोत्रांत किंवा आकाशांत नाहीं, हीच स्थिति त्वचा, डोळे, जिव्हा, नासिका, इत्यादि इंद्रियें व त्यांच्याशीं संबद्ध असणारीं भूतें व त्यांचे स्पर्शादि विषय यांची होय. विषयांचा अनुभव घेणारें मन जाग्यावर नसेल, तर नुसत्या इंद्रियार्थ संनिकर्षानें ज्ञानहि होत नाहीं व विपरीतज्ञानाचा निरासहि होत नाहीं. झोंपेंतून जागा होणाऱ्या मनुष्याला शब्दस्पर्शादि विषयांचें ज्ञान एकदम होतें. त्यासाठीं झोंप संपल्यावर त्याला हेतुपूर्वक उपन्यास करावा लागत नाहीं; यावरून इंद्रियांच्या वृत्ति सदासर्वकाळ त्यांच्याच जवळ असतात आणि म्हणूनच जागृतावस्थेंत एकदम प्रत्ययाला येतात, हें उघड होतें. त्यांत अकरावें चित्त व बारावी बुद्धि असते. तमोगुणाच्या प्रभावानें सुषुप्तिकालीं या बारांच्या—दहा इंद्रियें, अकरावें मन व बारावी बुद्धि यांच्या—ठावठिकाणाचा पत्ता नसतो—हीं एकत्र अवस्थित नसतात; म्हणून यांच्या या स्थितीमुळें आत्मतत्त्वाचा नाश होतो असें मात्र नाहीं. हीं एकत्र अवस्थित असलेलीं दिसतात.

"ही लौकिक व्यवहाराची भाषा झाली. पूर्वीं अनुभविलेले जे श्रवणादि विषय, त्यांचें स्मरण मनुष्याला रहातें व म्हणूनच जाग्रदवस्थेप्रमाणें विषयेंद्रियसंयोग स्वप्नांतहि होतो. सत्वरजस्तम या त्रिगुणांनीं युक्त असलेल्या माणसाला झोंपेंतहि स्वप्न पडतात, याचें कारण हेंच होय. अंतःकरण तमोगुणानें व्याप्त झालें म्हणजे विषय व इंद्रियें यांचें एकत्र अवस्थान नाहींसें होतें. वस्तुतः ही एकत्रावस्था अशाश्वत आहे. ही एकत्रावस्था नाहींशी होणें, हीच सुषुप्त्यवस्था होय. या अवस्थेंतील सुख हें अज्ञानजन्य अतएव तामस होय. हें शरीरांतच उपभोगण्यास सांपडतें. वेदप्रतिपादित ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेत असतांना द्वैतदर्शनाचें दुःख जरी शरीरी प्राण्याला भोगावें लागत नाहीं, तरी कांहीं माणसांच्या बाबतींत ही तामसी वृत्ति शिल्लक असतेच. सुषुप्त्यवस्था व कैवल्यप्राप्ति यांत एका दृष्टीनें साम्य असलें, तरी सुषुप्त्यवस्थेंतील सुख हें अज्ञानजन्य तामससुख व ब्रह्मानंदाचा आनंद हा वेदप्रतिपादित शुद्धानंद होय, हा या दोहोंत मोठा भेद आहे.

" स्वतःच्या अस्तित्वाचें भान असणें, आपण अमुक केलें अशी आठवण शिल्लक रहाणें, वगैरे जे प्रकार मोक्षमार्गाला विघातक म्हणून सांगितले, ते कांहीं अज्ञानी लोकांना नेहमींच चिकटून रहातात—सुटतां सुटत नाहींत. ज्ञानी पुरुष मात्र या पाशांतून मुक्त होतात. अध्यात्माचें चिंतन करणारे पुरुष, आतांपर्यंत जो संघात मीं तुला वर्णन करून सांगितला, त्यालाच क्षेत्र म्हणतात. या संघाताला उत्पन्न करणारी आपल्या मनांतील जी बीजभूत भावना, ही भावना हाच क्षेत्रज्ञ होय. अशा स्थितींत गुणसंगाच्या योगानें सर्व भूतांची उत्पत्ति होत असतांना व स्वभाव हेंच त्याचें कारण असतांना आत्मोच्छेदाचा प्रश्नच उरत नाहीं. मृत्यूमुळें आत्म्याचाहि विनाश होतो हें म्हणणें टिकत नाहीं. शाश्वत आत्म्याचा नाश सर्वथा अशक्य होय. ज्याप्रमाणें समुद्राला मिळणाऱ्या नद्या आपलें व्यक्तित्व व नामरूपें टाकून देतात, मोठाले महानद सुद्धां आपलीं नांवें व व्यक्तित्व हीं समुद्रार्पण करितात, तशीच सत्त्वसंक्षयाची स्थिति आहे. जीव हा नेहमींच सोपाधिक रहाणार; तेव्हां मृत्यूनंतरच्या निरुपाधिक स्थितीमध्यें 'मी अमुक' हें भान जीवाला कोठून असणार ? असो.

" आतांपर्यंत हें जें मोक्षशास्त्र—सांख्यशास्त्र—सांगितलें, तें यथार्थ रीतीनें जाणून जो अप्रमत्त राहून आत्मचिंतन करतो, त्याला अनिष्ट अशीं कर्मफलें भोगावीं लागत नाहींत. कमलाच्या पानाला जसें पाणी चिकटत नाहीं, तशीं कर्मफलें याला चिकटत नाहींत. फलाशेनें देवतांना उद्देशून निरनिराळीं कर्में करण्याचे दैवी पाश किंवा कन्यापुत्रांच्या प्रेमाचे पाश तोडून मनुष्य ज्या वेळेस सुखदुःखातीत होतो, त्याच वेळेस त्या—अलिङ्ग—विषयेंद्रियें व मन यांनीं विमुक्त—अशा पुरुषाला परमश्रेष्ठ अशी मुक्तीची गति मिळते. श्रुतिप्रणीत सिद्धांत व त्यांतच सांगितलेलीं शमदमादि मंगल साधनें यांच्या आधारावर मनुष्यप्राणी जरा व मृत्यु यांचें भय धरीत नाहीं व निश्चिंत असतो. पुण्य व पाप हीं दोन्हीहि नष्ट झालीं व त्यांचें सुखदुःखात्मक फलहि संपलें म्हणजे हृदयाकाशांत राहून—दृष्टि अंतर्मुख करून—अनासक्त पुरुष महत्तत्त्वाच्या ठिकाणीं असलेलें जें निर्लेप, निर्गुण असें आत्मतत्त्व त्याचें चिंतन करितात. कोळ्याला खालीं पाडण्याचा प्रयत्न केला तरी तो आपण विणलेल्या जाळ्यांतच घिरट्या घालीत रहातो. तशाच प्रकारें मनुष्य दुःखांतून सुटण्याची इच्छा मात्र करितो; पण, त्यांतच अधिकाधिक गुरफटतो. मनुष्यानें दुःखमय गोष्टींचा त्याग केल्यावर तें दुःख पर्वतावर आपटणाऱ्या मातीच्या ढेंकळांप्रमाणें नाश पावतें. रुरु

नांवाचा हरिण ज्याप्रमाणें जीर्ण शृंग टाकून जातो, किंवा सर्प जसा जीर्ण झालेली कात टाकून कोणालाहि नकळत निघून जातो, तसा मुक्तपुरुष दुःखाचा त्याग करतो. पाण्यांत पडावयास झालेल्या वृक्षाच्या ठिकाणची आसक्ति सोडून पक्षी ज्याप्रमाणें त्यावरून उडून जातो, त्याप्रमाणें हा मुक्तमनुष्य सुखदुःखांचा त्याग करून विषयेंद्रियसंघातांचा लिंगदेह बाजूस टाकून परमश्रेष्ठ अशा मोक्षगतीला जातो.

असो. आपलें नगर अग्नीनें अभिव्याप्त झालेलें पाहून मिथिलाधिप जनकानें बोललेलें एक वाक्य प्रसिद्ध आहे. 'अग्नीच्या योगानें माझें कांहींच जळत नाहीं,' हें तें वाक्य होय. राजानें हें वाक्य स्वतः उच्चारिलें. याप्रमाणें पंचशिखानें स्वतः सांगितलेलें अमृतासारखें मोक्षज्ञान राजानें ऐकलें व त्याच्यावर तो विचार करूं लागला. मोक्षज्ञानाच्या चिंतनानें आत्मस्वरूपाविषयीं त्याच्या बुद्धीचा ठाम निश्चय होऊन तो शोकरहित व परम सुखी झाला. हे युधिष्ठिरा, हें मोक्षशास्त्र ऐकून जो कोणी त्याचें यथार्थ रीतीनें चिंतन करितो, त्याला कपिलापुत्र जो पंचशिख, त्याकडे येऊन जनकाला जशी मुक्ति मिळाली, तशी मुक्ति मिळते. १२. ३. २१९.

अध्याय २२० वा.

[१ दमप्रशंसा.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता भीष्मा, सिद्ध पुरुषानें काय केलें म्हणजे त्याला सुख प्राप्त होतें व कोणत्या कर्मानें तो दुःखी होतो, त्याला निर्भयता कशामुळें प्राप्त होते, तें सर्व मला सांग.

भीष्म—वेदवेत्त्या वृद्धवृद्ध ब्राह्मणांनीं या बाबतींत दमाची अत्यंत प्रशंसा केली आहे. दमाचें अवलंबन सर्व वर्णांतील पुरुषांनीं व विशेषतः ब्राह्मणांनीं करावें. ज्याला बाह्य इंद्रियांचें दमन करितां येत नाहीं, त्याचें कोणतेंहि कार्य यथाशिस्त रीतीनें सिद्धीस जात नाहीं. कोणतेंहि कर्म—अर्थात् त्याची सिद्धि-तपश्चर्या व सत्यव्रताचें आचरण हीं सर्वच दमावर अधिष्ठित झालेलीं असतात. इंद्रियदमनाच्या योगानें तेजाची वृद्धि होते. दमन हें अत्यंत पवित्र मानलें आहे. दमनशील पुरुष सर्वदा निर्भय, पापरहित असा असतो व त्यालाच महत्पदाची प्राप्ति होते. दमनशील पुरुषाला झोंप सुखाची येते, तो जागाहि सुखानें

होतो; तो लोकांच्यामध्यें सुखानें वावरतो, त्याचें मन नेहमीं प्रसन्न रहातें. दमनशीलतेच्या आधारावरच तेज प्रतिष्ठित झालेलें असतें. राजस पुरुषाला मात्र कामक्रोधादि शत्रु नित्य पछाडतात व त्याच्या मनांत आत्मतत्त्वाविषयीं पृथक् भाव उत्पन्न होतो. प्राणिमात्रांना जसें राक्षसांपासून भय, तसेंच अदान्त पुरुषांपासून देखील सर्वांना भय आहे. अदान्त पुरुषांना कह्यांत ठेवण्यासाठींच ब्रह्मदेवानें राजा उत्पन्न केला. सर्व आश्रमांमध्यें दमनशील वृत्ति ही सर्वश्रेष्ठ होय.

निरनिराळ्या आश्रमांतील धर्मांच्या आचरणानें जीं जीं फलें मिळूं शकतात, त्या सर्वांहून दानवृत्तीनें रहाणाऱ्या माणसाला मिळणारें फल अत्यंत श्रेष्ठ होय. आतां दमनशीलता ही ज्यांच्यामुळें उत्पन्न होते, तीं चिह्नें तुला सांगतों, ऐक. कोणत्याहि प्रकारचें दैन्य नसणें; कोणत्याहि गोष्टीचा अभिनिवेश नसणें; संतोष वृत्ति; आस्तिक्यबुद्धि; अक्रोध; सरळपणा; लौकिकव्यवहाराविषयीं मौन; अंगीं गर्व नसणें; गुरुजनांचा आदर करण्याची बुद्धि ठेवणें; निर्मत्सरबुद्धि; दयाशील वृत्ति; भूतमात्राविषयीं कारुण्य; लोकवार्ता, खोटें भाषण, स्तुति व निंदा हीं सर्व वर्ज मानणें; इत्यादि दमनशीलतेच्या उत्पत्तीचीं कारणें होत. प्राप्तस्थितींतून भविष्यत्कालीं कशा प्रकारचें सुख अगर दुःख प्राप्त होईल, याची चिंतनिका दमनशील पुरुषानें करूं नये. त्यानें निर्वैर असावें, दुसऱ्याशीं वागण्यांत कपटवृत्ति ठेवूं नये; निंदा व स्तुति सारखी मानावी. त्याचें वर्तन व शील दोन्ही चांगलीं असावीं. त्याचें अंतःकरण प्रसन्न असून तो आत्मबलानें युक्त असा असावा. अशा मनुष्याला इहलोकीं सुखप्राप्ति होते व मृत्यूनंतर तो स्वर्गाला जातो. ज्याची सर्वभूतहिताचे ठिकाणीं प्रवृत्ति असते, जो कोणाचाहि द्वेष करीत नाहीं. एकाद्या मोठ्या गंभीर डोहाप्रमाणें जो कधींच क्षुब्ध होत नाहीं. असा आत्मज्ञानांतच नेहमीं तृप्त राहणारा मनुष्य नेहमीं प्रसन्नचित्त असतो. इतर सर्व प्राणिमात्रांना दुर्गम असें सुख त्याला प्राप्त होऊन त्यापासून तो निरतिशय आनंद पावतो. ज्याच्यापासून कोणत्याहि प्राण्याला, अगर कोणत्याहि प्राण्यापासून ज्याला, कधींच भय वाटत नाहीं, असा बुद्धिमान् व दमनशील वृत्तीचा पुरुष सर्वभूतांना वंदनीय ठरतो.

मोठ्या अर्थप्राप्तीमुळें ज्याला हर्ष होत नाहीं, किंवा संकटामुळें ज्याचा धीर खचत नाहीं तो पुरुष प्रज्ञासंपन्न होय; त्यालाच दान्त द्विज म्हणतात. वेदवेत्त्या व सच्छील ब्राह्मणांनीं केलेल्या कर्मांच्या आचरणानें पवित्र झालेल्या व दमन-

शील वृत्तीनें राहणाऱ्या माणसाला त्याच्या आचरणाचें महाफळ प्राप्त होतें. निर्मत्सरता, क्षमा, शान्ति, संतोषवृत्ति, गोड बोलण्याची संवय, सत्यप्रियता, दानशीलता, कोणत्याहि प्रकारचा आयास नसणें, हा दुरात्म्याचा मार्ग नव्हे. साधुपुरुषच या मार्गानें जातात. काम, क्रोध, लोभ, दुसऱ्याविषयीं वाटणारा मत्सर व तदनुषंगानें करावीशी वाटणारी वृथा बडबड इत्यादि सर्व गोष्टी आपल्या कह्यांत ठेवून ब्राह्मणानें जितेंद्रिय वृत्तीनें रहावें. घोर संकटांना तोंड देऊन कालाची आकांक्षा करीत धीर वृत्तीनें लोकांत ब्राह्मणानें काल काढावा. १२. ३. २२०.

अध्याय २२१ वा.

[१ अहिंसादि आचारांचें वर्णन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, नाना प्रकारच्या यज्ञयागादि व्रतांचें आचरण करणारे त्रैवर्णिक, देवतांना हविर्भाग देऊन उरलेलें मद्यमांसादि अन्न, ब्राह्मण-ग्रंथांनीं त्या त्या व्रताचें म्हणून सांगितलेलें फळ आपणांला मिळावें, या इच्छेनें, खातात हें कसें ?

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, वेदाला संमत नसणारीं व्रतें करून जे अभक्ष्य भक्षण करतात ते स्वेच्छाचारी होत. ते इहलोकींच पतित म्हणून गणले जातात. वेदोक्त व्रताचें आचरण करून अभक्ष्य भक्षण करणारे जे व्रतलुब्ध आहेत, त्यांनाहि कैवल्यगति मिळत नाहीं. ते स्वर्गलोकाला जातात व पुण्यक्षीण झाले म्हणजे परत मृत्युलोकाला येतात.

युधिष्ठिर—महाराज, पुष्कळ लोक उपवास हेंच तप होय असें म्हणतात. तेव्हां यालाच तप म्हणावयाचें किंवा तप म्हणून दुसरें कांहीं आहे ?

भीष्म—एक मास किंवा एक पक्ष उपवास केल्यानें तपश्चर्या झाली असें लोक समजतात. पण ही तपश्चर्या खरी नसून आत्मविद्येच्या प्राप्तीला ती विघातक आहे. तपश्चर्येचा हा प्रकार शिष्टसंमत नाहीं. कोणत्याहि प्राण्याला पीडा न होईल, अशीं कर्में करणें व प्राणिमात्रांचा संतोष राखणें हीच तपश्चर्या होय. तपस्वी मनुष्यानें सदा उपवासी, सदा ब्रह्मचारी असावें. त्यानें नेहमीं मुनिव्रत धारण करून रहावें. ब्राह्मण हें त्याचें दैवत असावें. तो कुटुंबी असला तरी त्यानें धर्माकरितां कर्म करावें, फलप्राप्तीसाठीं कर्म करूं नये. त्यानें कधींच

झोंप घेऊं नये. त्यानें मांसभक्षण करूं नये. सदा पवित्र रहावें. देवता व अतिथि यांचें पूजन करून अमृत भक्षण करून रहावें. त्यानें विघसान्न भक्षण करून रहावें व अतिथिपूजनाचें व्रत घ्यावें, नेहमीं आस्तिक्यबुद्धि धारण करावी.

युधिष्ठिर—सदा उपवासी म्हणजे काय, तपस्वी माणसानें सदा ब्रह्मचर्य-व्रत धारण करणें म्हणजे काय? विघसान्नभक्षण म्हणजे काय व अतिथिपूजनाचें व्रत तें कसलें, हें सर्व तूं मला सांग.

भीष्म—सकाळीं एक वेळ व संध्याकाळीं एक वेळ याच्या खेरीज मध्यें अन्न भक्षण न करणारा सदैव उपवासी होय. स्वस्त्रीच्या ठिकाणीं सुद्धां ऋतुकालींच गमन करणारा पुरुष नित्य ब्रह्मचारी होय. अशा माणसानें नेहमीं सत्य भाषण करावें. नेहमीं ज्ञाननिष्ठ असावें. वृथा मांसभक्षण न करणें म्हणजेच मांसाशन न करणें होय. सदा दानरत रहाणें हेंच पावित्र्य, दिवसा झोंप न घेणें म्हणजेच सदा जागरण करणें होय. घरचे नोकरचाकर व अतिथि यांचें भोजन झाल्यावर जो भोजन करतो तो अमृतभक्षण करतो. यालाच अमृतभोजन म्हणतात. हे युधिष्ठिरा, अतिथि वगैरेंचें भोजन झाल्यावांचून जो स्वतः भोजन करीत नाहीं, त्याचें भोजन हेंच अभोजन होय. या अभोजनानेंच तो स्वर्गलोक जिंकतो. देवता, पितर, भृत्य व अतिथि यांना देऊन उरलेलें खाणारा तो विघसाशी होय. असें सर्वांना देऊन उरलेलें जें अन्न त्याला विघसान्न अशी संज्ञा आहे. अशा प्रकारच्या लोकांना चिरकाल चांगल्या लोकीं वास करावयास मिळतो. त्यांच्या घरीं ब्रह्मदेव व अप्सरोगणांसहवर्तमान देव येऊन राहतात. देवता व पितृदैवत यांना देऊन उरलेलें अन्न जे भक्षण करतात, ते आपल्या पुत्रपौत्रांसहवर्तमान इहलोकीं सुखानें नांदतात व शेवटीं त्यांना उत्तम प्रकारची गति प्राप्त होते. १२. ३. २२१.

अध्याय २२२ वा.

[१ कर्मकर्तृत्वाविषयीं इंद्र-प्रल्हादसंवाद

(१) युधिष्ठिर—हे भरतश्रेष्ठा, या जगांत मनुष्यप्राणी जें जें शु[redacted] मिळवितो, त्या त्या कर्माचा तो कर्ता असतो कीं नाहीं, हा मला संशय आहे; तरी हे पितामहा, याविषयींचें सत्य तत्त्व सांगून माझा संशय तूं नाहींसा करावा, ही माझी इच्छा आहे.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, याविषयींचा एक इंद्र-प्रल्हाद यांचा संवाद इतिहासकार सांगत असतात. कोणत्याहि गोष्टीची आसक्ति न धरणारा, सर्व पापमल ज्याचा धुतला गेला आहे असा, सत्कुलांत जन्म घेतलेला, बहुश्रुत, निंदा व स्तुति दोन्ही ज्याला सारखीं, जितेंद्रिय, एकान्तस्थलीं वास करणारा, चराचर विश्वाचें उपादानकारण जो परमात्मा, त्याचें यथार्थ ज्ञान असणारा, अप्रिय गोष्टींनीं न रागावणारा किंवा प्रिय गोष्टींमुळें हर्ष न मानणारा, सोन्याचा गोळा किंवा मातीचें ढेंकूळ यांना सारखेंच लेखणारा, सच्चिदानंदरूप परमेश्वराचें ज्ञान मिळविण्याच्या बाबतींत धीरवृत्ति धारण करणारा, त्याबद्दल ज्याच्या बुद्धीचा ठाम निश्चय झाला आहे असा, परावर परमेश्वराचें ज्ञान ज्याला आहे, भूतमात्रांचें ज्ञान ज्याला आहे, जो सर्वांना सारख्याच दृष्टीनें पहातो, असा जितेंद्रिय प्रल्हाद एकदां एकांतांत बसला असतांना त्याच्या बुद्धीचा ठाव घेण्याच्या उद्देशानें इंद्र त्याजकडे जाऊन त्याला म्हणाला—

"हे प्रल्हादा, या जगांत प्राणी ज्या गुणांनीं लोकांत मान्यता पावतो, ते सर्व निश्चल स्वरूपाचे गुण तुझ्या ठिकाणीं आहेत असें मला दिसतें. लहान मुलांच्या प्रमाणें तुझ्या बुद्धींत पक्षपात नाहीं. तुला आत्मज्ञान झाल्यासारखें दिसतें. तेव्हां या आत्मज्ञानाचें साधन कोणतें तें मला सांग. हे राजा, तूं शत्रूच्या पाशांनीं बद्ध झालेला आहेस, स्थानभ्रष्ट झाला आहेस, शत्रूंच्या पूर्णपणें तावडींत सांपडला आहेस, तुझी संपत्ति नष्ट झालेली आहे, तुझें वैभव तुला सोडून गेलें आहे. अशा स्थितींत तुला वास्तविक शोक व्हावा. पण तो होत नाहीं, याचें कारण काय ? तुला झालेलें आत्मज्ञान कीं तुझें असामान्य धैर्य ? हे प्रल्हादा, स्वतःची शोचनीय अवस्था पाहूनहि तूं सुखरूप आहेस हें कसें ?"

अशा प्रकारें इंद्रानें प्रल्हादाच्या विचारांना चालना देतांच तो धीरवृत्तीचा व परमेश्वरस्वरूपाविषयीं ज्याच्या बुद्धीचा ठाम निश्चय झाला आहे, असा प्रल्हाद आपल्याला माहीत असलेलें ज्ञान इंद्राला सांगण्याच्या उद्देशानें गोड वाणीनें म्हणालाः—

"भूतांची उत्पत्ति व प्रलय यांचें ज्ञान ज्याला यथार्थ रीतीनें झालें नाहीं त्याला अज्ञान बाधतें व या गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान ज्याला आहे, त्याला अज्ञानाची बाधा कधींच होत नाहीं. सर्व भूतें स्वभावानेंच उत्पन्न होतात व स्वभावानेंच लयास जातात. वांसरूं जन्माला येण्याच्या पूर्वींच ज्याप्रमाणें गाईच्या रक्तमय

कांसेंत दूध आपोआप निर्माण होतें, त्याप्रमाणें सर्व भूतें प्रकृतीपासून निर्माण होतात. अपत्यवात्सल्यादि धर्म गाईच्या ठिकाणीं वांसराच्या जन्मापूर्वी नसतातच व म्हणूनच, वांसराच्या जन्माआधीं उत्पन्न होणाऱ्या दुधाचें ते कारण होऊं शकत नाहींत. तसेंच भूतोत्पत्तीचें व प्रलयाचें आहे. याप्रमाणें भूतांचें सृजन किंवा प्रलय हीं दोन्ही प्रकृतीच्या आधीन आहेत. मनुष्याला त्यांत कांहीं करतां येत नाहीं, असें ठरल्यानंतर पुरुषार्थाला अवकाशच रहात नाहीं. पुरुषार्थ याप्रमाणें निरवकाश झाला म्हणजे साहजिकच 'मनुष्य कर्ता' या भाषेला जागाच उरत नाहीं. अर्थात् आपण जी गोष्ट स्वतः करीत नाहीं, त्याचा अभिमान बाळगण्याचेंहि त्याला कारण नाहीं. शुभ किंवा अशुभ कर्मांचे कर्ते आपण आहोंत, अशी ज्याची भावना झाली, त्याच्या बुद्धींत दोष आहे, परतत्त्वाचा स्पर्श तिला झालेला नाहीं, असें मी समजतों.

हे इंद्रा, आत्मा जर कर्ता असेल तर आत्मकल्याणाच्या इच्छेनें त्यानें आरंभिलेलीं सर्व कार्यें सफलच व्हावयास पाहिजेत. त्याचा पराभव होतांच कामा नये. परंतु सुखासाठीं प्रयत्नपूर्वक झटणाऱ्या माणसांना पुष्कळदां अनिष्ट गोष्टी टाळतां येत नाहींत व इष्टफलप्राप्ति त्यांना होत नाहीं. तेव्हां, पुरुषार्थ या शब्दाला अर्थच रहात नाहीं. प्रत्येक वस्तूची उत्पत्ति व लय हीं स्वभावानुसार प्रकृतीच्या तंत्रानें होतात. दुसऱ्या कित्येकांना अनिष्टाची प्राप्ति न मागतां होते--म्हणजे संकटें त्याच्या मागें हात धुवून लागतात--व इष्ट गोष्टी त्याच्यापासून दूर पळतात. मनुष्यप्रयत्नाच्या अभावींहि अशा गोष्टी प्रकृतिधर्मानुसार घडतांना आपण पहातों. कित्येक वेळां रूपवान् व बुद्धिमान् माणसें विरूप व मूर्ख माणसांपासून द्रव्यलाभाची इच्छा धरितात. तेव्हां सुखदुःखादि फलें प्राप्त करून देणारीं कर्में यदृच्छया प्रकृतिधर्मानुसार स्वभावतःच घडतात, असें म्हणणें भाग येतें. मग यांत कोणीं कशाचा व कां अभिमान धरावा? या सर्व गोष्टी स्वभावानुसार घडतात असेंच हे इंद्रा, माझें निश्चित मत आहे. माझ्या मतें मोक्ष किंवा आत्मज्ञान हींहि प्रकृतिधर्मानें होतात, अन्य मार्गानें होत नाहींत. इहलोकामध्यें शुभाशुभ फलयोग त्या त्या प्रकारच्या कर्मांनीं मिळतात असें समजतात. कर्मांचा विषय--त्यांचें विशिष्ट कार्य--कोणतें तें मी तुला सांगतों. तें ऐक.

ज्याप्रमाणें कावळा भात खाऊं लागला म्हणजे कावकाव शब्द करून विशिष्ट ठिकाणीं अन्न असल्याचें दुसऱ्यांना सुचवीत असतो, त्याप्रमाणें कर्में हीं स्वभावाचीं--प्रकृतिधर्माचीं--द्योतक आहेत. कावळ्याचें ओरडणें हें अन्नाच्या

अस्तित्वाचें जसें सूचक, तसेंच कर्मांचें अस्तित्व हें प्रकृतिधर्मांच्या व्यापारांचें द्योतक होय. ज्याला विकारात्मक जगाचेंच तेवढें ज्ञान असतें व याच्या पलीकडील मूलप्रकृतीची ज्याला ओळख पटलेली नाहीं, त्याला अज्ञानाची बाधा होते. हें ज्ञान ज्या पुरुषाला झालें त्याला अज्ञानाचा बंध जाचूं शकत नाहीं. सर्व भूतें हीं स्वभावापासूनच निर्माण झालीं आहेत, असें निश्चयात्मक ज्ञान ज्याच्या बुद्धीला झालें त्याला दर्प किंवा अभिमान काय करूं शकणार ?

हे इंद्रा, धर्मविधींचें ज्ञान मला आहे व सर्व भूतें अनित्य आहेत, याचेंहि ज्ञान मला आहे. हें सर्व अन्तवत्, नश्वर आहे, म्हणूनच याच्याबद्दल मी शोक करीत नाहीं. माझ्या ठिकाणीं ममत्वबुद्धि नाहीं, मला कर्तृत्वाभिमान नाहीं, मला वासना किंवा आशा नाहीं, मी सर्व बंधांपासून मुक्त आहें, आत्मसंतुष्ट व दुःखविमुक्त असा आहें. मला भूतांच्या उत्पत्तीचें व नाशाचें ज्ञान आहे. मी स्थितप्रज्ञ आहें, जितेंद्रिय आहें, माझ्या वासना व आकांक्षा मेलेल्या आहेत. म्हणून हे इंद्रा, ह्या लोकांची अव्यय स्थिति पाहून मला आयास होत नाहींत. मूलप्रकृति किंवा तिजपासून उत्पन्न झालेलें विकारात्मक जग यांबद्दल मला प्रमेहि नाहीं व द्वेषहि नाहीं. आज माझा द्वेष करणारा कोणी नाहीं, तसाच मला आपला म्हणणाराहि कोणी नाहीं. वर, खालीं, आजूबाजूला, म्हणजे स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तीन्ही लोकांत मला आतां कसलीच आशा उरली नाहीं. मला ज्ञेयाचा ध्यास नाहीं. विज्ञानाचाहि हव्यास नाहीं. हे इंद्रा, ज्ञानाच्या ठिकाणीं कर्म शिल्लकच रहात नाहीं.

इंद्र—हे प्रऱ्हादा, ज्याच्या योगानें हें ज्ञान मिळतें, ज्यामुळें या शांतीचा लाभ होतो, तो उपाय मला नीट रीतीनें सांग.

प्रऱ्हाद—सरळपणा, अप्रमत्तता, चित्ताची प्रसन्नता, जितेंद्रियत्व व वृद्ध माणसांची सेवा यांच्यामुळें मनुष्याला महत्पदप्राप्ति होते. देवेंद्रा, प्रज्ञा स्वभावधर्मानें मिळते, शांतिलाभहि त्याच्यापासूनच होतो. ज्या ज्या गोष्टी या जनांत तुला दिसतात, त्या सर्व स्वभावधर्मानेंच होतात.

अशा प्रकारचें त्या दैत्येंद्राचें भाषण ऐकून इंद्र अत्यंत आश्चर्यचकित झाला. व त्यानें परम प्रेमानें त्या दैत्येंद्राच्या वाक्यांचा आदर केला. त्रैलोक्याधिपति इंद्रानें मग दैत्येंद्र प्रऱ्हादाची पूजा केली व त्याचा निरोप घेऊन तो आपल्या निवासस्थानीं गेला. १२. ३. २२२.

अध्याय २२३ वा.

[१ इंद्र व बलि यांचा संवाद.]

१) **युधिष्ठिर**—पितामहा, कोणत्या बुद्धीच्या योगेंकरून राजा कालदंडानें चिरडून जाऊन विपद्ग्रस्त होतो व राज्यभ्रष्ट होऊन पृथ्वीवर इतस्ततः भटकत फिरतो, त्याचें कारण मला सांग.

भीष्म—याविषयीं इंद्र आणि विरोचनपुत्र बलि यांमधील संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगितला जात असतो, तो असा आहे—

पूर्वी सर्व असुरांना जिंकून इंद्र ब्रह्मदेवाकडे गेला आणि नमस्कार करून व हात जोडून बलीविषयीं त्याजकडे चौकशी करूं लागला. तो म्हणाला, 'हे ब्रह्मन्, जो बलि दान देऊं लागला असतां ज्याच्या संपत्तीला कधींच खळ पडत नाहीं, तो बलि मला आज कोठेंच सांपडत नाहीं. तरी तो कोठें आहे, तें मला सांग. तो वायु आहे, किंवा वरुण आहे काय? रवि किंवा चंद्र आहे काय? किंवा तो जल आहे काय? अस्ताला जाणारा आणि उदय पावून सर्व दिशा प्रकाशित करणारा तो बलिच आहे काय? जो निरलसपणें यथाकाल वृष्टि करून पाणी देतो, तो बलि आहे काय? तो बलि मला कोठें दिसत नाहीं, तरी हे ब्रह्मन्, तो कोठें आहे, तें तूं मला सांग.'

ब्रह्मदेव—हे इंद्रा, बलीसंबंधीं तूं मला जें विचारीत आहेस, तें ठीक नव्हे. परंतु कोणी प्रश्न केला असतां त्याला खोटें सांगणें हें योग्य नाहीं, असें असल्यावरून मी तुला आतां तो कोठें आहे, तें सांगतों. हे शचीपते, तो एखाद्या ओसाड गृहामध्यें उंट, गाई, अश्व किंवा गर्दभ यांपैकीं कोणत्या तरी श्रेष्ठ स्वरूपांत पडून राहिला असला पाहिजे.

इंद्र—हे ब्रह्मन्, त्या निर्जन गृहामध्यें माझी बलीशीं गांठ पडली असतां मीं त्याचा वध करावा किंवा करूं नये तें सांग!

ब्रह्मदेव—इंद्रा, बलीचा वध करूं नको! तो वधाला योग्य नाहीं. हे वासवा, तुला वाटेल त्याप्रकारें तूं त्याला नीतिविषयक प्रश्न विचार.

भीष्म—याप्रमाणें भगवान् ब्रह्मदेवानें सांगितल्यावर श्रीमान् इंद्रानें ऐरावतावर आरोहण केलें आणि बलीचा शोध करीत पृथ्वीवर फिरूं लागला. तेव्हां फिरतां फिरतां ब्रह्मदेवाच्या सांगण्याप्रमाणें एका निर्जन गृहामध्यें तो गर्दभरूपानें त्याच्या दृष्टीस पडला.

इंद्र—हे दानवा, तूं गर्दभयोनीमध्यें जन्म घेऊन कोंडा खात राहिला आहेस. तूं ह्या निकृष्ट योनीमध्यें जन्म घेतला आहेस, ह्याबद्दल तुला वाईट वाटतें काय? तूं सर्व संपत्तीला मुकला आहेस! तुझे सर्व मित्र तुला नाहींतसे झाले आहेत. तुझें सामर्थ्य आणि पराक्रम हींहि तुला सोडून गेलीं आहेत. तूं आतां शत्रूच्या स्वाधीन झाला आहेस. आजचें तुझें स्वरूप पूर्वी कोणाच्याहि पाहण्यांत आलेलें नाहीं. हजारों वाहनांतून फिरणारा तूं पूर्वी आपल्या ज्ञातिबांधवांसह आम्हांला ताप देत असस, त्यावेळीं तूं आम्हांला अगदीं तुच्छ समजत होतास. दैत्य तुझ्या आज्ञेंत राहून तुझ्या मुखाकडे दृष्टि लावून राहिलेले असत. तुझ्या वैभवकालीं भूमि नांगरल्यावांचून धान्य देत असे. त्या तुजवर आज असा प्रसंग आला असून त्याबद्दल तुला दुःख होत आहे किंवा नाहीं? जेव्हां तूं समुद्राच्या पूर्वतीरावर बसून ज्ञातिजनांमध्यें आपली संपत्ति वांटून देत होतास, त्यावेळीं तुझ्या मनाची स्थिति कशा प्रकारची होती? तूं पूर्वी आपल्या वैभवांत असतां तुजपुढें सुवर्णासमान शोभणाऱ्या हजारों देवस्त्रिया नृत्य करीत असत आणि तूंहि त्यांच्यांशीं विहार करीत असस. हे दानवेश्वरा, त्यावेळीं तुझ्या मनाची स्थिति कशा प्रकारची होती? त्यावेळीं तुझें छत्र रत्नविभूषित होतें. तेव्हां सहा हजार गंधर्वांचीं सात मंडळें तुजपुढें नृत्य करीत असत. तूं यज्ञ करीत असतां एक मोठा सुवर्णस्तंभ उभारिला होतास. त्यावेळीं ब्राह्मणांला तूं लक्षावधि गाई दिल्यास. त्रेसष्ट अंगुलें लांब यष्टी फेंकीत जाऊन (शम्याक्षेपविधीनें) ती जेथें पडेल, तेथें यज्ञ करीत तूं सर्व पृथ्वी फिरलास, त्यावेळीं तुझ्या मनाची स्थिति कशा प्रकारची होती? हे असुराधिपा, आज तुझी ती सोन्याची झारी, तें छत्र, चवऱ्या आणि ब्रह्मदेवानें दिलेली माला ह्यांपैकीं मला कांहींच दिसत नाहीं हें कसें?

बलि—इंद्रा, तुला ती माझी झारी, छत्र, चवऱ्या आणि ब्रह्मदेवानें दिलेली माळहि दिसत नाहीं. मी तीं सर्व रत्नें गुहेमध्यें—मूल प्रकृतीमध्यें—छपवून ठेविलीं आहेत. जेव्हां मला अनुकूल काल येईल, तेव्हां तीं सर्व तुझ्या दृष्टीस पडतील. मी अशा निकृष्ट दशेंत पडलों आहें आणि तूं ऐश्वर्ययुक्त आहेस. तेव्हां तूं मला हिणविणें हें तुझ्या कीर्तीला आणि कुलाला शोभणारें नाहीं. जे आत्मज्ञान प्राप्त होऊन समाधानवृत्तीनें राहणारे, क्षमाशील, सत्पुरुष आणि विद्वान् आहेत, त्यांजवर संकटप्रसंग आला तरी ते कधीं कष्टी होत नाहींत आणि वैभवकालींहि ते कधीं आनंदित होत नाहींत. हे इंद्रा, तूं

सामान्य मनुष्याप्रमाणें व्यर्थ फुशारकी मारीत आहेस. जेव्हां तुला माझ्या-सारखी स्थिति प्राप्त होईल, तेव्हां तूं अशा प्रकारचें भाषण कधींहि करणार नाहींस. १२. ३. २२३.

अध्याय २२४ वा.

[१ इंद्र व बलि यांचा संवाद–कालाचें अतर्क्य सामर्थ्य.]

(१) भीष्म—हे भारता, तें भाषण ऐकून ज्याप्रमाणें सर्प फूत्कार टाकितो, त्याप्रमाणें सुस्कारे टाकणाऱ्या त्या बलीचें उत्कृष्ट भाषण ऐकण्याच्या इच्छेनें हंसतहंसत इंद्र पुनः त्याला बोलला.

इंद्र—हे बले, तूं पूर्वीं आपल्या ज्ञातिजनांसह हजारों गाड्याघोड्यांसह सर्व लोकांना ताप देत पृथ्वीवर फिरलास. तेव्हां तुला आमची कल्पनाहि नव्हती. परंतु आतां हे बले, तुला अशा प्रकारची निकृष्ट स्थिति आली आहे, हें पाहून तुझ्या इष्टमित्रांनीं तुझा त्याग केला आहे, त्यामुळें तुला दुःख होत नाहीं का? बले, पूर्वीं, सर्व लोक तुझ्या स्वाधीन असून तूं मोठा आनंदी दिसत असस; परंतु आज तुला अशी दीनवाणी स्थिति प्राप्त झाली असून तिजमुळें तुला शोक होत नाहीं काय ?

बलि—इंद्रा, कालपर्यायाला अनुसरून ह्या सर्व गोष्टी अशाश्वत आहेत, असें मला वाटतें. म्हणून त्याबद्दल मला दुःख वाटत नाहीं. जें हें सर्व आहे, त्याला नाश आहे. हे देवाधिपते, प्राण्यांचे देह आहेत, ते सर्व नाशवंत आहेत. म्हणून माझ्या ह्या स्थितीबद्दल–गर्दभदेहाबद्दल–मला वाईट वाटत नाहीं. हें मला प्राप्त झालेलें गर्दभत्वहि माझ्या अपराधाचें फळ नसून तें केवळ कालगतीनेंच प्राप्त झालेलें आहे. इंद्रा, जीवित आणि शरीर ह्या दोहोंची उत्पत्ति स्वभावतःच एकत्र होते, त्यांची वृद्धि एकत्र होते आणि त्यांचा नाशहि तसाच एकत्र होतो. हें माझें अंग मला कालगतीनेंच मिळालें आहे हें समजत असल्यामुळें मला व्यथा पावण्याचें काय कारण आहे ? इंद्रा, जलप्रवाहाचा अंत जसा समुद्रांत होतो, तसा प्राण्यांचा शेवटहि मरणांतच होत असतो. ही गोष्ट ज्यांना बरोबर समजत नाहीं, तेच मोह पावतात. रजोगुणानें व अज्ञानानें मोहित होऊन ज्यांना हें समजत नाहीं, ते संकटांत पडून दुःख पावतात आणि

त्यांची बुद्धिहि नष्ट होते. ज्ञानप्राप्तीनें मनुष्याच्या सर्व पातकांचा नाश होतो. मनुष्य पापरहित झाला असतां सत्त्वगुणाचा उदय होतो आणि तो एकदां सत्त्वनिष्ठ झाला म्हणजे त्याची वृत्ति सर्वदा आनंदित असते. ह्या सत्त्वगुणाला जे लोक मुकले असतात, त्यांना वारंवार जन्म घ्यावा लागत असतो व कामक्रोधादिकांच्या तडाक्यांत सांपडून ते क्लेश पावतात.

इंद्रा अर्थसिद्धि, संकट, जीवित, मरण आणि सुखदुःखात्मक फलें यांचा द्वेष मी करीत नाहीं किंवा त्यांची इच्छाहि करीत नाहीं. जो मनुष्य दुसऱ्या कोणाचा वध करितो, त्याचा वध कालानें केलेला असतो व तो स्वतःहि मेलेला असतो. कोणाचा वध झाला व कोणीं वध केला हें त्या दोघांनाहि कळत नसतें. जो मारितो किंवा जिंकितो अशी आपण कल्पना करितों, तो कांहीं त्या कृत्याचा कर्ता नसतो. त्याचा कर्ता निराळाच असतो. ह्या जगताची उत्पत्ति आणि नाश तरी कोण करितो ? त्या गोष्टी मनुष्याच्या हातून घडत नसून त्यांचा कर्ता कोणी निराळाच असतो. त्यांचा जो कर्ता तोच पृथ्वी, आप्, तेज, वायु आणि आकाश ह्या पंचमहाभूतांचें उत्पत्ति-स्थान आहे. मग तेथें शोक तो कशाबद्दल करायाचा ? मनुष्य मोठा विद्वान् असो किंवा अल्पज्ञ असो, तो मोठा बलवान् असो किंवा अत्यंत दुर्बल असो, तो सुंदर असो अथवा कुरूप असो, तो भाग्यवान् असो अथवा अभागी असो, त्याला सर्वदा गंभीर काळ आपल्या तेजानें खेंचीत असतो. याप्रमाणें भूतमात्र कालाच्या अधीन झालें आहे, ह्याचें जर मला ज्ञान आहे, मग दुःख कशाबद्दल करावयाचें ?

कालानें पूर्वीच दग्ध करून टाकलेल्या पदार्थाला अग्नि दहन करितो किंवा आधींच कालहत झालेल्या मनुष्याचा वध मनुष्य करितो. ज्याचा नाश मनुष्य करूं इच्छितो, तो कालाकडून पूर्वीच झालेला असतो. मनुष्याला जेवढें म्हणून मिळावयाचें असतें तेवढेंच मिळतें. कालसमुद्र मोठा अफाट असून त्यामध्यें नांवाला एकहि बेट नाहीं, तसेंच अलीकडील तीर व पलीकडीलहि तीर नाहीं. पापपुण्यांपलीकडील जो हा कालविधाता त्याचें पुष्कळ विचार करूनहि मला ज्ञान होत नाहीं. माझ्या दृष्टीसमोर कालाकडून जर प्राण्यांचा नाश झाला नसता, तर हे शचीपते, मला मोठा हर्ष, गर्व आणि क्रोध हे विकार उत्पन्न झाले असते. मी गर्दभरूप धारण करून निर्जन गृहामध्यें गवताचा

कोंडा खात पडलों आहें, हें पाहून तूं माझी अवहेलना करीत आहेस. मला जर वाटेल तसें रूप धारण करण्याचें सामर्थ्य असतें तर मी वेगवेगळीं भयंकर रूपें धारण करून तुला इतकें भिवविलें असतें कीं, तीं पाहून तूं पळूनच गेला असतास! कालच सर्व कांहीं देतो व तोच सर्व घेत असतो! कालानेंच सर्व कांहीं केलें आहे. इंद्रा, तूं पौरुषाचा गर्व वाहूं नकोस!

हे पुरंदरा, पूर्वी मी क्रुद्ध झालों असतां सर्व जगत् अगदीं त्रस्त होऊन जात असे. या लोकांचा सनातन धर्म मला कळत आहे, अर्थात् त्यांची वृद्धि आणि नाश ह्या गोष्टी सतत चालू आहेत, हें मी जाणतों. हे इंद्रा, तूं सुद्धां या गोष्टीचा नीट विचार कर. आश्चर्यचकित होऊं नकोस! ऐश्वर्य आणि पराक्रम ह्या गोष्टी कोणाच्या ताब्यांतील नाहींत. तुझें चित्त आज देखील पूर्वीप्रमाणेंच अज्ञानावस्थेंत आहे. म्हणून हे इंद्रा, तूं विचार कर आणि तत्त्वज्ञानविचार लक्ष्यांत आण! इंद्रा, देव, मनुष्य, पितर, गंधर्व, सर्प आणि राक्षस हे सर्व माझ्या आधीन होते, हें तुला ठाऊकच आहे. मात्सर्यबुद्धीनें ग्रस्त झालेले लोकहि 'ज्या दिशेला विरोचनपुत्र बलीचा वास आहे, त्या दिशेला नमस्कार असो,' असें म्हणून मला शरण येत असत. परंतु हे शचीपते, तें माझें स्वरूप आतां नष्ट झालें आहे आणि त्याबद्दल मला वाईटहि वाटत नाहीं. माझी निश्चित बुद्धि झाली आहे कीं मी आतां विधात्याच्या स्वाधीन आहें. एखादा मनुष्य थोर कुलामध्यें झालेला असतो, तो अति सुंदर असतो, प्रतापी असतो, तथापि त्याला आपल्या परिवारासह दुःखांत दिवस काढावे लागतात. तसाच एखादा दुराचारी, दुष्कुलीन, मूर्ख असूनहि तो सपरिवार सुखानें नांदत असतो. याचें कारण एक भवितव्यताच होय. एखादी सुलक्षणा, सुंदर स्त्री निकृष्ट स्थितींत असते, तर दुसरी एखादी कुरूप व कुलक्षणा वैभवस्थितींत असल्याचें दृष्टीस पडतें, याचें कारण भवितव्यतेवांचून दुसरें काय बरें असावें?

शक्रा, तूं अशा स्थितींत आहेस, हें कांहीं तुझ्या कृत्यामुळें नव्हे किंवा माझी ही स्थिति माझ्या कर्मांचें फल नव्हे. वैभव किंवा निकृष्ट स्थिति मनुष्याला प्राप्त होते, ती केवळ कालक्रमानेंच होय. तूं देवांचा राजा आहेस, श्रीमंत आहेस, कांतिमान् आहेस आणि माझ्यापुढें गर्जना करीत आहेस. परंतु जर माझा काळ सांप्रत आहे तसा नसता, तर मी एका मुष्टीनेंच तुला

वज्रासह चीत करून पाडलें असतें. परंतु हा माझा पराक्रमकाल नसून शांतिकाल आहे. सर्वांची स्थापना काल करीत असतो आणि त्यांचा शेवटहि कालच लावितो. सर्व दानव माझें पूजन करीत होते. मीहि असाच तुझ्या सारखा गर्जना करून सर्वांना ताप देत असें. त्या कालानें जर मला गांठून अशी माझी स्थिति आज केली आहे, तर तो ज्याला गांठणार नाहीं, असा कोण आह ? हे देवाधिपते, सर्व महात्म्या द्वादश आदित्यांचें तेज प्रथमतः माझ्याच हातांत असे. मीच जलाचें धारण करीत असें व वृष्टिहि हे वासना, माझ्याच हातून होत असे. तीनहि लोकांना मीच प्रकाश व ऊन देत असें, सर्वांचें संरक्षण आणि नाश मीच करीत असें. इच्छेला येईल, त्याला मी देत असें व वाटेल त्याजकडून मी द्रव्य घेत असें. मी सर्वांना नियंत्रणांत ठेवीत असें व त्यांचें पारिपत्यहि करीत असें. कारण मी त्यांचा स्वामी होतों.

हे अमराधिपा, कालसैन्यानें मला घेरून टाकिल्यामुळें तें माझ प्रभुत्व आज नष्ट झालें आहे. हे शचीपते, मी कर्ता नाहीं, तूं नाहींस किंवा दुसरा कोणीहि नाहीं. केवळ काळगतीनेंच हें सर्व चाललें आहे. मास आणि अर्धमास हें या कालाचें निवासस्थान असून अहोरात्र हें त्यावरील आच्छादन आहे. ऋतु हीं त्याचीं द्वारें असून वर्ष हें त्याचें मुख आहे. असा हा काळ ब्रह्मस्वरूपी आहे व तो उपास्य आहे असें कांहीं लोकांचें मत आहे; परंतु ब्रह्मोपासनेला आवश्यक असे पांच अन्नमयादि कोश असल्याचें श्रुति सांगते. अफाट महासागरांतील पाण्याप्रमाणें ब्रह्म हें अत्यंत खोल असून दुर्गम आहे. ब्रह्माला आदि व अंत नसून तें विनाशी व अविनाशीहि आहे. तें ब्रह्म जरी निर्गुण आहे तरी जड पदार्थांशीं त्याचा संबंध जडल्यामुळें तें सगुण आहे असें अज्ञलोक समजतात. जे तत्त्ववेत्ते आहेत ते मात्र त्याला निरुपाधिक आहे असें मानितात. प्रत्येक प्राण्याची गति हा कालच असल्यामुळें शेवटीं त्यावांचून त्याला गत्यंतर नाहीं. प्राणी कोणत्याहि स्थितींत असला, तरी तो त्याच्या जवळच आहे. सर्व इंद्रियें त्याला पाहूं शकत नाहींत. त्याला कोणी अग्नि म्हणतात, कोणी प्रजापति म्हणतात, कोणी ऋतु, कोणी महिने, कोणी पंधरवडे, कोणी दिवस, कोणी क्षण, कोणी पूर्वाह्ण, तर कोणी अपराह्ण, अशाप्रकारें निरनिराळया नांवांनीं ओळखतात.

असें जरी ह्याला अनेक नांवांनीं अनेक जाणतात, तरी वस्तुतः तो एकच आहे आणि तो काळ होय. इंद्रा, तुजसारखे अनेक बलसंपन्न व वीर्यसंपन्न

लोक आजवर होऊन गेले आहेत. व तुझी सुद्धां वळ आली असतां तो संहार करील. 'ही शाश्वत लक्ष्मी माझ्या ठिकाणींच आतां रहाणार,' असें जें तुला वाटत आहे, तें खोटें आहे. म्हणून इंद्रा, तूं मदोन्मत्त होऊं नकोस. कालाचें आक्रमण कोणालाहि करतां येणें शक्य नाहीं. हे इंद्रा, ही लक्ष्मी एकेच ठिकाणीं कायम रहाणारी नसून तुझ्यापेक्षांहि श्रेष्ठ इंद्राकडे—माझ्याकडेहि होती. परंतु माझा त्याग करून ती तुजकडे गेली. तुझ्याकडून ती लवकरच दुसऱ्या ठिकाणीं जाईल. तेव्हां इंद्रा, ह्या सर्व गोष्टींचा शांतपणें विचार कर. १२. ३. २२४.

अध्याय २२५ वा.

[१ इंद्र-लक्ष्मीसंवादाच्या रूपानें लक्ष्मीच्या चांचल्याचें वर्णन.]

(१) **भीष्म**—हे युधिष्ठिरा, त्या महात्म्या बलिराजाच्या शरीरांतून प्रत्यक्ष दृश्य स्वरूप धारण करून बाहेर पडलेली तेजस्वी लक्ष्मी इंद्राच्या दृष्टीस पडली. स्वतःच्या तेजानें तळपणाऱ्या त्या लक्ष्मीला पाहून भगवान् पाकशासन इंद्र आश्चर्यचकित झाला व बळीला म्हणाला—

इंद्र—हे बलिराजा, अत्यंत सुंदर, स्वतःच्या तेजानें तळपणारी, सुंदर वेणी घातलेली, बाहुभूषणें धारण करणारी, अशी ही कोण स्त्री तुझ्या शरीरांतून बाहेर निघून येथें उभी आहे ?

बलि—हे वासवा, ही स्त्री राक्षसी आहे, देवस्त्री आहे कीं मनुष्यस्त्री आहे, याचा मला कांहींच अंदाज करतां येत नाहीं. ही कोण, हें तुला पाहिजे असेल तर तिलाच विचार, अगर नको विचारूं. तुला हवें तें कर !

इंद्र—हे शुचिस्मिते, बलीलाहि अज्ञात असलेली अत्यंत सुंदर केशकलाप धारण करणारी अशी याच्या शरीरांतून बाहेर पडणारी तूं कोण ? मला तुझें नांव सांग. हे सुंदरि, स्वतःच्या तेजानें तळपणारी व या दैत्यवराला टाकून माझ्या शेजारीं उभी राहणारी अशी तूं कोण तें मी तुला विचारीत आहें, तें तूं मला कथन कर.

लक्ष्मी—माझ्या स्वरूपाचें ज्ञान विरोचनाला झालें नाहीं. विरोचनपुत्र बलि हाहि माझें स्वरूप यथार्थ रीतीनें जाणूं शकत नाहीं. माझें सान्निध्य फारच थोड्या लोकांना पचतें, म्हणून मला 'दुःसहा' म्हणतात. तसेंच मला

'विधित्सा' हि म्हणतात. हे वासवा, मला भूति, लक्ष्मी, श्री, अशींहि नांवें आहेत. हे इंद्रा, तूं माझें स्वरूप पूर्णपणें ओळखलें नाहींस; तसेंच, सर्व देवांपैकीं कोणालाच माझें स्वरूप समजलें नाहीं.

इंद्र—तूं या प्रबल बलीच्या संनिध चिरकाल राहिलीस. असें असतांना हे दुःसहे, तूं जो याचा त्याग केलास, तो माझ्यासाठीं कीं या बलीच्या कांहीं कृत्यामुळें, तें मला सांग.

लक्ष्मी—धाता असो, वा विधाता असो, मला कोणीच निर्माण करूं शकत नाहीं. हे शक्रा, माझी प्राप्ति कालाच्या क्रमानेंच होणारी आहे. त्याचा तूं अवमान करूं नको.

इंद्र—हे शिखंडिनि, तूं बलीचा त्याग कसा व कशासाठीं केलास? व काय केलें म्हणजे तूं माझा त्याग करणार नाहींस, तें मला सांग.

लक्ष्मी—सत्य, दान, व्रत, तप, पराक्रम व धर्म यांच्या ठिकाणीं माझें वास्तव्य असतें. बलिराजा हा या गोष्टींपासून पराङ्मुख झालेला होता. तो पूर्वी यज्ञशील होता खरा; पण, पुढें पुढें 'माझेंच यजन करीत जा' असें या कालवश झालेल्या मूढात्म्यानें लोकांना सांगितलें. म्हणून हे इंद्रा, या बलीला सोडून मी तुजकडे आलें. तेव्हां, प्रमत्त न होतां, तपश्चर्या आणि वीर्यबल यांच्या आधारावर तुला माझें रक्षण केलें पाहिजे.

इंद्र—हे कमलनिवासिनि, देव, मनुष्य किंवा जगतांतील इतर सर्व प्राणी यांपैकीं कोणीहि तुला सहन करूं शकणार नाहीं.

लक्ष्मी—देव, गंधर्व, असुर किंवा राक्षस यांत एकटा मला सहन करूं शकेल—माझा सहवास ज्याला एकट्याला पचेल—असा कोणीहि नाहीं.

इंद्र—हे कल्याणकारिणि, मजजवळ तुझा निरंतर वास ज्यानें होईल असें सांगशील, तें कृत्य मी करीन. तें तुझें अमृतासारखें वाक्य ऐकावयाला मी उत्सुक आहें, बोल.

लक्ष्मी—हे देवेंद्रा, तुजजवळ माझा वास निरंतर कशानें होईल, तें सांगतें, ऐक. श्रुतीनें सांगितलेल्या पद्धतीप्रमाणें माझी चार ठिकाणीं वांटणी कर.

इंद्र—हे लक्ष्मि, तूं मजजवळून दूर जाऊं नयेस—कायमचा तुझा वास मज-जवळ असावा—यासाठीं, माझ्या शक्तीप्रमाणें मी तुला चार ठिकाणीं वांटून

ठेवतों. मनुष्यलोकांत 'धारिणी,' 'भूतभाविनी' या नांवांनीं संबोधिली जाणारी पृथ्वीच तुझ्या शक्तिसामर्थ्याचा चौथा हिस्सा धारण करण्यास लायक व समर्थ आहे, असें मला वाटतें.

लक्ष्मी—हा मीं आपल्या शक्तिसामर्थ्याचा चौथा हिस्सा भूमीवर ठेवला. हा येथें सुप्रतिष्ठित होवो. आतां, दुसरा चौथा हिस्सा कोठें ठेवावयाचा, त्याचें योग्य ठिकाण सांग.

इंद्र—मनुष्यांची सेवा करणारें प्रवाही रूपाचें असें हें आपद्रव्य तें तुझा चौथा हिस्सा घेवो. तो सहन करण्यास आपद्रव्य समर्थ आहे.

लक्ष्मी—हा मीं माझ्या शक्तिसामर्थ्याचा दुसरा चौथा हिस्सा जल-द्रव्यांत ठेवला. तेथें तो सुप्रतिष्ठित राहील. आतां, हे इंद्रा, तिसऱ्या हिश्शाला योग्य ठिकाण सांग.

इंद्र—वेद, यज्ञ व देव यांचा अधिवास ज्यांच्या ठिकाणीं आहे, असा अग्नि तुझ्या शक्तिसामर्थ्याचा तिसरा हिस्सा चांगल्या तऱ्हेनें धारण करील.

लक्ष्मी—माझ्या शक्तिसामर्थ्याचा तिसरा हिस्सा मी अग्नीच्या ठिकाणीं ठेवतें. तेथें तो सुप्रतिष्ठित होवो. आतां उरलेला चौथा हिस्सा कोठें ठेवूं, तें सांग.

इंद्र—या मनुष्यलोकांत जीं जीं ब्रह्मनिष्ठ व सत्यप्रिय माणसें आहेत, तीं तुझा चतुर्थ भाग सहन करोत. तो घेण्याला तीं पूर्ण समर्थ आहेत.

लक्ष्मी—हा मीं माझ्या सामर्थ्याचा उरलेला चतुर्थांश संतांच्या ठिकाणीं ठेवतें. माझे चार हिस्से अशा रीतीनें चार ठिकाणीं सुप्रतिष्ठित झाल्यानंतर तूं तेथून माझें सेवन कर.

इंद्र—याप्रमाणें भूतांच्या ठिकाणीं मीं तुला वांटून ठेविली आहे. येथें जो तुझा उपघात करील, तो माझ्या शासनास पात्र होईल, हें माझें वाक्य सर्वांनीं ऐकून ठेवावें.

यानंतर लक्ष्मीनें ज्याचा त्याग केला आहे, असा बलिराजा म्हणाला, 'ज्यावेळेस सूर्य पूर्व, पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या चारी दिशांना तळपत राहील, व ब्रह्मदेवाचा अर्धा दिवस पूर्ण झाल्यानें सूर्याचा अस्त होणेंच थांबेल, अशा कालांत पुनः देवदानवांचें युद्ध होईल व त्या युद्धांत मी, हे इंद्रा, तुला

जिंकीन. ज्या वेळेस सूर्य एके ठिकाणीं स्थित राहून तेथून सर्व लोकांना संतप्त करील, त्या वेळेस होणाऱ्या देवासुरांच्या युद्धांत, हे शतक्रतो, मी तुला जिंकीन.'

इंद्र—ब्रह्मदेवानें मला पूर्वींच 'तुला मारावयाचें नाहीं' असें सांगून ठेविलें आहे, म्हणून, हे बलिराजा, तुझ्या मस्तकावर मी वज्र टाकीत नाहीं. हे महादानवा, दैत्येंद्रा, तुझें कल्याण होवो. तुला इष्ट असल तिकडे तूं जा. सूर्य एके ठिकाणीं मध्यभागीं तळपत राहून भोंवतालचे प्रदेश एकाच वेळीं प्रतापित कधींच करणार नाहीं. कारण पूर्वीं ब्रह्मदेवानेंच त्याला तशी अटक घालून ठेविली आहे. सत्याचरणानें सर्व प्रजांना प्रकाशित करीत, सत्त्वाच्याच आधारावर हा सूर्य नित्य परिभ्रमण करीत असतो. याच्या परिभ्रमणाचे दक्षिणायण व उत्तरायण असे प्रत्येकीं सहा सहा महिन्यांचे दोन भाग आहेत व या मार्गानें हा सूर्य लोकांमध्यें शीत व उष्ण यांचा प्रसार करीत भ्रमण करीत असतो.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें इंद्राचें भाषण ऐकून तो दैत्यराज बलि दक्षिणदिशेला गेला व पुरंदर इंद्र उत्तरेकडे गेला. याप्रमाणें ज्यामध्यें अहंकाराचा लेशहि नाहीं, असें बलिराजाचें भाषण ऐकून इंद्रानें स्वर्गात आरोहण केलें. १२. ३. २२५.

अध्याय २२६ वा.

[१ लक्ष्मीनें त्याग केला असतांना शोक होतो कीं नाहीं, याबद्दल इंद्र—नमुचि-संवाद.]

(१) भीष्म—हे युधिष्ठिरा, याच मुद्यावर इंद्र व नमुचि यांचाहि संवाद झाल्याचें इतिहास सांगतो. तो संवाद मी तुला सांगतों, ऐक. सर्व भूतांच्या जन्ममरणाचें ज्ञान असणाऱ्या, सागराप्रमाणें अक्षोभ्य अशा, श्रीविहीन नमुचीकडे जाऊन इंद्र त्याला म्हणाला, 'हे नमुचे, शत्रूंकडून पराभव होऊन तूं स्थानभ्रष्ट झाला आहेस, त्यांचे पाश तुजवर पडले आहेत, लक्ष्मी तुला सोडून गेली आहे, अशा स्थितींत तुला शोक होतो कीं नाहीं तें मला सांग.'

नमुचि—अनिवार्य अशा शोकानें शरीर मात्र संतप्त होतें. शत्रूंना आनंद मानावयाला फावतें. शिवाय, शोक करण्यानें आपलें कार्य साधतें, असें नाहीं. म्हणून हे इंद्रा, मी शोक करीत नाहीं. हें सर्व कधींतरी एकदां नाश

पावावयाचें आहे. संतापानें रूप नष्ट होतें; संतापामुळें लक्ष्मीचा नाश होतो. संताप आयुष्याचा ऱ्हास करतो; त्याच्या योगानें धर्महि क्षीण होतो. म्हणून मनांत उत्पन्न होणारें दुःख गिळून मनुष्यानें शहाणपणानें हृद्य अशा कल्याणावरच नजर ठेवावी. अशा प्रकारें मनुष्य कल्याणाचेंच ध्यान करूं लागला म्हणजे त्याचे सर्व मनोरथ सिद्ध होतात, यांत संशय नाहीं. या जगांत शास्ता असा एकच, आणि तो परमेश्वराखेरीज दुसरा कोणीच नाहीं. गर्भाशयांत असणाऱ्या पुरुषाचें पालन व रक्षणहि तोच करीत असतो. पाणी ज्याप्रमाणें उताराउतारानें वहातें तसाच परमेश्वराच्या आज्ञेनें त्यानें जिकडून जावयास सांगितलें तिकडून मी मार्ग कंठीत आहें. प्राण्यांच्या जन्ममृत्यूंचें ज्ञान मला आहे. परंतु, या ज्ञानापेक्षां श्रेष्ठ अशा मोक्षमार्गाचें अवलंबन मी करीत नाहीं. आशेच्या नादीं लागून मीं कर्म करीतच राहिलों आहें. हाहि परमेश्वराचा नियोगच मानला पाहिजे. त्याच्या नियोगानुसार एकाद्या प्रवाहपतित वस्तूप्रमाणें मी कर्में करीत आहें. मनुष्याला ज्या ज्या वेळेला जें जें मिळावयाचें असतें, त्या त्या वेळेला त्याची त्याला प्राप्ति होते. ज्या ज्या वेळेला ज्या गोष्टी घडावयाच्या असतात, त्या त्या वेळेस त्या त्या गोष्टी घडतात. परमेश्वरानें जीवाला ज्या ज्या कोटीच्या गर्भाशयांत निवासस्थान नेमून दिलेलें असेल, त्या त्या योनीच्या गर्भाशयांत तो वास करीत असतो. त्याला आवडेल त्या ठिकाणीं त्याला वास करतां येत नाहीं. 'जी दशा मला प्राप्त झाली आहे, ती ती माझ्या भवितव्याला अनुसरून आहे,' अशी ज्याच्या मनाची भावना असते, तो कधींच मोहवश होत नाहीं. पाळीपाळीनें मनुष्याला प्राप्त होणारीं हीं जीं सुखदुःखें आहेत, त्यांचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य कोणांतच नाहीं. तेव्हां अमुक एका गोष्टीचा कर्ता मी, असला कर्तृत्वाभिमान हेंच दुःख होय.

ऋषि, देव, राक्षसश्रेष्ठ, तिन्ही वेदांचें पारायण करून ज्ञानवृद्ध झालेले अरण्यवासी मुनि, यांपैकीं कोणीहि झाला तरी आपत्ति सर्वांनाच येतात. त्यांनीं कोणाला सोडलें आहे? परंतु, पर, अपर, श्रेष्ठ, कनिष्ठ, श्रेयस् व प्रेयस् यांचें ज्ञान असलेले आपत्तींमुळें गोंधळून जात नाहींत व त्यांना भीतहि नाहींत. पंडित जो आहे, तो कधीं क्रोधाविष्ट होत नाहीं व त्याचें धैर्य कधींच खचत नाहीं. तो कधींहि खिन्न होत नाहीं किंवा आनंदहि पावत नाहीं. आपत्ति, संकटें आलीं असतांना त्याला शोक होत नाहीं. तो स्वभावानें हिमाचलाप्रमाणें गंभीर व स्थिर असतो. ज्याला स्वतःचें मनोगत उत्कृष्ट

तऱ्हेनें साधलें म्हणून आनंद होत नाहीं व वेळेस संकट आलें म्हणून जो शोकहि करीत नाहीं, सुख व दुःख समान मानून जो मध्यस्थाच्या वृत्तीनें त्यांचें सेवन करतो, तोच पुरुष धुरंधर होय. जी जी अवस्था मनुष्याला प्राप्त होईल, त्या त्या अवस्थेंत कोणत्याहि प्रकारें खेद न करितां त्यानें संतोष मानून रहावें व अशा रीतीनें आयासकर असा मानसिक संताप शरीरांतून काढून टाकावा. जगांत अशी कोणतीहि सभा नाहीं, कीं जी भयापासून—संकटापासून—सर्वथा अलिप्त आहे. आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें धर्मतत्त्वांचें आकलन करून या संकटांना जो तोंड देतो, तोच धुरंधर पुरुष होय. शहाण्या माणसाच्या कर्मांचा हेतु समजणें व त्यांचें यथार्थ ज्ञान होणें दुर्घट आहे.

सामान्य माणसांना जेथें मोह उत्पन्न होतो तेथें शहाण्याला मोह उत्पन्न होत नाहीं. उत्तम पुरुष स्थानभ्रष्ट झाला तरी ज्याप्रमाणें मोह पावत नाहीं, तसाच ज्ञानवृद्ध पुरुष संकटकालीं डगमगत नाहीं. 'अमुक मनुष्याला अमुक वस्तु मिळावयाची नाहीं,' असा ईश्वरी निदेशच असेल, तर त्याला ती वस्तु मंत्रबलानें, शरीरसामर्थ्यानें, बुद्धिसामर्थ्यानें, पराक्रमानें, सच्छीलाच्या जोरावर किंवा अमोज पैसा ओतून सुद्धां मिळणार नाहीं. मग अशा ठिकाणीं शोक करण्यांत काय तात्पर्य? परमेश्वराच्या निदेशानें मी या पृथ्वीवर जन्मास आलों आहें, त्याच्याच आज्ञेनें माझें जें कर्तव्य म्हणून ठरलेलें असेल, तें मी करीन. मग मृत्यु माझें काय करील? मनुष्याला ईश्वरी निदेशानुसार जें मिळावयाचें असेल तेंच त्याला मिळत. ज्या गतीला तो जाणार असेल, तेथेंच तो जातो. त्याला ज सुख किंवा दुःख प्राप्त व्हावयाचें असेल तेंच त्याला मिळतें. या सगळ्या गोष्टींचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन जो पुरुष मोह पावत नाहीं, त्याला सर्व प्रकारच्या दुःखांतहि सुख होतें व तोच सर्वधन मनुष्य होय. १२. ३. २२६.

अध्याय २२७ वा.

[१ भीष्म हाच विषय आणखी एका बलि-वासवसंवादानें विशद करतो.]

(१) युधिष्ठिर—हे भरतर्षभा, एकाद्या मनुष्यावर बंधुनाशाचें संकट आलें किंवा राज्यनाशाची आपत्ति आली, तर तसल्या विपत्प्रसंगीं त्यानें कोणत्या रीतीनें वागणें श्रेयस्कर होईल, तें हे महीपाल, मी तुला विचारीत आहें, तर तें कृपा करून मला सांग.

भीष्म—बायकामुळें, नाना प्रकारचीं सुखसाधनें, संपत्ति हीं सर्व नाहींशीं होऊन मनुष्य संकटांत सांपडला, म्हणजे हे राजा, त्यानें धैर्याचा अवलंब करावा, हें श्रेयस्कर होय. धैर्य धरल्यानें शरीर विशीर्ण होत नाहीं. विशोकतेमुळें—शोकरहित झाल्यानें—सुखप्राप्ति होते व आरोग्यहि उपभोगावयास सांपडतें. शरीर निरोगी असेल तर गेलेली संपत्ति पुनः परत मिळते. हे युधिष्ठिरा, जो शहाणा मनुष्य सात्त्विक वृत्तीनें राहतो, त्याला ऐश्वर्यप्राप्ति होते, धैर्य त्याच्या ठिकाणीं संभवतें व कर्मांचे व्यवहारहि त्याला सांभाळतां येतात—साधतात. याविषयीं इंद्र व बलि यांचा आणखी एक संवाद इतिहासकार सांगतात, तो तुला सांगतों. पूर्वी देव—दैत्यांचा, दोघांचाहि संहार करणारें भयंकर युद्ध झालें. महाविष्णूंनीं त्रैलोक्याचें आक्रमण केलें. इंद्र देवांचा राजा झाला. देवतांना हविर्भाग मिळूं लागला. चातुर्वर्ण्याची घडी व्यवस्थित बसली. त्रैलोक्यांत सर्व प्रकारची समृद्धि झाली. ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला. अशा वेळीं एकादश रुद्र, अष्ट वसु, द्वादश आदित्य, अश्विनीकुमार, दुसरे इतर कित्येक ऋषि, गंधर्व, नागलोकींचे राजे व सिद्ध पुरुष यांना बरोबर घेऊन, नाना प्रकारच्या वैभवानें ऐरावतावर आरोहण केलेला इंद्र त्रैलोक्यांत संचार करिता झाला. हिंडतां हिंडतां समुद्राच्या कांठीं एका डोंगराच्या गुहेंत वैरोचन बलि बसलेला त्याला दिसला. तेव्हां तो त्याच्याजवळ गेला. ऐरावतावर आरूढ झालेल्या व देवगण ज्याच्या भोंवतालीं आहेत, अशा त्या इंद्राला पाहून बलिराजाला कोणतीहि हळहळ किंवा दुःख वाटलें नाहीं. बलिराजाच्या चित्ताला कोणताहि विकार शिवला नाहीं व तो निर्भय स्थितींत आहे, असें पाहून गजश्रेष्ठ ऐरावतावर बसलेला शतक्रतु इंद्र त्याला विचारतो—

"हे दैत्या, तुझ्या मनाला व्यथा होत नाहीं, याचें कारण तुझें शौर्य, कीं तूं केलेली वृद्धांची सेवा किंवा तपःसामर्थ्यानें प्राप्त झालेला मनोनिग्रह? यांपैकीं कोणत्या कारणामुळें तूं व्यथारहित दिसतोस? तुझ्या स्थितींत व्यथारहित राहणें हें सर्वथा दुष्कर होय. शत्रूंनीं तुला पादाक्रांत करून सोडलें आहे व तुला कनिष्ठ अशा हीनस्थानांचा आश्रय करावा लागत आहे, ही तुझी स्थिति शोचनीय होय. अशा स्थितींत तुला शोक कसा होत नाहीं? स्वजातीवर सत्ता, नाना प्रकारचें श्रेष्ठ असें वैभव हीं एके काळीं तूं भोगलींस. असें असून तुझें रत्नभांडार व राज्य शत्रूंनीं हरण केलें याचा शोक तुला कसा होत नाहीं? तुझ्या वडिलांनीं व आजोबांनीं ज्या दैत्येंद्रपदाचा उपभोग घेतला त्याच पदावर

पूर्वी तूं आरूढ झाला होतास. तें तुझें वडिलार्जित पद तुझ्या दायादांनीं हिरावून घेतलेलें पाहून तुला शोक कसा होत नाहीं ? वरुणाच्या पाशांत तुला बांधून टाकिला; वज्राचे प्रहार तुजवर केले; तुझीं बायकामुलें हरण केलीं; तुझी संपत्ति नेली, याचा हे बले, तुला शोक कसा होत नाहीं ? तुझी श्री संपली; वैभवापासून तूं च्युत झालास; असें असूनहि तुला शोक होत नाहीं. अशा स्थितींत शोकरहित राहणें हें अत्यंत दुष्कर कर्म तूं करीत आहेस. त्रैलोक्याच्या राज्याचा नाश झाला असतां जगण्याची इच्छा धरणारा तुजवांचून दुसरा कोणीच सांपडणार नाहीं."

असें व या प्रकारचें कठोर भाषण करून इंद्रानें बलिराजाचा उपहास केला, तरी तो बलिराज कोणत्याहि प्रकारें गोंधळला नाहीं. त्यानें आनंदानें सगळें ऐकून घेतलें व नंतर तो इंद्राला म्हणाला—

" हे इंद्रा, मी आज पराभूत झालेला असून निगृहीत आहें, असें पाहून तूं ही निरर्थक बडबड करीत आहेस. आज जरी तूं वज्र उगारून माझ्या समोर उभा असलास, तरी पूर्वी एक वेळ तूं निर्बलच होतास. आज कसें तरी तुला सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे. तुझ्यावांचून अशा तऱ्हेचें क्रूर भाषण दुसरा कोण करूं शकणार ? आपल्या अंकित असलेल्या शत्रूवर, त्याचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य अंगीं असतांना दया करणारा, हातीं सांपडलेल्या वीराला दयाशील रीतीनें वागवणारा जो मनुष्य त्यालाच पुरुष-धीर पुरुष-पौरुष अंगीं असणारा असें म्हणतात. युद्धप्रसंगीं दोन पक्ष एकमेकांशीं युद्ध करायाला उभे राहिले म्हणजे जयश्री कोणाला माळ घालील, हें निश्चयानें सांगतां येणें कठिण आहे. दोन पक्षांत एकाचा जय व दुसऱ्याचा पराजय व्हावयाचाच. सर्व भूतांचा अधिपति बलिराज याला मीं आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर जिंकिला, हा माझा पराक्रम होय, अशी हे देवपुंगवा, आपली समजूत करून घेऊं नकोस. आज मला जी स्थिति प्राप्त झाली आहे, किंवा तुला ज्या स्थितींत असण्याचें भाग्य मिळालें आहे, ही स्थिति मींहि आणलेली नाहीं किंवा तूंहि आणलेली नाहींस. मी आज ज्या अवस्थेंत आहें ती अवस्था कदाचित् पुढें तुला भोगावी लागेल. तूंहि माझ्यासारखाच होशील. तेव्हां, हे इंद्रा, 'मीं फार मोठा पुरुषार्थ केला,' अशी घमेंड धरून माझा अपमान करूं नको. मनुष्याला सुख व दुःख पर्यायानें—क्रमाक्रमानें—येत असतात. आज सुखाची पाळी तुझी आहे, म्हणून हे इंद्रा, तुला

इंद्रपद मिळालें आहे. तें तूं आपल्या पराक्रमानें मिळविलेलें नाहींस. जो काल-स्वरूपी परमेश्वर आपल्या प्रवाहाबरोबर मला घेऊन जातो, त्याच कालाच्या ओघाबरोबर तूंहि जात आहेस.

"आम्ही आजच्या स्थितींत आहोंत, त्या स्थितींत तूं नाहींस किंवा तुझ्या स्थितींत आम्ही नाहीं, याचें कारणहि पण तेंच. मातृसेवा, पितृसेवा, निरनिराळ्या देवतांची पूजा किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि सत्कृत्याचें आचरण, यांपैकीं कशानेंहि मनुष्याला सुखप्राप्ति होत नाहीं. विद्या, तपश्चर्या, दान, मित्र किंवा नातलग, यांपैकीं कोणींहि काळाच्या तावडींतून सोडविण्याला उपयोगीं पडत नाहींत. पुढें वाढून आलेलीं संकटें मनुष्यानें बुद्धिबळानेंच टाळावयाचीं असतात. त्यांच्या-वर शेंकडों प्रत्याघात केले, तरी बुद्धिबळावांचून नुसत्या शौर्याच्या जोरावर तीं टाळणें अशक्य आहे. दुःखांचे व संकटांचे जे त्रास क्रमप्राप्त होऊन येतात, त्यांच्या-पासून सोडविणारा कोणी नाहीं. 'मीं केलें, माझ्या पराक्रमानेंच अमुक झालें.' अशी भावना तूं मनांत धरतोस हीच गोष्ट, हे इंद्रा, मोठ्या दुःखाची होय. 'मी कर्ता' अशी भावना धरणारा मनुष्य जर खराखुरा कर्ता असेल, तर त्याची उत्पत्ति होण्याला दुसऱ्या स्रष्ट्याची जरूर लागणार नाहीं. पण, हा कर्ता ज्याअर्थीं स्वतःच दुसऱ्यानें उत्पन्न केलेला असतो, त्याअर्थीं हा स्वतः कोणतीहि गोष्ट करण्याचे कामीं पराधीन आहे, हें उघड होय. कालाच्या प्रभावानें पूर्वीं मीं तुला जिंकलें; आज त्या कालाच्याच प्रभावानें तूं मला जिंकीत आहेस. मनुष्यप्राण्यांत जरी गति असली तरी त्या गतीला दिशा कालच दाखवितो. प्रजा काल वागवील तशाच वागत असतात. हे इंद्रा, तुझी बुद्धि प्राकृत आहे—कोती आहे—म्हणून तुला प्रलयाचें स्वरूप समजत नाहीं. कांहीं लोक तुला मोठा समजतात व तूं आपलें ऐश्वर्य स्वपराक्रमाच्या जोरावर मिळविलें आहेस अशी त्यांची समजूत आहे. पण ही समजूत सर्वथा खोटी होय. लोकांची प्रवृत्ति कशी आहे, हें जाणणारा माझ्यासारखा मनुष्य शोकानें किंवा मोहानें व्याप्त कसा होईल ?

"कालाच्या तडाख्यांत सांपडल्यानें माझी किंवा माझ्यासारख्या दुसऱ्या कोणा-चीहि बुद्धि संकटामध्यें फुटक्या नौकेप्रमाणें नाश पावते. मी, तूं किंवा आणखी जे कोणी देवराट् होतील, ते सगळे आजपर्यंत शेंकडों इंद्र ज्या मार्गानें गेले, त्यानेंच जाणार आहेत. आज तूं उत्कृष्ट स्वरूपाच्या वैभवानें शोभून दिसत आहेस; तुझा पराभव करणें आज कठिण आहे. तरी पण, वेळ आली म्हणजे काळ

तुझीहि अवस्था माझ्यासारखीच करील, यांत संशय धरूं नकोस. देवांच्या युगायुगाच्या ठिकाणीं असे कित्येक हजार इंद्र कालाच्या ओघाबरोबर वहात गेले आहेत. कालाचा तडाखा जबर असून त्याचें उल्लंघन कोणालाहि करतां येत नाहीं. तुला हें पद प्राप्त झाल्यामुळें तूं स्वतःला फार मोठा मानीत असशील, किंवा चराचर सृष्टि निर्माण करणाऱ्या ब्रह्मदेवाप्रमाणें मी अचल, अढळ, शाश्वत आहें अशीहि तुझी कल्पना असेल. परंतु हें तुझें स्थान कोणालाहि कायमचें मिळणारें नाहीं; किंबहुना, तें स्वतःहि अनंत नाहीं. तूं मात्र पोरकटपणानें 'हें स्थान माझें होय,' असें मानीत आहेस. जे खरोखर विश्वासार्ह नाहीं, अशावर तूं विसंबून राहिला आहेस. अनित्य गोष्टी नित्य आहेत अशी तुझी समजूत आहे. हे सुरेश्वरा, कालानें ज्याची मति ग्रासलेली आहे, त्याची दशा नेहमींच अशी होते. 'ही राजश्री माझी आहे,' असें मोहानें तूं समजत आहेस. वस्तुतः ही तुझ्याजवळ, माझ्याजवळ किंवा आणखी कोणाचजवळ चिरकाल रहाणारी नाहीं. ही राज्यलक्ष्मी जी तुजकडे आली आहे, ती यापूर्वीं पुष्कळ राजांच्या सहवासांत राहून व त्यांची संगति सोडून आली आहे.

"हे वासवा, ही चंचल लक्ष्मी कांहीं काल तुजकडे राहून फिरून दुसरीकडे जाईल. गाय जशी एक जागा सोडून दुसरीकडे जाते तशी लक्ष्मीची स्थिति आहे. या लक्ष्मीनें आजपर्यंत किती राजेलोकांचें अतिक्रमण केलें असेल, त्याची गणनाहि करणें शक्य नाहीं. हे इंद्रा, तुजपेक्षांहि बलिष्ठ असे पुष्कळ राजे यापुढें होतील. नाना प्रकारचे वृक्ष, ओषधी, रत्नें, नाना प्रकारचे प्राणी, अरण्यें, खाणी, इत्यादिकांनीं युक्त अशी ही पृथ्वी आजपर्यंत ज्या राजांनीं भोगिली, ते राजे आज कोठें आहेत? पृथु, ऐल, मय, भीम, नरक, शंबर, अश्वग्रीव, पुलोमा, अनेकध्वज असलेला स्वर्भानु, इत्यादि पूर्वीं होऊन गेलेले दितिपुत्र, दानव व इतरहि कित्येक दैत्येंद्रपदाचा उपयोग घेतलेले राजे, त्यांच्याविषयींचा इतिहास आपण आजपर्यंत ऐकत आलों, असे सर्व कालाच्या तडाख्यांत सांपडल्यामुळें या पृथ्वीचा त्याग करून गेले आहेत. तस्मात् काल हाच श्रेष्ठ होय. हे इंद्रा, वर सांगितलेल्या सर्व राजांनीं शंभर शंभर यज्ञ केले होते. तूंच एक शतक्रतु आहेस असें नव्हे. आतांपर्यंत सांगितलेले सर्व राजे धर्मपरायणच होते. यज्ञ त्यांच्याहि हातून घडत होते. अंतरिक्षांत संचार या सर्वांनाहि करतां येत होता. हे सगळे शत्रूंशीं समोरासमोर उभे राहून लढत असत. सगळे कवचधारी होते. या सर्वांचे बाहू परिघांसारखे पुष्ट असून बळकट होते. या सर्वांच्याजवळ इंद्रजालाचें सामर्थ्य

होतें व यांनाहि इच्छेप्रमाणें वाटेल तीं रूपें धारण करतां येत. समरांगणांत उभें राहिल्यावर पराभव असा यांनाहि माहीत नव्हता. सगळे सत्यव्रताचें आचरण करीत. सर्वांना इष्ट स्थळीं अप्रतिबंध स्वरूपांत विहार करतां येत असे. सगळे वेदनिष्ठ होते, बहुश्रुत होते. महासामर्थ्यवान् अशा त्या राजांना त्यांच्या योग्यतेचें वैभवहि पण मिळालें होतें. पण त्या महात्म्यांनीं ऐश्वर्याबद्दल उन्माद कधींच दाखविला नाहीं. हे सर्व राजे यथाकालीं योग्य प्रकारचें दान देत असत. यांच्या अंगीं मत्सर नव्हता. सर्व प्राणिमात्रांबरोबर हे ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुसार वागत. हे राजे शंकरभक्त असल्यानें पार्वतीला पण पुत्रांप्रमाणें प्रिय होते. हे प्रजेला अपत्यवात्सल्यानें वागवीत असत.

"हे इंद्रा, हे महाप्रतापी राजे स्वतःच्या तेजानें तळपणारे असे होते. पण इतक्या गोष्टी असूनहि कालानें त्यांना धुळीस मिळविलें. तूं मात्र ज्या वेळेस या पृथ्वीचा त्याग करण्याचा प्रसंग तुजवर येईल, त्या वेळेस शोकावेग धारण करूं शकणार नाहींस. ऐश्वर्य उपभोगण्याची–विषयांची–लालसा सोड. लक्ष्मीमदाचा त्याग कर, म्हणजे कालाच्या तडाख्यांत सांपडून ऐश्वर्याचा नाश झाल्यावर शोकावेग सहन करण्याचें सामर्थ्य तुला येईल. शोकाचा प्रसंग असला तरी शोकव्यास होऊं नको. आनंदाच्या वेळीं आनंदांतच बुडून जाऊं नको. मागें काय झालें व पुढें काय होणार यांचा–भूतभविष्यांचा–विचार न करितां सध्यां काय आहे, त्यावर नजर ठेवून वाग; काल नेहमीं दक्ष आहे. मी माझ्याकडून नियमबद्ध वर्तन करीत असतांना त्यानें माझ्यावर झडप घातली. हे इंद्रा, स्पष्ट बोलतों त्याची क्षमा कर; पण, हा काल थोड्याच वेळांत तुजवरहि झडप घालील. आज तूं मला संताप उत्पन्न करण्यासारखें भाषण करून आपला निर्लज्जपणा व्यक्त करीत आहेस.

"मी कालपाशांनीं बांधला गेलों म्हणून तूं आज स्वतःला मोठा समजत आहेस. कालाच्या पाशांत सांपडण्याची पहिली पाळी जरी मजवर आली तरी ती तशीच तुझ्यावरहि येणार आहे, हें ध्यानांत ठेव. कालानें तुझ्यापूर्वी मला फटका मारला म्हणून तूं आज ह्या वल्गना करीत आहेस. मीं क्रोधाविष्ट होऊन समरांगणावर उभा राहिलों म्हणजे माझ्यासमोर उभें रहाण्याची एकाचीहि छाती नाहीं. परंतु, सर्वथा दुर्लंघ्य अशा कालचक्राच्या फेऱ्यांत मी सांपडल्यामुळें तूं आज मजपुढें उभा राहूं शकतोस. हा हजार वर्षांचा काल पूर्ण होऊं दे

म्हणजे आज मी महासामर्थ्यवान् असूनहि कालानें ज्याप्रमाणें माझीं हाडें खिळखिळीं केलीं आहेत व मी इंद्रपदापासून भ्रष्ट होऊन तूं जसा आज स्वर्गाचा राजा झाला आहेस, त्याचप्रमाणें काल तुझींहि हाडें खिळखिळीं करून तुला इंद्रापदावरून खालीं ओढील. या बहुविध जीवलोकांत तूं लोकांचें आराध्यदैवत झाला आहेस, हा कालाचा महिमा होय. तूं असा काय पराक्रम केलास म्हणून तूं इंद्र झालास ? व मीं असा काय दुबळेपणा दाखविला म्हणून मला स्थानभ्रष्ट व्हावें लागलें ? कर्ता हर्ता सर्व कालस्वरूपी विराट् पुरुष आहे. त्याच्यावांचून या जगांत सुखदुःख देण्याला कोणीच समर्थ नाहीं.

"विद्वान् पुरुषानें नाश, विनाश, ऐश्वर्य, सुख, दुःख, उत्पत्ति, लय, यांपैकीं कशाचाच हर्ष किंवा विषाद मानूं नये. हे इंद्रा, माझें सामर्थ्य काय स्वरूपाचें आहे याची जाणीव तुला आहे व तुझें सामर्थ्य काय हें मीहि जाणतों. तेव्हां निर्लज्जा, तूं माझ्यासमोर ही कसली बडबड व कशासाठीं करीत आहेस ? तूं पूर्वीं समरांगणांत माझा पराक्रम पाहिलेला आहेस व तुझी खात्री पटण्याला तो पुरेसा आहे. पूर्वींच्या देवदानवयुद्धांत द्वादश आदित्य, एकादश रुद्र, साध्य, अष्टवसु या सर्वांचा व मरुद्गणांचा मीं पराभव केला हें हे शचीपते इंद्रा, तुला माहीत आहे. समरांगणावर सर्व देव एकत्रित झाले असतांना त्यांचा मीं मोठ्या आवेशानें पराभव केला. माथ्यावर फोंफावलेल्या अनेक अरण्यांनीं युक्त व हिंस्र श्वापदें ज्यांत आहेत, असे अनेक पर्वत मीं एक वेळ नव्हे पण अनेक वेळां तुझ्यावर टाकलेले आहेत. ज्यांचीं शिखरें अत्यंत कठिण असे पर्वत मीं तुझ्या मस्तकावर टाकून फोडले, त्या मला काय करतां येणार नाहीं ? पण सध्यां काल विपरीत आहे. तूं आज वज्र हातांत घेऊन उभा असलास तरी मुष्टिप्रहारानें मला तुला मारतां येणार नाहीं असें नाहीं. पण हा पराक्रमाचा काल नव्हे. क्षमाशील-वृत्तीचा काल आहे.

"म्हणून, हे इंद्रा, तुझ्यापेक्षां माझें सामर्थ्य अधिक असूनहि मी तुझी गय करीत आहें. कालचक्राच्या फेऱ्यामुळें मी आज संकटाच्या वणव्यांत सांपडलों आहें. त्याच्या पाशांनीं मी बांधला गेला असल्यामुळें हे इंद्रा, तूं आज ही बाष्कळ बडबड करीत आहेस. ज्याच्या सामर्थ्यापुढें कोणाचें कांहीं चालूं शकत नाहीं, असला हा कालरूपी श्यामवर्ण पुरुष महाभयंकर असून, एकादा पशु ज्याप्रमाणें दोरीनें बांधावा तसा यानें आपल्या पाशांनीं मला बांधून टाकला आहे. लाभ, अलाभ, सुखदुःख, काम, क्रोध, उत्पत्ति व लय, मृत्यु, बंध किंवा

मोक्ष, या सर्व गोष्टी कालचक्रानेंच प्राप्त होत असतात. यांचा कर्ता मी नाहीं, तूं नाहींस; तो कालस्वरूपी प्रभु सर्वकर्ता सर्वहर्ता आहे. झाडावर लागलेलीं फळें ज्याप्रमाणें कालानेंच परिपक्क होतात, त्याप्रमाणें कालाच्याच योगानें माझ्या ऐश्वर्यभोगाची मुदत भरली आहे. कालचक्र अनुकूल असलें म्हणजे ज्या कर्मांच्या आचरणानें मनुष्याला सुखप्राप्ति होऊं शकते, त्याच कर्मांमुळें कालचक्र उलटें फिरलें म्हणजे त्याला दुःख होतें. कालाचें अशा प्रकारचें सामर्थ्य जाणणाऱ्या पुरुषानें कालचक्राचा फेरा आपल्यावर आला म्हणून शोक करीत बसूं नये. म्हणून हे इंद्रा, मी शोकव्याप्त होत नाहीं. कारण, संकटाचा परिहार करण्याचें सामर्थ्य शोकांत नाहीं." अशा प्रकारचें बलिराजाचें भाषण ऐकून इंद्रानें आपल गोंधळलेलें मन कसेंबसें आंवरलें व तो बलिराजाला म्हणाला—

"माझ्या हातांतील वज्र मीं उगारलेलें पाहून व हा दारुण वरुणपाश पाहून, प्रत्यक्ष मृत्यु जरी मजपुढें मला मारण्याच्या बुद्धीनें उभा राहिला, तरी त्याची बुद्धि क्षणभर चळेल, मग इतरांची ती काय कथा? पण अशाहि स्थितींत हे बलिराजा, सत्त्वाला पोहोंचूं शकणारी तुझी बुद्धि निश्चल आहे, हें विशेष होय. हे सत्यपराक्रमी राजा, तुझ्या असामान्य धैर्याच्या जोरावर तूं आज व्यथेला जिंकिलें आहेस. जगाचा चाललेला व्यवहार उघड्या डोळ्यांनीं पाहून कोणता प्राणी शरीराचा काय किंवा संपत्तीचा काय विश्वास धरील? मी सुद्धां हा लोक सर्वथा अशाश्वत आहे हें जाणतों. नित्य जळत असणाऱ्या, अव्यय, अगम्य अशा महाभयंकर कालरूपी अग्नींत हें विश्व पचत आहे. कालचक्राच्या फेऱ्यावर कोणतीहि मात्रा चालूं शकत नाहीं. प्राणी लहान असो वा मोठा असो, कालाच्या दाढेखालीं सगळे सारखेच रगडले जातात. ज्याला कोणी शास्ता नाहीं, अशा या सदासर्वदा सावध असणाऱ्या कालाचा फेरा संपल्यावांचून त्यांत सांपडलेला कोणीहि प्राणी मुक्त होऊंच शकत नाहीं. मनुष्यप्राणी जरी उन्मत्त झाला असला तरी काल सर्वदा जागरूक राहून आपलें कार्य करीतच असतो. याचा प्रतिकार यशस्वी रीतीनें केलेला आजपर्यंत कोणींहि पाहिला नाहीं. हा कालपुरुष अतिशय जुनाट, अव्यय व सर्व प्राण्यांशीं समभावानें वागणारा आहे. हें चक्र टाळतां येत नाहीं किंवा याचा परिहारहि करतां येत नाहीं. सावकाराच्या व्याजाला जसा कधींहि खंड पडत नाहीं, तें जसें सारखें वाढतच राहतें, तसें हें कालचक्र, कला, काष्ठा, क्षण, मास, दिवस, रात्र, इत्यादि परिमाणांनीं सारखें अखंड फिरत राहून मनुष्यमात्राला ग्रासीत असतें. 'मी

आज हें करीन, उद्यां तें करीन,' अशी रिकामी बडबड करणाऱ्या पुरुषाला नदीवेगाबरोबर तीरावरचा वृक्ष उन्मळून अनन्यगतिकत्वानें वाहत जातो, तसें कालचक्राबरोबर वहात जावें लागतें. 'मी आतां या माणसाला चांगला पाहिला होता, मग इतक्यांत हा कसा गेला,' असे उद्गार कालवश झालेल्या माणसाबद्दल लोकांनीं काढलेले आपल्याला ऐकूं येतात.

"मनुष्याची संपत्ति, भोग, स्थान, वैभव हीं सर्व कालाच्या तडाख्यानें नाहींशीं होतात. या जीवलोकाचें जीवित काल येऊन हरण करून नेत असतो. ऐश्वर्य-प्राप्तीचा शेवट त्याच्या नाशांत व्हावयाचा. जन्माच्या पुढें मरण हें वाढून ठेवलेलें असावयाचेंच, हा कालचक्राचा नियमच आहे. सर्व जग अनित्य व अशाश्वत आहे, असा निश्चय करतां येणें—असें निभ्रांत ज्ञान होणें—हें अत्यंत कठिण होय. तथापि तत्त्वाला स्पर्श करणारी तुझी बुद्धि सर्वथा निश्चल राहाते, हें विशेष होय. बलिष्ठ अशा कालगतीच्या चक्रांत हें सर्व जग भरडलें जात आहे, हें डोळ्यांनीं पाहून सुद्धां मनुष्य आपली पूर्वस्थिति विसरतो. आपणहि एकदां असेच कालाच्या फेऱ्यांत सांपडलों होतों, हें त्याच्या मनांतहि येत नाहीं. वडीलधाऱ्याचा विचारहि न करतां तो सर्वांचा अधिक्षेप करतो. मत्सर, अभिमान, लोभ, काम, क्रोध, भय, अनावर वासना इत्यादिकांना बळी पडून मनुष्यप्राणी मोहव्याप्त होतो. परंतु, हे बलिराजा, तूं मात्र ज्ञानवृद्ध व तपोवृद्ध असून कालाचें चरित्र यथार्थपणें हातावरच्या आंवळ्याप्रमाणें जाणतोस. तूं सर्व शास्त्रविशारद आहेस. विवेचन कसें करावें, हें तुला पूर्णपणें अवगत आहे.

विद्वान् माणसांत तुला अत्यंत स्पृहणीय असें श्रेष्ठ स्थान आहे. तूं पंडितश्रेष्ठ आहेस. तूं आपल्या बुद्धिबलाच्या योगानें सर्व त्रैलोक्यांत मनानें परिभ्रमण करून आहेस, असें मला वाटतें. सर्व ठिकाणीं हिंडून सुद्धां तूं मुक्त आहेस, कशाचाहि लेप तुला लागलेला नाहीं. तूं इंद्रियजय केला असल्यामुळें रजस् किंवा तमस् हीं तुला स्पर्श करूं शकत नाहींत. ज्याला लोभ नाहीं आणि म्हणूनच संताप नाहीं, अशा निर्वैर, सर्वांभूतीं प्रेमभाव ठेवणाऱ्या शांतचित्त आत्म्याचीच तूं उपासना करीत असतोस. हे बलिराजा, अशा प्रकारची तुझी वागणूक पाहून तुजविषयीं माझ्या मनांत दया येते. अशा तऱ्हेचा जो तूं त्या तुला कालपाशांत धरून तुझ्यासारख्या ज्ञानी पुरुषाचा मी घात करूं इच्छित नाहीं. कोणाशींहि दुष्टपणा न करणें हा परम धर्म

होय. माझ्या मनांत तुझ्याबद्दल अनुकंपा उत्पन्न झाली आहे. कालाच्या ओघानुसार तुझे पाश यथाक्रम मोकळे होतील. प्रजांचें कल्याण केल्यानें तुझेंहि हे राजा, कल्याण होवो. ज्या वेळेला, हे राजा, तरुण सून आपल्या म्हाताऱ्या सासूला कामाला लावील, मुलगा बापाला काम करावयास सांगेल, अंत्यज ज्या वेळेस ब्राह्मणांकडून पादप्रक्षालन करून घेऊं लागतील, शूद्र ज्या वेळीं ब्राह्मणस्त्रीशीं विवाह करतील, असवर्ण स्त्रीच्या ठिकाणीं पुरुष ज्या वेळीं वीर्यसिंचन करतील, कांस्यपात्राचा उपयोग अपवित्र कार्यांकडे ज्या वेळेस होईल, निषिद्ध पात्रांतून बलिदान ज्या वेळेस होऊं लागेल, चातुर्वर्ण्याच्या मर्यादा ज्या वेळेस नष्ट होतील, अशा वेळीं, हे बलिराजा, तुझे पाश क्रमाक्रमानें मोकळे होतील. आतां तुला आमच्यापासून भय नाहीं, असा निर्भय होत्साता तूं कालाची वाट पहात रहा. तुला सुखप्राप्ति होवो. चित्ताला कोणतीहि व्यग्रता न आणतां निरोगी स्थितींत स्वस्थचित्तानें तूं रहा."

अशा रीतीनें त्या बलिराजाशीं भाषण करून वारणश्रेष्ठ ऐरावतावरून हिंडणारा तो शतक्रतु इंद्र परत फिरला. सर्व असुरांच्यावर विजय मिळविल्या-मुळें आनंदित झालेला तो देवराट् सर्व त्रैलोक्याचा सम्राट् झाला. सर्व चराचर सृष्टीचा प्रभु जो वृषाकपि इंद्र त्याची महर्षींनीं नाना प्रकारच्या स्तोत्रांनीं स्तुति केली. यज्ञामध्यें अग्नि हविर्भाग नेऊं लागला व प्रभु इंद्र अर्पण केलेलें अमृत सेवन करूं लागला. नाना प्रकारच्या देशांतून एकत्र गोळा झालेल्या द्विजश्रेष्ठांनीं स्तुति केल्यामुळें अधिकच शोभून दिसणारा व ज्याचा राग शांत झालेला आहे, असा स्वस्थचित्त इंद्र आपल्या राहत्या ठिकाणीं स्वर्गांत मोठ्या आनंदानें प्रवेश करिता झाला. १२. ३. २२७.

अध्याय २२८ वा.

[१ मनुष्याच्या अभ्युदयाचीं व अवनतीचीं कारणें.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, मनुष्याची उन्नति व्हावयाची असली किंवा त्याचा पराभव व्हावयाचा असला म्हणजे काय काय पूर्वचिह्नें होतात, तीं हे महाभागा, मला कथन कर.

भीष्म—हे महाभागा, तुझें कल्याण असो. मनुष्याच्या उन्नतीचीं किंवा अवनतीचीं पूर्वचिह्नें ज्याचें त्याचें मनच त्याला सांगत असतें. तीं तेथेंच स्फुर-

तात. याविषयीं इतिहासज्ञांनीं सांगितलेला एक जुना इंद्र-लक्ष्मीसंवाद आहे, तो मी तुला सांगतों, तो ऐक.

दीर्घ तपोबलाच्या मोठ्या सामर्थ्यामुळें ज्याला उभय लोकांचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें, ब्रह्मलोकांत रहाणाऱ्या ऋषींच्या बरोबरीची योग्यता ज्याला प्राप्त झाली होती, ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच अत्यंत देदीप्यमान अशा तेजानें जो शोभत असे, असा महातपोनिधि, निष्पाप नारद स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें त्रैलोक्यांत मन मानेल, तसा संचार करी. एकदां प्रातःकाळीं उठून पवित्र जलाचें सेवन करण्याच्या इच्छेनें महर्षि नारद ध्रुवद्वारापासून उगम पावलेल्या गंगेवर जाऊन तिच्या पात्रामध्यें उतरला. ज्यानें शंबर, पाक इत्यादि दैत्यांचा नाश केला होता, तोहि सहस्राक्ष इंद्र त्या देवांनीं आणि ऋषींनीं सेविलेल्या नदीच्या तीरावर आला. इंद्र व नारद या दोघांनींहि त्या ठिकाणीं तांत्रिक रीतीनें स्नान, प्राणायाम, जप वगैरे कर्में केलीं व सुवर्णाच्या रंगाची बारीक वाळू ज्यांत आहे, अशा त्या नदीच्या तीरावर ते येऊन बसले. त्या ठिकाणीं बसून ते देवर्षींनीं व महर्षींनीं पूर्वी सांगितलेले परम पवित्र इतिहास एकमेकांना सांगूं लागले. अशा तऱ्हेनें पूर्वीचे इतिहास ते एकमेकांना सांगत असतांना आपल्या किरणजालानें सर्व पृथ्वीला भूषविणारा असा भगवान् सूर्य उदय पावला.

सूर्योदय झालेला पाहतांच या दोघांनीं उठून त्याचें उपस्थान केलें. त्या उदय पावणाऱ्या सूर्याच्या शेजारीं दुसरें सूर्यासारखेंच देदीप्यमान असें तेजोवलय त्यांना दिसलें. तें सूर्य व गरुड यांनीं जणुं निर्माण केलेलें, वैष्णव पदाप्रमाणें भासणारें, आपल्या प्रकाशानें त्रैलोक्याला पावन करणारें असें तेज त्यांच्याकडे परम वेगानें येत होतें. त्या तेजोवलयाकडे पाहतांच त्यामध्यें, सूर्याच्या द्वादश रूपांपैकीं अंशुमान् नांवाची जी त्याची अत्यंत देदीप्यमान् ज्योति तिजप्रमाणें शोभिवंत दिसणारी अत्यंत तेजस्विनी, जिच्या अंगावरचे अलंकार नक्षत्रांप्रमाणें झळकत आहेत, सुंदर मोत्यांची माळ जिनें गळ्यांत धारण केली आहे अशी, कमलपत्रावर स्थित झालेली पद्मा लक्ष्मी त्यांना दिसली. सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ असलेली ती लक्ष्मी विमानांतून खालीं उतरली व देवर्षि नारद आणि त्रैलोक्याधिपति इंद्र यांच्यासमीप आली. तिला आपल्याकडे आलेली पाहतांच इंद्र नारदासहवर्तमान तिला सामोरा गेला व हात जोडून, आपण कोण हें स्वतःच तिला सांगून, त्यानें तिची उत्कृष्ट प्रकारें पूजा केली. नंतर तो देवराज इंद्र लक्ष्मीला म्हणाला :—

' हे चारुहासिनी सुंदरि, तूं कोण आहेस ? येथें कशासाठीं व कोठून आलीस ? आणि आतां जाणार कोठें तें सर्व मला सांग.'

लक्ष्मी—सर्व त्रैलोक्यांतील चराचर भूतें माझ्या प्राप्तीची इच्छा धरून महाप्रयासानें खटपट करीत असतात. मी सूर्यकिरणांनीं विकसित झालेल्या कमलामधून जन्माला आलेली, सर्व भूतांच्या कल्याणासाठीं अवतार धारण करणारी, कमलांची माला धारण करणारी अशी पद्मा लक्ष्मी आहें. हे बलनिषूदना इंद्रा, मी लक्ष्मी, भूति, श्री, श्रद्धा, मेधा, सन्नति, नियति, स्मृति, या रूपांनीं जगांत वास करितें. विजयश्रीनें ज्यांना माळ घातली अशा राजांच्या सैन्याच्या अग्रभागीं, त्यांच्या ध्वजाच्या ठिकाणीं, धर्मशील माणसांच्या देशांत, गांवांत व घरांत, संग्रामांत शत्रूला पाठ न दाखविणाऱ्या व विजयश्रीच्या ऐश्वर्यानें शोभणाऱ्या राजांच्या ठिकाणीं मी सदैव वास करतें. अत्यंत बुद्धिमान्, नेहमीं धर्मबुद्धीनें चालणारे, सदा सत्य बोलणारे, ब्राह्मणांच्या विषयीं आदरभाव दाखविणारे, असे जे दानशील राजे असतात, त्यांच्या ठिकाणीं हे देवेंद्रा, माझा निवास नेहमीं असतो. सत्यधर्मांचें बंधन पाळणारी अशी मी पूर्वीं राक्षसांमध्यें वास करीत होतें. परंतु, राक्षस विपरीत वर्तन करूं लागले, असें पाहून तुजजवळ राहण्याची आवड मला उत्पन्न झाली आहे.

इंद्र—दैत्य कसे वागत होते म्हणून हे वरानने, तूं त्यांजजवळ रहात होतीस व आतां तूं त्यांच्यांत काय पाहिलेंस, म्हणून त्यांचा त्याग करून तूं इकडे आलीस, तें मला सांग.

लक्ष्मी—जे धैर्याचा त्याग करीत नाहींत, स्वधर्मांचें जे अवलंबन करतात, स्वर्गलोकींच्या मार्गांची ज्यांना आवड आहे, अशा लोकांच्या ठिकाणींच मी वास करितें. दान, अध्ययन, यज्ञ, हव्य, पितरांचें व देवतांचें पूजन, गुरु व अतिथी याचा सत्कार व सत्य भाषण या गोष्टी असुर लोक पूर्वीं करीत असत. ते आपलीं घरेंदारें स्वच्छ ठेवीत. जितेंद्रियवृत्तीनें रहात. अग्नीला हविर्भाग अर्पण करीत. गुरूंची शुश्रूषा करीत. संयमी वृत्तीनें रहात. त्यांच्या मनांत ब्राह्मणांविषयीं आदरभाव असे. ते नेहमीं सत्य भाषण करीत असत. ते श्रद्धाळू होते. त्यांनीं क्रोध जिंकिला होता. ते दानपरायण व ईर्ष्यारहित होते. पुत्र, अमात्य व भार्या यांचें ते नित्य भरणपोषण करीत असत. मत्सरबुद्धि मनांत वागवून त्यांनीं दुसऱ्यांच्या ऐश्वर्याचा अभिलाष कधींच धरला नाहीं. ते दानशील,

संग्रहणशील, आर्यवृत्तीचे व परदुःख जाणणारे असे होते. ते सरळमार्गी असत. त्यांची भक्ति दृढ होती. त्यांचा अनुग्रह फार मोठा असे. त्यांनीं इंद्रियदमन केलेलें होतें. दुसऱ्याच्या वैभवाबद्दल त्यांना कधींहि हळहळ वाटत नसे. ते आपले नोकर व अमात्य यांचा संतोष राखीत. दुसऱ्यानें केलेल्या उपकारांची आठवण ठेवीत. त्यांच्या वाणींत माधुर्य होतें. ज्याला त्याला ते योग्य तऱ्हेचा मान देत असत. त्यांची वृत्ति नेहमीं विनयशील असे.

ते नेहमीं यमनियमांचा अवलंब करीत. पर्वणीच्या वेळेस उत्तम प्रकारें स्नान करून ते गंधानुलेपन करीत व चांगले अलंकार धारण करीत असत. ते उपवास, तपश्चर्या इत्यादिकांचें आचरण करीत. त्यांना स्वानुभवाचें ब्रह्मज्ञान होतें. ते मंगलकारक कर्मै नेहमीं करीत व ब्राह्मणांची पूजा करीत. त्यांच्यांत धर्मचर्चा चाले, ते कोणापासून प्रतिग्रह घेत नसत. रात्रींच्या वेळेस दहीं आणि सातू खात नसत. पहांटेस उठून ते तुपांत आपलें मुख पहात. ते फार मोठे ब्रह्मवेत्ते होते. ते आपल्या शयनावर असतांना सूर्योदय कधींच झाला नाहीं. ते पहांटेचे कधींच निजून रहात नसत. ते रात्रीचा अर्धा भाग झोपेंत घालवीत. दिवसा त्यांनीं कधींहि झोंप घेतली नाहीं. दरिद्री, अनाथ, वृद्ध, दुबळे, व्याधिग्रस्त पुरुष व स्त्रिया इत्यादिकांच्या बद्दल दयाशील वृत्ति ठेवून ते आपल्या ऐश्वर्याचा अंश त्यांना देत व त्यांना संतुष्ट ठेवीत. त्रस्त झालेल्या, कोणत्याहि कारणानें खेद पावलेल्या, उद्विग्नचित्त, भयार्त, कृश व रोगानें गांजलेल्या, संकटांत सांपडलेल्या, ज्यांच्या सर्वस्वाचा नाश झालेला आहे अशा सर्वांचें तें समाधान करीत असत. ते धर्माचाच अवलंब करून राहत व परस्परांत वैर धरून त्यांनीं एकमेकांची हिंसा कधीं केली नाहीं. कोणत्याहि कार्यांत ते एकमेकांना अनुकूल असत. गुरु व वृद्ध यांची ते नेहमीं सेवा करीत. पितर, देव व अतिथि यांची ते योग्य प्रकारें पूजा करीत, नित्य सत्य व तप यांचा आश्रय करून ते हविर्भाग देऊन उरलेल्या अन्नाचें भोजन करीत.

चांगलें चांगलें अन्न त्यांनीं एकट्यांनींच खाण्याचा स्वार्थ कधींहि दाखविला नाहीं. परस्त्रीगमन त्यांनीं कधींहि केलें नाहीं. दयेच्या बाबतींत आपल्या सारखाच दुसरा अशा भावनेनें ते सर्वांशीं वागत. आकाशामध्यें संचार करतांना त्यांनीं ग्राम्य धर्मांचें आचरण केलें नाहीं. पशु, असवर्ण स्त्री, यांच्या ठिकाणीं किंवा पर्वकाळीं स्वस्त्रीच्याहि ठिकाणीं त्यांनीं वीर्यसिंचन कधीं केल नाहीं. नित्य दानशीलता,

दक्षता, आर्जव, उत्साह, निरभिमानपणा, उत्तम प्रकारची मैत्री, क्षमाशील वृत्ति, सत्यभाषण, तपश्चर्या, पावित्र्य, कारुण्य, गोड भाषण व मित्रांच्या बद्दल कधींहि मत्सर न करणें या सर्व गोष्टी, हे इंद्रा, त्या वेळीं त्या असुरांच्या ठिकाणीं होत्या. झोंप, आळस, द्वेष, मत्सर, दुर्लक्ष, विषाद व हव्यास यांनीं असुरांच्या मनांत त्या वेळपर्यंत प्रवेश केला नव्हता. अशा प्रकारच्या गुणांनीं असुर त्यावेळीं युक्त होते. म्हणून सृष्ट्युत्पत्तीपासून अनेक युगेंपर्यंत मी त्यांच्यांत रहात असें.

पुढें काल विपरीत आल्यामुळें त्यांच्या गुणांतहि फरक झाला. काम व क्रोध यांच्या ते आधीन झाले व त्यामुळें धर्म त्यांना सोडून गेला. सर्व वृद्ध लोक यांना जुन्या वृद्ध वृद्ध व चांगल्या लोकांचे इतिहास सांगूं लागले म्हणजे यांनीं त्यांना हंसावें व त्यांचा मत्सर करावा अशी तऱ्हा सुरू झाली. हे असुर गुणांनीं अत्यंत निकृष्ट झाले. स्वतः लहान असून आसनावर बसलेले असतांना वृद्ध माणसें पुढें आलीं तर उठून नमस्कार करून त्यांचा मान राखणें वगैरे गोष्टी राक्षसांच्या हातून पूर्वींप्रमाणें होईनाशा झाल्या. पिता स्वतःच्या कष्टानें आपल्या पोटाची व्यवस्था करीत असतांना देखील मुलगे त्याच्यावर आपला अंमल गाजवूं लागले. नोकरी-पेशा पत्करणें हें ज्यांना लांछनास्पद आहे, अशीं माणसें नोकर झालीं व निर्लज्जपणानें आपल्या स्थितीचें भूषण मिरवूं लागलीं. अन्याय व धर्मबाह्य रीतीनें द्रव्यांच्या राशींच्या राशी संपादन करणारीं मनुष्यें या राक्षसांना आवडूं लागलीं व त्यांच्या द्रव्याचा यांना लोभ सुटला. रात्रीच्या वेळीं हे मोठ-मोठ्यानें बोलूं लागले. यांच्या घरांतील अग्नि मंद मंद होऊं लागले. मुलगे बापाला जुमानीनासे झाले, स्त्रिया नवऱ्यावर अंमल गाजवूं लागल्या. माता, पिता, वृद्ध माणसें, आचार्य, अतिथि व गुरु यांना वडीलपणाचा मान द्यावयाचा, तो हे राक्षस देईनासे झाले व कुमारांचें रक्षण करण्याचें आपलें कर्तव्यहि यांनीं सोडलें. पितर, देव, अग्नि यांचा भाग काढून न ठेवितां, यज्ञांत आहुति अर्पण न करितां, भिक्षादान, बलिदान वगैरे कोणत्याहि प्रकारें न करतां हे राक्षस आपणच स्वतः अन्न खाऊं लागले. यांचे आचारी कोणत्याहि प्रकारची स्वच्छता राखीत नसत. अन्न उघडें ठेवीत, धान्य इतस्ततः पसरलेलें असे, दूधदुभतें उघडें राही, कावळे-उंदीर येऊन त्यांत तोंड घालीत आणि उष्ट्या हातांनीं हे तुपाला स्पर्श करीत.

कांशाचीं भांडीं, कुदळी वगैरे प्रपंचोपयोगी वस्तूंची राक्षसस्त्रिया काळजी घेईनाशा झाल्या. गांवांतील आपलीं घरें व वेशी पडूं झडूं लागल्या, तर

त्यांकडे हे असुर लक्ष देईनासे झाले. गुरांना बांधून ठेवून त्यांच्या चारापाण्याकडे यांनीं दुर्लक्ष्य करावें. लहान मुलें तोंडाकडे पहात असतांना यांनीं एकट्यांनींच आधाशासारखें अन्न खावें. तसेंच हे राक्षस आपल्या नोकरवर्गाचा संतोष न राखतां खिरी, खिचडी, मांसाचे निरनिराळे पदार्थ, घारगे, करंज्या वगैरे पदार्थ आपल्या एकट्याकरितांच शिजवीत व देव, पितर इत्यादिकांचा भाग त्यांचा त्यांना न देतां चोरासारखे आपणच भक्षण करीत. सूर्य उगवल्यानंतर सुद्धां हे झोंप काढीत. दिवसाहि हे झोंप घेत. रात्रंदिवस या राक्षसांच्यामध्यें घरोघर कलह होऊं लागले. आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ पुरुष पुढें बसलेला असला तरी त्याचा मान करण्याची बुद्धि यांना होईनाशी झाली. स्वतः अधर्माचरण करीत असतांना धर्माचरणानें वागणाऱ्या लोकांचा व आपसांत परस्परांचाहि यांनीं द्वेष करावा. यांच्यांत संकर होऊं लागला, पावित्र्य राहिलें नाहीं. मग वेदवेत्ते ब्राह्मण व ज्यानां ऋचांचा उच्चारहि धड करतां येत नाहीं असे पुरुष यांचा मान-सन्मान एकाच मापानें होऊं लागला. दुराचाराला पोषक होतील, असे वेष दासी धारण करूं लागल्या. हार व दुसरीं भूषणें अंगावर घालणें, चालणें, बोलणें व दुसऱ्याकडे पहाणें या सर्व गोष्टी लोकांची अनीतीकडे प्रवृत्ति होईल, अशा तऱ्हेनें दासी करूं लागल्या. स्त्रिया पुरुषवेष व पुरुष स्त्रीवेष घेत व अशा तऱ्हेनें एकमेकांशीं क्रीडा, रति व विहार करण्यांत आनंद मानीत.

योग्य माणसांना पूर्वीच्या लोकांनीं देऊन ठेविलेलीं दानाचीं अभिवचनें स्वतः अधिकारावर आल्यावर हे असुर पाळीनासे झाले. हे नास्तिकपणाचा आश्रय करूं लागले. एकाद्या माणसानें अडचणीच्या प्रसंगीं मित्राजवळ द्रव्याची याचना केली, तर हे मित्र म्हणवून घेणारे असुर त्यांच्या अडचणीचा फायदा घेत व स्वतःचा लवमात्र स्वार्थ साधण्यासाठीं हे त्या मित्राचा कार्यनाश करीत. बाजारपेठेंत व्यवहार करतांना दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करण्याची बुद्धि, हे इंद्रा, काल विपरीत आल्यामुळें या राक्षसांना होऊं लागली. आर्यवर्णाच्या लोकांत शूद्र सुद्धां तपस्वीवृत्तीचा आश्रय करूं लागले. ब्रह्मचर्य न पाळतां कित्येक जण अध्ययन करूं लागले व कित्येक कारण नसतांना व्रतपालन करूं लागले. गुरूपासून ज्ञान मिळविण्याची जिज्ञासा नसलेले लोक शिष्यत्व पत्करून विद्यासंपादनाचा आव आणूं लागले. कित्येक गुरु विद्यार्थ्यांशीं गैरवाजवी सलगी ठेवून त्यांच्याशीं मित्रभाव संपादन करूं लागले.

अंगांत त्राण नाहींसें झाल्यावर, हातून उद्योग होत नाहीं, अशी स्थिति आल्यावर थकलेल्या भागलेल्या वृद्ध आई-बापांना मुलांनीं आपण होऊन अन्न द्यावें हा धर्म; पण पुत्रांपासून तें मागून घेण्याची पाळी या असुरांच्या राज्यांत पितरांवर येऊं लागली. वेदवेत्ते समुद्रासारखे गंभीरवृत्तीचे शहाणे शहाणे लोक कृषिकर्मांत आसक्त होऊं लागले व मूर्ख लोक श्राद्धान्न भक्षण करूं लागले. दररोज प्रातःकाळीं कुशलप्रश्न करणें, निरनिराळ्या प्रकारच्या कामांची आंखणी करून सेवकांना तीं तीं कर्में करण्यास पाठविणें, वगैरे शिष्यांनीं करावयाचीं ते आळसानें करीनासे झाले. त्यांची मर्जी संपादण्यासाठीं गुरूच हीं कामें करीत. सासू-सासरा समोर असतांना त्यांच्या देखत सुना नोकरांना कामें सांगत. स्त्रिया आपल्या पतींना हांक मारून त्यांना ‘अमुक करा, तमुक करा’ असें सांगूं लागल्या. मुलाची मर्जी मोठ्या तजविजीनें संभाळण्याचें बापाच्या नशीबीं येऊं लागलें. भीतीमुळें आपलें द्रव्य मुलांना वांटून देऊन दुःखांत आयुष्य कंठण्याचें दुर्भाग्य पितरांच्या वांट्याला येऊं लागलें. आग लागून, दरोडा पडून, किंवा राजभयामुळें ज्यांचा द्रव्यनाश झालेला असेल, अशा दुर्दैवी माणसांना त्यांचे मित्र म्हणविणारीं माणसें हंसूं लागलीं व त्यांचा द्वेष करूं लागलीं.

राक्षस, कृतघ्न, नास्तिक, पापी, गुरुदाराभिमर्शी, अभक्ष्य भक्षण करणारे, कसलेंहि बंधन न पाळणारे, निस्तेज, हतप्रभ असे बनले. काल त्यांच्यावर उलटल्यामुळें त्यांनीं अशा तऱ्हेनें अनाचार करण्यास सुरवात केली. म्हणून हे देवेंद्रा, राक्षसांजवळ राहूं नये, अशी बुद्धि मला झाली. म्हणून मी त्यांजजवळ न राहातां आपण होऊन तुजकडे आलें आहें. त्या माझें तूं अभिनंदन कर. तूं माझें पूजन केलेंस, म्हणजे सर्व देवता माझा पुरस्कार करितील. ज्या ठिकाणीं मी आहें त्या ठिकाणीं जया व इतर माझ्यासारख्याच देदीप्यमान, मला इष्ट, मींच अर्पण केलेल्या अशा सात देवता वास करितात. आशा, श्रद्धा, धृति, क्षांति, विजिति, सन्नति व क्षमा ह्या सात देवता व त्यांच्यांत मुख्य असलेली ती जया नांवाची देवता ही हे इंद्रा, आठवी देवता होय. या आठी देवता व मीं या सर्वांनीं राक्षसांचा त्याग केला असून आम्ही तुझ्या देशांत आलों आहों. धर्मनिष्ठा ज्यांच्या अंतरंगांत जागी आहे, अशा देवांच्या मध्यें वास करण्याची आमची इच्छा आहे.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें त्या लक्ष्मीनें केलेलें भाषण ऐकून, देवर्षि नारद व वृत्रहन्ता इंद्र या दोघांनींहि तिचा संतोष करण्यासाठीं तिचें अभि-

नंदन करून तिचा सत्कार केला. नंतर देवांच्या मार्गावरून अग्नीसारखा वायु वाहूं लागला. त्याचा गंध सर्वतोपरि इष्ट, स्पर्श सुखावह व सर्व इंद्रियांना आनंद देणारा असा होता. लक्ष्मीनें युक्त अशा इंद्राचें दर्शन घेण्याला उत्सुक झालेले सर्व देव अति पवित्र व इष्ट अशा स्थळीं जमले. नंतर लक्ष्मीनें युक्त असा तो देवश्रेष्ठ सहस्रलोचन इंद्र, आपला मित्र जो देवर्षि नारद याच्यासहवर्तमान सुंदर घोडे जोडलेल्या रथांतून स्वर्गलोकाला पोहोंचला व सर्वांच्या आदरसत्काराचा स्वीकार करीत त्यानें देवसभेंत प्रवेश केला. इंद्रानें देवसभेंत प्रवेश केल्यावर, वज्रधर इंद्राचें व लक्ष्मीचें मनोगत काय असावें, याची स्वतःच कल्पना करणाऱ्या, व ज्याचें सामर्थ्य सर्व देवांना परिचित होतें, अशा नारदानें महर्षींसहवर्तमान आपलें आगमन सुखानें स्वर्गलोकीं झालें आहे, असें लक्ष्मीला सुचविलें. त्यावेळीं तेजस्वी अशा त्या अंतरिक्षांतून ब्रह्मलोकांत अमृतवृष्टि झाली. कोणीं आघात केला नसतांहि दुंदुभि आपोआप वाजूं लागले; व त्यांचा नाद घुमूं लागला. प्रसन्न झालेल्या सर्व दिशा तेजानें शोभिवंत दिसूं लागल्या. ऋतुमानाप्रमाणें इंद्रानें पिकांवर पाऊस पाडण्यास सुरवात केली. धर्ममार्गापासून कोणीहि च्युत होईनासा झाला.

अनेक प्रकारच्या रत्नांच्या खाणींनीं पृथ्वी विभूषित झाली. गौळवाड्यांतून सुपुष्ट अशा जनावरांचे आवाज ऐकूं येऊं लागले. देवांच्या त्या विजयकालांत सर्वत्र प्रसन्नता नांदूं लागली. कर्ममार्गांत रत असलेलीं मोठमोठीं माणसें पुण्यवान् माणसांच्या कल्याणकारक मार्गाचा अवलंब करूं लागलीं. देव, मनुष्य, किन्नर, यक्ष, राक्षस, हे सगळे ऐश्वर्यसंपन्न व महासामर्थ्यवान् झाले. झाडें वाऱ्यानें हालूं लागलीं तरी पूर्ण पक्क झाल्यावांचून कोणतेंहि फूल सुद्धां अकालीं झाडावरून पडलें नाहीं. मग फळाची गोष्ट कशाला? गाई इच्छिलेल्या वेळीं भरपूर गोरस देऊं लागल्या. कोणाच्याहि तोंडून कठिण किंवा अपशब्द निघेनासा झाला. असो. सर्वांचें सर्व मनोगत पूर्ण करणारे असे जे इंद्रप्रमुख देव त्यांच्यासहवर्तमान केलेलें हें लक्ष्मीपूजन व त्याची ही कथा, जे लोक ब्राह्मणांच्या सभांतून जाऊन पठण करितील, त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन त्यांना लक्ष्मीची प्राप्ति होईल. हे कुरुश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें, ऐहिक ऐश्वर्याची उत्पत्ति व लय हीं कशीं होतात, म्हणून मला तूं विचारलेंस, तें मीं आज सर्व तुला सांगितलें आहे. त्याचा नीट विचार करून त्यांतील ग्राह्यांश तूं घे. १२. ३. २२८.

अध्याय २२९ वा.

[१ मायेच्या अलीकडील ब्रह्मपद कशानें मिळतें, याबद्दलचा युधिष्ठिरप्रश्न. २ जैगीषव्य व असित यांचा संवाद.]

युधिष्ठिर—प्रकृतीच्या पलीकडचें ब्रह्मपद प्राप्त होण्यासाठीं मनुष्यानें कोणती विद्या संपादन करावी, त्याचें शील कशा प्रकारचें असावें, पराक्रम कसा असावा व आचरण कसें असावें तें हे पितामहा, तूं मला सांग.

भीष्म—मोक्षमार्गाच्या ठिकाणीं निरत असणाऱ्या, पचनास हलका असा आहार घेणाऱ्या, जितेंद्रिय अशा पुरुषाला प्रकृतीच्या पलीकडेस असणारें ब्रह्मपद प्राप्त होतें. याविषयीं जैगीषव्य व असित यांचा झालेला संवाद इतिहासज्ञ सांगत असतात, तो मी तुला सांगतों, ऐक. धर्माचें रहस्य यथातथ्य रीतीनें जाणणाऱ्या महाबुद्धिमान् अशा जैगीषव्य ऋषीला, क्रोध व हर्ष यांनीं युक्त अशा असितवंशांतला देवलऋषि म्हणाला—

देवल—हे महाभागा, तुला वंदन केलें असतांहि तुला झालेला संतोष दिसत नाहीं किंवा तुझी निंदा केली तरी क्रोधचिह्नें तुझ्या चेहऱ्यावर दिसत नाहींत. असली ही तुझी बुद्धि काय स्वरूपाची आहे, ही तूं कोणापासून संपादन केलीस व हिच्या साहाय्यानें तूं मिळविणार काय तें हे महाभागा, मला सांग.

भीष्म—अशा तऱ्हेचा त्या असित देवलाचा प्रश्न ऐकून तो महातपस्वी जैगीषव्य ऋषि त्याला उद्देशून निःसंदिग्ध, थोड्या शब्दांत, पुष्कळ अर्थ आणणारें व पवित्र अशा प्रकारचें भाषण करिता झाला.

जैगीषव्य—पुण्यशील माणसांना जी गति मिळते, जी गति त्यांचें अंतिम ध्येय आहे व ज्या गतीमुळें त्यांना परम शांति मिळते, ती परमोच्चगति कोणती, ती हे ऋषिसत्तमा, मी तुला सांगतों.

आपली निंदा करणारे व स्तुति करणारे यांच्याशीं जे समभावानें वागतात; आपलें ध्येय किंवा हातून घडलेलीं सत्कृत्यें यांची उगीच वाच्यता जे करीत नाहींत; आपली निंदा करणाऱ्या वक्त्याला जे उलटून बोलत नाहींत; जे मनस्वी पुरुष शत्रूलाहि अपकार करण्याची भावना धरीत नाहींत; जें आपणांस मिळालें नाहीं, त्याबद्दल वृथा शोक ज्यांना होत नाहीं; ज्या वेळेस जें करावयास पाहिजे तें जे करितात; जे गतगोष्टींचा शोक करीत नाहींत, जे कोणतीहि प्रतिज्ञा

करीत नाहींत; द्रव्याच्या इच्छेनें आपल्याकडे कोणी आल्यास त्यांची जे व्रतनिष्ठ पुरुष यथाशक्ति संभावना करितात; ज्यांची विद्या परिपक्व झालेली असून जे अत्यंत बुद्धिमान् आहेत; जे जितेंद्रिय आहेत; ज्यांनीं क्रोध जिंकला आहे; मनानें, कायेनें किंवा वाचेनें जे कोणाचा कधींहि अपराध करीत नाहींत; ज्यांच्या मनांत ईर्ष्या नाहीं; जे एकमेकांची हिंसा कधीं करीत नाहींत; दुसऱ्याचें ऐश्वर्य पाहून ज्यांच्या मनाला कधीं संताप होत नाहीं; दुसऱ्याची निंदा किंवा स्तुति यांत जे रमत नाहींत; आपली कोणी निंदास्तुति केल्यास त्याबद्दल ज्यांच्या चित्ताला विकार होत नाहीं; जे सर्व तऱ्हांनीं शांतवृत्ति धारण करणारे; सर्व भूतहित करण्यासाठीं झटणारे; क्रोध व हर्ष यांनीं वियुक्त; कोणाचाहि अपराध न करणारे; अंतःकरणांतील संशयग्रंथि सोडून यथेच्छ निर्भयपणानें विहरणारे; जे कोणाचे बांधव नाहींत व ज्यांना कोणी बांधव नाहींत; तसेंच जे कोणाचे शत्रुहि पण नाहींत आणि ज्यांना कोणी शत्रु नाहींत; ते स्थितप्रज्ञ होत. या मार्गानें जाणारे जे पुरुष आहेत, त्यांना सुखाची प्राप्ति होते.

हे द्विजसत्तमा, जे धर्मज्ञ लोक या धर्माचें अवलंबन करितात, ते आनंद पावतात व या मार्गापासून जे च्युत होतात ते उद्विग्न होतात. मी ह्या मार्गाचें अवलंबन करतों. तेव्हां, हे देवला, मी कोणाचाहि व कोणत्याहि हेतूनें मत्सर करीत नाहीं. माझी कोणीं निंदा अगर स्तुति केली असतांना मला हर्ष किंवा विषाद होत नाहीं. निंदा-स्तुतीपासून ज्या कोणाला काय मिळवावयाचें असेल तें त्यांनीं मिळवावें. त्यांच्यापासून माझा स्वतःचा ऱ्हास किंवा वृद्धि कांहींच होणार नाहीं. तत्त्ववेत्त्या माणसानें अवमानाचा अमृताच्या प्राप्तीसारखा संतोष मानावा. मान-सन्मानाचा विषासारखा उद्वेग मानावा. जो इहलोकीं व परलोकीं अपमान झाला असतांहि निर्भयवृत्ति राखून सुखानें झोंप घेऊं शकतो, तोच सर्व दोषांपासून विमुक्त होतो. सगळें जग तुच्छ मानल्याचें श्रेय त्याला मिळतें. जे मनस्वी पुरुष आपल्याला परमोच्च गति प्राप्त व्हावी, अशी इच्छा धरतात, त्यांनीं या मार्गानें जावें म्हणजे त्यांना सुख होईल.

जितेंद्रिय राहून सर्व तऱ्हांनीं सर्व प्रकारचें यज्ञ केले असतां प्रकृतीच्याहि पलीकडे असलेलें अचल ब्रह्मपद मनुष्याला मिळतें. अशा तऱ्हेनें परमपदाला पोंचलेल्या मनुष्याच्या स्थानाला देव, गंधर्व, पिशाच किंवा राक्षस कोणीहि पोहोंचूं शकत नाहींत. १२. ३. २२९.

अध्याय २३० वा.

[१ सर्व जगांत सर्व गुणांनीं युक्त असा पुरुष कोण ? हा युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ तद्विषयक वासुदेव-उग्रसेनसंवाद.]

(१) **युधिष्ठिर**—सर्व लोकांना प्रिय असणारा, सर्व भूतांनीं अभिनंदन केलेला, सर्व गुणांनीं युक्त असा मानव या जगांत कोण आहे ?

भीष्म—या संबंधांत उग्रसेन व वासुदेव यांचा नारदाला अनुलक्षून एक संवाद झाला, तो मी तुला सांगतों.

(२) **उग्रसेन**—ज्या नारदाच्या संकीर्तनामुळें मनुष्यांना स्वर्गप्राप्ति होते, तो सद्गुणसंपन्नच असला पाहिजे. त्याच्या अंगीं कोणकोणते गुण आहेत तें मला सांग.

वासुदेव—हे कुकुराधिपा, नारदाच्या अंगीं जे उत्तम गुण आहेत, असें मला वाटतें, ते मी तुला संक्षेपानें सांगतों, ते ऐक. ज्या अहंकारामुळें मनुष्याच्या देहाचा संताप मात्र होतो, असला स्वतःच्या शीलासंबंधाचा अहंकार त्याला नाहीं. त्याचें शील व त्याची विद्या हीं परस्परांपासून भिन्न नाहींत, म्हणजे शास्त्रसंमत असेंच त्याचें आचरण आहे; म्हणूनच त्याची सर्वत्र पूजा होते. नारदाच्या ठिकाणीं असमाधानवृत्ति नाहीं. क्रोध नाहीं, चित्ताचें चांचल्य नाहीं. म्हणूनच त्याच्या ठिकाणीं भयहि पण नाहीं. तो दीर्घसूत्री नाहीं, शूर आहे, सर्व तऱ्हांनीं त्याची उपासना करावी, अशी त्याची योग्यता आहे. स्वार्थामुळें किंवा लोभामुळें त्याच्या वाचेंत कधीं फरक पडत नाहीं (हा एक-वचनी आहे). त्याला अध्यात्मशास्त्राचें पूर्ण ज्ञान आहे. तो क्षमाशील आहे, सामर्थ्यवान् आहे, जितेंद्रियवृत्तीनें रहाणारा आहे. सरळपणानें वागणारा व खरें बोलणारा आहे. तो तेजस्वी, यशस्वी, बुद्धिमान्, विनयसंपन्न व ज्ञान-वृद्ध, वयोवृद्ध व तपोवृद्ध असा आहे. तो सुशील आहे. त्याचा सहवास सर्वांना हवासा वाटतो; त्याचा आहार सात्त्विक असतो; लोकांच्याबद्दल त्याला व त्याच्याबद्दल लोकांना चांगला आदर आहे. तो पवित्र असून त्याची वाणी गोड आहे. त्याला कोणाचाहि मत्सर नाहीं. तो दुसऱ्याचें होईल तितकें कल्याणच करितो. त्याच्या ठिकाणीं पापवृत्ति नाहीं. दुसऱ्याचीं संकटें पाहून हर्ष मानणारां-पैकीं हा नाहीं.

वेद, उपनिषदें, नाना प्रकारचे इतिहास, यांच्या साहाय्यानें ज्ञान संपादन करण्याची त्याची इच्छा आहे. त्याच्या अंगीं सहनशीलवृत्ति आहे. त्याची अवज्ञा

कोणी करीत नाहीं. त्याची बुद्धि सम असल्यानें त्याला कोणी प्रियहि नाहीं व अप्रियहि नाहीं. त्याची वाणी सर्वांना रुचेल अशीच आहे. तो बहुश्रुत आहे. त्याला नाना प्रकारच्या कथा ठाऊक आहेत. तो पंडित आहे. त्याला कसलीहि लालसा नाहीं. तो शठवृत्तीचा नाहीं. तो कधीं दैन्य दाखवीत नाहीं. काम व क्रोध हे त्याला माहीत नाहींत. त्याची वृत्ति लोभी नाहीं. कोणत्याहि वस्तूवरून, पैशावरून किंवा हव्यासामुळें त्याचें कोणाशींहि भांडण झालें नाहीं. त्याच्यामधील सर्व दोष निरस्त झालेले आहेत. त्याची भक्ति अनन्यसाधारण आहे. त्याच्यांत निंद्य अशी कोणतीच गोष्ट नाहीं. तो विद्वान् आहे. त्याला कठोरपणा कसा तो ठाऊक नाहीं. मोहाचा दोष त्याच्यामधून पार नाहींसा झालेला आहे. कोटल्याहि गोष्टीची आसक्ति त्याच्या मनाला शिवत नाहीं. तो आत्मसंतुष्ट, आत्मक्रीड, असा आहे. तो उगीच संशयाचें जाळें पसरून बसत नाहीं. तो बोलका आहे. आपलाच हव्यास पुरवून घेण्याची तत्परता त्याचे ठिकाणीं नाहीं. तो आत्मश्लाघा केव्हांहि करीत नाहीं. त्याला मत्सर नाहीं. त्याची वाचा गोड आहे. नाना तऱ्हांचीं निरनिराळीं माणसें जगांत नजरेस पडतात. त्यांची निंदा हा कधींच करीत नाहीं. तो संसर्गविद्येंत (वस्तूत्पत्तिविषयविद्येंत) कुशल आहे. कोणत्याहि शास्त्रासंबंधीं त्याला असूया नसून तो आपल्याच नीतीनें वागत असतो. तो आपला काल फुकट घालवीत नाहीं. त्याचें मन नेहमीं त्याच्या स्वाधीन असतें. त्यानें विद्येबद्दल चांगले कष्ट केलेले आहेत. त्याची बुद्धि तीव्र आहे. कितीहि वेळां समाधि लाविली तरी त्याचें समाधान होत नाहीं. तो अत्यंत युक्त अंतःकरणाचा आहे. त्याची वृत्ति स्खलनशील नाहीं. दुसऱ्या लोकांनीं त्याची कोणत्याहि कामावर योजना केली तरी तो तें काम निर्भयतेनें व त्यांत कोणताहि हलकेपणा न मानतां करतो. दुसऱ्याची गुप्त गोष्ट हा प्रकट करीत नाहीं. अर्थलाभ झाला असतांना त्याला आनंद होत नाहीं किंवा तो मिळाला नाहीं, म्हणून त्याचें चित्त व्यथितहि होत नाहीं. त्याची बुद्धि स्थिर आहे, त्याला कशाचीहि आसक्ति नाहीं, म्हणूनच हे उग्रसेना, त्याची सर्वत्र पूजा होते व सर्व लोक त्याला मानतात. तो सर्वगुणसंपन्न, दक्ष, पवित्र, रोगरहित, काळवेळ ओळखणारा, कोणाला काय प्रिय आहे तें जाणणारा असा आहे. त्याचें प्रिय कोण करणार नाहीं? १२. ३. २३०.

अध्याय २३१ वा.

[१ भूतांची उत्पत्ति, स्थिति, लय, वगैरेंबद्दल युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ एतद्विषयक शुकव्यास-संवाद.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे कुरुश्रेष्ठा, सर्वांची उत्पत्ति व लय हीं ज्यापासून होतात, तें ईश्वरस्वरूप कसें असतें, तसेंच त्याच्या प्राप्तीचीं अंतरंग व बहिरंग साधनें जीं ध्यान व कर्म तीं कशीं करावींत, निरनिराळ्या युगांतील कालगणना व मनुष्यांचें आयुष्य यासंबंधीं सर्व माहिती मला सांग. या लोकांचें स्वरूप कसें, यांची उत्पत्ति कोठून, यांचा लय कशांत होतो, यांचा सर्ग व निधन हीं कोठून होतात ? हे सज्जनश्रेष्ठा, आमचें कल्याण व्हावें अशी तुझी इच्छा असेल तर ही मी विचारतों, ती माहिती मला सांग. पूर्वीं तूं भरद्वाज महर्षि व भृगु यांचा संवाद मला सांगितलास, त्यावरून माझी बुद्धि शुद्ध झाली असून माझे मनांत धर्माविषयीं परम आदर व स्वस्वरूपज्ञानाविषयीं अत्यंत निष्ठा उत्पन्न झाली आहे. तेव्हां, ही मी पुनः विचारीत असलेली माहिती विस्तारानें मला सांग.

भीष्म—या संबंधाचा एक पुरातन इतिहास मी तुला सांगतों. भगवान् वेदव्यासानें आपला प्रिय पुत्र जो शुकाचार्य त्याला ही माहिती त्यानें विचारल्यावरून सांगितली होती. सर्व वेद व सांग उपनिषदें यांचें परिपूर्ण अध्ययन करून धर्मासंबंधाचें नैपुण्य अंगीं बाणल्यामुळें नैष्ठिक कर्में व्यवस्थित करणाऱ्या शुकाचार्यांनीं धार्मिक बाबींबद्दल ज्याचा सर्व संशय नाहींसा झाला आहे असा आपला पिता जो भगवान् कृष्णद्वैपायन व्यास त्याला शंका फेडून घेण्याच्या इच्छेनें प्रश्न केला.

शुक—या भूतग्रामाचा कर्ता कोण व उपाधिविशिष्ट झाल्यामुळें निरनिराळ्या युगांत त्याला कोणतीं रूपें धारण करावीं लागतात; तसेंच, ब्राह्मणांचीं कर्तव्यें कोणतीं तें तूं मला सांग.

भीष्म—पुत्रानें अशा तऱ्हेनें प्रश्न विचारला असतांना सर्व धर्मांचें परिपूर्ण ज्ञान असलेले, भूत व भविष्य जाणणारे सर्वज्ञ व्यास यांनीं त्या शुकाचार्याला सर्व माहिती सांगितली.

व्यास—या सृष्टीच्या आरंभीं ज्याला आदि नाहीं, अंत नाहीं, जन्म नाहीं, म्हातारपण नाहीं, जें कधीं कमीजास्ती होत नाहीं, असें शाश्वत स्वरूपाचें,

तेजस्वी, ज्याच्या स्वरूपाबद्दल कांहीं तर्क बांधतां येत नाहीं, असें ज्ञानाच्याहि कक्षेबाहेरचें एकटें एकच परब्रह्मरूप स्फुरत होतें. डोळ्यांची एकदां उघडझांप होण्यास जो काल लागतो त्याला निमेष म्हणतात. असे पंधरा निमेष म्हणजे एक कला. तीस कला म्हणजे एका काष्ठा. तीस पूर्णांक एक दशांश कला म्हणजे एक मुहूर्त. तीस मुहूर्त म्हणजे एक अहोरात्र. असें हें संख्याप्रमाण ऋषींनीं सांगितलें आहे. तीस अहोरात्र म्हणजे एक मास. बारा मास म्हणजे एक संवत्सर होय. संख्या जाणणारे विद्वान् एका संवत्सराचीं दक्षिणायण व उत्तरायण अशीं दोन अयनें मानतात. सूर्य हा मनुष्यलोकांतील अहोरात्राचे दिवस व रात्र असे दोन भाग करितो. रात्र ही प्राणिमात्रांच्या झोंपेसाठीं असून त्यांचे नित्याचे व्यवहार करण्यासाठीं दिवस आहे. पितरांचे अहोरात्र म्हणजे एक मास होय. याचेहि फिरून शुक्ल व कृष्ण असे दोन भाग पडतात. शुक्ल भाग (शुक्लपक्ष) हा व्यवहाराकरितां नेमलेला दिवसरूपी भाग होय व कृष्णपक्ष म्हणजे झोंपेकरितां योजिलेली रात्र होय. देवांचें अहोरात्र म्हणजे मानवांचें वर्ष होय. याचेहि उत्तरायण व दक्षिणायन असे दोन भाग आहेत. उदगयन हा देवांचा दिवस व दक्षिणायन ही देवांची रात्र. पूर्वीं जीवलोकांतील अहोरात्रांची जी व्यवस्था सांगितली, तिच्या अनुरोधानें ही गणना केली. आतां ब्रह्मदेवाचे अहोरात्र व संवत्सर हीं क्रमानें सांगतों, तसेंच कृत, त्रेता, द्वापर व कलि या चारी युगांची कालगणनाहि सांगतों, ती ऐक. देवांचीं चार हजार वर्षें म्हणजे कृतयुगाचा काल होय. तसेंच हीं चारशें वर्षें म्हणजे कृतयुगाचा संध्याकाल व याचा संध्यांशहि तितकाच आहे. म्हणजे, कृतयुगाची कालगणना चार हजार आठशें देवांचीं वर्षें इतकी होते. यांत संध्या काल, संध्यांश व मुख्य काल या सर्वांत प्रत्येकीं चतुर्थांश भाग वजा केला म्हणजे क्रमानें त्रेता, द्वापर व कलि या युगांची कालगणना येईल.

हीं चार युगें सनातन व शाश्वत अशा लोकांचें धारण करतात. हे पुत्रा, ब्रह्मनिष्ठ लोक यालाच—या युगचतुष्टयालाच—शाश्वत ब्रह्मस्वरूप समजतात. ह्या कृतयुगामध्यें सत्याचरण हाच चारी अंगांनीं युक्त असा संपूर्ण धर्म म्हणून समजला जातो. या युगांत वेदपुरुषाच्या तोंडून निघणाऱ्या विधिवाक्यांची प्रवृत्ति अधर्माकडे कधींच होत नाहीं. कृतयुगाखेरीज इतर युगांमध्यें वेदप्रणीत धर्माचें प्राबल्य चतुर्थाचतुर्थांशानें कमी होत जातें व त्या त्या प्रमाणांत चोरी करणें, खोटें बोलणें, इतर प्रकारचें कपटाचरण करणें, इत्यादि प्रकारचा अधर्म प्रबल होत जातो. कृतयुगामध्यें मनुष्यें निरोगी असतात. त्यांच्या सर्व मनकामना पूर्ण

होतात व त्यांचें आयुष्य चारशें वर्षांचें असतें. पुढें त्रेता, द्वापर व कलि या युगांत त्यांचें आयुष्य चतुर्थांशानें कमी होत जातें; म्हणजे, तें क्रमानें तीनशें, दोनशें व शंभर असें असतें. वेदविद्येच्या अभ्यासाकडचा कल युगायुगाच्या ठिकाणीं क्रमाक्रमानें ऱ्हास पावतो, तसेंच मनुष्याचें आयुष्यहि युगायुगाप्रमाणें कमी कमी होत जातें. त्यांच्या वाणींत आशीर्वाद देण्याचें तपोबल तितकें रहात नाहीं. वेदधर्माच्या आचरणाचें फलहि त्या त्या मानानें कमी मिळतें. कृतयुगामध्यें मनुष्यानें आचरण्याचे धर्म निराळे, त्रेतायुगाच्या वेळीं आचरण्याचे निराळे, द्वापराचे निराळे व कलियुगाचे निराळे. त्रेतादि पुढच्या पुढच्या युगांत क्रमानें जो सर्वांगीण ऱ्हास होत जातो, त्याला अनुलक्षून धर्माच्या आचाराची व्यवस्थाहि निरनिराळी आहे.

कृतयुगामध्यें धर्म हा तपःप्रधान होता, त्रेतायुगांत महत्त्व ज्ञानाला, द्वापरयुगामध्यें यज्ञाला प्राधान्य, तर कलियुगामध्यें दान श्रेष्ठ अशी आचारधर्मांची युगानुसार व्यवस्था आहे. बारा हजार वर्षांचीं मिळून अशीं जीं चार युगें होतात, या युगचतुष्टयाला एक महायुग अशी संज्ञा विद्वान् लोक देतात. हजार महायुगें म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस. ब्रह्मदेवाची रात्रहि पण अशीच हजार महायुगांची असते. ब्रह्मदेवाच्या रात्रीला प्रारंभ झाला म्हणजे विश्व प्रलयाप्रत पावतें व भगवान् इश्वर योगनिद्रेंत समाधिस्थ होतो. तसेंच रात्र संपली म्हणजे भगवान् जागृत होतो. ब्रह्मदेवाची रात्र म्हणजे हजार महायुगें व दिवस म्हणजेहि हजार महायुगें. हें ज्याला समजतें, त्याला अहोरात्रांचें ज्ञान झालें असें म्हणतात. रात्र संपल्यावर ब्रह्मदेव जागृत होतो. त्याच्या जागृतावस्थेमुळें अव्यक्त परमात्मस्वरूपांत विकार उत्पन्न होतो व अशा रीतीनें अव्यक्त स्वरूपांतून व्यक्तस्वरूप मनोरूपी महद्भूत निर्माण होतें. १२. ३. २३१.

अध्याय २३२ वा.

[१. व्यासकथित सृष्ट्युत्पत्तिविचार.]

(१) **व्यास**—अत्यंत देदीप्यमान असें जें ब्रह्मरूप तेज त्या तेजोमय महद्भूतापासून ही द्विविध प्रकारची स्थावरजंगम सृष्टि निर्माण झाली. दिवसाच्या आरंभाला जागृत झालेल्या या ईश्वरस्वरूपाला अविद्येची उपाधि चिकटली म्हणजे जगदुत्पत्तीला आरंभ होतो. सृष्ट्युत्पत्तीच्या क्रमांत पहिलें स्थान व्यक्त-

स्वरूप अशा मनःस्वरूप महद्भूताचें आहे. चित्स्वरूपाला दुरावलेलें, विविध प्रकारांनीं परिभ्रमण करणारें, तेजस्वी वासनास्वरूप व संशयात्मक असें जें मन त्याचेंच वर्चस्व परमात्मस्वरूपावर होतें व सृष्ट्युत्पत्ति करावी, अशा इच्छेनें प्रेरित झालेल्या या मनापासून भूतांच्या उत्पत्तीला प्रारंभ होतो. मनांत विकार उत्पन्न होऊन त्याचें स्वरूप बदलूं लागलें म्हणजे आकाश उत्पन्न होतें. शब्द हा त्याचा गुण. आकाश विकृत झालें म्हणजे त्यांतून सर्व सुगंधावह पवित्र व बलवान् असा वायु निर्माण होतो. वायूचा गुण स्पर्श. वायूचें रूप पालटून त्यांत फरक झाला म्हणजे त्यांतून अत्यंत तेजस्वी, प्रकाशमान, सामर्थ्यसंपन्न असें तेज निर्माण होतें. रूप हा त्याचा गुण होय. हें तेज विकृत होऊं लागलें म्हणजे त्यांतून रसात्मक आपतत्त्व निर्माण होतें. आप परिपक्व दशेला येऊन त्यांत विकार उत्पन्न होण्याची वेळ आली म्हणजे त्यांतून गंधवती पृथ्वी निर्माण होते. याप्रमाणें भूतोत्पत्तीचा क्रम आहे. पूर्वोक्त पूर्वोक्त भूतांचे गुण उत्तरोक्त उत्तरोक्त भूतांमध्यें संक्रांत होत जातात. पंचमहाभूतांपैकीं जें तत्त्व जितका वेळ ज्या स्थितींत असेल, तितक्या वेळेपुरतें तें त्या विशिष्ट गुणांनीं युक्त आहे असें समजावें. गंधमिश्रित पाण्याच्या ठिकाणीं सुवास असतो, म्हणून अशा पाण्यांत आढळणारा गंधगुण हा पाण्याचा नसून तो पृथ्वीचाच होय. पाणी किंवा वायु यांच्या ठिकाणीं संसर्गानें तो आलेला असतो. तो पाण्याचाच होय, असें मंदबुद्धीच्या लोकांनीं पाहिजे तर म्हणावें. महद्, अहंकार व पंचतन्मात्रें हीं जीं निरनिराळ्या प्रकारचें सामर्थ्य अंगीं असलेलीं सात प्रकारचीं आत्मरूपें सांगितलीं, तीं परस्परांपासून अलग राहिल्यानें त्यांच्यापासून संपूर्ण सृष्टि उत्पन्न होईना. तेव्हां, त्या व्यापक स्वरूपाच्या महातत्त्वांनीं एकत्र होऊन शरीराचा आश्रय केला. त्यालाच पुरुष असें नांव आहे. आश्रय यांतील 'श्रि' धातूपासूनच शरीराची व्युत्पत्ति साधतात. भूतांनीं ज्याचा आश्रय केला तें शरीर. या शरीरांत मन, ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें व पंचमहाभूतें हीं सोळा असतात.

पूर्वजन्मार्जित संचित कर्मांसह भूतसूक्ष्मेंहि पण याच शरीरामध्यें प्रविष्ट होतात. मग आपल्याच रूपाचें यथार्थ ज्ञान करून घेण्यासाठीं भूतमात्रांचा आदिकर्ता जो परमेश्वर तो भूतसूक्ष्मांना घेऊन या शरीरांत प्रवेश करतो. हा शरीरस्थ ईश्वर हाच प्रजापति होय. स्थावर व जंगम अशी द्विविध भूतसृष्टि हाच निर्माण करतो. नंतर तो ब्रह्मदेव देव, ऋषि, पितर, मानव, निरनिराळे लोक, नद्या, समुद्र, प्राच्यादि दिशा, पर्वत, वनस्पति, मनुष्य, किन्नर, राक्षस,

पक्षी, पशु, मृग, सर्प इत्यादिकांची उत्पत्ति करतो. क्षर, अक्षर व चर, अचर, अशा दोन्ही प्रकारच्या सृष्टींची उत्पत्ति या ब्रह्मदेवापासूनच झालेली आहे.

या सर्व सृष्टपदार्थांमध्यें पूर्वजन्माच्या ठिकाणीं जे गुण किंवा जीं कर्मे होतीं, तेच गुण व तींच कर्मे या जन्मींहि पुनः अनुस्यूत होत असतात. हिंस्रपणा किंवा अहिंसावृत्ति; मऊपणा अथवा कठोरपणा; धार्मिक वा अधार्मिक वृत्ति; खरें बोलण्याची किंवा खोटें बोलण्याची आवड यांपैकीं ज्याचा जो गुण पूर्वजन्मींचा, तोच बीजरूपानें ह्या जन्मीं प्रकट होत असल्यानें त्या त्या पदार्थाला त्या त्या गुणकर्मांबद्दल आवड उत्पन्न होते. इंद्रियांनीं उपभोगण्याच्या विषयांमध्यें त्यांच्या स्वरूपामध्यें व पंचमहाभूतांमध्यें नानात्व हें ईश्वरानेंच निर्माण केलेलें असतें व प्रत्येक भूताला सुखाद्युपभोगाचा अनुभवहि ज्याचा त्याला त्यानेंच नेमून दिलेला आहे. मनुष्याकडून जीं कर्मे होतात त्यांचें कारण, त्यांचा पुरुषार्थ—पुरुषकार—उद्योगच आहे, असें कांहीं समजतात, तर कांहींच्या मतानें दैव हेंच त्याचें कारण होय. ‘स्वभाव हेंच तीं कर्मे घडण्याचें कारण’ असें मानणारा तिसराहि एक पंथ आहे. उद्योग, कर्म व दैव हीं स्वभाव, वृत्ति व फल या तिन्ही बाबतींत एकरूपच असल्यानें त्यांच्यांत भेद नाहींच असें कित्येकजण मानतात.

प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं हें जें विविधत्व उत्पन्न होतें, त्याला कारण उद्योग कीं दैव याचा निश्चय पुष्कळांना करतां येत नाहीं. दैव हें एकटें कारण असेंहि म्हणतां येत नाहीं. उद्योग हें एकटें कारण असेंहि ही मंडळी म्हणूं शकत नाहीं. उद्योग व दैव दोन्ही मिळून या नानात्वाचें कारण, असेंहि निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर या दोहोंहून तिसरेंच कांहीं कारण आहे, असाहि निश्चय होऊं शकत नाहीं. हें आर्हत जैनांचें मत होय. परंतु, ज्यांची बुद्धि स्थिर झाली आहे, सर्वांभूतीं ईश्वर सारखा भरला आहे, हें ज्यांना पटलें ते ईश्वरच याचें कारण होय, असें मानतात. इहलोकीं प्राणिमात्राला आचरण्याला योग्य असा तपश्चर्या हा परमश्रेष्ठ धर्म होय. शम व दम हीं तपश्चर्येचीं मूलभूत साधनें असून या तपोबलाच्या योगानें मनुष्य मनानें जें जें चिंतील व ज्याची इच्छा धरील, तें तें सर्व त्याला मिळतें. ज्या महद्भूतापासून या सर्व जगाची उत्पत्ति होते, त्या भूताशीं सायुज्यता प्राप्त करून देण्याचें सामर्थ्य तपोबलांत आहे. तपश्चर्येच्या बलानें मनुष्यानें एकदां अव्ययपदप्राप्ति करून घेतली म्हणजे तो तद्रूप होतो व स्वतःच सर्व प्राणिमात्रांचा शास्ता होतो. या तपोबलाच्याच योगानें ऋषि अहोरात्र वेदविद्येचें अध्ययन करीत असतात.

ही स्वयंभू सनातन वेदविद्या ईश्वरापासून ब्रह्मदेवाला मिळाली व त्यानें ती शिष्यप्रशिष्यांच्या द्वारें प्रसृत केली. वेदांमध्यें ज्या प्रकारचीं सृष्टिरूपें सांगितलीं आहेत, तीं सृष्टिरूपें; ऋषींचीं नांवें; प्राणिमात्रांचीं विविध रूपें; कर्मांची त्या त्या क्रियेच्या ठिकाणीं प्रवृत्ति; हीं सर्व ईश्वरानेंच वेदांच्या शब्दांनींच निर्माण केलीं. ब्रह्मदेवाची एक रात्र संपून पुनः सृष्टिकाल ज्या वेळेस येतो अशा वेळेस वेदांत सांगितलेल्या सृष्टि व ऋषींचीं नांवें हीं ईश्वर पुनः निर्माण करतो. वेदाध्ययन; गृहस्थाश्रमाचें आचरण; नाना प्रकारचें व्रताचरण; वानप्रस्थाश्रम; सर्व आश्रमांत करावीं लागणारीं नित्य कर्में; निरनिराळ्या प्रकारचे यज्ञ; तळीं, विहिरी बांधण्यासारखीं कीर्तिदायक व लोकोपयोगीं कर्में; विराट्सृष्टि, सूक्ष्म-कारणब्रह्म सृष्टि व परमेश्वराचें शुद्ध अव्यय स्वरूप या तिन्हींचें क्रमानें ध्यान; व शेवटीं स्वस्वरूपप्राप्ति या दहा पायऱ्यांनीं मनुष्याला क्रमाक्रमानें मोक्ष मिळतो. वेदवेत्त्या ऋषींनीं वेदोक्त कर्मकांडांत ज्या गहन ब्रह्मरूपाचें वर्णन विस्तारानें करून ठेविलें, त्या ब्रह्मस्वरूपाचें विशेष विस्तारपूर्वक विवेचन वेदान्तामध्यें–उपनिषदांत–आहे. त्याची प्राप्ति पूर्वोक्त नाम, भेद इत्यादि दहा प्रकारच्या पायऱ्यांनीं क्रमानें होते. या जगांत 'मी दुसऱ्यापासून वेगळा आहें,' असा प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येणारा पृथक्भाव, हाहि कर्मांपासून निर्माण होणारा आहे. आत्मसिद्धीचें–आत्मस्वरूपाचें–यथार्थ ज्ञान झालें म्हणजे पुरुष या भेदभावाच्या कल्पनांचा त्याग करितो. ब्रह्मस्वरूपाचे शब्दब्रह्म व परब्रह्म असे दोन भाग आहेत.

शब्दब्रह्माचें यथार्थ ज्ञान झालें म्हणजे मनुष्याला परब्रह्माचें ज्ञान होतें. पशूचें आलंभन करून त्याचें हवन करणें हा क्षत्रियांचा मुख्य धर्म; धान्यादिकांचा हविर्भाग देऊन यज्ञ करणें हा वैश्यांचा धर्म; ब्रह्म, क्षत्र, विश् या तिन्ही वर्णांची सेवा हा शूद्रांचा धर्म व तपाचरण हा ब्राह्मणांचा धर्म होय. हा निरनिराळ्या यज्ञांचा जो विधि सांगितला, हा त्रेतायुगापुरता होय. कृतयुगाकरितां हा यज्ञभेद नाहीं. द्वापर व कलि या युगांत हीं सगळीं यज्ञस्वरूपें नाहींशीं होतात. कृतयुगामध्यें सर्व मर्त्य जीवांचा धर्म एकच होता. ऋक्, साम व यजुः या वेदत्रयीनें सांगितलेले विविध यज्ञप्रकार हे काम्निक आहेत, असें जाणून तपोबलाच्या जोरावरच कृतयुगांतील मनुष्यें आत्मप्राप्ति करून घेत. त्रेतायुगांत जे महाबलाढ्य पुरुष निर्माण झाले, त्यांच्यामध्यें स्थावरजंगमसृष्टीचा निरोध करण्याचें सामर्थ्य होतें. धर्माचरणाकडे यांची प्रवृत्ति होईनाशी झाल्यामुळें धर्माचे शास्ते जे देव

त्यांनीं निरनिराळ्या यज्ञांचीं अनुष्ठानें व त्यांचे विधि घालून दिले. निरनिराळ्या वर्णांचे व आश्रमांचे धम यांची व्यवस्था लावून दिली. द्वापरयुगांत मनुष्याच्या आयुष्याचा ऱ्हास झाल्यामुळें लोक या कर्ममार्गांतून कांहींसे भ्रष्ट झाले व कलियुगांत तर केवल अधर्मांचेंच साम्राज्य होऊन वेद व यज्ञ यांचा सर्वस्वीं उच्छेद होतो. वेद व यज्ञ हे क्वचित् दिसतात. कृतयुगाच्या ठिकाणीं विद्या, तपश्चर्या व आत्मज्ञान यांनीं युक्त अशा ब्राह्मणांच्या मध्यें धर्माचरण पूर्णपणें वास करीत होतें. पुढें त्रेता, द्वापर व कलि या युगांत हें वैदिक कर्म, वेदांनीं सांगितलेल्या मार्गानेंच, परंतु कामनिक बुद्धीनें आचरणांत येऊं लागलें. त्रेतायुगांत ही कामना स्वर्गप्राप्तीची होती.

द्वापरयुगांत पुत्रादि ऐहिक सुखांच्या प्राप्तीची कामना होती व कलियुगांत ती शत्रुघाताची आहे. पावसाळ्यामध्यें पावसामुळें ज्याप्रमाणें पुष्कळ स्थावरजंगम भूतांची उत्पत्ति होते, तशी युगायुगाचे ठिकाणीं धर्माधर्मांची वृद्धि व ऱ्हास हीं होतात. निरनिराळ्या ऋतूंच्या ठिकाणीं ज्याप्रमाणें त्या त्या ऋतूंचीं लक्षणें दृग्गोचर होतात, त्याचप्रमाणें ब्रह्मा, हर, इत्यादिकांचे ठिकाणीं सृष्टि उत्पन्न करण्याचें किंवा तिचा संहार करण्याचें सामर्थ्य त्या त्या काळीं उत्पन्न होतें. आतांपर्यंत मीं जें अनाद्यनंत व विविधरूपी असें कालतत्त्व तुला सांगितलें, त्याच कालतत्त्वापासून प्रजा निर्माण होतात व त्याच्याच ठिकाणीं प्रलयकालीं विलीन होतात. जगांत जीं नानाविध भूतें दिसतात, त्यांचें अधिष्ठान हा कालच होय. हा कालच नाना प्रकारच्या भूतांच्या रूपानें अवतरतो व त्यांचें धारणपोषण करतो. भूतमात्रांमधील ही विविधता स्वभावामुळेंच आलेली असते. सृष्टीची उत्पत्ति, नैमित्तिक कर्मांचे काल, यज्ञयागादि क्रिया, त्यांचें विवरण करणारे वेळ, त्या क्रियांचें अनुष्ठान करणारा कर्ता, त्यांचें स्वर्गादि फल, इत्यादि सर्व कालात्म्याचींच स्वरूप होत. याप्रमाणें तूं विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें आहेत. १२. ३. २३२.

अध्याय २३३ वा.

[१ सृष्टिप्रलयाचें वर्णन.]

(१) व्यास—आतांपर्यंत सृष्टि उत्पन्न कशी होते तें, हे पुत्रा, मीं तुला सांगितलें. आतां, सृष्टीचा उपसंहार कसा होतो, तें सांगतों, ऐक. दिवस संपून रात्रीला सुरवात झाली म्हणजे ईश्वर या सर्व विश्वाचें स्वरूप अत्यंत सूक्ष्म करून

तें आत्मस्वरूपीं विलीन करीत असतो. त्याचा क्रम असा. ब्रह्मदेवाचा दिवस संपून रात्रीला सुरवात झाली म्हणजे सूर्य आपल्या पूर्ण तेजानें आकाशांत तळपूं लागतो, व संकर्षणाच्या मुखांतून निघणाऱ्या अग्नीच्या सात प्रकारच्या ज्वालाहि भडकूं लागतात. सूर्याच्या व अग्नीच्या ज्वालांनीं हें सर्व जग होरपळून निघतें. या पृथ्वीवर जीं कांहीं स्थावर-जंगम भूतें आहेत, तीं प्रथम नाहींशीं होऊन पृथ्वीचें रूप घेतात. याप्रमाणें सर्व स्थावर-जंगम भूतें नाहींशीं झालीं म्हणजे वृक्षहीन व तृणहीन झालेली ही भूमि कांसवाच्या पाठीप्रमाणें नितळ दिसूं लागते.

भूमीचा गंध हा गुण जलानें हरण करून घेतला म्हणजे आत्तगंधा अशी जी ही भूमि ती स्थूल कार्यस्वरूपाचा त्याग करून सूक्ष्म कारणस्वरूप धारण करिते. मग ज्यांतून मोठा निर्घोष उत्पन्न होत आहे, प्रचंड लाटा उसळत आहेत, असें एकच आपतत्त्व हेंच विश्वाला व्यापून रहातें व त्यांत संचार करतें आणि सर्व विश्व जलरूप होतें. आपतत्त्वाचा विशिष्ट गुण जो रस, तो गुण तेजानें शोषून घेतला म्हणजे आत्तरस झालेलें हें जलतत्त्व पंचमहाभूतांपैकीं जें तेजोरूप भूत त्यामध्यें विलीन होऊन तद्रूप होतें. अग्नीच्या प्रदीप्त झालेल्या ज्वाला, आकाशाच्या मध्य-भागीं असलेल्या सूर्यमंडलाला जेव्हां भेदूं पहातात, अग्नि ज्या वेळेस इतका प्रज्वलित होतो, त्या वेळेस सर्व आकाश अग्निज्वालांनीं परिपूर्ण होतें. तेजाचा गुण जो रूप, तो वायूनें हरण करून घेतला म्हणजे तेजस्तत्त्व शांत होतें व वायूंत विलीन होतें. याप्रमाणें तेजस्तत्त्व शांत झाल्यावर महाभयंकर असा वारा वाहूं लागतो. स्वतःपासूनच उत्पन्न झालेल्या शब्दाच्या आश्रयानें खालीं, वर, उभा, आडवा, सर्व बाजूंनीं पसरतो व दशदिशा व्याप्त करून सोडतो. वायूचा विशिष्ट गुण जो स्पर्श त्याला यापुढें आकाश ग्रासतें. वायूचा स्पर्शरूपी गुण आकाशानें ग्रस्त केला म्हणजे नुसत्या ध्वनीनें घुमणारें आकाश शिल्लक राहतें व बाकीच्या भूतांचीं स्थूलरूपें नाहींशीं होतात. ज्याला रूप, रस, स्पर्श, गंध, यांपैकीं कोणताच गुण नाहीं, किंवा कसलाहि आकार नाहीं, असलें निराकार व शब्द या एकाच गुणानें युक्त असें आकाश सर्व लोकांमध्यें आपला शब्द घुमवीत राहतें. आकाशाचा विशिष्ट गुण शब्द. हा मनाच्या स्थूलसंकल्पविकल्पात्मक स्वरूपांत लीन होतो व अखेर मनाचें अभिव्यक्त स्वरूपहि नाहींसें होऊन तें अव्यक्त बनतें. याला ब्राह्मप्रलय असें म्हणतात.

परमश्रेष्ठ असें ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, धर्म, इत्यादि षड्गुणैश्वर्यसंपन्न ईश्वराचे जे आत्मगुण ते मनाचे ठिकाणीं असतात. पुढें या गुणांनीं युक्त अशा

मनाचा लय चंद्रामध्यें होतो. कारण, विराट् पुरुषाचें मन म्हणजे चंद्रच होय. (चंद्रमा मनसो जातः) मन चंद्रामध्यें विलीन झाल्यावर वर सांगितलेले ज्ञानवैराग्यादि आत्मगुण चंद्राचा आश्रय करून रहातात. हें संकल्परूप मन, हा चंद्रमा, जगांतील भूतमात्रांच्या मनाचें हें समष्टिरूप, अखेर दीर्घ कालानंतर चित्ताच्या आधीन होतें व अखेर 'परब्रह्म तें मीच' अशा शुद्ध स्वरूपाच्या ज्ञानांत संकल्प, चित्त समष्टिरूप मन इत्यादि सर्वांचाच लय होतो. विज्ञानाचा लय कालामध्यें होतो. जगाचें ज्ञान नाहींसें होऊन 'मी आहें' एवढाच भास शिल्लक राहतो. 'मी तें आहें' यांतील 'तें' या पदानें लक्षित असलेलें जगाचें ज्ञान नाहींसें होऊन केवळ 'अस्मिता' शिल्लक रहाते. शेवटीं ही 'अस्मिता'हि नाहींशी होऊन तिचा लय अत्यंत श्रेष्ठ जी ईश्वराची शांतावस्था तिच्यांत होतो. पुढें काल, बल हीं सर्वच ज्ञानामध्यें लय पावतात. अशा ज्ञानप्राप्तीनंतर आकाशाचा घोष हा गुण आत्मस्वरूपांत विलीन होतो. हेंच शाश्वत, परमश्रेष्ठ, अव्यक्त असें ब्रह्मस्वरूप होय. अशाप्रकारें सर्व भूतें परब्रह्मस्वरूपांत विलीन होतात. यालाच सूत्रप्रलय असें म्हणतात. अशा प्रकारचें हें ज्ञान ब्रह्मज्ञान संपादन करून तद्रूप बनलेल्या योगी जनांनीं विद्या पढविण्याला लायक व आतुर अशा शिष्यांना सांगितलें. हें सत्यज्ञान असून याच्या योगानें सर्व संशय नाहींसे होतात. अशा प्रकारें सृष्टि व प्रलय हीं ब्रह्म व प्रकृति यांच्यामुळें होतात. ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक रात्रीच्या आरंभीं—म्हणजे दोन हजार वर्षांनीं—प्रलय व त्याच्या प्रत्येक दिवसाच्या आरंभीं—म्हणजे दोन हजार वर्षांनीं—सृष्टीची उत्पत्ति होते. १२. ३. २३३.

अध्याय २३४ वा.

[१ ब्राह्मणांचें कर्तव्य.]

(१) व्यास—सर्व महाभूतांच्या विषयीं—त्यांची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं कशीं होतात—त्यांचा नियंता कोण वगैरे ज्या गोष्टी तूं, हे पुत्रा, मला विचारल्यास, त्या मीं तुला सांगितल्या. आतां ब्राह्मणांचीं कर्तव्यें सांगतों, ऐक. जातकर्मापासून शेवटपर्यंत ब्राह्मणाच्या प्रत्येक कर्माचें आचरण सदक्षिण असें झालें पाहिजे. ब्राह्मणानें समावर्तनापर्यंतचा आपला काल वेदविद्यापारंगत अशा आचार्याजवळ अध्ययन करण्यांत व त्याची शुश्रूषा करण्यांत घालवावा.

यज्ञासंबंधींच्या कर्मकांडाचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन गुरूच्या ऋणांतून मुक्त होऊन नंतर ब्राह्मणानें समावर्तन करावें. त्यानें गुरूची अनुज्ञा घेऊन चारी आश्रमांपैकीं कोणत्याहि एका आश्रमांत शरीरपातापर्यंत यथाविधि रहावें. त्यानें पाहिजे तर विवाह करून संसार करावा. इच्छा असल्यास नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचें अवलंबन करून वनांत अथवा गुरूच्या जवळ रहावें. त्याच्या मनांत असल्यास संन्यासधर्माचें आचरणहि त्यानें करावें. या चारी आश्रमांचें मूलसाधन म्हणजे गृहस्थाश्रमच होय. कारण, या आश्रमामध्यें येणाऱ्या अनेक प्रसंगांनीं इंद्रिय-निग्रह त्याच्या अंगीं बाणतो व इतर कोणत्याहि आश्रमांत रहाण्यास तो लायक ठरतो. विद्या परिपूर्ण झालेल्या श्रोत्रियानें यज्ञयागादि कम करून, प्रजोत्पादन करून, देवऋण, ऋषिऋण व पितृऋण हीं तिन्ही ऋणें फेडावीं व नंतर कर्मा-चरणानें पवित्र होऊन दुसऱ्या आश्रमांत प्रवेश करावा. पृथिवीमध्यें सर्वांत पुण्यकारक असें जें स्थान असेल तेथें रहावें व त्या गांवांत उत्तम प्रकारचें परा-काष्ठेचें यश आपणांस मिळेल असा प्रयत्न नेहमीं करावा.

ब्राह्मणाचें यशोवर्धन अतिशय मोठ्या तपश्चर्येनें, उत्तम प्रकारची विद्या संपादन केल्यानें, यज्ञयाग केल्यानें व दानादि कर्मे केल्यानें होतें. जोंपयत मनु-ष्याचा वाढता लौकिक या पृथ्वीतलावर दुमदुमत राहील, तोंपर्यंत पुण्यबलाच्या जोरावर प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति त्याला होते. ब्राह्मणानें स्वतः अध्ययन करावें व दुसऱ्याकडून करवावें. त्यानें स्वतः यज्ञ करावे व दुसऱ्या-कडून करवावे. कोणापासून निष्कारण दान घेऊं नये व कोणालाहि निष्कारण दान देऊं नये. जो आपल्याकडून यज्ञ करविणार असेल, अशा माणसाकडून, शिष्याकडून किंवा कन्येकडून पुष्कळ द्रव्य घेऊन त्यांच्या साहाय्यानें यज्ञयाग व दानादि कर्मे करावीं. ब्राह्मणानें एकट्यानें भोजन कधीं करूं नये. गृहस्थाश्रमा-मध्यें रहाणाऱ्या ब्राह्मणाला देव, ऋषि व पितर यांच्याकरितां दान घेण्याइतकें पुण्यकारक कर्म कोणतेंच नाहीं. वृद्ध, रोगी, भुकेनें पीडिलेले, अज्ञातवास ज्यांना पत्करावा लागला असेल असे, काम करून पोटाला मागणारे, या सर्व लोकांना आपल्या ऐपतीबाहेर सुद्धां दान द्यावें; यांना द्रव्यदान द्यावें इतकेंच नाहीं, तर स्वतः उपार्जित केलेल्या पुण्याईचा अंशहि यांना द्यावा. योग्य व सर्वतोपरि सत्पात्र अशा माणसांना देऊं नये, असें या जगांत कांहींच नाहीं.

सज्जनांनीं इंद्राचा ऐरावत मागितला, तरी तोसुद्धां त्यांच्यापुढें उभा केला पाहिजे. महाव्रत सत्यसंधानें ब्राह्मणांचें मन धरण्याचा प्रयत्न केला व आपले

प्राण देऊनहि ब्राह्मणांचे प्राण वांचविले आणि अखेर स्वर्गलोकाला गेला. सांकृत्य रंतिदेवानें महात्म्या वसिष्ठाला शीतोष्ण अशा जलाचें दान दिलें, त्यामुळें त्याची कीर्ति स्वर्गलोकांत दुमदुमून राहिली आहे. अत्रिकुलोत्पन्न इंद्रदमन राजानें सत्पात्र लोकांना विविध प्रकारच्या धनाचें दान दिलें, त्यामुळें त्याला शाश्वत लोकांची प्राप्ति झाली. औशीनर शिबिराजानें स्वतःचीं अंगप्रत्यंगें व पुत्र यांचें दान ब्राह्मणांना दिलें, म्हणून त्याची कीर्ति स्वर्गलोकभर गाजत आहे. काशिराजा प्रतर्दन यानें आपले दोन्ही डोळे काढून ब्राह्मणांना दिले, म्हणून त्याला इहपरलोकीं अतुल कीर्तीचा लाभ झाला. सोन्याचें, अत्यंत ऐश्वर्यसंपन्न, असें आठ काड्यांचें दिव्य छत्र देवावृध राजानें दान दिलें, म्हणून तो राष्ट्रासह स्वर्गलोकीं गेला. सांकृति व आत्रेय यांनीं शिष्यांना निर्गुण ब्रह्माचें स्वरूप समजावून सांगितलें, म्हणून त्यांना परम श्रेष्ठ अशा लोकांची प्राप्ति झाली.

महासामर्थ्यवान् अशा अंबरीषानें अकरा अर्बुदें गाई ब्राह्मणांना दान दिल्या म्हणून राष्ट्रासह त्याला स्वर्गलोकीं जातां आलें. सावित्रीनें आपलीं दिव्य कुंडलें व जनमेजयानें आपलें शरीर ब्रह्मकार्यार्थ अर्पण केलें, म्हणून त्या दोघांना उत्तम गति मिळाली. वृषादर्भी राजानें सर्व प्रकारचीं रत्नें दान दिलीं, युवनाश्वानें प्रिय अशा स्त्रिया व रम्य रम्य मंदिरें दान दिलीं, म्हणून ते स्वर्गातील मिळाले. विदेहाधिपति निमिराजानें राष्ट्र दान दिलें. जामदग्न्यानें पृथ्वी दान केली. गयराजानें गांवें, शहरें यांसुद्धां सगळ्या भूमीचें दान केलें. एकदां अवर्षण पडलें असतांना भूतदयेनें प्रेरित होऊन, प्रजापतीनें प्रजांचें रक्षण करावें, त्याप्रमाणें वसिष्ठानें सर्व भूतांचें रक्षण केलें. करंधमाचा पुत्र पुण्यशील मरुत् यानें अंगिराऋषीला आपली कन्या दिली व तो स्वर्गलोकाला गेला. पंचाल देशाचा राजा ब्रह्मदत्त यानें शंख नांवाचा द्रव्यनिधि ब्राह्मणांना दिला, म्हणून त्याला उत्तम गति मिळाली. मित्रसह राजानें महात्म्या वसिष्ठाला आपली प्रिया मदयंती दिली व तिच्यासह तो स्वर्गाला गेला. महायशस्वी अशा सहस्रजित् नांवाच्या राजर्षीनें आपल्याला प्रिय असणारे प्राण ब्राह्मणांच्या साठीं सोडले व म्हणून त्याला चांगल्या लोकांची प्राप्ति झाली. राजा शतद्युम्नानें सर्व प्रकारच्या सुखसोयींनीं युक्त असें सोन्याचें संपूर्ण घर मुद्गलाला दिलें, म्हणून तो देवलोकीं गेला.

शाल्वदेशाचा महाप्रतापी द्युतिमान् नांवाचा राजा होता, त्यानें आपलें राज्य ऋचीकाला दिलें. लोमपाद नांवाच्या राजर्षीनें आपली कन्या शांता ही ऋष्य-

शृंगाला दिली, त्यामुळें त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले. राजर्षि मदिराश्व यानें आपली सुमध्यमा कन्या हिरण्यहस्ताला दिली. त्यामुळें देवांनीं नांवाजलेले लोक त्याला मिळाले. राजा प्रसेनजित् यानें सवत्स अशा शतसहस्र गाईंचें दान केलें, म्हणून त्या तेजस्वी राजाला उत्तम गति मिळाली. हे व दुसरे अनेक महात्मे पुरुष यांनीं नाना प्रकारचीं दानें दिलीं व तपश्चर्या केली. म्हणून त्या पुण्यात्म्या व जितेंद्रिय पुरुषांना स्वर्गलोकाची प्राप्ति झाली. ही पृथ्वी जोंपर्यंत स्थित आहे, तोंपर्यंत या महात्म्यांची कीर्ति सुप्रतिष्ठित राहील. दान, यज्ञ व प्रजोत्पादन यांनींच या महात्म्या पुरुषांना स्वर्गप्राप्ति झाली आहे. १२. ३. २३४.

अध्याय २३५ वा.

[१ ब्राह्मणांचीं कर्तव्यें. २ संसारसागराचें वर्णन.]

(१) **व्यास**—वेदांनीं सांगितलेल्या कर्मकांडाचें ब्राह्मणानें सांगोपांग अध्ययन करावें. या कर्मकांड विद्येमध्यें ऋक्, साम, यजु व अथर्वण या सर्व वेदांचा अंतर्भाव होतो. ब्राह्मणानें करावयाच्या षट्कर्मांत असलेलें भगवत्स्वरूप या वेदांमध्येंहि आहे. वेदवादामध्यें व अध्यात्मज्ञानामध्यें प्रवीण असलेले जे सत्त्वशील महात्मे त्यांना सृष्टीची उत्पत्ति व प्रलय यांचें ज्ञान असूं शकतें. ब्राह्मणानें अशा रीतीनें धर्मानें चालावें. चार शिष्ट लोकांप्रमाणें कर्में करावीं. आपलें उपजीविकेचें साधन मिळवितांना कोणत्याहि माणसाचा द्रोह करूं नये. ज्यानें सज्जनांच्याकडून ज्ञान मिळविलें, अभ्यास करून शास्त्रांत नैपुण्य संपादन केलें, स्वधर्माचें आचरण करून लौकिक कर्में जो शिष्टसंमत रीतीनें करतो, असल्या षट्कर्मसंपन्न गृहस्थाश्रमी पुरुषाला ब्राह्मण म्हणतात. ब्राह्मणानें श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें पंचमहायज्ञ करावे. त्यानें नेहमीं धैर्यशील, अप्रमत्त, जितेंद्रिय, धर्मनिष्ठ व आत्मज्ञानयुक्त असावें. हर्ष, मद व क्रोध हे ज्याच्यामध्यें नाहींत, असा ब्राह्मण कधींहि अधःपात पावत नाहीं. दान, अध्ययन, यज्ञ, तपश्चर्या, विनय, सरळपणा व दमनशीलता या गुणांनीं ब्राह्मणाचें तेज वाढतें व पापक्षालन होतें. बुद्धिमान् ब्राह्मणानें याप्रमाणें पापक्षालन करून, पचण्यास हलका असा आहार करून, जितेंद्रियवृत्तीनें राहून काम व क्रोध जिंकावे व ब्रह्मपदप्राप्तीची इच्छा धरावी. अग्नि, ब्राह्मण व देवता यांना प्रणाम करावा,

अवाच्य शब्द उच्चारूं नयेत व धर्माचा आधार ज्याला नाहीं, असली हिंसा करूं नये. पूर्वीपासून चालत आलेला ब्राह्मणांचा आचार हा आहे.

(२) ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन कर्मे करणारास त्या त्या कर्मांत सिद्धि प्राप्त होते. बुद्धिमान् माणसाला, पंचेंद्रियांचे विषयोपभोग हेंच ज्यांतील पाणी, लोभ हींच ज्याचीं तीरें, राग हा ज्यांच्यांतील चिखल, असा घोर दुर्लंघ्य व सुदुस्तर संसारसागर तरून जाणें शक्य होतें. काल हा अतिशय मोह उत्पन्न करणारा आहे व तो आपलें कार्य करण्यास सदैव सज्ज आहे, हें ब्राह्मणानें नेहमीं लक्ष्यांत ठेवावें. परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या, ज्याचें सामर्थ्य अप्रतिहत आहे, अशा कालाच्या या महाप्रवाहाबरोबर जग अगतिक रीतीनें वाहात जातें. काल हा मोठा जलप्रवाह होय. वर्षें हे यांतील भोंवरे, महिने या लाटा, ऋतूंची गति हा याचा वेग, शुक्लकृष्णपक्ष हे यांत वाढलेले लताकुंज व गवत, डोळ्यांची उघडझांप हा या कालरूपी जलाचा फेंस, दिवस व रात्र हें पाणी, कामक्रोधादि विकार हे यांतील भयंकर जलचर प्राणी, वेद व यज्ञ या हें जल तरून जाण्याच्या नाका, ज्यांत अर्थ व कामरूपी पाणी आहे, असें धर्म हें मनुष्यप्राण्यांना संसारसागरांत गटंगळ्या खातांना विसांवा घेण्यासाठीं असलेलें बेट होय.

सत्य वाणी ही या जलप्रवाहाचें मोक्षतीर होय. अहिंसारूपी वृक्ष या जलप्रवाहांत वहात असतात. हा कालप्रवाह परमेश्वरापासून उत्पन्न झालेला असून याच्या मध्यभागीं युगरूपी भोंवरे आहेत. परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या सर्व भूतमात्रांना हा कालप्रवाह यमसदनाकडे ओढून नेत असतो. मनस्वी व धृतिमान् पुरुषांना हा प्रवाह तरून जाण्याला बुद्धि ही एकच नौका आहे. ही बुद्धिरूप नौका ज्याचेपाशीं नाहीं, त्या अल्पबुद्धि माणसाच्या हातून काय होणार? तेव्हां, हा संसारसागर बुद्धिमान् माणसालाच तरून जातां येतो, इतरांना येत नाहीं, हें उघड व युक्तीला धरून आहे. प्राज्ञ मनुष्याला सर्व बाजूचे व फार दूरचे गुणदोष दिसत असतात. वासनांनीं ज्याचें अंतःकरण व्याप्त झालेलें आहे, ज्याची बुद्धि मंद आहे व चित्त चंचल आहे, त्याचें संशयनिरसन कधींच होत नाहीं. जो स्वस्थ बसून रहातो, खटपट कोणतीच करीत नाहीं, अशा मनुष्याला हा कालप्रवाह तरून जातां येत नाहीं. बुद्धिरूप नौका जवळ नसल्यानें मोहग्रस्त होऊन हा या नाना प्रकारच्या दोषांनीं व्याप्त असलेल्या कालाच्या

ओघांत सांपडतो व वासनारूपी जलचरांच्या तडाख्यांत सांपडल्यामुळें फुटक्या नावेसारखें असलेलें यांचें तुटपुंजें ज्ञान याच्या उपयोगीं पडत नाहीं. तेव्हां शहाण्या माणसानें या कालप्रवाहांतून वर निघण्याचा नेहमीं प्रयत्न करावा. या कालरूपी प्रवाहांतून वर निघणें हें ब्राह्मणाचें कर्तव्य होय. हें ज्याला साधलें, तो ब्राह्मण होय. म्हणून शुद्ध कुलांत जन्मास आलेल्या; अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह या तीन गोष्टींत आसक्ति नसलेल्या; स्वाध्याय, यज्ञ व दान हीं तीन कर्में करणाऱ्या मनुष्यानें याच्यांतून तरून जाण्याची इच्छा धरावी व बुद्धिबलानें हें साधण्याची खटपट करावी. ज्याच्या मनावर उत्तम संस्कार झालेले आहेत, जो दमनशील आहे, ज्या यतात्म्या पुरुषानें इंद्रियनिग्रह केलेला आहे, अशा बुद्धिमान् माणसाला इहपरलोकीं उत्तम गति प्राप्त होते.

ब्राह्मणानें गृहस्थाश्रम स्वीकारून कोणावरहि न रागावतां किंवा कोणाचाहि मत्सर न करितां, पंचमहायज्ञ करीत वरील प्रकारानें वागावें व देव, ऋषि, पितर व अतिथि यांना देऊन शिल्लक राहिलेलें (विघस) अन्न भक्षण करून रहावें. सज्जनांनीं घालून दिलेल्या मार्गानें—धर्मानें—वागणें, चार शिष्ट लोकांच्या रीतीनें लौकिक कर्में करणें, कोणाचाहि मत्सर न करितां दोषरहित वृत्तीनें उपजीविका करण्याची इच्छा धरणें, हीं ब्राह्मणाचीं कर्तव्यें होत.

ज्ञान व विज्ञान यांत ज्यानें गति करून घेतली आहे, जो बुद्धिमान् असून चार शिष्टांच्या प्रमाणें आचरण ठेवतो, जो स्वधर्मानें आंखून दिलेल्या मार्गानें कर्में करीत असतो, त्याच्या कर्मांनीं संकर उत्पन्न होत नाहीं. श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें आपलीं कर्में करणारा, निर्मत्सरी, जितेंद्रिय व बुद्धिमान् आणि धर्माधर्मांचे विशेष जाणणारा पुरुष सर्व संकटांतून मुक्त होतो. धैर्यशील, अप्रमत्त, जितेंद्रिय, धर्मवेत्ता व आत्मज्ञानयुक्त, ज्याच्या ठिकाणीं हर्ष, मद व क्रोध हीं नाहींत, असा ब्राह्मण कधींहि अधोगतीला जात नाहीं. ब्राह्मणाचा हा आचार फार पुरातन कालापासून सांगितलेला आहे. ज्ञानसंपन्न होऊन कर्में करणाऱ्या ब्राह्मणाला सर्वत्र सिद्धि मिळते. मूर्ख मनुष्य धर्माचरण करण्याच्या इच्छेनें धर्माच्या नांवाखालीं अधर्माचरण करतो व खरोखरी ज्याला धर्माचरण किंवा तत्सदृश चांगलें कृत्य म्हणतां येईल, तें करीत असतां हा आपल्याला वाईट वाटलें असें दाखवितो. आपण धर्म आचरीत आहों अशा खोट्या समजुतीनें मनुष्य कित्येकदां अधर्म करतो व अधर्म आचरीत आहोंत,

अशा समजुतीनें मनाला वाईट वाटून घेऊन धर्माचरण करतो, याचें कारण त्या दुर्बलाला धर्माचरण व अधर्माचरण या दोन्ही कर्माचें ज्ञान नसतें हें होय आणि हें ज्ञान नसतें म्हणूनच तो जन्ममरणाच्या यातायातींत सांपडतो. १२. ३. २३५.

अध्याय २३६ वा.

[१ सांख्य व योग यांचीं तत्त्वें.]

(१) व्यास—कधीं वर येत, तर कधीं खालीं जात अशा तऱ्हेनें या कालाच्या प्रवाहाबरोबर वहात जात असतांना यांतून तरून जाऊन आपल्याला मोक्षप्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असणाऱ्या पुरुषानें ज्ञान संपादन करावें व त्याची नौका करून हा कालसागर तरून जावें. ज्यांची बुद्धि स्थिर झाली आहे, असे धीर पुरुष बुद्धिरूप नौकेच्या साहाय्यानें दुसऱ्या अज्ञान लोकांचा उद्धार करतात. अज्ञानी पुरुषांना स्वतःचा किंवा आपल्या कोणाचाच उद्धार करतां येत नाहीं. ज्याचे राग-द्वेष नाहींसे झालेले आहेत, अशा मुक्त मुनीनें द्वादश प्रकारचे योग साधावे. हे बारा प्रकार असेः—देश, कर्म, अनुराग, अर्थ, उपाय, अपाय, निश्चय, चक्षु, आहार, संहार, मन व दर्शन. या बारा साधनांनीं हे प्रकार साधतां येतात. चित्ताची एकाग्रता साधण्यास अनुकूल असें पवित्र स्थान हें योगाचें 'देश' साधन होय. आहार, विहार, झोंप व जागरण, इत्यादि गोष्टींना इयत्ता ठेवणें हें योगाचें कर्मरूप साधन. सच्छिष्य हें 'अनुराग-' रूपी साधन. अर्थ म्हणजे द्रव्य, हेंहि योगाचें एक साधन आहे.

नानाविध आसनें साधणें हें योगाचें 'उपाय' साधन होय. रागद्वेषादि गोष्टींचा निरास करणें हें योगाचें 'अपाय' साधन आहे. गुरुवाक्य व वेदवाक्य यांच्या-वर आपल्याला इष्ट फल हटकून मिळणार, अशी दृढश्रद्धा हें 'निश्चय' रूपी योगसाधन. चक्षु हें आणखी एक योगसाधन होय. आहारशुद्धता हें आहारा-संबंधाचें योगसाधन. विषयोपभोगाकडे स्वभावतःच धांव घेणारें मन आंवरून धरणें हें योगाचें 'संहार' साधन आहे. मनांतील संकल्पविकल्प नाहींसे करणें हें मनाच्या बाबतींतील योगसाधन होय. जन्म, मृत्यु, जरा, नाना प्रकारचे रोग इत्यादि दोषांनीं हें शरीर युक्त आहे, असें ज्ञान हें योगाचें 'दर्शन' रूप साधन आहे. ज्याला उत्कृष्ट प्रकारच्या ज्ञानाची इच्छा असेल अशा पुरुषानें वाणी व

मन यांच्या शक्तीचा निरोध करावा व त्यांचा लय आपल्या अंतर्मुख बुद्धीमध्यें करून बुद्धिस्वरूप होऊन रहावें. ज्याला परमश्रेष्ठ अशा प्रकारचें शांतिसुख पाहिजे असेल, त्यानें या ज्ञानाचाहि आत्म्याच्या ठिकाणीं लय करावा. या सर्व प्रकारच्या योगसाधनांचें उत्कृष्ट ज्ञान ज्याला आहे असा पुरुष महाकठोर असला; सर्ववेदपारंगत किंवा ज्याला एकहि ऋचा येत नाहीं, असा असला; धार्मिक, यजनशील, पापी, वाघासारखा शूर किंवा कष्टानें आयुष्य कंठणारा कसाहि असला, तरी जरामरणांनीं युक्त असलेला हा महाभयंकर सागर त्याला तरून जातां येतो. उपरोक्त प्रकारचा हा योग आपल्याला समजावा अशी इच्छा धरणारा पुरुषसुद्धां मुक्त होतो. मग याचें आचरण करणारा कर्मकांडातीत होतो व त्याला परोक्ष ज्ञान होतें, हें सांगावयासच नको.

निर्विकार अक्षर ब्रह्माची प्राप्ति करून घेऊं इच्छिणाऱ्या माणसानें आचरावयाचा हा योग म्हणजे एक रथ आहे असें मानलें तर धर्म ही त्यांतील सारथ्याची जागा होय. अकार्यापासून परावृत्त होण्याची बुद्धि हें त्या रथाचें रक्षण करणारें आच्छादन; उपाय व अपाय ह्या त्या रथाच्या दोन्ही बाजूंच्या दांड्या; प्राण हें या रथाचें जूं; बुद्धि ही या रथाची बळकटी; जीव हा या रथाचें आकलन करणारा बंध; चेतना ही या रथांतील फळ्यांची जोडी; निरनिराळ्या आचारांचें अवलंबन ह्याच या रथाच्या धांवा; स्पर्शन, दर्शन, घ्राण व श्रवण, हे चार या रथाचे घोडे; शमदमादिकांमधील प्रावीण्य हीच ज्यामधील यजमानाची मुख्य जागा; सर्व प्रकारचीं शास्त्रें हा ज्यांतील चाबूक; शास्त्रांच्या अर्थांचा निश्चय करविणारें ज्ञान हाच ज्यांतील सारथि; असा हा धीर गंभीर गतीनें चालणारा योगरथ होय. श्रद्धा व दम हे या रथाच्या पुढें चालतात. जीव हा या रथांत बसणारा रथी होय. विषयादिकांचा त्याग हा या रथामागून चालणारा सेवक आहे.

पावित्र्य हा याचा मार्ग असून त्याच मार्गानें तो ध्यानाकडे जातो. ध्यान हेंच याचें ध्येय होय. अशा तऱ्हेचा जीवानें जोडलेला हा दिव्य रथ ब्रह्मलोकाच्या समीप शोभून दिसतो. असा हा रथ जोडून या रथांतून परब्रह्माच्या समीप जाण्याची ज्याला त्वरा झाली आहे त्याला शीघ्र ब्रह्मप्राप्ति करून देणारा विधि सांगतों, ऐक. योगमार्गामध्यें सात मुख्य गोष्टी आहेत. वाणी इत्यादिकांचें नियमन करून या सप्तधारणांचा अवलंब योग्यानें

करावा. एकाद्या विशिष्ट विषयाचे ठिकाणीं चित्ताचा लय करणें याला धारणा म्हणतात. चंद्रमंडल, सूर्यमंडल, ध्रुवमंडल इत्यादिकांचे ठिकाणीं चित्ताचा लय लावणें किंवा त्या मानानें जवळच्या अशा नासाग्र, भ्रूमध्य, इत्यादिकांचें ठिकाणीं मनाची एकाग्रता करणें, या सप्तधारणांच्या मानानें दूरच्या, धारणा होत. पौत्राहून प्रपौत्र जसा दूरचा, शिष्याहून प्रशिष्य जसा दूरचा, तशाच सप्तधारणांतून वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या धारणा या दूरच्या धारणा—प्रधारणा—होत. पृथ्वी, आप्, तेज, वायु, आकाश, अहंकार आणि अव्यक्त या सातांचे ठिकाणीं चित्ताचा लय करणें, या सप्तधारणा होत. मनुष्याच्या शरीरांत चरणतलापासून गुढघ्यापर्यंत पृथ्वी, गुढघ्यापासून अपानद्वारापर्यंत जल, तेथपासून हृदयापर्यंत वह्नि, हृदयाच्या मध्यभागापासून तों भुंवयांच्या मध्यभागापर्यंत वायु व भुंवयांच्या मध्यभागापासून तों डोक्यापर्यंत आकाश, अशीं पंचमहाभूतांचीं स्थानें योगी याज्ञवल्क्यांनीं सांगितलीं आहेत. पृथ्व्यादि पंचमहाभूतें, अहंकार व अव्यक्त यांच्या ठिकाणीं धारणा केल्यानें त्या त्या विषयांत बुद्धि स्थिर एकाग्र झाल्यानें तें तें ऐश्वर्य योग्याला प्राप्त होतें.

ज्या वस्तूचें मनुष्य ध्यान करतो, त्या वस्तूचेंच रूप अखेर त्याला प्राप्त होतें. या न्यायानें, पंचमहाभूतांच्या क्रमांतून पार पडून सप्तधारणांच्या योगानें योगी अव्यक्तस्वरूप बनतो. निरनिराळ्या योगसाधनांच्या योगानें योगमार्गाकडे प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला कोणते अनुभव कोणत्या क्रमानें येतात, हें मी तुला सांगतों. तसेंच दृष्टि अंतर्मुख करून ध्यान करणाऱ्या योग्याला भूजयादिक सिद्धि कशी प्राप्त होते, हेंहि मी तुला सांगणार आहें. आचार्यांच्या उपदेशानें योग्याचा स्थूल देहावरचा अध्यास (आपण स्थूल देह आहोंत, ही भावना) संपून त्याची दृष्टि अंतर्मुख झाली म्हणजे सूक्ष्मरूपी बनलेल्या योग्याला प्रत्यगात्म्याचीं पुढील रूपें दिसूं लागतात. शिशिर ऋतूंत पडणारें दहिंवर ज्याप्रमाणें सूक्ष्मरूपानें आकाशाला व्यापून रहातें, तसेंच प्रत्यगात्म्याचें सूक्ष्म स्वरूप सर्वव्यापी आहे, असें योग्याला भासतें. त्याचें प्रथमरूप तसें सूक्ष्म होतें. दहिंवराचें स्वरूप नाहींसें झालें म्हणजे त्याचें निराळेंच रूप होतें. हें रूप जलाचें होय. दहिंवराचें स्वरूप नाहींसें होऊन त्या ठिकाणीं आकाशांत जसें जलरूप दिसूं लागतें, तसेंच देहाच्या सूक्ष्मस्वरूपाचा लय जलाच्या ठिकाणीं केला म्हणजे प्रत्यगात्म्याचें जलरूप योग्याला दिसतें. या जलरूपाचा लय तेजस्तत्त्वांत झाला म्हणजे जलाच्या ठिकाणीं अग्निस्वरूप दिसतें. या अग्निस्वरूपाचा

लय वायूचे ठिकाणीं केला म्हणजे पीतशस्त्र—पृथ्वी, आप् व तेज या महाभूतांच्या सत्त्वाचा उपसंहार ज्यानें स्वतःच्या ठिकाणीं केला आहे असा व अज (म्हणजे झाडें उपटून पाडणारा—नीलकंठ) असा वायु प्रकट होतो. नंतर लोंकरीच्या रूपासारखें अत्यंत सूक्ष्म असें रूप योग्याला प्राप्त होतें व तो आकाशांत निरालंब असल्यासारखा दिसतो. पृथ्वी, जल व तेज या भूतांचा उपसंहार झाल्यावर शिल्लक राहणारें सूक्ष्म वायुतत्त्व रजाचा व तमाचा निरास झाल्यामुळें शुद्ध, स्वच्छ, सत्त्वमय होतें व आकाशांत विलीन होऊन त्याच्या रूपानें भासूं लागतें. अर्थात् योग्याचें स्वरूपहि पण नीलवर्ण आकाशासारखें भासतें. ब्रह्मतत्त्व जाणूं इच्छिणाऱ्या ब्राह्मणाचें जें सूक्ष्म चित्तस्वरूप म्हणून शास्त्रानें सांगितलें आहे, तें हेंच होय.

अशा प्रकारें पंचतत्त्वांवर योग्याला जय मिळवितां आला म्हणजे त्याची फलप्राप्ति काय होते तें मी सांगतों, तें ऐक. योग्याला पार्थिव तत्त्वांवर विजय मिळवितां आला म्हणजे पार्थिव ऐश्वर्याच्या योगें त्याला सृष्टि निर्माण करतां येते. हाताच्या. बोटानें, अंगठ्यानें किंवा हातानें अगर पायानें तो पृथ्वी हालवूं शकतो. वायूचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं आल्याचा हा प्रभाव होय, असें श्रुति सांगते. ब्रह्मदेवाप्रमाणें अक्षोभ्य स्थितींत राहून तो आपल्या शरीरापासून सृष्टि निर्माण करूं शकतो, हा त्याच्या पृथ्वीजयाचा प्रभाव होय. पृथ्वी व वायु यांच्यानंतर आकाशतत्त्वांवर यानें विजय मिळविला म्हणजे आकाशरूप—नीलरूप—होऊन हा प्रकाशतो. पण आकाश जसें निराकार तसाच हाहि असल्यानें याला वाटेल तेव्हां अंतर्धान पावण्याची ताकद येते. पृथ्वी, वायु व आकाश यांनंतर जलतत्त्व. याचा जय केल्यानें—याच्यावर स्वामित्व मिळविल्यानें—योगी अगस्ति ऋषीप्रमाणें विहिरी, तळीं, समुद्र सुद्धां पिऊं शकतो. योग्यानें तेजस्तत्त्वाचा जय केला म्हणजे त्याला तेजःस्वरूपाची प्राप्ति होते. हें त्याचें तेजोरूप दिसत नाहीं, पण तें दिसत नाहीं म्हणून नसतें असेंहि नाहीं. त्याचें शमनहि होत नाहीं. योग्यानें अहंकारावर—अस्मितेवर—जय मिळविला म्हणजे हीं पंचमहाभूतें त्याच्या आधीन होतात. अहंकार व पंचमहाभूतें या सहांचाहि केवळ प्राण अशी जी बुद्धि तिचा जय केल्यानंतर योग्याला सद्दधारणा करून जें काय ऐश्वर्य मिळवावयाचें तें प्राप्त होतें. संशय, विपर्यय इत्यादि दोषांपासून अलिप्त असलेलें शुद्ध—आत्मस्वरूपाचें ज्ञान त्याला होतें व तो सर्वज्ञ व सर्वेश्वर होतो. या स्वरूपाला पोहोंचल्यानंतर योगी पंचमहाभूतें व अहंकार यांनीं बनलेलें

व्यक्त शरीर आणि हें व्यक्तस्वरूप भूतजात ज्याच्यापासून निर्माण होतें तें अव्यक्त आत्मरूप हीं दोन्ही एकच होत असें जाणतो. अव्यक्त आत्मस्वरूपासंबंधाचें ज्ञान मी तुला सांगतों तें ऐक. पण, त्याच्याहिपूर्वी सांख्यशास्त्रांत सांगितलेलें व्यक्तसृष्टीचें ज्ञान मी तुला सांगणार आहें तेंहि तूं सावधपणानें ऐक.

योग व सांख्य या दोन्ही दर्शनांनीं पंचवीस तत्त्वें मानलीं आहेत, हें त्यांच्यांतील साम्य होय. आतां त्यांच्यांतील भेद उलगडून दाखविणारा प्रत्येकाचा विशेष सांगतों. जन्मास येणें, वाढणें, क्षीण होणें व मरणें हे चार प्रकारचे गुणधर्म ज्याच्या ठिकाणीं सांपडतात तें तें सर्व व्यक्त होय व हीं लक्षणें ज्याच्या ठिकाणीं नाहींत असें व्यक्तविलक्षण जें कांहीं तें सर्व अव्यक्त होय. मीमांसकांचें कर्मकांड व वेदांतशास्त्र या दोहोंतहि द्विविध आत्मस्वरूप सांगितलें आहे. वरच्या चार लक्षणांनीं युक्त असलेला व धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चतुर्वर्गांची इच्छा धरणारा तो जीवात्मा व मायेच्या उपाधीनें वेढलेला तो ईश्वर. हीं दोन्ही आत्मस्वरूपें चित् व अचित् यांनीं विशिष्ट अशा प्रकारचीं असतात. श्रुतीनें परमात्मस्वरूपाचे जीव व ईश्वर किंवा बुद्धि व क्षेत्रज्ञ असे विभाग सांगितले आहेत. यांत जीवाच्या ठिकाणीं, बुद्धिस्वरूपाच्या ठिकाणीं ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादि श्रुतींनीं भोक्तृत्वाचा आरोप केला आहे. त्यामुळें बुद्धिस्वरूप चैतन्ययुक्त मानावें लागतें. विषयाच्याच मागें लागलेल्या पुरुषांना वेदांत दोन आत्मस्वरूपें सांगितलीं आहेत असा भास होतो. वस्तुतः, क्रमशः प्रतिसंहार–लय–होत होत सर्व भूतांचा लय ज्यांत होतो तें अव्यक्त परमात्मस्वरूप, असा ज्ञानी लोकांचा सिद्धांत आहे.

ज्याला ' मी ' व ' माझें ' हा विकार नाहीं; ज्याचा अहंकार (अस्मितेचें भान) संपला; शीतोष्ण, सुखदुःख इत्यादि द्वंद्वांच्या जो पलीकडे गेला; ज्याचे सगळे संशय संपले; जो कधीं कोणावर रागावत नाहीं; कधीं कोणाचा द्वेष करीत नाहीं; केव्हांहि खोटें भाषण करीत नाहीं; एकदां ज्याला मित्र म्हटलें त्यानें वाचेनें दुरुत्तरें केलीं, तरीहि त्याचें जो अनिष्ट चिंतीत नाहीं; कठोर वाणी, हिंस्र कर्म व दुष्ट विचार यांजवर जो नियंत्रण घालतो म्हणजे हीं ज्याच्या हातून होत नाहींत; असा सर्वांभूतीं समवृत्ति धरणारा मनुष्य ब्रह्मदेवापेक्षांहि अधिक योग्यतेचा होतो. ज्याच्या मनांत इच्छा असते, असेंहि नाहीं व नसते असेंहि नाहीं; म्हणजे शरीरस्थितीला–प्राणधारणाला–आवश्यक तेवढ्याच गोष्टींत मन घालून जो रहातो; जो कोठेंहि लोलुपता धरीत नाहीं; ज्याच्या मनाला कधींच कष्ट

होत नाहींत; जो इंद्रियदमन करून रहातो; ज्याला स्वतःचें असें कांहींच कार्य करावयाचें नसतें; जो निराकृति नसतो; ज्याचीं इंद्रियें अनेक ठिकाणीं सैरावैरा न धांवतां त्याच्या आधीन रहातात; ज्याला कोणताच मनोरथ नसतो व म्हणूनच भग्नमनोरथ होण्याची पाळीच ज्याच्यावर येत नाहीं; सर्वांभूतीं समदृष्टि ठेवून सगळ्यांशीं जो मित्रभावानें वागतो; ज्याला मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें हीं सारखींच वाटतात; प्रिय व अप्रिय गोष्टींचें शुभाशुभ ज्याला सारखेंच आहे; ज्याची वृत्ति धीर व गंभीर आहे; कोणीं निंदिलें किंवा वंदिलें तरी दोन्हींची किंमत ज्याला एकच; कोणत्याहि भोगविषयाची ज्याला लालसा नाहीं; ब्रह्मचर्याच्या दृढव्रताचें आचरण जो करितो; कायावाचामनानें जो कधीं कोणाची हिंसा करीत नाहीं असला सांख्य–ज्ञानी पुरुष–मुक्त होतो. योगमार्गानें जाणारा मुमुक्षु ज्या कारणांनीं संसारबंधनापासून विमुक्त होतो तीं कारणें सांगतों, ऐक. अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य व ईशित्व या ज्या अष्टसिद्धि आहेत, त्या म्हणजे योगाचें परमश्रेष्ठ असें सामर्थ्य होय. परंतु, या अणिमादि सिद्धींचें प्रातिभासिक स्वरूप ओळखून जो त्यांच्याहि पलीकडे जातो त्याला मुक्त म्हणावें.

या प्रकारें, वक्त्यावक्त्यांच्या विवेचनपद्धतीला अनुसरून सांख्य व योग यांच्यांत जो भेद पडतो–पडलासा वाटतो, पण वस्तुतः नसतो–तो भेद आतांपर्यंत मीं तुला सांगितला. या मार्गानें जाणारा पुरुष द्वंद्वातीत होतो व त्याला ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते. १२. ३. २३६.

अध्याय २३७ वा.

[१ 'जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होण्याचें साधन कोणतें'? असा शुकाचा प्रश्न. शून्यवादी बौद्ध वगैरेंच्या मतांचें उपन्यासपूर्वक खंडन व अद्वैतज्ञान श्रेष्ठ असें व्यासमत.]

(१) **व्यास**—या संसारसागरांत गटंगळ्या खाणाऱ्या मनुष्यानें शास्त्र व गुरूपदेश यांच्या साहाय्यानें मिळालेल्या ज्ञानरूप नौकेचा आश्रय करावा व मोक्षप्राप्त्यर्थ त्याचीच कांस धरावी.

शुक—जन्म व मरण या दोहोंचेहि फेरे ज्याच्या योगानें चुकवितां येतात, असें आत्मोद्धाराचें साधन म्हणजे अविद्येचा निरास करून परब्रह्मस्वरूपाचें

आकलन करून देणारें यथार्थ ज्ञान, कीं 'तद् ध्यात्वा तदेव भवति' या न्यायानें ब्रह्मरूपाची प्राप्ति करून देणारा ध्यानरूप प्रवृत्तिमार्गाचा धर्म किंवा शून्यवादी वगैरे नास्तिकांना संमत असलेला आत्मोच्छेदरूप निवृत्तिधर्म? या तिहींपैकीं आत्मोद्धाराचें साधन कोणतें तें आपण मला सांगा.

व्यास—कोणत्याहि अधिष्ठानाच्या सामर्थ्यावांचून केवळ स्वभावानेंच जगदुत्पत्ति आपोआप होते असें जे मानतात व ज्यांच्या वाद-पद्धतीमध्यें युक्तिवाद येऊंच शकत नाहीं, अशा निर्बुद्ध शिष्यांना जे हीं आपलीं मतें पढवितात, त्या मूर्खांना किंवा जे स्वभावावांचून दुसरें जगदुत्पत्तीचें कारणच नाहीं असें निश्चयानें मानतात, त्यांना गवताची काडी सोलून उकलून पाहिली असतांना त्यांत बीजांकुर आहे असें दिसून येत नाहीं काय? या पक्षाचा आश्रय करून जे अल्पबुद्धि लोक त्यांत समाधान मानतात, ते स्वभावकारणवादी परमपदाला पोंहोंचत नाहींत. मोहव्याप्त मनाच्या कल्पनेनें रचलेला स्वभावकारणवादाचा डोलारा टिकत नाहीं. स्वभाव व परिभाव यांची निरुक्ति मी सांगतों ती ऐक. कारणरूपानें एकटा स्वभावच अस्तित्वांत असतो असें मानणें हा स्वभाव होय व कारणरूपी स्वभाव व त्याचें कार्य ह्यांना प्रत्येकाला स्वतंत्र अस्तित्व आहे, असें मानणें हा परिभाव होय. या जगांत चाललेलीं नांगरटीसारखीं व कापणीसारखीं कृत्यें, तसेंच, वाहनें आसनें, घरेंदारें वगैरेंच्या योजना इत्यादि सर्व गोष्टी बुद्धिमान् माणसांनीं प्रज्ञाबळाच्या जोरावरच चालविल्या आहेत. नानाप्रकारच्या बागा, घरें, रोग व त्यांवरचीं औषधें इत्यादिकांच्या कल्पना बुद्धिमंतांनींच बसविलेल्या आहेत असें ज्ञानी पुरुष सांगतात. अर्थप्राप्ति बुद्धीच्या योगानें होते, परमपदाची प्राप्ति त्याचमुळें होते. बुद्धिमान् आणि म्हणूनच ऐश्वर्यसंपन्न असे राजे बुद्धिबलाच्याच जोरावर राज्याचा उपभोग घेतात. भूतमात्रांच्या पारमार्थिक काय किंवा प्रातिभासिक काय दोन्हींहि रूपांचें ज्ञान बुद्धिद्वाराच होतें.

बुद्धि हेंच जगाचें उत्पत्तिकारण व त्याचें लयस्थानहि पण तेंच होय. जगांत जीं नानाविध भूतें आहेत, त्यांच्या उत्पत्तीचे जरायुज, अंडज, उद्भिज्ज व स्वेदज असे चार प्रकार आहेत. त्यामध्यें स्थावरांपेक्षां जंगम हे विशिष्ट असून श्रेष्ठ आहेत. कारण चेष्टा म्हणजे हालचाल हा स्थावरांत नसणारा विशेष त्यांच्यांत आहे व त्यामुळें जंगम भूतें श्रेष्ठत्व पावतात. जंगमामध्यें सुद्धां बहुपाद व द्विपाद असे दोन

भेद आहेत. त्यांत बहुपादापेक्षां द्विपाद श्रेष्ठ द्विपादांचे प्रकार दोन. एक स्थलसंचारी व दुसरे आकाशगामी. या दोघांत स्थलसंचारी अधिक योग्यतेचे; कारण हे अन्न भक्षण करतात. स्थलसंचारी भूतें द्विविध आहेत. मध्यम व उत्तम. यांत मध्यम प्रकारचीं भूतें श्रेष्ठ होत. कारण, त्यांना जातिधर्म कळतात. मध्यमांचे प्रकार दोन; एक धर्मज्ञ व दुसरीं तदितर. यापैकीं, धर्मज्ञांना कार्य कोणतें अकार्य कोणतें, याचें ज्ञान असतें म्हणून तीं श्रेष्ठ. धर्मज्ञांतहि दोन पक्ष आहेत. एक वेदज्ञ व दुसरे इतर. पैकीं वेदज्ञांवर वेदांचें अस्तित्व अवलंबून म्हणून वेदज्ञ श्रेष्ठ. वेदज्ञहि पण द्विविध. एक प्रवक्ते व दुसरे प्रवचन न करणारे यांपैकीं प्रवचनकारांना सर्व धर्मांचें ज्ञान असतें, म्हणून ते श्रेष्ठ. वेद, त्यांत सांगितलेले धर्म, निरनिराळीं कर्मे व त्यांचीं फलें हीं प्रवचन करणारांना ठाऊक असतात. सगळ्या वेदांचा व त्यांतील धर्मांचा प्रसार प्रवचनकारांकडूनच होतो. प्रवचन करणारे धर्मज्ञ वेदज्ञ जे सांगितले त्यांचेहि पुनः आत्मज्ञ व अनात्मज्ञ असे दोन प्रकार आहेत. आत्मज्ञ लोकांना जन्म व अजन्म यांचें ज्ञान असतें, म्हणून या दोघांत ते श्रेष्ठ होत. प्रवृत्तिरूप व निवृत्तिरूप धर्मांचें ज्ञान ज्याला झालें, तो सर्ववेत्ता, तो सर्वज्ञ, तो त्यागी, तो सत्यसंकल्प, तो सत्यस्वरूप, तोच पावित्र्याचा अवतार, फार काय, तोच ईश्वर होय.

ब्रह्मज्ञानांत लय पावलेल्या त्या पुरुषालाच ब्राह्मण असें देव म्हणतात. हा वेदप्रणीत कर्मकांडांत निष्णात असून परब्रह्मस्वरूपाचा ठावहि याच्या बुद्धीला निश्चितपणानें लागलेला असतो. हे शुका, ज्या ज्ञानी पुरुषांना अंतर्बाह्य राहिलेलें, साधियज्ञ व साधिदैव असें परब्रह्मरूप कळलें, ते देव, ते ब्राह्मण होत. त्यांचे ठिकाणीं हें सर्व सृष्ट विश्व व भूतजात अधिष्ठित झालेलें आहे. त्यांच्या माहात्म्याला या जगांत दुसरी तोड नाहीं. आदि, अंत, निधन व कर्म या सर्वांच्या बंधनांतून सर्वप्रकारें मुक्त झालेले हे सिद्ध पुरुष चतुर्विध सृष्टीचे ईश्वर होत. १२. ३. २३७.

अध्याय २३८ वा

[१ ब्राह्मणांची नित्यवृत्तिः २ इतर मतांचें उपन्यासपूर्वक खंडन व ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व.]

(१) व्यास—हे शुका, ब्राह्मणांनीं ब्रह्मपदाच्या प्राप्तीसाठीं ज्ञानपूर्वक कर्मे करावीं, असा फार पुरातनकालापासून विधि सांगितलेला आहे. ज्ञानपूर्वक कर्मे

केल्यानेंच सर्वत्र सिद्धि मिळते. या कर्मांच्या विषयीं कोणताहि संशय नसता, तर केलेलें कर्म सिद्धीस गेलेंच असतें. त्यापासून सिद्धि ही मिळालीच असती. पण, सिद्धि प्राप्त होणें हा कर्माचा स्वभाव आणि म्हणून कर्म नित्य असें मानावयाचें, कीं कर्म हें ज्ञानजनक म्हणून तें काम्य मानावयाचें, असा या ठिकाणीं संशय उत्पन्न होतो. असा संशय उत्पन्न झाल्यावर कर्म हें पुरुषाला ज्ञान करून देणारें आहे, असें मानल्यास वेदविधि हाच नित्यविधि ठरण्याचा प्रसंग येईल व आत्मज्ञानाच्या इच्छेनें केलेल्या कर्मांनीं नित्यप्रयोगाचीहि सिद्धि होऊं लागेल. कर्म नित्य मानावें तर तें काम्य नाहीं, असें ठरेल. काम्य मानावें, तर तें न करण्यांत दोष नाहीं, असें मानण्याची आपत्ति येईल. कर्म हें नित्यहि आहे व काम्यहि आहे. तें कसें हें प्रत्यय व तर्क—उपलब्धि व उपपत्ति या दोन्ही प्रकारांनीं मी तुला सांगतों, ऐक. कर्मांचें कारण पौरुष होय, असें कित्येक जण मानतात. कित्येक दैव हें कर्माचें कारण असें मानतात; तर दुसरे कित्येक जण कर्मांची उत्पत्ति स्वभावापासूनच होते असें मानणारे आहेत. पौरुष, दैव व स्वभाव या तीहींपैकीं प्रत्येक कर्मांचें कारण आहे, असें मानणारा एक पक्ष आहे, तर दुसरा पक्ष या तीन्हींच्या समुच्चयानें कर्म उत्पन्न होतें असें म्हणतो. आर्हतांचा पक्ष, यांच्यापैकीं एक कारण असेल वा नसेल; दोन्हीहि समुच्चयानें असतील व नसतील किंवा या दोन्हींहून निराळें असें तिसरेंच कारण असेल किंवा नसेलहि असें मानणारा आहे. वर उपन्यस्त केलेल्या पक्षांपैकीं एकाहि पक्षाचें म्हणणें युक्तिवादाला धरून नाहीं. तेव्हां व्यवहारामध्यें समुच्चयपक्ष व परमार्थतः ब्रह्मकारणवाद हींच श्रेष्ठ ठरतात.

(२) योगिजन ब्रह्मस्वरूप हेंच कारण होय असें मानतात. त्रेता, द्वापर व कलि या तीन्ही युगांतील लोकांचीं अंतःकरणें संशयानें ग्रासलेलीं होतीं. कृतयुगांतील मनुष्यें मात्र तपोबलानें युक्त, शमादि साधनांनीं संपन्न व सत्वस्थ अशीं असत. ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद हे तीन्ही एकमेकांपासून निरनिराळे आहेत. असें न मानतां, रागद्वेष यांचा त्याग करून कृतयुगांतील पुरुष तपस्वी वृत्तीचा अवलंब करीत. तपोबलानें युक्त, तपाचें अनुष्ठान नित्य करणारीं, व दान्त अशीं कृतयुगांतील माणसें असत. त्यामुळें ज्या ज्या गोष्टींची इच्छा त्यांनीं मनानें करावी त्या त्या गोष्टी त्यांना प्राप्त होत. ज्याचें स्वरूप प्राप्त झालें असतांना जगदुत्पत्ति करतां येते तें ब्रह्मरूप तपोबलानें मिळतें; व ब्रह्मरूप

झाल्यावर ब्रह्मनिष्ठ पुरुषाला त्या तपोबलाच्या जोरावर सर्वभूतांचा शास्ता होतां येतें.

वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनीं ब्रह्माचें हेंच गहन स्वरूप कर्मकांडामध्यें वर्णिलें आहे. वेदांतशास्त्रानें हें ब्रह्मरूप अधिक स्पष्टपणानें सांगितलें असून केवळ कर्मकांडाच्या आचरणानें त्याची कायमची प्राप्ति होत नाहीं. पशूचें आलंभन करून त्याचा हविर्भाव अग्नीला द्यावयाचा हा क्षत्रियांचा यज्ञ, धान्यादिकांचा हविर्भाव अग्नीला अर्पण करणें हा वैश्यांचा यज्ञ, त्रैवार्णिकांची सेवा हा शूद्रांचा यज्ञ, तर जप करणें हा द्विजांचा धर्म (यज्ञ) होय. ब्राह्मणानें स्वाध्यायाध्ययन एवढेंच एकच कार्य केलें तरीहि त्याची इतिकर्तव्यता तेवढ्यानें संपते; मग तो दुसरें कांहीं करो वा न करो. ब्राह्मण हा सर्वांशीं मित्रभावानें वागणारा असावा. त्रेतादि युगांत वेद, यज्ञ, वर्ण, आश्रम हीं सर्व सकलांगांनीं अस्तित्वांत होतीं. पुढें पुढें आयुष्य कमी कमी होऊं लागल्यामुळें द्वापरयुगांत यांचे निरनिराळे भाग झाले. द्वापर व कलि या युगांत वेदविद्या संपुष्टांत येईल व कलियुगाचे शेवटीं तर ती दिसेल कीं नाहीं, याचीच वानवा राहील. कलियुगांत अधर्माचेंच प्राधान्य होईल; स्वधर्माचा उच्छेद होईल. पृथ्वी, जल, औषधी, गाई इत्यादिकांचे ठिकाणीं असलेला रस–यांच्यांतील पोषक द्रव्यें–नाहींशीं होतील, वेद, वेदधर्म, आश्रम हे अधर्मांत लोप पावतील व त्यांचें स्वरूप पालटेल. ज्याप्रमाणें या पृथ्वीवरील चराचरभूतांचें रक्षण व संवर्धन पाऊस आपल्या वृष्टीनें करतो, त्याप्रमाणें वेदहि युगायुगाचे ठिकाणीं भूतांचें सर्व बाजूंनीं रक्षण करतात. अनादि व अनंत असें अनेकविध कालस्वरूप जें मीं आतांपर्यंत सांगितलें, या कालस्वरूपापासूनच जगाची उत्पत्ति होते व त्यांतच त्याचा लयहि होतो. हें कालस्वरूप प्राणिमात्रांच्या उत्पत्तिस्थिति व लयाला कारणीभूत आहे. जगांत उत्पन्न झालेलीं नानाप्रकारचीं द्वंद्वें या कालाच्या ठिकाणींच स्वस्वरूपानें राहतात. येणेंप्रमाणें हे शुका, भूतांची उत्पत्ति, कालाचें स्वरूप, धृति, वेद, कर्तृस्वरूप, कार्यस्वरूप, निरनिराळ्या कर्मांचीं फलें कोणकोणतीं मिळतात, वगैरे माहिती तूं विचारलीस ती मीं तुला सांगितलीं. १२. ३. २३८.

*

अध्याय २३९ वा.

[१ 'सांख्य किंवा योग यांपैकीं कोणत्या मार्गानें ब्रह्मपदप्राप्ति होते,' असा शुकाचा प्रश्न. २ व्यासकृत सांख्यसिद्धांत-कथन].

(१) **भीष्म**—परम ऋषि भगवान् वेदव्यास यांनीं आपल्याला उद्देशून केलेल्या भाषणाची प्रशंसा करीत करीतच शुकांनीं मोक्षधर्मांच्या अर्थाबद्दल पुढीलप्रमाणें त्यांना प्रश्न विचारण्यास प्रारंभ केला.

शुक—बुद्धिमान्, पढिक आणि म्हणूनच ज्याच्या बुद्धीवर संस्कार झालेला आहे अशा यजनशील व निर्मत्सर मनुष्याला तर्कादिकांनीं जाणतां न येणाऱ्या, ज्याच्या पाठीमागें ओळख पटण्यासारखी परंपरा नाहीं अशा ब्रह्मपदाची प्राप्ति कशानें होते ? तपश्चर्या, ब्रह्मचर्याचें दृढ-व्रत, सर्वत्याग, बुद्धिमत्ता, सांख्यमार्ग किंवा योगमार्ग यांपैकीं कोणत्या मार्गानें ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते, तेंआपण मला सांगा. तसेंच मनाची एकाग्रता व इंद्रियांचा निग्रह हीं कशीं साधावीं ?

व्यास—विद्या, तपश्चर्या, इंद्रियनिग्रह, सर्वसंगपरित्याग यांखेरीज इतर कोणत्याहि मार्गानें मानवाला सिद्धि मिळणें शक्य नाहीं. ब्रह्मदेवानें सर्वांच्या आधीं पंचमहाभूतें निर्माण केलीं व जीवसृष्टींतील प्राण्यांच्या शरीरांमध्यें पुष्कळ अंशानें त्यांची योजना केली. देह हा भूमीपासून, जल-द्रव्यापासून मनुष्याच्या शरीरांतील रस, तेजोरूपापासून डोळे, अशी ही योजना आहे. वायुतत्त्व प्राण्यांच्या शरीरांत प्राण व अपान यांचा आश्रय करून रहातें. शिरा, घ्राणेंद्रिय इत्यादिकांचें ठिकाणीं जो पोकळ भाग असतो, त्याचा आश्रय करून आकाश हें तत्त्व असतें. मनुष्याच्या चरणाच्या ठिकाणीं विष्णु, बाहुबलाच्या ठिकाणीं इंद्र, कोठ्यांत अग्नि, कर्णांच्या ठिकाणीं दिशा व जिव्हेच्या ठिकाणीं सरस्वती अशा देवता त्या त्या इंद्रियांच्या चालक शक्ति म्हणून निवास करीत असतात. कान, त्वचा, डोळे, जीभ व नाक हीं पंचविषय भोगण्याचीं साधनें आहेत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पंचेंद्रियांचे विषय व पंचेंद्रियें हीं परस्परांपासून भिन्न आहेत. सारथि ज्याप्रमाणें आपल्या ताब्यांतील घोड्यांना हवा तसा वळवितो, त्याप्रमाणें मन हें इंद्रियांना आपल्या दाबांत ठेवून हवें तिकडे वळवितें. मनाचा प्रेरक शरीरस्थ आत्मा हा होय. इंद्रियांच्या स्वभावधर्मांची उत्पत्ति व लय हीं दोन्ही मनाच्या आधीन असतात. मन हा इंद्रियांचा एक प्रकारें ईश्वरच होय व मनाचा नियंता आत्मा होय. कर्मेंद्रियें, त्यांचे विषय, शीतोष्णादि गुणधर्म, बुद्धि, प्राण अपान हीं वायुरूपें व जीव हीं प्राणिमात्राच्या शरीरामध्यें नित्य

वास करितात. सत्त्व, रज, तम हे त्रिगुण, शब्द किंवा चेतना हे बुद्धीचे धर्म नाहींत म्हणजे हे बुद्धीपासून निर्माण झालेले नव्हते. तेज म्हणजे अनादि-वासना जी आहे, हीच बुद्धीला उत्पन्न करते. ही वासना सत्त्वादि गुण निर्माण करीत नाहीं. असो.

पांच कर्मेंद्रियें, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पांच त्यांचे विषय; स्वभाव चेतना, मन, प्राण, अपान व जीव या सोळा गोष्टींनीं या देहांत आवृत असलेला जो आत्मा त्या सतराव्या आत्म्याचें स्वरूप मनोनिग्रहशील पुरुषाला त्याच्या दान्त मनाच्याच सामर्थ्यानें आपल्या बुद्धीचे ठिकाणीं प्रकाशमान झालेलें दिसतें. आत्मस्वरूप डोळ्यांनीं दिसणारें नाहीं किंवा सर्वेंद्रियांपैकीं कोणत्याहि इंद्रियानें त्याचें आकलन करतां येत नाहीं. दान्त मनाचा प्रदीप उजळला म्हणजे त्याच्या योगानें हें फार विशाल असें आत्मरूप दिसतें. प्राणिमात्रांत शरीरांत असणारें, शब्दस्पर्शादि पंच विषयांनीं रहित असलेलें, अव्यय, निरिंद्रिय व अशरीरी तत्त्व शोधण्याचा व पाहण्याचा मनुष्यानें प्रयत्न करावा. सर्व मरणशील प्राणिमात्रांच्या देहांत त्याचा आश्रय करून असणारें परम अव्यक्त तत्त्व जो पाहूं शकतो, तो देहपातानंतर ब्रह्मपदाला पोंहोंचतो. विद्या व शिष्यादिकांचा परिवार यांनीं युक्त असलेला ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रा किंवा चांडाल या सर्वांना समदृष्टीनें लेखणारा तो पंडित होय. ह्या पंडिताच्या बुद्धिसामर्थ्याला स्थावरजंगम सर्व भूतांमध्यें विशाल असें आत्मतत्त्व भरून राहिलेलें दिसतें. याच आत्मतत्त्वापासून ही सृष्टि उत्पन्न झालेली आहे. सर्वभूतांमध्यें आपण आहोंत व आपणांमध्यें सर्व भूतें समाविष्ट झालेलीं आहेत, असें यथार्थ ज्ञान मनुष्याला जेव्हां होतें, तेव्हांच तो ब्रह्मपदाला पोंहोंचतो.

वेदांचा आत्मा जो शब्द तो जितक्या जीवस्वरूपाला व्यापून राहूं शकतो, तितकें सर्व जीवस्वरूप—म्हणजे जें जें वाचेचा विषय होऊं शकतें, तें तें सर्व परमात्म्याचे ठिकाणीं अधिष्ठित असतें—ब्रह्मरूपच असतें, असें ज्ञान ज्याला होतें व कायमचें टिकतें तो ब्रह्मरूप होण्यास लायक होय. सर्व प्राण्यांना व्यापून रहाणारा, त्यांना कल्याणकारण असा जो परमात्मा त्याच्या निर्मर्याद स्वरूपाचा ठाव काढतांना देवांची सुद्धां मति कुंठित होते. आकाशांत फिरणारे पक्षी किंवा पाण्यांत विहार करणारे मासे यांच्या गतीचें जसें ज्ञान होत नाहीं, तसेंच ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी पुरुषांच्या गतीचेंहि ज्ञान होत नाहीं. कालाच्या योगानें सर्व भूतें त्याच्या ठिकाणींच जीर्ण होतात व तेथेंच लय पावतात; पण, स्वतः

कालच ज्यायोगें जीर्ण होतो व जेथें लीन होतो, त्या परमपदाचें ज्ञान कोणालाच होत नाहीं. आपल्यावर, खालीं, आडव्या बाजूला, भोंवतालीं मध्यें कोठेंहि ब्रह्मस्वरूप असल्याचा प्रत्यय—यांपैकीं ब्रह्मस्वरूप अमुकच ठिकाणीं आहे, असा प्रत्यय—मनुष्याला येत नाहीं. म्हणजे विशिष्ट लोकाची प्राप्ति म्हणजे ब्रह्मप्राप्ति असा सिद्धांत होऊं शकत नाहीं; अर्थात्‌च अमुक एक विशिष्ट स्थळाची प्राप्ति म्हणजे मोक्ष नव्हे, हें ओघानेंच येतें. मुक्त पुरुष परमात्मरूपच असल्यानें सर्व लोकांचा अंतर्भाव त्याच्या सर्वव्यापी स्वरूपांत होतो व त्याच्या व्यतिरिक्त असा प्रदेशच रहात नसल्यानें त्याच्या बाहेर असें लोकांचें अस्तित्वच राहूं शकत नाहीं.

धनुष्याच्या दोरीपासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणें एकादा प्राणी सरळ जाऊं लागला व तो जरी मनोवेगानें धांवत असला तरी त्याला या जगत्कारणरूप परब्रह्मस्वरूपाचें पैलतीर गांठतां येणें शक्य नाहीं. परब्रह्मरूप अत्यंत सूक्ष्म आहे. त्याहून सूक्ष्म असें या जगांत कांहींच नाहीं. तसेंच तें स्थूलहि आहे; इतकें कीं त्याच्याहून स्थूल असें या जगांत कांहींच सांपडणार नाहीं. त्याचीं हात, पाय, डोळे, डोकें, तोंड, इत्यादि सर्व इंद्रियें सर्वत्र पसरलेलीं आहेत. त्याचें श्रोत्रेंद्रिय हेंहि सर्वव्यापी आहे. हें परब्रह्मरूप सर्व लोकांना व्यापून उरलेलें आहे. हें अणूपेक्षांहि लहान, मोठ्यापेक्षां मोठें, असें असून सर्व भूतांच्या जवळ निश्चयानें आहे. पण, असें असून तें कोणालाहि दिसत मात्र नाहीं. परमात्मस्वरूप क्षर व अक्षर असें दोन प्रकारचें आहे. सृष्टींतील स्थावर-जंगम भूतजात हें आत्म्याचें क्षर स्वरूप होय व चिन्मात्रस्वरूप, अविनाशी, असें जें आत्मरूप तेंच त्याचें अक्षर रूप होय. अहंकारगुणानें युक्त असलेल्या ज्या वासना त्यांचें निवासस्थान महत् अहंकार, पंचतन्मात्रें, अविद्या व कर्म या नव-द्वारांनीं युक्त आहे. याच्या संसर्गानें वस्तुतः उपाधिरहित, निश्चल, स्थावरजंगम सर्व भूतांचा अधिष्ठाता ईश्वर सुद्धां हंस बनतो—गतिमान् होतो—म्हणजेच भ्रांत होतो. तत्त्ववेत्ते पुरुष, अजन्म असें जें परब्रह्मरूप त्यालाच मनुष्याच्या शरीरामध्यें असलेल्या महदादि उपरोक्त गोष्टींचे हानि (गति), भंग (सुख–दुःख) व विकल्प (भूतजातांतील नानात्वाचा प्रत्यय) इत्यादि जे गुण त्यांच्या संचयानें-त्यांच्याशीं संसर्ग झाल्यानें—हंसत्व येतें असें म्हणतात. वर जें परमेश्वराचें क्षर स्वरूप सांगितलें त्याला हंसरूप म्हणतात; व जें अक्षर रूप तें कूटस्थ रूप होय. हंसरूप व कूटस्थरूप—क्षररूप व अक्षररूप—हीं वस्तुतः एकच होत असें जाण-

णाऱ्या माणसाला ब्रह्मपदप्राप्ति होते व तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होतो. १२. ३. २३९.

अध्याय २४० वा.

[१ योगसाधनाचें वर्णन.]

(१) **व्यास**—हे सत्पुत्रा, आतांपर्यंत मीं तुला सांख्यमार्गाशीं संलग्न असलेली सर्व माहिती व्यवस्थित व तपशीलवार सांगितली. आतां त्याच पद्धतीनें योगमार्गाबद्दलचीहि सगळी माहिती तुला सांगतों, ती ऐक. बुद्धि, मन व इंद्रियें यांचा एके ठिकाणीं म्हणजे बुद्धीचे ठिकाणीं लय करणें व बुद्धीच्याहि वृत्तीचा निरास करणें हेंच सर्वव्यापी आत्म्याचें परमश्रेष्ठ असें ज्ञान होय. सर्व रागद्वेष ज्याचे निमालेले आहेत, जो जितेंद्रिय आहे, आत्मस्वरूपाची ज्याला जिज्ञासा आहे, जो आत्माराम–आत्मसंतुष्ट–आहे, ज्याचें आचरण पवित्र आहे, असा बुद्धिमान् पुरुषच याचा अधिकारी होय.

या अधिकारी पुरुषानें शहाण्या लोकांनीं कथन केलेले पांच योगदोष टाकून हें ज्ञान प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे. काम, क्रोध, लोभ, भय व स्वप्न हे ते पांच योगदोष होत. आत्मसंयमनानें क्रोध जिंकावा, वासनांचें बीज जो संकल्प तो टाकून देऊन हव्यास जिंकावा. निरनिराळ्या अर्थांचें संसेवन बुद्धियुक्त प्रकारानें करून धीर पुरुषाला निद्रेला कह्यांत आणतां येतें. धैर्याचा अवलंब करून जननेंद्रिय व उदर यांच्या स्वैरवृत्तींना आळा घालावा; डोळ्यांनीं मार्ग नीट पहावा व हातापायांचें कंटकादिकांपासून रक्षण करावें; मनःसामर्थ्याच्या बलावर डोळे व कान यांचा निग्रह करावा–त्यांना पापमार्गाकडे वळूं देऊं नये. मन व वाणी यांजवर यज्ञादि कर्मांनीं विजय मिळवावा. कोठेंहि चूक होऊं न देतां अप्रमत्त रीतीनें वागलें म्हणजे भयाची भीति नाहींशी करतां येते. शहाण्या माणसांची सेवा केल्यानें दंभाचें नियमन करतां येतें. अशा तऱ्हेनें नित्य प्रमादरहित राहून हे पांच योगदोष जिंकावे, अग्नि व ब्राह्मण यांची पूजा करावी, देवतांचें वंदन करावें, क्रोध, काम इत्यादिकांना उत्तेजन देणारी वाणी या अधिकारी पुरुषानें वर्ज्य करावी, कोणाचेंहि मन दुखविलें जाईल, अशी कठोर वाणी उच्चारूं नये. सर्व भूतांना बीजभूत असणारें, सत्यप्रधान असें जें महत् तत्त्व तेंच योगशास्त्राच्या मतानें परब्रह्म होय. हें अत्यंत तेजोमय

असून सर्व सृष्टि हें त्याचेंच सार होय. या भव्य अशा—म्हणजे ज्याला उत्पत्ति आहे अशा—ब्रह्माच्या संकल्पापासूनच ही सर्व स्थावरजंगम भूतसृष्टि निर्माण होते. ध्यान, अध्ययन, दान, सत्यप्रियता, विनय, सरळपणा, क्षमाशील वृत्ति, आचार व विचार यांचें पावित्र्य, जितेंद्रियत्व, इत्यादिकांच्या साहाय्यानें योग्याचें तेजोबल वाढतें व पापाचा नाश होतो. त्याचे सर्व मनोरथ सिद्ध होतात व त्याला ब्रह्मपदाचें ज्ञान होतें.

योग्यानें सर्वांभूतीं समदृष्टि ठेवून वागावें; यदृच्छेनें जें मिळेल त्यांत संतोष मानावा; त्याचा रागलोभ धरूं नये; जितेंद्रिय असावें; तेजोबल वाढवून पापक्षय करावा; हलका आहार घ्यावा; व कामक्रोध आपल्या कह्यांत राखून ब्रह्मपदाला पोंहोंचण्याची इच्छा धरावी. चित्त एकाग्र करावें, इंद्रियांच्या स्वैर वृत्तींचा निरोध करावा व अशा एकलय स्थितीमध्यें पूर्वरात्रीं व उत्तररात्रीं योग्यानें आत्म्याच्या ठिकाणीं चित्तलय करून समाधियोग साधावा. पंचेंद्रियांनीं युक्त अशा प्राण्याचें एकादें इंद्रिय जरी मोकळें सोडलें, त्याचा निग्रह केला नाहीं, तर तेवढ्यानें सुद्धां चर्मपात्रांतून पाणी थेंबथेंबानें झरावें त्याप्रमाणें याची बुद्धि झरते, नाहींशी होते. म्हणून योगसाधनेच्छु पुरुषानें पांची इंद्रियांचा एकसमयावच्छेदानें निरोध केला पाहिजे. कोळी ज्याप्रमाणें चुकार माशाला प्रथम धरतो, त्याप्रमाणें योगी पुरुषानें मनाला पहिल्यांदा लगाम घालावा. मनानंतर कान, नंतर डोळे, डोळ्यांनंतर जिव्हा, जिव्हेनंतर नासिका, या क्रमानें इंद्रियनिग्रह करून त्यांच्या वृत्ति आपल्या कह्यांत ठेवाव्या व यांचा लय मनाचे ठिकाणीं करावा. इंद्रिय व मन यांचा एके ठिकाणीं म्हणजे मनांत लय केला तरी या स्थितींत मनाचे ठिकाणीं संकल्पबीज, सुप्तावस्थेंत कां होईना, असतेंच.

या संकल्पबीजाचाहि निरास करून अशा तऱ्हेनें शुद्ध झालेलें हें मन आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं लावावें व तेथें त्याचा लय करावा. यतीनें पंचेंद्रियांचा निरोध करून त्यांचा मनाचे ठिकाणीं लय करावा. पंचकर्मेंद्रियें व सहावें मन हीं सर्व ज्या वेळेस आत्म्याचे ठिकाणीं सुप्रतिष्ठित होतात व त्यांच्या वृत्तींच्या नाशामुळें संकल्पानें—वासनेनें—उत्पन्न झालेला त्यांचा मलिनपणा जेव्हां नाहींसा होतो, तेव्हांच शुद्ध ब्रह्मरूपाचा प्रकाश फांकूं लागतो. हा ब्रह्मस्वरूपाचा प्रकाश निर्धूम अशा देदीप्यमान अग्नीच्या अगर आकाशांत तळपणाऱ्या सूर्याच्या

प्रकाशाप्रमाणें भासतो. विद्युत्संबंधाचा अग्नि जसा आकाशामध्यें असतो, तसा ह्या आत्मा सूक्ष्म बुद्धिस्वरूपाचे ठिकाणीं लीन असतो. अहंकारादि सर्व या सूक्ष्म बुद्धीच्या ठिकाणीं व्याप्य स्वरूपानें हें सूक्ष्म बुद्धिस्वरूप सर्वत्र व्यापकत्वानें असल्याचें दिसून येतें. जे मनस्वी महात्मे ब्राह्मण, धृतिमान्, महाबुद्धिमान् व सर्वांभूतीं समभाव ठेवणारे असतात, त्यांनाच या परमात्मरूपाचें दर्शन होतें. अशा प्रकारें कांहीं नियमित कालपर्यंत एकट्यानें एकांतांत आसन घालून व व्रतनियम कडक रीतीनें पाळून जो योगसाधन करतो, त्याचें परब्रह्माच्या अक्षर स्वरूपाशीं तादात्म्य होतें व तो तद्रूप होतो.

या योगमार्गांत विघ्नेंहि अनेक प्रकारचीं आहेत. कित्येक वेळां चित्ताची एकाग्रताच होत नाहीं, तर कित्येकदां चित्तवृत्तीला व्यामोह उत्पन्न होतो. पुष्कळदां चित्ताची वृत्ति एकदां आत्म्याकडे तर एकदां विषयांकडे अशी भोंवऱ्यांत सांपडल्यासारखी अस्थिर रहाते. योगमार्गांत थोडी थोडी गति होऊं लागल्यावर नाकाला दिव्यगंधादिकांचा सुवास येऊं लागतो, मधुर शब्द कानांवर येतो, सुंदर आकृतीचें दर्शन घडतें; शीतोष्णादि सहन करतां येणें, वायुरूप धारण करतां येणें, वगैरे अद्भुत गोष्टी योग्याला साध्य होतात. त्याला सर्व शास्त्रार्थांचें ज्ञान आपोआप होऊं शकतें व दिव्यभोग भोगावयास सांपडतात. पण ह्या सर्व गोष्टी म्हणजे योगमार्गांतील विघ्नें होत. तत्त्वजिज्ञासु पुरुषानें या सिद्धि प्राप्त झाल्या, तरी त्यांचा लय आत्मस्वरूपांतच करावा. सिद्धिबलानें मिळणाऱ्या भोगांत रंगून जाऊं नये. दान्त अशा मुनीनें दिवसांतून तीन वेळां, म्हणजे प्रातःकाळीं, रात्रींच्या पूर्वभागांत व उत्तरभागांत योगाभ्यास साधावा. पर्वताच्या शिखरावर, ज्याला पार घातलेला असेल अशा झाडाखालीं, अगर वृक्षासमोर बसून योगसाधन करावें. सर्व इंद्रियांच्या वृत्तीचा निरोध करून त्यांना अंतःकरणाचे ठिकाणीं स्थिर करावें व द्रव्यलुब्ध मनुष्य ज्याप्रमाणें द्रव्य सांठविलेल्या भांड्याचेंच चिंतन करितो, त्याप्रमाणें—तितक्या एकाग्रतेनें—आत्मचिंतन करावें. योगमार्गाचा कंटाळा करूं नये. मन हें अत्यंत चंचल असल्यानें त्याचें आकलन करण्याचे जे जे उपाय असतील, त्या सर्वांचा अवलंब योग्यानें करावा व ते सोडूं नयेत. ज्यांत कोणाचाहि वास नाहीं अशा शून्य गुहा, देवळें, निर्जन घरें इत्यादिकांचा निवासस्थान म्हणून उपयोग करावा. वाणीनें, कृतीनें, किंवा विचारानें कोणत्याहि प्रकारें दुसऱ्याचा द्रोह करूं नये. कशांतहि आसक्ति ठेवूं नये. उपेक्षाबुद्धि धरावी. हलका आहार करावा व तोहि मित असावा;

लाभ किंवा हानि यांचें सुखदुःख सारखें मानावें. जो आपली स्तुति गाईल किंवा निंदा करील त्याच्या, कोणाच्याच शुभाशुभांची इच्छा योग्यानें मनांत वागवूं नये. कोणाचें कल्याणहि चिंतूं नये अगर अकल्याणहि चिंतूं नये. एकादी इष्ट गोष्ट प्राप्त झाली म्हणजे योग्यानें हुरळून जाऊं नये, किंवा इष्ट सिद्धि झाली नाहीं, म्हणून शोकाकुलहि होऊं नये. दुर्गंधयुक्त किंवा सुगंधयुक्त सर्व पदार्थांशीं वाऱ्याची वृत्ति जशी सारखीच असते, तशी सर्वांभूतीं समदृष्टि ठेवावी.

अशा रीतीनें सर्वत्र समदृष्टि झालेल्या योगयुक्त अशा आत्मनिष्ठ साधूला शब्दविद्येच्या पलीकडे–अपराविद्येच्या पलीकडे–जातां येतें व तो ब्रह्मरूप बनतो. सहा महिन्यांत त्याला साक्षात्कार होतो. मातीचें ढेंकूळ, पाषाण किंवा सोनें या सर्वांना सारखें लेखणाऱ्या विरक्त पुरुषानें द्रव्यादिकांच्या मागें लागलेले पुरुष दुःखव्याप्त असतात, हें लक्षांत घ्यावें व मोह सोडून द्यावा. त्यांच्या मार्गांचें अवलंबन करूं नये व आपला मार्ग सोडूं नये. या योगमार्गाचें आचरण श्रद्धा-वान् व धर्मजिज्ञासु स्त्रीशूद्रादिकांनाहि विहित म्हणून सांगितलें आहे. या मार्गानें जाणाऱ्या स्त्रीशूद्रादिकांनाहि परम पदाची प्राप्ति होते. इंद्रियांच्या वृत्ति निश्चल केल्यानें योग्याला ज्या जन्मजरारहित अशा सनातन पुराण ब्रह्मस्वरूपाची प्रतीति येते, तेंच स्वरूप षड्विकाररहित व डोळ्यांना न दिसण्याइतकें जसें सूक्ष्म तसेंच अफाटहि आहे, असें त्या जितचित्त पुरुषाला पुढें समजून येतें. महात्म्या महर्षि वेदव्यासांनीं सांगितलेल्या वचनांचा अंतःकरणाशीं विचार करून व युक्तिवादानें तत्त्वनिश्चय करून घेऊन, ज्ञानी पुरुष, शास्त्रानें सांगित-लेली अशी ही ब्रह्मदेवाशीं होणारी सायुज्यता प्राप्त करून घेतात व तेथें ब्रह्मलोकामध्यें प्रलयकालापर्यंत तद्रूपवृत्तीनें राहून अखेर अव्यक्त ब्रह्मरूपीं लीन होतात. १२. ३. २४०.

अध्याय २४१ वा.

[१ ज्ञानकर्मसमुच्चयाबद्दलचा शुकांचा प्रश्न. ३ व्यासाचें त्यावर उत्तर.].

शुक—वेदवाक्यांमध्यें कर्में करावीं व कर्में टाकावीं अशीं दोन्ही प्रकारचीं विधानें आहेत, तेव्हां ज्ञानमार्गानें प्राणी कोणत्या गतीला जातो व कर्ममार्गानें कोणत्या गतीला जातो, तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तरी हे भगवन्, तें

मला आपण सांगा. कारण, हे दोन्ही मार्ग परस्परांशीं विसदृश असून एकमेकांना प्रतिकूलहि आहेत.

भीष्म—याप्रमाणें शुकाचें भाषण ऐकून पराशरसुत वेदव्यास त्याला म्हणाले.

व्यास—कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग हे नश्वर व शाश्वत गति प्राप्त करून देणारे क्षर व अक्षर मार्ग आहेत. त्यांचें स्वरूप मी तुला विस्तरशः सांगतों, ऐक. कर्ममार्गानें मनुष्य कोणत्या गतीला जातो, ज्ञानमार्गानें त्याला काय मिळतें, हेंहि मी सांगणार आहें, तें सावधानपणानें ऐक. कारण, या दोहोंतलें अंतर फार मोठें आहे. जगांत आस्तिक व नास्तिक असे दोन पंथ आहेत. पण त्यांच्यांत श्रेष्ठ कोण म्हणून एकाद्या आस्तिकाला विचारलें तर त्याला जसे क्लेश होतील, तसेच क्लेश यावेळीं माझ्या मनाला तुझा प्रश्न ऐकून होत आहेत. असो. वेदांनीं प्रामुख्यानें सांगितलेले असे कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग असे हे दोन मार्ग आहेत. वेदांनीं प्रवृत्तिलक्षण धर्म सांगितला आहे व निवृत्तीचें निरूपणहि तेथेंच आहे. कर्में केल्यानें प्राणी त्या कर्मांच्याच जाळ्यांत अधिक गुरफटला जातो व विद्येच्या योगानें त्यांतून तो मुक्त होतो. म्हणून ब्रह्मस्वरूपावर ज्यांची दृष्टि आहे, असें पारदर्शी यति–जितेंद्रिय मुनि–कर्म करीत नाहींत. कर्में केल्यानें हा सोळा विकारांनीं झालेला मनुष्यदेह मरणानंतर पुनः साकार होतो—पुनः जन्माला येतो व ज्ञानपूर्वक कर्मत्याग केल्यानें तो नित्य व अव्यय अशा अव्यक्त स्वरूपांत लीन होतो. कांहीं कोत्या बुद्धीचीं माणसें कर्ममार्गाची प्रशंसा करीत असतात. परंतु, त्या योगानें त्यांचें चित्त विषयभोगांतच रमतें व तज्जन्य वासनांच्या पायीं त्यांना अनेक जन्म घ्यावे लागतात. धर्मविचारांत ज्यांनीं नैपुण्य मिळविलें आहे व ज्यांची बुद्धि परिपक्व झालेली आहे, अशीं माणसें कर्ममार्गाची प्रशंसा करीत नाहींत. नदीच्या पात्रांत उभें राहून ज्यांना आपली तहान भागवितां येते ते आडाच्या पाण्याचे गोडावे कशाला गात बसतील? जन्ममरणाची यातायात व सुखदुःखांचे फेरे हीं कर्में केल्याचीं फळें होत.

ज्या ठिकाणीं गेल्यावर शोक करण्याची पाळी मनुष्याला कधींच येणार नाहीं, असलें पद ज्ञानमार्गानें प्राप्त होतें. ज्या ठिकाणीं मृत्यु नाहीं, जन्म नाहीं, पुनर्जन्म नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर स्वतंत्र अस्तित्वच नाहीं; जेथें अव्यक्त, अचल, स्थिर, ज्यामध्यें कोणताहि विकार उत्पन्न झालेला नाहीं असें शुद्ध, अनायासानें

प्राप्त होणारें, सर्वभेदातीत असणारें असें ब्रह्मरूप अधिष्ठित असतें, तें हें पद होय. ज्या ठिकाणीं थंडी, ऊन, इत्यादि द्वंद्वांची बाधा होत नाहीं, जेथें सुख-दुःखादि संकल्पजन्य मनोविकार बाधत नाहींत; असें सर्वांभूतीं मित्रभावाची समदृष्टि ठेवणाऱ्या व सर्व भूतांच्या कल्याणाची इच्छा धरणाऱ्या पुरुषाला प्राप्त होणारें हें परम पद आहे. कर्ममार्गी पुरुषाचें स्वरूप वेगळें, व ज्ञानमार्गी पुरुषाचें वेगळें. कर्ममार्गांतच गढून गेलेल्या पुरुषाचें ऐश्वर्य अमावास्येच्या दिवशीं सूक्ष्म कलारूपानें राहिलेल्या चंद्राप्रमाणें होय. चंद्राच्या कला ज्याप्रमाणें महिन्याचे महिन्यास चढत उतरत जातात तशीच कर्ममार्गी पुरुषाच्या ऐश्वर्याची गोष्ट आहे.

आकाशामध्यें वस्त्राच्या दशीप्रमाणें शोभून दिसणाऱ्या प्रतिपच्चंद्राचा दृष्टांत घेऊन ऋषींनीं हें तत्त्व विस्तारानें सांगितलें आहे. चंद्राच्या वृद्धि-ऱ्हासावरून कर्ममार्गी पुरुषाच्या ऐश्वर्याची वृद्धि व ऱ्हास कसा होतो, याचें अनुमान बांधतां येतें. पंच कर्मेंद्रियें, पंच ज्ञानेंद्रियें व अकरावें मन या अकरा विकारांनीं बनलेला, व कर्मरूपी कलांनीं परिपूर्ण असणारा मनोमय आत्मा जें साकार रूप घेतो, तें कर्मगुणांचेंच फल होय. कमलाच्या पानावर पडलेल्या पाण्याच्या थेंबाप्रमाणें या मनोमय कोशांत राहून त्यापासून अलिप्त असणारा जो चिन्मात्र आत्मा तोच क्षेत्रज्ञ होय. योगाच्या साधनानें ज्यानें आपलें चित्त आंवरून धरलें आहे असा हा क्षेत्रज्ञ अविनाशी असतो. सत्व, रज व तम हे उपाधिविशिष्ट जीवाचे गुण आहेत, चैतन्य हा जीवाचा गुण आहे व हें चैतन्य परमात्म्याच्या ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री इत्यादि षड्गुणांनीं युक्त आहे. मूळचा अचेतन असलेला देह जीवाच्या चैतन्य या गुणामुळें सचेतन मानला जातो; कारण, देहाकडून घडणाऱ्या सर्व क्रिया हा चेतन जीवच त्याच्याकडून घडवीत असतो. शरीराकडून होणारी हालचाल किंवा शरीराची जीवंत राहण्याची क्रियासुद्धां जीवाच्या चैतन्यगुणामुळेंच होते. ह्या शरीररूप क्षेत्राचें ज्ञान ज्यांना पूर्ण आहे ते तत्त्ववेत्ते पुरुष, सप्त लोक उत्पन्न करणारा परमात्मा या जीवाच्याहि पलीकडला आहे, असें म्हणतात. १२. ३. २४१.

अध्याय २४२ वा.

[१ ब्रह्मचर्य-धर्मकथन.]

(१) शुक—हे ताता, क्षरापासून पुढची जी चोवीस तत्त्वांची सृष्टि ती

ईश्वरानें निर्माण केलेली भूतसृष्टि होय व इंद्रियांचे गुणधर्म व त्यांचे भोग्य विषय ही जीवानें निर्माण केलेली वासनामय सृष्टि होय. ही वासनामय सृष्टीच यातायतीच्या—जन्ममरणांच्या—फेऱ्याचें कारण असून त्या दृष्टीनें तीच श्रेष्ठ होय इत्यादि विवेचन मीं तुझ्या मुखानें पूर्वींच ऐकिलें आहेच. पण युगधर्मानुसार या लोकांत प्रचलित होणारे सदाचार कीं ज्यांच्या आधारानें सज्जन नेहमीं चालतात, ते पुनः ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. श्रुतीनें कर्में करूं नये व करावीं असेंहि सांगितलें आहे. याचा मेळ कसा घालावयाचा तेंहि तूं मला सांग. लौकिक आचार कसा असतो, याचें ज्ञान मला आहे. आतां गुरुभूत जो तूं त्या तुझ्या उपदेशानें पवित्र होऊन व बुद्धि शुद्ध करून देहत्याग केल्यावर परमात्मस्वरूपांत मिळून जावें एवढीच इच्छा आहे.

व्यास—ब्रह्मदेवानें स्वतःच जो मार्ग सज्जनांना घालून दिला आहे, त्यानेंच आजपर्यंत साधुवृत्तीचे असे प्राचीन परमऋषि चालत आलेले आहेत. प्राचीन परम ऋषि ब्रह्मचर्याश्रमाचा अवलंब करून सर्व लोक जिंकतात व नंतर आपल्याला श्रेयःप्राप्ति कशानें होईल, त्याचा स्वतःचे ठिकाणींच आपल्या मनानें विचार करतात. अरण्यांत फलमूलादिकांवर उपजीविका करणारा, अतिशय उत्कृष्ट व विपुल अशी तपश्चर्या करणारा, पवित्र ठिकाणीं वास करणारा, कोणाहि प्राण्याबद्दल द्वेषभाव न धरणारा, ज्या ठिकाणीं धान्य कांडलें जात नाहीं व धूरहि निघत नाहीं, अशा वानप्रस्थाच्या आश्रमांतून योग्यकालीं भिक्षा मागणारा असा पुरुषच ब्रह्मपदप्राप्तीला लायक होय. कोणीं माझी स्तुति करावी, कोणीं मला नमस्कार करावा, अशी इच्छा मनांत न धरतां, शुभाशुभ सारखींच मानून त्यांचा त्याग कर व यदृच्छया जें मिळेल त्यावर निर्वाह करून एकटा अरण्यांत हिंडत रहा. म्हणजे तूं ब्रह्मपदप्राप्तीला योग्य होशील.

शुक—वेदवचनें एकमेकांच्या विरुद्ध जाऊं लागलीं तर तीं प्रमाण कशीं मानावयाचीं ! दोन्हीं परस्परविरोधि वचनें प्रमाण मानावयाचीं झाल्यावर वेद-वचनाला विरोध करणारें वाक्य शास्त्रशुद्ध कसें ही शंका येते. अप्रमाण म्हणून मानल्या जाणाऱ्या वचनाला शास्त्रशुद्धता नाहीं, हें तर सांगावयास नकोच. वाक्य प्रमाण मानावयाचें तर वेदविरुद्ध वाक्य शास्त्रशुद्ध कसें ही शंका उरते व अप्रमाण तें अप्रमाण म्हणून अशास्त्र ठरतें. एवंच, प्रमाण असो अप्रमाण असो, दोन्ही प्रकारांत अशास्त्रता येत असल्यानें दोन्ही वाक्यांना प्रामाण्य कसें

मानावयाचें हें तुजपासून ऐकण्याची इच्छा आहे. कर्मांना विरोध न करतां मोक्षप्राप्ति कशी होते ?

भीष्म—आपल्या तेजस्वी पुत्राचें तें वाक्य ऐकून परमऋषि भगवान् गंधवतीसुत वेदव्यासांना अत्यंत आनंद झाला व ते उत्तर करितात.

व्यास—ब्रह्मचारी गृहस्थ, वानप्रस्थ व भिक्षुक या चारी आश्रमांतील पुरुषांनीं यथाशास्त्र आचरण केलें तर त्यांना सर्वांना परमश्रेष्ठ अशी गति मिळते.

काम व द्वेष टाकून देऊन जो पुरुष शास्त्रोक्त रीतीनें या चारी आश्रमांचा अवलंब एकटा यथाक्रम करील, त्याला परमपदप्राप्ति होते. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ व संन्यास ही मोक्षपदाला पोंहोंचविणारी चार पायऱ्यांची एक शिडी आहे. या शिडीवरून जो मनुष्य जातो, त्याला ब्रह्मलोकीं प्रतिष्ठा मिळते. कारण, या शिडीची शेवटची पायरी ब्रह्मपदाला पोंचली आहे. एकंदर आयुष्याचे चार भाग कल्पिले, तर त्यांतील पहिला भाग, ब्रह्मचर्य पाळून निर्मत्सर रीतीनें गुरु किंवा गुरुपुत्र यांच्या सहवासांत धर्मज्ञान व तत्त्वज्ञान संपादण्यांत घालवावा. गुरुगृहीं असतांना गुरूच्या मागून झोंपीं जावें व आधीं उठावें. शिष्यानें किंवा दासानें करावयाचीं जीं जीं कार्यें आहेत, तीं करावयास गुरूनें हांक मारिली तर तीं सर्व अगोदरच केलीं आहेत, असें सांगण्यास पुढें व्हावें, इतक्या त्वरेनें गुरूचें मनोगत आधींच ओळखून त्यानें सांगण्यापूर्वींच नित्याचीं कर्में करून ठेवावीं. शिष्यानें सर्वकर्मकुशल असावें व गुरूचें पडेल तें कार्य करण्यास दासाप्रमाणें तत्पर असावें. सर्वकार्य पूर्ण झाल्यानंतर जिज्ञासु शिष्यानें गुरूजवळ अध्ययन करावें.

शिष्यानें सरळवृत्ति ठेवावी, कोणासहि वांकडें बोलूं नये, गुरूच्या हांकेला ताबडतोब हजर असावें. पवित्र कार्यैकदक्ष व गुणी अशा शिष्यानें मधून मधून गुरूच्या मनाचा संतोष होईल असें भाषण करीत असावें. जितेंद्रिय वृत्तीनें शिष्यानें गुरूचेंच अवलोकन करीत असावें. गुरूचें भोजन झाल्याशिवाय शिष्यानें आपण भोजन करूं नये. त्याची तृषा शांत झाल्यावांचून आपण पाणी पिऊं नये. गुरु उभा असतां आपण बसूं नये. तो जागा असतां आपण झोंपूं नये. उताण्या हातांची ओंजळ करून गुरुचरणांना हळूच स्पर्श करावा व आपल्या उजव्या हातानें गुरूच्या उजव्या हाताला व डाव्या हातानें डाव्या हाताला स्पर्श करावा. गुरूला नमस्कार करून 'भगवन्, मला विद्या

सांगा' अशी त्याची प्रार्थना करावी. 'भगवन्, हें मीं केलें,' 'हें मीं करितों,' व 'आपण जें सांगाल तें मी करीन,' असें म्हणून केलेलें कर्म गुरूला सांगावें व करीत असलेल्या आणि पुढें करावयाच्या कर्माबद्दल त्याची अनुज्ञा घेऊन ठेवावी. जे जे गंधरस ब्रह्मचाऱ्यानें सेवन करूं नयेत म्हणून शास्त्रानें निषेध सांगितला आहे, त्या त्या गंधांचें व रसांचें सेवन समावर्तन झाल्यावर करावें. ब्रह्मचाऱ्यासाठीं म्हणून जे जे नियम विस्तारानें ऋषींनीं सांगितले आहेत, त्या सर्वांचें नित्य आचरण करावें व गुरूचा सहवास सोडून जाऊं नये. अशाप्रकारें गुरूचा संतोष संपादन करून आश्रमा-आश्रमाच्या ठिकाणीं शिष्यानें आपलें कर्म करीत असावें. वेदविद्या संपादन करण्यामध्यें आयुष्याचा चौथा भाग याप्रमाणें घालविल्यावर गुरूला दक्षिणा देऊन शास्त्रोक्त विधीनें समावर्तन करावें. नंतर धर्ममार्गानें विवाह करावा व पत्नीसह अग्न्याधान करावें. जितेंद्रिय वृत्तीनें राहून शास्त्रानें सांगितलेल्या नियमानुसार आयुष्याचा दुसरा चवथा भाग गृहस्थाश्रमाचें पालन करण्यांत घालवावा. १२. ३. २४२.

अध्याय २४३ वा.

[१ गृहस्थाचे धर्म.]

(१) व्यास—गृहस्थाश्रमी पुरुषानें धर्मविधीनें लग्न करून पत्नीसह अग्नीची उपासना करीत आयुष्याचा दुसरा चवथा भाग घालवावा. गृहस्थानें पत्करावयाचे उपजीविकेचे मार्ग चार आहेत. पहिला मार्ग एक टोपलीभर धान्याच्या संचयाची चिंता वहाणें हा; दुसरा एक घडाभर धान्याची चिंता वहाणें हा; तिसरा एक दिवसापुरतीच काळजी वाहून दुसऱ्या दिवशीं काय होईल, याची चिंता न वहाणें हा व चौथा मार्ग पक्ष्यांप्रमाणें उंछवृत्तीनें रहाणें हा होय. यांपैकीं पुढचा पुढचा मार्ग अधिक श्रेष्ठ व धर्मसाधनाला अधिकाधिक अनुकूल आहे. यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान व प्रतिग्रह हीं सहा गृहस्थाश्रम्याचीं कर्मैं आहेत. कांहींजण यांपैकीं यजन, अध्ययन व दान एवढ्याचेंच आचरण करतात. कांहीं दान व अध्ययन एवढीं दोनच आचरतात व कांहीं ब्रह्मरूपाचें चिंतन करण्यांत मग्न असतात. गृहस्थाश्रमी पुरुषानें आचरावयाचे अनेक धर्म शास्त्रानें सांगितलेले आहेत, ते असे.

गृहस्थाश्रमी पुरुषानें स्वतःकरितां म्हणून अन्न शिजवूं नये. कारणावांचून वृथा पशुहिंसा करूं नये. यज्ञाकरितां म्हणून ज्याचें छेदन करावयाचें तो यज्ञ-पशूसारखा सजीव प्राणी असो किंवा अश्वत्थासारखें निर्जीव झाड असो, त्याचें छेदन अमंत्रक होऊं नये. गृहस्थानें दिवसा, रात्रींच्या पूर्वभागीं व उत्तरभागीं निजून राहूं नये. दोन वेळच्या भोजनकालाखेरीज मध्यें तिसऱ्यांदा गृहस्थानें खाऊं नये. ऋतुकालाशिवाय स्त्रीगमन करूं नये. गृहस्थाच्या घरीं कोणाहि ब्राह्मणाचा सत्कार झाला नाहीं किंवा कोणी ब्राह्मण उपाशीं राहिला, असें होऊं नये. त्याच्या घरीं अतिथिसत्कार नेहमीं व्हावा; अग्निपूजन त्याला नेहमीं प्रिय असावें. वेदविद्येचें अध्ययन संपवून ज्यांनीं समावर्तन केलें आहे, असे वेदपारग, जितेंद्रिय, स्वतःच्या धर्माचें पालन करणारे, तपस्वी, कर्मनिष्ठ, जे श्रोत्रिय त्यांचा सत्कार करण्यासाठीं हव्यकव्य पदार्थ त्यांना अर्पण करावे; हव्यकव्यांचें आचरण त्यांच्यासाठीं करावें. दांभिकपणानें जटा व नखें वाढविणारा, आपल्या तोंडानें आपल्या धर्माची घोषणा करणारा, अशास्त्र मार्गानें अग्निहोत्राचा त्याग करणारा, व गुरूशीं कपटानें वागणारा, असा जो कोणी असेल, त्याचा किंबहुना श्वपच-चांडालादिकांचाहि भाग या गृहस्थाश्रमी पुरुषाच्या अन्नांत भाग असतो. स्वतः अन्नसंस्कार जे कधीं करीत नाहींत, अशा ब्रह्मचारी व संन्यासी लोकां-नाहि गृहस्थानें अन्नदान करावें.

गृहस्थानें विघसान्न भक्षण करून असावें, नित्य अमृतभोजन करावें. अग्नीला हविर्भाग देऊन शेष राहिलेल्या अन्नाचें भोजन हेंच अमृतभोजन असून त्याची योग्यता हविर्भक्षणाइतकी आहे. आपल्यावर अवलंबून असलेल्या नोकरवर्गाला देऊन उरलेलें जो भक्षण करतो, तो विघसाशी होय. भृत्यशेष अन्नाला विघस म्हणतात व यज्ञशेष अन्नाला अमृत म्हणतात. गृहस्थानें स्वस्त्रीच्या ठिकाणींच रत असावें. दमनशील वृत्ति धारण करावी, कोणाचाहि मत्सर करूं नये व जितेंद्रिय असावें. यज्ञकर्मांतील ऋत्विज, कुलपुरोहित, गुरु, मामा, आश्रितवर्ग, वृद्ध, लहान मुलें, रोगी, वैद्य, आपल्या जातींतील किंवा गोतांतील इतर बांधव, आईबाप, आपल्याच गोत्रांतील स्त्रिया, भाऊ, मुलगे, बायको, मुलगी व आपले नोकर इतक्यांशीं विवाद करूं नये. यांच्याशीं कलह टाळल्यानें मनुष्य सर्व पापांपासून विमुक्त होतो. प्रसंगानुरोधानें यांच्याशीं कलह टाळल्यामुळें स्वतःचा जरी पराभव झाला, तरीहि मनुष्याला स्वर्गप्राप्ति होते. आचार्याचा संतोष राखल्यानें ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. पिता संतुष्ट झाला

तर प्राजापत्य लोक मिळतो. अतिथिपूजनानें इंद्रलोक प्राप्त होतो. ऋत्विग्जन संतुष्ट असले म्हणजे देवलोक जिंकतां येतो. गोत्रजस्त्रिया संतुष्ट राहिल्या म्हणजे अप्सरांच्या लोकांची प्राप्ति होते. जातीचें मन राखल्यानें विश्वेदेवांच्या लोकांत रहावयास मिळतें. आपल्या आप्तेष्टांचा संतोष ठेवला तर सर्व दिशांस सत्ता चालविण्यास सांपडते. आई व मामा संतुष्ट असतील तर पृथ्वीवर सत्ता चालवण्याचें सामर्थ्य येतें. म्हातारीं माणसें, लहान मुलें, रोगी व दीन पुरुष यांना संतुष्ट ठेविल्यास आकाश जिंकतां येतें. ज्येष्ठ भाऊ हा पित्यासमान होय. पत्नी व मुलगा हीं स्वतःच्या शरीरासारखींच होत. संपत्कालीं, विपत्कालीं कशाहि प्रसंगीं यांचें पोषण केलेंच पाहिजे. दासवर्ग हा स्वतःच्या छायेसारखा होय.

कन्या हा आपल्या कुटुंबांतील एक कृपण दीन प्राणी होय. तेव्हां संकटें सहन करावयास शिकलेल्या, धर्मशील, गृहस्थाश्रमाचें जाणून आचरण करणाऱ्यानें प्रसंगीं या लोकांच्याकडून आपला अधिक्षेप जरी झाला तरी तो न रागावतां सहन करावा. धर्मशील गृहस्थानें द्रव्यलोभानें कोणतींहि कर्में करूं नयेत. गृहस्थाश्रम्याला उपजीविकेचे जे तीन मार्ग सांगितलेले आहेत, त्यांपैकीं पुढचा पुढचा मार्ग मोक्षप्रद आहे. तसेंच ब्रह्मचर्यादि चारी आश्रमांमध्यें सुद्धां पुढचा पुढचा आश्रमच श्रेष्ठ होय. त्या त्या आश्रमाचा अवलंब करणाऱ्यानें शास्त्रांत त्या त्या आश्रमांचे नियम जे सांगितले आहेत ते सर्व पाळावे. कुंभधान्य, उंछशील व कापोती वृत्तीचा आश्रय करणारे पूज्य गृहस्थाश्रमी पुरुष ज्या राष्ट्रांत रहातात, त्याची नेहमींच भरभराट होते. कोणत्याहि प्रकारचें दुःख न मानतां, गृहस्थाच्या वृत्तींचा जो अवलंब करितो, त्याच्या हातून मागच्या दहा व पुढच्या दहा मिळून वीस व स्वतःची एकविसावी अशा एकवीस पिढ्यांचा उद्धार होतो. सार्वभौम राजांना मिळणाऱ्या गतीसारखी गति या गृहस्थाला मिळते. जितेंद्रियवृत्तीनें रहाणाऱ्यांची गति याला प्राप्त होते. उदारवृत्तीच्या गृहस्थाला, सुशोभित, विमानांनीं युक्त असलेला व वेदसंमत स्वर्गलोकच हितप्रद होतो. जितेंद्रियवृत्तीनें रहाणाऱ्या गृहस्थाला स्वर्गवासच प्राप्त व्हावा, असा ब्रह्मदेवाचा संकेत आहे व गृहस्थाश्रमाच्या आचरणानें स्वर्गप्राप्ति होते हें ठरलेलें असल्यामुळें, आयुष्याचा दुसरा चवथा भाग जो गृहस्थधर्माचें आचरण करण्यांत घालवितो, तो स्वर्गलोकीं मोठी प्रतिष्ठा पावतो.

याच्या पुढचा परम उदार आश्रम म्हणजे वनांत राहून व शरीर वाळवून, त्याचा त्याग करण्याच्या इच्छेनें परमार्थाकडे दृष्टि वळविणाऱ्या गृहस्थांनीं आचरावयाचा तिसरा सर्वश्रेष्ठ वानप्रस्थाश्रम होय. त्याचे धर्म मी तुला सांगतों, ऐक. १२. ३. २४३.

अध्याय २४४ वा.

[१ वानप्रस्थधर्मकथन.]

(१) भीष्म—महात्म्या पुरुषांनीं गृहस्थाला इष्ट अशी जी वृत्ति शास्त्रांत सांगितली, ती मीं आतांपर्यंत सांगितली. आतां यापुढें व्यास शुकाला काय म्हणाले तें, हे युधिष्ठिरा, मीं तुला सांगतों, ऐक. 'पवित्र देशामध्यें वास करणाऱ्या, कोणतीहि गोष्ट विचारपूर्वक करणाऱ्या, सर्व देश हा आपला आश्रम आहे, असें मानणाऱ्या, गृहस्थाश्रमांतील नाना प्रकारच्या व्रतांनीं खिन्न झालेल्या व क्रमाक्रमानें गार्हस्थधर्माचा त्याग केलेल्या वानप्रस्थांच्या तृतीय वृत्तीचे नियम मी तुला सांगतों, ते ऐक,' असें म्हणून व्यास शुकाला म्हणतात.

व्यास—आपल्या शरीराला वृद्धपणामुळें सुरकुत्या पडल्या आहेत व आपल्या मुलाला मूल झालें आहे असें पाहिल्यानंतर गृहस्थानें वनाचाच आश्रय करावा. गृहस्थानें आयुष्याचा तिसरा–चौथा हिस्सा वानप्रस्थवृत्तीनें घालवावा. या वृत्तीचा आश्रय केल्यानंतर पूर्वींच्याच अग्नींची सेवा करून देवतांचें यजन करावें. वानप्रस्थानें नियमबद्ध असावें, आहार मोजका ठेवावा, सहाव्या मुहूर्तावर भोजन करावें, हातून कोणताहि प्रमाद घडूं देऊं नये, गृहस्थाश्रमांतीलच अग्निहोत्र, गाई वगैरे यज्ञाचीं उपकरणें वानप्रस्थाश्रमांतहि ठेवावीं. वानप्रस्थाश्रमांतहि मनुष्यानें पंचमहायज्ञ करावे. नांगरट न केलेल्या जमिनींत यदृच्छया पिकलेले तांदूळ, जंव, नीवार, इत्यादिकांचा हविर्भाग या पंचमहायज्ञांचे वेळीं अग्नीला अर्पावा. वानप्रस्थाश्रमांतील वृत्तीचे सुद्धां चार प्रकार आहेत. कांहीं वानप्रस्थ एका वेळेला पुरेल एवढ्याच धान्याचा संचय करितात कांहीं एक महिन्यापुरता, कांहीं एक वर्षापुरता, तर कांहीं बारा वर्षांना पुरेल एवढा संग्रह करितात. अधिकाधिक संग्रह ठेवण्यामध्यें अतिथिसत्कार व यज्ञाचें आचरण हा त्यांचा उद्देश असतो. हे पावसाळ्यांत उघड्यावर रहातात, थंडीच्या दिवसांत पाण्याचा आश्रय करितात. उन्हाळ्यांत पंचाग्निसाधन करतात. यांचा

आहार नेहमींचाच मोजका असतो. हे कधीं भूमीवर तर भूमीवरच लोळतात, कधीं पायांच्या चवड्यावर तर चवड्यावरच उभे असतात, कधीं बसलेले तर बसलेलेच, कधीं उभे तर उभेच असतात. प्रातःसवन, माध्याह्नसवन व सायंसवन या तीन्ही सवनांचे वेळीं स्नान करितात. हे वानप्रस्थ कच्चेंच धान्य कधीं दांतांनीं चावून तर कधीं दगडांनीं कुटून खातात. यांच्यापैकीं कांहींजण शुद्धपक्षांत तर कांहीं वद्यपक्षांत एकदां शिजविलेली कण्हेरी खाऊन रहातात. कांहीं ज्या वेळेला जें मिळेल त्यावर निर्वाह करून रहातात. कांहींची उपजीविका मुळांवर, कांहींची फळांवर तर कांहींची फुलांवरहि चालते.

विद्वान् अशा वानप्रस्थाश्रमी पुरुषांचे हे व दुसरे अनेक उपजीविकेचे प्रकार आहेत. वैखानसवृत्तीचा आश्रय करणारे हे पुरुष यथान्याय या वृत्तींचा अवलंब करून रहातात. जितेंद्रियत्व, मनोनिग्रह वगैरे जे धर्म चतुर्थाश्रमाचे म्हणून उपनिषदांनीं सांगितले ते चारी आश्रमांनाहि सारखेच लागू आहेत. चतुर्थाश्रमाचे कांहीं धर्म मात्र गार्हस्थ्य व वानप्रस्थ याहून भिन्न आहेत. या युगांतच सर्व गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान असणाऱ्या अनेक विप्रश्रेष्ठांनीं या धर्माचें आचरण केलेलें आहे. अगस्ति, सप्त ऋषि, मधुच्छन्द, अघमर्षण, सांकृति, सुदिवा, तंडि, यथावास, अकृतश्रम, अहोवीर्य, काव्य, ताण्ड्य, महाप्राज्ञ, मेधातिथि, महासामर्थ्यवान् असा कर्णनिर्वाक व तपोनिष्ठ शून्यपाल इत्यादि ऋषींनीं या धर्माचें आचरण केलें असून याच्यामुळेंच ते स्वर्गलोकाला गेले. वत्सा, धर्माचें प्रत्यक्ष ज्ञान असलेल्या, धर्माचें सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या तपोनिष्ठ ऋषींचे अनेक यायावर नांवाचे संघ या धर्माचें आचरण करीत आलेले आहेत, व दुसऱ्याहि अनेक ब्राह्मणांनीं वनाचा आश्रय केला आहे. वैखानस, वालखिल्य व सैकत असे वानप्रस्थाश्रमी पुरुषांचे प्रकार आहेत. या तीन्ही प्रकारचे पुरुष कर्माचरणांतच परमानंदाचा लाभ होतो असें न मानतां जितेंद्रियवृत्तीनें नित्य धर्मनिष्ठ रहातात व धर्माचें प्रत्यक्ष ज्ञान असलेले हे ऋषि वनाचा आश्रय करून रहातात. हे पुरुष सामान्य नक्षत्रांहून भिन्न अशा ज्योतिर्गणांच्या रूपानें आकाशांत निर्भयवृत्तीनें वावरतांना दिसतात.

जरेनें व रोगांनीं शरीर ज्या वेळेला अत्यंत पीडा पावतें, त्या आयुष्याच्या शेष चतुर्थभागांत मनुष्यानें वानप्रस्थाश्रमाचा त्याग करावा. ज्यामध्यें सर्वस्वाचें दान करावें लागतें, अशी एक दिवसांत संपणारी इष्टि त्यानें करावी. आपल्या

पश्चात् आपलें श्राद्ध करणारा अधिकारी कोणी नसेल, तर जीवंतपणीं आपलें श्राद्ध आपणच करावें; मागें वासना ठेऊं नये. संन्याशानें आत्म्याच्याच ठिकाणीं संतुष्ट रहावें, आपलें क्रीडास्थान तेंच मानावें त्याचाच आश्रय करावा. एकाद्या वानप्रस्थाला एकदम इतकें तीव्र वैराग्य उत्पन्न झालें नसेल तर ब्रह्मयज्ञ, दर्शपूर्णमास, मित्रविन्द वगैरे इष्टि कराव्या. यज्ञकर्त्यांचें यज्ञकर्म पाहून स्वतःच्या आत्म्याच्या ठिकाणींच यज्ञ करण्याची बुद्धि होऊं लागेपर्यंत हीं कर्में करावीं. हृदयांत गार्हपत्य, मनामध्यें अन्वाहार्य व मुखामध्यें आहवनीय अशा तीन प्रकारच्या अग्निरूपांची सेवा स्वतःचे शरीराचे ठिकाणींच आमरण करीत रहावें. अन्नाची कोणत्याहि प्रकारें निंदा करूं नये व 'प्राणाय स्वाहा' इत्यादि मंत्र उच्चारून प्राणांना पांच किंवा सहा आहुति द्याव्या. अंगावरील लहानमोठे केस व नखें यांचें वपन करवून, कर्मांनीं पावन झालेला वानप्रस्थ मुनि एका आश्रमांतून दुसऱ्या पुण्यतर आश्रमांत (संन्यासाश्रमांत) जातो. जो ब्राह्मण सर्व भूतांना अभयदान देऊन प्रव्राजक बनतो—संन्यासधर्म स्वीकारतो—त्याला तेजस्वी लोक प्राप्त होतात व देहत्यागानंतर तो अनंत अशा ब्रह्मरूपीं लीन होतो.

आत्मज्ञानी पुरुषानें शील व वृत्त चांगलें ठेवावयास पाहिजे. त्याच्या मनांत कोणत्याहि प्रकारचें किल्मिष असूं नये. त्यानें कोणतेंहि कर्म इहलोकीं किंवा परलोकीं कांहीं विशिष्ट फळ मिळण्याच्या हेतूनें करूं नये. या पुरुषाच्या ठिकाणीं क्रोध व मोह यांचा अभाव असावा, यानें कोणाशींहि मैत्री किंवा शत्रुत्व करूं नये. याचें आचरण नेहमीं उदासीनासारखें असावें. इहलोकाची किंवा परलोकाची आशा न धरितां केवळ आत्मचिंतन करावें, असें संन्यासधर्मांच्या शास्त्रसूत्रांत सांगितलेलें आहे. त्याप्रमाणें अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह हे यम, व शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान हे नियम पाळतांना संन्याशानें कंटाळूं नये. शिखा, यज्ञोपवीत इत्यादिकांची ' भूः स्वाहा,' या मंत्रानें जलांत आहुति द्यावी. यमनियम निर्धारानें पाळणें व सर्व संकल्पाचा त्याग करणें या कर्मांत आपला पराक्रम संन्याशानें गाजवावा. सद्योमुक्ति, क्रममुक्ति किंवा चिरंजीवित्व या गतींपैकीं एक गति त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्याला मिळते. आत्मज्ञानी, जितेंद्रिय व धर्मपर असा संन्याशी संशयरहित होतो. आतां यापुढें तीन्ही आश्रमांच्या वरचा जणूं कळस असा अतिशय श्रेष्ठ, सर्व गुणांनीं युक्त, तीन्ही आश्रमांपेक्षांहि अधिक श्रेष्ठ अशी शमदमादिक वृत्ति ज्यामध्यें अंगीकारावी लागते, असा चौथा

शेवटचा परमश्रेष्ठ असा संन्यासाश्रम मी तुला सांगणार आहें तो तूं ऐक. १२. १. २४४.

अध्याय २४५ वा.

[१ संन्यासधर्मकथन.]

(१) शुक—भगवन्, वानप्रस्थाश्रमाप्रमाणें संन्यासधर्मांतहि आचरण ठेवणाऱ्या पुरुषानें परब्रह्माच्या पदाची प्राप्ति व्हावी, म्हणून आत्मयोग शक्त्यनुसार कसा साधावा, तें मला सांग.

व्यास—गार्हस्थ्य व वानप्रस्थ या आश्रमांतील धर्मांच्या आचरणानें बुद्धि शुद्ध करून घेतल्यानंतर परमार्थसाधनासाठीं पुरुषानें काय करावें, तें मी सांगतों तें एकचित्तानें ऐक. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास अशी ही चार आश्रमांची एक शिडी आहे. या शिडीच्या पहिल्या तीन पायऱ्यांवर क्रमाक्रमानें आरोहण करून स्वतःच्या अंगचे दोष नाहींसे करावे व सर्व आश्रमांत परमश्रेष्ठ असा जो संन्यासाश्रम त्याचे मार्गाला लागावें. त्या संन्यासधर्मांचें मी सांगतों, त्याप्रमाणें तूं मनन कर व तसा वाग.

परमपदाची प्राप्ति करून घेणाऱ्या पुरुषानें या धर्मांचें कोणाचेंहि साहाय्य न घेतां एकट्यानेंच आचरण करावें. जो आत्मनिष्ठ पुरुष एकटाच या धर्मांचें आचरण करितो, तो कोणालाहि सोडीत नाहीं व त्याला कोणीहि सोडीत नाहीं. संन्यासी पुरुषानें घर करूं नये, अग्निहोत्र ठेऊं नये, भिक्षेपुरताच केवळ गांवाचा आश्रय करावा, उद्यां काय हवें, त्याची आज चिंता करूं नये. संन्याशानें आपलें अंतःकरण नेहमीं शुद्ध ठेवावें. आहार हलका ठेवावा व तो मोजका असावा. हा हलका व मोजका आहारहि दिवसांतून एकच वेळ घ्यावा. पाणी पिण्यासाठीं कपाल बाळगणें, झाडांचा आसरा करून असणें, काषायवस्त्र परिधान करणें, एकाकी असणें व सर्व भूतांचे ठिकाणीं उपेक्षाबुद्धि धरणें हीं भिक्षूचीं लक्षणें होत. संत्रस्त झालेले हत्ती ज्याप्रमाणें एखाद्या विहिरींत प्रवेश करतात, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचे शब्द ज्याच्या ठिकाणीं प्रवेश करतात—म्हणजे ज्याला दुसऱ्याच्या बोलण्यानें उद्वेग होत नाहीं आणि म्हणूनच जो दुसऱ्याला उद्वेग वाटेल असें भाषणहि करीत नाहीं, तो कैवल्यपदाला लायक ठरतो. अवाच्य गोष्टी कधीं

कोणाच्या ऐकूं नयेत व पाहूंहि नयेत. हा नियम ब्राह्मणांच्या संबंधांत विशेष रीतीनें पाळावा. मुमुक्षु पुरुषानें ब्राह्मणांना हितकारक असेल, तेंच नेहमीं बोलावें. कोणाचीहि निंदा करूं नये. समाधिस्थितींत 'मी हेंच विश्व' अशी भावना झाल्यामुळें ज्याच्या एकट्याच्याच अस्तित्वानें सर्व जग आकाशाप्रमाणें परिपूर्ण होऊन जातें, व लोकांनीं गजबजून गेलेलें स्थान देखील ज्याच्यामुळें—रूपादि गुणांचें भान नसल्यामुळें—शून्यसें होतें त्याला लोक ब्रह्मनिष्ठ पुरुष म्हणतात. मिळेल तें आच्छादन व मिळेल तें अन्न यांतच संतुष्ट रहाणारा व असेल त्या ठिकाणीं झोंप घेणारा असा जो पुरुष असतो, त्याला देव ब्राह्मण समजतात. सर्पाला पाहून भ्यावें त्याप्रमाणें जनसंमर्दाला जो भितो, नरक मानून खंती यावी, त्याप्रमाणें मिष्टान्नाची ज्याला खंत येते, प्रेताचा विटाळ मानून त्यापासून दूर सरावें, त्याप्रमाणें जो स्त्रियांपासून दूर रहातो, त्याला देव ब्रह्मनिष्ठ पुरुष म्हणतात.

आपला सन्मान झाला म्हणून ज्याला आनंद वाटत नाहीं व अपमान झाला म्हणून रागहि येत नाहीं, सर्व प्राणिमात्रांविषयीं ज्याच्या मनांत द्वेषभाव असत नाहीं व म्हणूनच ज्याचें कोणालाहि भय नसतें, त्याला देव ब्राह्मण समजतात. संन्याशानें मरण किंवा जीवन यांपैकीं कशाचीच इच्छा आपण होऊन धरूं नये. नोकर ज्याप्रमाणें यजमानाच्या आज्ञेची वाट पहात असतो, त्याप्रमाणें कालाची प्रतीक्षा करीत असावें. संन्याशाच्या चित्तांत अथवा वाणींत कोणताहि विकल्प किंवा दोष असूं नये. सर्व पापांपासून मुक्त झालेल्या निर्वैर संन्याशाला कशाचेंच भय नसतें. कोणत्याहि प्राण्यापासून संन्याशाला भय नाहीं, तसेंच, कोणत्याहि प्राण्याला संन्याशाचें भय नाहीं. मोहापासून मुक्त झालेला संन्याशी नेहमींच निर्भय असतो. पायांनीं चालणाऱ्या इतर सर्व प्राण्यांचीं पावलें हत्तीच्या पावलाखालीं जशीं झांकून जातात—हत्तीचें पाऊल इतर कोणत्याहि पादचारी प्राण्याच्या पावलापेक्षां जसें मोठें असतें—तसा अहिंसाधर्म हा सर्व धर्मांत श्रेष्ठ होय. यांत सर्व धर्मांचा अंतर्भाव होतो. ज्याच्या हातून हिंसा घडत नाहीं तो नित्य अमृतस्वरूपी होऊन रहातो. सर्वांभूतीं ज्याची समदृष्टि आहे, जो कधींहि हिंसा करीत नाहीं, ज्याची वृत्ति नेहमीं धैर्यशील, वाणी सत्यपूत असते, जो इंद्रियांच्या वृत्तींचें दमन करितो, हा आपला आसरा आहे असें ज्याच्याबद्दल प्राणिमात्रांना वाटतें, अशा पुरुषाला उत्तम गति प्राप्त होते. ज्ञानानंदाचें समाधान ज्याला लाभलें अशा निर्भय, निर्लोभ मनुष्याचें मृत्यु कधींच अतिक्रमण करीत नाहीं. उलट, हा पुरुषच मृत्यूला जिंकतो. आकाशाला ज्या-

प्रमाणें कोणत्याहि वस्तूचा लेप लागूं शकत नाहीं त्याप्रमाणें ज्याला कसलाहि लेप नसतो, ज्याला स्वतःचें म्हणून कांहींच नसतें, असा जो एकाकी शांत मुनि त्याला देव ब्राह्मण समजतात. ज्याचें जीवन धर्मांकरितां, धर्म परोपकाराकरितां व ज्याचीं अहोरात्रें पुण्यसंचयासाठीं असतात, त्याला देव ब्राह्मण समजतात. निर्लोभ, सर्व कर्मांचा त्याग करणारा, नमस्कार व स्तुति यांचा आनंद न मानणारा, सर्व बंधनांपासून मुक्त झालेला असा जो, त्याला देव ब्राह्मण समजतात.

सर्व प्राणिमात्र सुखाच्या ठिकाणीं आसक्त असतात. तसेंच, दुःखापासून त्यांना अत्यंत त्रास होतो. कर्मांपासून प्राणिमात्रांना भय उत्पन्न होतें हें जाणून त्यांच्या भयानें खिन्न झालेल्या श्रद्धाळु पुरुषानें कर्में करण्याचें टाकून द्यावें. सर्व जीवांना अभयदानाची दक्षिणा देतां येणें हें सर्वांत श्रेष्ठ असें दान आहे. जो आपल्या कठोर तनूचा प्रथम त्याग करतो त्याला सर्व जीवांकडून अभय मिळतें व तो अनंत स्वरूपीं लीन होतो. वानप्रस्थाश्रमी पुरुषाप्रमाणें संन्यासी हा तोंड उघडून 'प्राणाय स्वाहा' इत्यादि मंत्रांनीं आहुति टाकीत नाहीं तर इंद्रियें, मन इत्यादिकांचेंच हवन तो आत्म्याच्या ठिकाणीं करतो. चराचर भूतांच्या नाभिप्रदेशाच्या ठिकाणीं वैश्वानरस्वरूप आत्म्याचें ठिकाण आहे. मस्तकापासून हनुवटीपर्यंतचे भूतमात्राचे जे अवयव ते वैश्वानराचेच अवयव होत, असें श्रुति सांगते. नाभीपासून ते हृत्प्रांतापर्यंतच्या प्रदेशांत किंवा मस्तकापासून ते हनुवटीपर्यंतच्या प्रदेशांत अशा दोन्ही ठिकाणीं वैश्वानर आत्म्याचें स्वरूप आहे, असें समजून त्या त्या ठिकाणीं त्याची उपासना करावी. त्यानें केलेलें किंवा न केलेलें कर्म हेंहि वैश्वानररूपच आहे. हें सर्व जग वैश्वानररूप आहे असें ज्ञान संन्याशानें प्राप्त करून घ्यावें. नाभीपासून हृदयापर्यंतचा जो प्रादेशमात्र भाग त्या भागाच्या ठिकाणीं प्रकट झालेलें जें परमात्मतेज त्यामध्यें हा संन्यासी सर्व प्राणांची आहुति देतो.

इंद्रियार्थांचें मनोजयरूप अग्नींत हवन करणें व प्राणांचा प्राणांच्याच ठिकाणीं होम करणें हा संन्याशाचा यज्ञ होय. संन्याशानें स्वतःचे ठिकाणीं केलेलें हें जें प्राणाग्निहोत्र आहे, त्याचे योगानें देवलोकासह सर्व लोक तृप्त होतात. कारण, हा त्रैलोक्यरूपच असल्यामुळें याची तृप्ति म्हणजे त्रैलोक्याचीच तृप्ति होय. जे सर्वत्र प्रकाशमान होणाऱ्या; तेज, आप, अन्न या त्रिधातूंनीं युक्त असलेल्या, सत्व, रज, तम या तीन गुणांनीं वेढलेल्या, अशा सुपर्ण परमेश्वराचें ज्ञान करून घेतात

व तोच एक सर्वत्र भरला आहे, अशी त्याची सर्वश्रेष्ठ परमात्मता ओळखतात, ते सर्व लोकांत प्रतिष्ठा पावतात. देव व मनुष्यें सुद्धां यांच्या पुण्याईचें संकीर्तन करितात. वेद, यज्ञयागांचें तंत्र सांगणारें कर्मकांड, शब्दांनींच करून घेतां येण्यासारखें सर्व ज्ञान, आत्म्याचें सत्यत्वरूप हीं सर्व या शरीरात्म्याचे ठिकाणीं आहेत असें ज्ञान ज्याला होतें तोच देवांना आवडतो. सूर्याचें अस्तित्व ज्याप्रमाणें त्याच्या किरणांमुळें प्रत्ययास येतें, तसेंच ज्याचें अस्तित्व इंद्रियादिकांमुळें प्रत्ययास येतें, अशा पुरुषाचें—आकाशांत काय किंवा पृथ्वीवर काय कोठेंच अवसक्त नसलेल्या; सर्वत्रच भरून राहिल्यामुळें ज्याच्या रूपाला मोजमाप नाहीं अशा; ब्रह्मांडांतून आविर्भूत होऊन ह्या पुंडरीकामध्यें—अंतःकरणाच्या गाभ्यांत—स्थित असलेल्या; मोद व प्रमोद हेच ज्याचे पंख अशा हंसस्वरूप परमात्म्याचें—स्वरूप जे यथार्थ रीतीनें जाणतात, त्यांच्या पुण्याईचा महिमा देवलोकींहि गाइला जातो.

सहा ऋतु हे ज्याच्या नाभिस्थानीं आहेत, बारा महिने ह्या आरा आहेत, ज्यांत चांगलीं चांगलीं दर्श संक्रांतिसारखीं पर्वे आहेत, असें हें नित्य फिरणारें, स्वतः कधीं क्षीण न होतां मनुष्याच्या आयुष्याचा ऱ्हास करणारें कालचक्र आहे. याचें स्वरूप गूढ असून सर्व विश्वाची आहुति याच्याच मुखांत पडत असते. मोहव्याप्त करून सोडणारें जें तामस अज्ञान, तेंच जगताचें शरीर—मूलकारण—होय. हें सर्व लोकांना व्यापून राहतें. याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या प्राणादि देवांचा हा संतोष करितो. प्राणादि देवता तृप्त झाल्या म्हणजे त्याहि या जीवाचा संतोष करितात. जो तेजोमय, नित्य, अशा पुराणपुरुषाचें ध्यान करून तद्रूप बनलेला असतो व त्याच्यापासून कोणत्याहि प्राण्याला अगर कोणत्याहि प्राण्यापासून ज्याला कधींहि त्रास होत नाहीं, अशा पुरुषाला अनंत व निर्भय अशा लोकांची प्राप्ति होते. ज्याची कोणी निंदा करीत नाहीं व जो स्वतःहि कोणाची निंदा करीत नाहीं, तो परमात्मस्वरूपाचें निरीक्षण करण्यास लायक समजावा. ज्याचें अज्ञान नष्ट झालेलें आहे, संकल्पविकल्प सुटून जो देहातीत झाला आहे, त्याला भोग्य लोकांची प्राप्ति होत नाहीं, मोक्षासाठीं त्याला इहलोकीं किंवा परलोकीं कोठेंहि जावें लागत नाहीं. ज्याच्या ठिकाणचे क्रोध-मोहादि विकार संपले, मातीचें ढेंकूळ व सुवर्ण हीं दोन्ही ज्याच्या दृष्टीनें समान आहेत; अन्न, प्राण, वासना इत्यादि कोशांचा ज्यानें त्याग केला आहे; मैत्री किंवा शत्रुत्व हीं दोन्हीहि ज्याचेजवळ नाहींत; निंदा, स्तुति या दोन्ही ज्याच्यापासून दूर

पळतात व ज्याला कसलीहि आवड किंवा नावड नाहीं असा उदासीनवृत्तीनें हिंडणारा जो पुरुष तो भिक्षु या संज्ञेला—संन्यासी संज्ञेला—पात्र होतो. १२. ३, २४५.

अध्याय २४६ वा.

[१ व्यासकृत अध्यात्मकथन.]

(१) व्यास—हे शुका, मुळांत कर्तृत्व व भोक्तृत्व त्यांनीं रहित असलेल्या क्षेत्रज्ञ आत्म्याला प्रकृतीच्या नानाविध विकारांनीं कर्ता व भोक्ता बनविलें आहे. प्रकृतिविकारांना याची ओळख नाहीं. पण, याला मात्र त्यांची जाणीव पूर्ण आहे. एखादा सारथि ज्याप्रमाणें पूर्णपणें नियंत्रित अशा बळकट अश्वश्रेष्ठांकडून आपलें कार्य करून घेतो, त्याप्रमाणें हा क्षेत्रज्ञ आत्मा पांच इंद्रियें व सहावें मन यांच्या द्वारें कर्में करीत असतो. इंद्रियांनीं घ्यावयाचे विषयोपभोग हे इंद्रियांच्या पलीकडचे होत. मन हें या विषयोपभोगांच्या पलीकडील व बुद्धि ही मनाच्याहि पलीकडील होय. महत्स्वरूप परमात्मा बुद्धीच्याहि परता आहे. महत्तत्त्वापेक्षां अव्यक्त तत्त्व अधिक व्यापक व अव्यक्तापेक्षांहि अमृतत्व अधिक व्यापक होय. अमृतत्व हें सर्वव्यापक असल्यानें त्याच्यापरतें कांहीं नाहीं. म्हणून अमृतत्व हीच पराकाष्ठा—परागति—होय.

अशाप्रकारें हें आत्मस्वरूप भूतमात्रांच्या ठायीं असूनहि प्रकट दिसत नाहीं. ब्रह्मज्ञानी योगी पुरुषांनीं आपल्या तीक्ष्ण व कुशाग्र बुद्धीनें हें अनुमानावयाचें आहे. विषयोपभोगांचा इंद्रियांचे ठिकाणीं व इंद्रियांचा मनासह अंतरात्म्याच्या ठिकाणीं बुद्धिबलाच्या जोरावर जो लय करतो; ध्येय, ध्याता व ध्यान या त्रिपुटीचा तसेंच विद्यासंपन्नतेनें पवित्र झालेल्या मनाचाहि उपशम करून ईश्वरत्वाची जाणीवहि ज्याला नाहींशी करतां येते, असा शांतचित्त पुरुष परमपदाला पोंचतो. उलटपक्षीं ज्याचें चित्त चंचल आहे, जो इंद्रियांच्या पूर्ण आधीन झालेला, असा मनुष्य विषयोपभोगाच्या खाईंत आपलें सर्वस्व अर्पण करितो व मृत्युवश होतो. म्हणून पुरुषानें सर्वसंकल्प मारून टाकावे व चित्ताचा लय सत्त्वगुणाचे ठिकाणीं करावा. चित्ताला सत्त्वाचे ठिकाणीं विलीन केल्यावर मनुष्याला कालावर विजय मिळवितां येतो. चित्ताची प्रसन्नता साधली म्हणजे शुभ व अशुभ या दोहोंचाहि त्याग करावयास योगी समर्थ

होतो व प्रसन्नचित्तानें स्वातंत्र्याच्याच ठिकाणीं रममाण होणाऱ्या या योग्याला आत्यंतिक सुख प्राप्त होतें. गाढ स्वप्नरहित झोंपेंतल्या आत्म्याप्रमाणें बाह्यज्ञान-शून्य होणें किंवा निवांत स्थळीं लाविलेल्या दिव्याप्रमाणें निष्कंप व निश्चल अशी मनाची स्थिति होणें, हाच चित्ताचा प्रसाद होय. अशाप्रकारें दिवसाच्या पूर्वभागांत व उत्तरभागांत आपल्याच ठिकाणीं आपलाच लय करणारा, हलका आहार करणारा, शुद्धात्मा योगी स्वतःच्या ठिकाणींच आत्मरूप प्रकाशित झालेलें पहातो.

हे पुत्रा, केवळ परंपरागत अनुमानावर किंवा वेदांच्या शब्दप्रामाण्यावर अव-लंबून न रहातां ज्याचा प्रत्यय स्वानुभवाच्या प्रत्यक्ष प्रमाणांनीं घेतां येतो, असें सर्व वेदांचें रहस्य सांठविलेलें हें शास्त्र आहे. धर्माचें व सत्याचें व्याख्यान करणारे जे जे ग्रंथ आहेत, त्या सर्वांचें रहस्य या अनुशासनांत आहे. हें अमृतरूपी शास्त्र दहाहजार ऋग्वेदऋचांचें मंथन करून काढलेलें आहे. दहीं घुसळून त्यांतून जसें लोणी काढतात, काष्ठावर काष्ठ घांसून त्यांतून जसा अग्नि काढतात, तसेंच हे पुत्रा, विद्वान् लोकांसाठीं हें शास्त्र ऋग्वेदाच्या दहा हजार ऋचांचें मंथन करून काढलें आहे. बा शुका, हें अनुशासन फक्त स्नातकांनाच सांगावें. ज्यानें शमदमादि साधनांचा अवलंब केलेला नाहीं व जो तपस्वी नाहीं अशा पुरुषाला; ज्यानें वेदाध्ययन केलेलें नाहीं, जो आपल्या अनुरोधानें वागणारा नाहीं, कुटिल मार्गानें जो जातो, ज्याचा मत्सर संपला नाहीं व जो सांगितलेलें काम करीत नाहीं, ज्याची बुद्धि तर्कशास्त्रामुळें वितंडवाद घालण्यांत प्रवीण झाली आहे व जो स्वभावानें दुष्ट आहे, अशा पुरुषाला हें शास्त्र सांगूं नये. दुसऱ्याचे गुण घेणाऱ्या किंवा ज्याच्याजवळ दुसऱ्यांनीं घेण्यासारखें कांहीं आहे अशा प्रशांत व तपस्वी वृत्तीच्या प्रिय पुत्राला किंवा आपल्या अनुरोधानें वागणाऱ्या शिष्याला हें धर्म-रहस्य पढवावें; दुसऱ्या कोणालाहि कदापिहि सांगूं नये. एखाद्या नालायक मनुष्यानें या ज्ञानाच्या मोबदल्यांत रत्नांनीं परिपूर्ण अशी पृथ्वी जरी देऊं केली तरी तत्त्ववेत्त्या माणसानें या ज्ञानाची किंमत रत्नपूर्ण पृथ्वीपेक्षांहि अधिक मानावी. म्हणून वेदांतांत सांगितलेलें, अत्यंत गूढ असा अर्थ ज्यांत भरलेला आहे असें, मानवीबुद्धि ज्याचें आकलन करूं शकत नाहीं असलें व ज्याचे द्रष्टे मोठमोठाले ऋषि आहेत, असें हें अध्यात्मशास्त्र तूं विचारल्यावरून मीं तुला सांगितलें आहे. तुझ्या मनांत आणखी जें कांहीं विचारावयाचें असेल किंवा तुला

सांगितलेल्या विषयांतच ज्या कांहीं तुझ्या शंका असतील त्या हे पुत्रा, मला विचार. हा मी तुझ्यापुढें आहें. तुला आणखी काय सांगूं तें सांग. १२. ३. २४६.

अध्याय २४७ वा.

[१ विस्तरतः अध्यात्मकथन.]

(१) **शुक**—हे भगवान् ऋषिसत्तमा, आतांपर्यंत आपण केलेलें अध्यात्म-विवेचन पुनः एकवार विस्तारानें मला सांग.

व्यास—हे पुत्रा, पुरुषाचें म्हणून जें हें अध्यात्म सांगितलेलें आहे तें मी तुला सांगतों त्याचें व्याख्यान ऐक. सागराच्या पृष्ठभागावर लाटा जशा प्रकट होतात व पृथक् दिसतात तशीं हीं पंचमहाभूतें-पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश-प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं पृथक् पृथक् दिसतात. कांसव ज्याप्रमाणें आपले हातपाय बाहेर काढून पुनः आंगाखालीं झांकून घेतें, त्याप्रमाणें प्रकट दिसणारीं महाभूतें भूतसूक्ष्मांत लय पावतात, म्हणून हें सर्व चराचर जग पंचमहाभूतांचेंच बनलेलें आहे. या चराचर विश्वाची उत्पत्ति व प्रलय पंचमहाभूतांपासून व पंच-महाभूतांतच आहेत. भूतात्मा भूतकृत् परमेश्वर ज्याच्या त्याच्या अंतकालींच्या वासनेप्रमाणें प्राणिमात्राचे ठिकाणीं त्या भूतांचें स्वरूप वेगवेगळें दाखवितो; वस्तुतः, सर्व प्राण्यांचे ठिकाणीं महाभूतें हीं पांचच असतात.

शुक—हे तात, प्राणिमात्रांचें हें जें स्वरूप परमेश्वरानें शरीरांचे ठिकाणीं निर्माण केलें आहे तें कसें ओळखावयाचें? त्यांत कांहीं इंद्रियें म्हणून सांगतात व कांहीं गुण म्हणून सांगतात. तेव्हां हें कसें ओळखावयाचें तें मला सांगा.

व्यास—या सगळ्या गोष्टी पूर्वीपासून जशा सांगितलेल्या आहेत तशा मीं तुला सांगतों. कोणतें इंद्रिय व कोणता गुण कसा आहे व तो कां आहे हें मीं तुला सांगतों. तें तूं सावधानपणानें ऐक. शब्द, कर्णेंद्रिय व शरीरांतील इतर पोकळ भाग हीं तीन आकाशतत्वापासून झालेलीं आहेत. प्राण, शरीरांतील हालचाल व स्पर्श हे प्रकार वायूचे होत. रूप, चक्षुरिंद्रिय, व पचनक्रिया हीं तेजापासून उत्पन्न होतात. रस, जीभ व द्रवरूपता हे पाण्याचे गुण आहेत. व वास घेण्याचे घ्रेय पदार्थ, घ्राणेंद्रिय व शरीरांतील कठिण भाग हे भूमीचे गुण होत. अशा-प्रकारानें पंचमहाभूतांनीं बनलेल्या देहांतील निरनिराळ्या इंद्रियांचे ठिकाणीं तीं तीं भूतें असतात. वायूचा गुण स्पर्श, पाण्याचा गुण रस, तेजाचा गुण रूप,

आकाशाचा शब्द, व गंध हा भूमीचा गुण होय. मन, बुद्धि व अहंकार हीं तीन्ही भूतसूक्ष्मांतूनच उत्पन्न होतात. शब्दस्पर्शादि गुणांहून भिन्न असलेलीं, पण त्या गुणांचेंच ग्रहण करणारीं जीं श्रवण, त्वचादि इंद्रियें त्यांचेंच रूप मन, बुद्धि व अहंकार हीं धारण करतात, त्यामुळें शब्दस्पर्शादि गुणांना सोडून ही त्रयी नसते. चक्षुरादि इंद्रियें, व मन, बुद्धि आणि अहंकार ही त्रयी यांच्यांत फरक एवढाच कीं चक्षुरादि इंद्रियांपैकीं एकेकाला एकेकच गुण ग्रहण करतां येतो व मनादि त्रयींपैकीं एकेकाला पांची गुणांचें ग्रहण करतां येतें. कांसव ज्याप्रमाणें आपले हातपाय बाहेर पसरून फिरून आंत ओढून घेतें, त्याप्रमाणें बुद्धि ही इंद्रियांना उत्पन्न करते व त्यांचा लयहि आपल्याच ठिकाणीं करून घेते. पायाच्या तळव्यापासून वर मस्तकापर्यंत व मस्तकापासून खालीं पायापर्यंत 'हा मीं' असें जें ज्ञान आपल्याला होतें तें बुद्धीच्यामुळेंच होय. शब्दस्पर्शादि गुण व त्याचीं ग्राहक अशीं श्रवणत्वचादि इंद्रियें हीं बुद्धीचींच स्वरूपें आहेत. बुद्धि नसेल तर पंचेंद्रियें व सहावें मन आणि शब्दादि गुण यांचेंहि अस्तित्व शक्य नाहीं; अर्थात्, मनासकट सहा असलेलीं इंद्रियें व गुण हीं बुद्धीचींच उत्कट रूपें होत. मनुष्याचे ठिकाणीं पंचेंद्रियें, सहावें मन, सातवी बुद्धि व आठवा क्षेत्रज्ञ जीव हे असतात. कोणत्याहि पदार्थाच्या स्वरूपाविषयीं मनांत संशय उत्पन्न झाला तरच आपण तो पदार्थ डोळ्यांनीं निरखून पहातों. निरखून पहाण्याकडे प्रवृत्ति होण्याला मनाचा संशय हेंच कारण असल्यानें पहाणें या क्रियेचेंहि तें कारण आहे. संशय- निरसन करून पदार्थांचें स्वरूप निश्चित करणें हें बुद्धिकार्य. तेव्हां स्वरूप पहाणें व निश्चित करणें हीं मन व बुद्धि यांचीं कार्यें आहेत. या दर्शनामुळें व अध्यवसायामुळें जें ज्ञान होतें त्याचा साक्षी क्षेत्रज्ञ जीव हा होय व तो यांच्याहून भिन्न आहे. रज, सत्त्व व तम यांचा उद्भव चित्तापासून होतो. हे गुण सर्व प्राणिमात्रांत सारखे आहेत. या गुणांचे बाह्य परिणाम जे आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात, त्यांजवरूनच यांचें स्वरूप ओळखावयाचें असतें. आपल्या स्वतःच्या ठिकाणीं जें कांहीं आनंददायक, शांत व शुद्ध असें सांपडेल तें सर्व सत्त्व होय. मनांत काय किंवा शरीराचे ठिकाणीं काय संताप उत्पन्न व्हावयास सुरवात झाली म्हणजे रजोगुणाचा प्रादुर्भाव होऊं लागला असें समजावें. मोहानें युक्त असणें, आपण काय करितों हें आपलें आपल्यालाच न समजणें, कोणत्याहि गोष्टींचें ज्ञान निश्चित स्वरूपानें न होणें किंवा कोणताहि तर्क बांधतां न येणें हीं तमोगुणाचीं लक्षणें होत. उत्कट आनंद, प्रेम, चित्ताचा समतोलपणा व

स्वस्थता हीं लक्षणें सत्त्वगुणांचीं आहेत; मग तीं सहेतुक असोत वा निर्हेतुक असोत. सकारण काय किंवा निष्कारण काय, अभिमान, खोटें बोलणें, लोभ, मोह व सूडाची बुद्धि या गोष्टींचा प्रादुर्भाव जेथें होतो तेथें रजोगुणाची प्रवृत्ति होते. रजोगुण या लक्षणांनीं ओळखावयाचा आहे. उगीचच्या उगीच किंवा कांहीं कारणानें मोह, सहनशीलता, निद्रा, तंद्रा, बेसावधपणा इत्यादि लक्षणें जेथें दिसतात तेथें तमोगुण जाणावा. १२. ३. २४७.

अध्याय २४८ वा.

[१ मन, बुद्धि व अहंकार यांचें स्वरूप.]

(१) व्यास—मन हें संकल्पमात्रानें पदार्थ उत्पन्न करितें. बुद्धि त्या त्या पदार्थांचें स्वरूप निश्चित करते व श्रमल्यामुळें—म्हणजेच अहंकारामुळें—अंतःकरणांत वस्तुजाताविषयीं अनुकूल किंवा प्रतिकूल भावना उत्पन्न होते. उत्पत्ति, स्वरूप-ज्ञान व संवेदना असे हे कर्मांचे तीन प्रकार होत. इंद्रियग्राह्य विषय हे इंद्रियांहून सूक्ष्म स्वरूपाचे, मन हें या विषयांहूनहि सूक्ष्म स्वरूपाचें, बुद्धि मनापेक्षां सूक्ष्मस्वरूपाची व आत्मा हा बुद्धीपेक्षांहि सूक्ष्म स्वरूपाचा म्हणून अत्यंत सूक्ष्म होय. मनुष्याच्या शरीरांतील जीवरूप आत्मा हीच बुद्धि. ही बुद्धि ज्यावेळेस आपणच आपल्याच ठिकाणीं विविध पदार्थ निर्माण करते तेव्हां बुद्धि हीच मन होते.

निरनिराळ्या इंद्रियांचे ग्राह्यविषय निरनिराळे असल्यानें त्या त्या विषयांचें ग्रहण करतांना बुद्धीहि तीं तीं रूपें धारण करते. ऐकण्याची वेळ असली म्हणजे बुद्धि हीच श्रोत्रेंद्रिय होते, स्पर्शनाचे वेळीं तीच त्वगिंद्रिय होते, पहावयाचें असलें म्हणजे तिचेंच दृष्टींत रूपांतर होतें. कोणत्याहि पदार्थाची चव घ्यावयाची असली म्हणजे ही बुद्धीच रसनेचें रूप घेते; वास घ्यावयाचा असेल तर तिलाच घ्राणेंद्रियाचें रूप येतें. अशाप्रकारानें बुद्धीचेच अनेक पृथक् प्रकार होतात. या विकारांनाच इंद्रियें म्हणतात व अदृश्य स्वरूप जो साक्षी क्षेत्रज्ञ तो या इंद्रियांचे ठिकाणीं अधिष्ठित असतो. पुरुषाचे ठिकाणीं दिसणारें हें बुद्धिस्वरूप सात्त्विक राजस व तामस अशा तीन्ही प्रकारचें आहे. या बुद्धीला कधीं सुख होतें तर कधीं दुःख होतें. केव्हां केव्हां,

सुख आणि दुःख या दोहोंचाहि संसर्ग तिला घडत नाहीं. अशी ही त्रिगुणात्मिका बुद्धि स्वतः त्रिगुणांतूनच उत्पन्न होऊन त्यांना जिंकूं शकते. नद्यांच्या पाण्यावरच पुष्ट होणारा व प्रचंड लाटांनीं युक्त असा महासागर नद्यांतूनच निर्माण होऊन त्यांचेच वेग जसा आवरून धरतो—थोपवितो—तशीच त्रिगुणात्मक बुद्धीहि त्याच तीन्ही गुणांना जिंकते. बुद्धीला ज्यावेळेस एखादी गोष्ट हवीशी वाटते त्यावेळीं ती मनाचें रूप घेते. सारांश, निरनिराळीं इंद्रियें हीं बुद्धीचींच अधिष्ठानें असल्यानें तिचींच तीं विविध रूपें होत. तपश्चर्येच्या अग्नीमध्यें या इंद्रियांचा होम करून त्यांना सर्वतोपरि आपल्या कह्यांत आणलें पाहिजे. एक झाल्यावर दुसरें, दुसऱ्यानंतर तिसरें अशा क्रमानें ही निर्विकल्पक स्वरूपाची विभागशून्य बुद्धि ज्या वेळेला ज्या इंद्रियाचें रूप घेते त्या वेळेस त्या संकल्पात्मक विषयाचें ज्ञान घडतें. पदार्थाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होण्यास आत्म्यानें बुद्धीला (मनाला) प्रेरणा करणें, बुद्धीचा (मनाचा) इंद्रियांशीं संयोग घडणें व इंद्रियांचा अर्थांशीं संयोग घडणें, इतक्या प्रक्रियेंतून जावें लागतें. सात्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकारचे जे भाव जगांत दिसतात ते सर्व मन, बुद्धि व अहंकार यांच्या ठिकाणींच स्थित असतात. रथाच्या धावेशीं संलग्न असलेल्या अरा जशा त्या धावेच्या अनुरोधानें खालीं वर होतात तद्वत् हे सात्विकादि भाव मन, बुद्धि व अहंकार यांच्या अनुरोधानें चालतात. स्वरूपतः उदासीन परंतु त्या त्या विषयांशीं संबंध येतांच ती ती वृत्ति स्वैरपणानें धारण करणारीं जीं हीं इंद्रियें त्यांच्या वृत्तीचा मन निरोध करितें. दीपाच्या योगानें ज्याप्रमाणें अंधकार नाहींसा होतो तद्वत् हा मनोदीप विषयांना व्यापून असलेला अज्ञानांधःकार नाहींसा करितो.

याप्रमाणें, जगांतील सर्व व्यवहार, सर्व विषय, सत्वादि गुण हे सगळे बुद्धीचे खेळ आहेत, हीं सर्व बुद्धीचींच निरनिराळीं रूपें आहेत, असें ज्ञान ज्या पुरुषाला झालें तो कधींहि मोह पावत नाहीं. त्याला शोक, आनंद व मत्सर यांपैकीं कशाचीच बाधा केव्हांहि होत नाहीं.

हे शुका, ज्यांनीं कधीं तपश्चर्या केलेली नाहीं, व संसाराच्या यातायातींत गुंतविणारीं राजस कर्मेंच जे करीत राहतात त्यांना विषयांत नेहमीं लोळणाऱ्या व कधींहि स्वस्थ न राहणाऱ्या इंद्रियांच्या द्वारें आत्मस्वरूपाचें दर्शन घडणें शक्य नाहीं; मग, तीं इंद्रियें कितीहि निर्दोष असोत. मनाच्या साहाय्यानें इंद्रियांच्या वृत्तीचे लगाम खेंचून जे पुरुष त्यांना वश करतात अशा पुरुषांनाच देदीप्यमान

आत्मस्वरूप दृग्गोचर होतें. अंधारांत असलेली आकृति ज्याप्रमाणें तिच्यावर दिव्याचा प्रकाश पाडतांच स्वच्छ दिसूं लागते त्याप्रमाणें इंद्रियनिग्रह करून ज्ञानदीप पाजळला म्हणजे अज्ञानांधःकार नाहींसा होऊन आत्मस्वरूप स्वच्छ दिसूं लागतें. रात्र संपून स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडला म्हणजे प्राणिमात्रांना वस्तुजात जसें स्पष्ट दिसतें तसेंच हें आहे. जलचर पक्षी पाण्यांत हिंडत असतांहि त्याला जसा पाण्याचा लेप लागत नाहीं त्याप्रमाणें मुक्तात्म्या योग्याला त्रिगुणांच्या दोषांची बाधा होत नाहीं. अशा प्रकारें ज्याची बुद्धि सुसंस्कृत झालेली आहे असा पुरुष विषयांत वावरत असला तरी त्याला तज्जन्य दोषांचा संसर्ग बाधूं शकत नाहीं; कारण, तो विषयांत वावरून विषयांपासून अलिप्त असतो. पूर्वी केलेल्या कर्मांचा त्याग करून जो सदा आत्मनिष्ठ असतो, सर्व प्राणिमात्र आपल्याचसारखे आहेत ही भावना दृढ झाल्यामुळें जो तद्रूप झालेला असतो. गुणांच्या ठिकाणीं किंवा विषयांच्या ठिकाणीं ज्याची काडीचीहि आसक्ति नसते अशी पुरुषाची बुद्धि एकादे वेळेस विषयांकडे धांवते यावरून शरीरपरिच्छिन्न जीवात्मा—कीं ज्याला वर बुद्धि म्हणून म्हटलें तो व क्षेत्रज्ञ परमात्मा हे दोघेहि अत्यंत सुसूक्ष्म असले तरी ते परस्पराहून भिन्न आहेत असेंच निष्पन्न होतें. विषयांस आत्मस्वरूपाचें ज्ञान नाहीं; पण, आत्म्याला मात्र विषयांचें पूर्ण ज्ञान असतें. आत्मा विषयांचें स्वरूप पूर्णपणानें आकलन करतो इतकेंच नव्हे तर तो त्यांचा उत्पत्तिकर्ताहि आहे. बुद्धि व क्षेत्रज्ञ परमात्मा यांमधील भेद हा असा आहे; तो हे शुका, तूं यथार्थपणानें समजून घे. बुद्धि—जीवात्मा—व क्षेत्रज्ञ परमात्मा हे स्वभावतः एकमेकांपासून भिन्न असले तरी एकाचें ज्ञान दुसऱ्याच्या ज्ञानावर अवलंबून असल्यानें ते एकमेकांशीं एका अर्थानें संलग्नहि आहेत. मासे व पाणी हे परस्परांहून भिन्न असूनहि जसे एकमेकांशीं संलग्न असतात; उंबराचें फळ व त्याच्यांतील किडे हीं जशीं निरनिराळीं असूनहि एकत्र राहतात; मुंज नांवाच्या गवताची काडी व त्यांतून निघणारा अंकूर हीं जशीं भिन्नहि आहेत, व एकहि आहेत तसेच जीवात्मा व क्षेत्रज्ञ परमात्मा हे एकहि आहेत व भिन्नहि आहेत, व परस्परांवर अधिष्ठित झालेले आहेत. १२. ३. २४८.

अध्याय २४९ वा.

[१ जीवात्म्याचें गुणस्रष्टृत्व व क्षेत्रज्ञाचें उदासीनत्व. २ [redacted] ब्रामा-ची प्राप्ति.]

(१) **व्यासः**—बुद्धि गुणांना उत्पन्न करते व क्षेत्रज्ञ ईश्वर हा लोहचुंबक ज्याप्रमाणें लोखंडाच्या तुकड्यांचें स्वतः त्यांच्यापासून अलिप्त राहूनहि नियंत्रण करितो त्याप्रमाणें गुणविकारांपासून अलिप्त राहून—त्यांच्याविषयीं उदासीन असून—त्यांचें नियंत्रण करतो. बुद्धि ही जी हे गुण निर्माण करते ते आपल्या स्वतःमधूनच होय. गुणांचें निमित्तकारणहि बुद्धि व उपादानकारणहि बुद्धीच. कोळी ज्याप्रमाणें आपल्यामधूनच तंतुजाल निर्माण करतो तशीच बुद्धि गुण उत्पन्न करते. घटादिकांचा नाश झाला असतांना मागें राहिलेल्या तुकड्यांच्यावरून त्यांच्या नाशाबद्दल अनुमान बांधतां येतें. पण, गुणांचा नाश झाल्यावर त्या नाशाचा पुरावा म्हणून मागें कांहींच शिल्लक राहत नसल्यानें यांचा नाश हा आत्यंतिक नाश होय असा कित्येकांचा सिद्धांत आहे. नाश झालेले गुण पुनः परत येत नाहींत असा एक पक्ष तर ते परत येतात असा दुसरा पक्ष. अर्थात्, पहिल्या पक्षाच्या मतें जन्मादिकांचा लाभ होणें ही गोष्ट भासमय ठरते; तर, दुसऱ्या पक्षाच्या मतें ती सत्य ठरते. या दोन्हीं पक्षांच्या म्हणण्याचा नीट विचार करून आपला सिद्धांत काय तो आपण ठरवावा. अनादि अनंत व सर्वव्यापी आत्म्याला या गुणसंसर्गाच्या योगानेंच निरनिराळ्या बऱ्यावाईट योनींमध्यें जन्म घ्यावा लागतो. या आत्म्याचें स्वरूप जाणून घेऊन मनुष्यानें क्रोध, आनंद, मत्सर इत्यादिकांचा त्याग करावा; व बुद्धीच्या नानाप्रकारच्या कल्पनातरंगांनीं हृदयाला बळकट बसलेली ही विषयव्यामोहाची गांठ अनित्य आहे असें ओळखून ती तोडून टाकावी, कसलाहि शोक करूं नये, मनांतील सर्व विकल्प काढून टाकावा व सुखानें रहावें. ज्याला पोहतां येत नाहीं असा मनुष्य जमिनीवरून पाय निसटून नदीच्या भरलेल्या पात्रांत पडला तर तो जसा त्यांत गटंगळ्या खातो त्याप्रमाणें विषयकर्दमांत लोळणाऱ्या सामान्य माणसाची स्थिति होते व त्याला क्लेश होतात. पण, आत्मस्वरूप ज्यानें जाणलें अशा बुद्धिमान् पुरुषाला हे क्लेश होत नाहींत. पोहणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें जमिनीवरच्यासारखाच पाण्यांतहि वावरूं शकतो त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाला भवसागरांतून वावरतां येतें; शुद्ध चिन्मात्रस्वरूप ब्रह्माचें ज्ञान ज्याला झालें त्याची स्थिति अशी असते.

(२.) अशा प्रकारें सर्व प्राणिमात्रांची उत्पत्ति, लय, त्यांचीं निरनिराळीं स्वरूपें इत्यादिकांचें सूक्ष्म ज्ञान करून घेऊन मनुष्य ज्ञानसंपन्न झाला म्हणजे त्याला उत्तम प्रकारचें शांतिसुख प्राप्त होतें. जन्माला आल्याचें सार्थक जर कशानें व्हावयाचें असेल तर तें आत्मज्ञान प्राप्त करून शांतिसुखांत पूर्णपणानें विलीन होण्यानेंच होणार आहे. विशेषतः ब्राह्मणजन्माचें साफल्य तर यांतच आहे. तर, हें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन मनुष्यानें पुण्यपापरहित व्हावें. बुद्ध—ज्ञानी—पुरुषाचें याहून चांगलें लक्षण कोणतें बांधतां येईल ? या ज्ञानाच्या प्राप्तीनें कृतकृत्य झालेल्या मनस्वी पुरुषांना या भवसागरांतून मुक्त होतां येतें. अज्ञानी जीवांना परलोकांत जें एक प्रकारचें भय असतें, तसलें भय ज्ञानी पुरुषाला असत नाहीं. विद्वान् माणसाला परलोकीं जी शाश्वत गति मिळते त्या गतीहून अधिक श्रेष्ठ अशी गतीच नाहीं. नानाप्रकारच्या दोषांनीं भरलेल्या या जगाकडे लोक स्वतःची भोगेच्छा पूर्ण होत नाहीं म्हणून असूयेनें—मत्सरानें—पाहातात. अर्थात्, त्या त्या गोष्टी पाहिल्यामुळें त्यांच्या चित्तांत शोकावेग उत्पन्न होतो. पण, या सर्वांच्या उत्पत्तीचें व लयाचें यथार्थ ज्ञान ज्यांना आहे आणि म्हणूनच शोकाची बाधा ज्यांना होत नाहीं तेच खरे कुशल—चतुर—पुरुष होत. फलासक्ति सोडून जें जें कर्म मनुष्य करतो त्या कर्मांच्या योगानेंच त्याच्या संचिताचाहि नाश होतो. फलासक्ति सोडून केलेलें कर्म व संचितकर्म, या दोहोंपैकीं कोणतेंच त्याला प्रियहि नसतें व अप्रियहि नसतें. म्हणून, त्याला त्यांपासून इष्टानिष्ट फलांची प्राप्ति घडत नाहीं. १२. ३. २४९.

अध्याय २५० वा.

[१ विद्याप्रापक धर्म कोणचा ? २ विद्याप्रापक धर्माचें रूप. ३ संसारनदीचें वर्णन. ४ संसारनदी तरून जाण्यानें ब्रह्मपदप्राप्ति.]

(१) **शुक**—ज्या धर्मापेक्षां श्रेष्ठतर असा धर्म जगतीतलावर कोठेंहि सांपडणारा नाहीं, व जगांतील सर्व धर्मापेक्षां ज्यांत कांहीं तरी विशेष आहे असा धर्म हे महाभागा, आपण मला सांगा.

व्यास—सर्व धर्मापेक्षां ज्यांत कांहीं विशिष्ट आहे असा पुरातन ऋषिप्रणीत धर्म मीं तुला सांगतों, तो तूं एकचित्तानें ऐक. मनुष्याचीं इंद्रियें हीं सर्व बाजूंनीं स्खलन पावणारीं असून प्रमादशील आहेत. ज्याप्रमाणें पिता उच्छृंखल अपत्यांचें नियं-

ग्रण करतो त्याप्रमाणें मोठ्या प्रयत्नानें स्वतःच्या बुद्धीनें या इंद्रियांचा निग्रह करून त्यांचा लय मनाचे ठिकाणीं करावा. इंद्रियें आणि मन यांचें अशा प्रकारचें ऐकाग्र्य हेंच परमश्रेष्ठ तप होय. या तपोयोगाचें आचरण हें सर्व धर्मांत विशिष्ट असून यालाच परमश्रेष्ठ धर्म म्हणतात. आपल्या बुद्धीच्या योगानें पंचकर्मेंद्रियें व सहावें मन यांचा निग्रह करून मनुष्यानें आत्मतृप्त स्थितींत राहावें, व ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान; ध्याता, ध्येय, ध्यान; कारण कर्ता, कार्य; इत्यादि त्रिपुटींचा विचार त्यानें करूं नये. बाह्य विषयोपभोगापासून निवृत्त झालेलीं इंद्रियें जेव्हां परमात्मस्वरूपीं लीन होतील त्यावेळेस परमश्रेष्ठ व शाश्वत असें परमात्मस्वरूप तुझें तुलाच दिसूं लागेल. ब्रह्मनिष्ठ व तपस्वी असे जे महात्मे पुरुष आहेत त्यांना निर्धूम अग्नीप्रमाणें असणारें सर्वव्यापि व विभु असें परमेश्वरस्वरूप दिसतें. एकादा मोठा वृक्ष फलपुष्पांनीं व शाखांनीं समृद्ध असावा व त्याला ज्याप्रमाणें आपलीं फळें व पुष्पें कोठें आहेत व कोठून आलीं याचें ज्ञान नसावें तसें या महद्रूप आत्म्याला आपण कोण, व कोठून आलों व कोठें जाणार याचें ज्ञान नसतें. या महत्संज्ञक आत्म्याहून सूक्ष्म असें दुसरें एक आत्मस्वरूप असतें त्याला हें सर्व दिसतें. हा सूक्ष्मात्मा प्रज्वलित अशा ज्ञानदीपाच्या साहाय्यानें स्वतःच्या ठिकाणींच असलेलें आत्मरूप आपलें आपणच पाहूं शकतो. हे शुका, तूं अशा तऱ्हेनें स्वतःच स्वतःला ओळखून आपल्या ठिकाणींच असलेलें परमात्मरूप पारखून घे, व उपाधिरहित हो. स्वतःच्या बुद्धीनें आत्मज्ञान संपादन करून घे. सर्प ज्याप्रमाणें कांत टाकतो त्याप्रमाणें सर्व पापें टाकून दे. अशा तऱ्हेनें निष्पाप व जीवन्मुक्त होऊन ही संसारनदी तरून जा.

इहलोक हें या संसारनदीचें पात्र असून ही घोर नदी यांतून सर्व बाजूंनीं वाहते. पंच कर्मेंद्रियें ह्या या नदींतील मगरी होत. मनानें उत्पन्न केलेले नानाविध संकल्प हीं या नदीचीं तीरें आहेत. ही संसारनदी लोभरूपी व मोहरूपी तृणानें सर्वत्र व्याप्त झालेली असून काम व क्रोध हे या नदीच्या पात्रांतील सर्प होत. सत्य हें या नदीचें तीर्थत्व (पुण्यांश) व खोटें बोलणें हा या नदीचा प्रक्षोभ आहे. या सर्वश्रेष्ठ नदीचें पात्र क्रोधरूप चिखलानें भरलेलें असून हिचा उगम कोठून झाला तें समजत नाहीं. हिच्यामध्यें विषयरूपी सुसरी भरलेल्या आहेत, व ही अत्यंत वेगवती आहे. तपश्चर्येनें ज्यांचें मन शुद्ध झालेलें नाहीं, अशा पुरुषांना ही नदी तरून जातां येणें कठिण आहे. ही नदी संसारसागराला जाऊन मिळते. हिच्या वासनारूपी तळाचा ठाव घेणें कठिण असून त्यामुळेंच

ही दुस्तर झालेली आहे. आपल्या कर्मांच्या योगानेंच ही समृद्ध होते. आपल्या वाणीपासून उत्पन्न होणारे नानाविध परिणाम हेच या दुर्लंघ्य नदींतील मोठमोठे भोंवरे होत. हे शुका, आपल्या बुद्धिबळाच्या जोरावर ही घोर नदी तूं तरून जा. धैर्यसंपन्न, स्थितप्रज्ञ व तपस्वी असे महात्मे या नदीच्या पैलतीराला जाऊं शकतात. उत्तम प्रकारचें ज्ञान संपादन करून तूंहि ही संसारनदी तरून जा. म्हणजे सर्व वासना, सर्व विषय यांपासून मुक्त झालेल्या, स्थिरबुद्धि, आत्मज्ञानी व पवित्र अशा तुला परब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होईल. सर्व संसारांतून तरून जा. स्वतःचा आत्मा प्रसन्न ठेव. चित्तांतील वासना संकल्प इत्यादिकांचा मळ झाडून टाक. क्रोध, आनंद व मत्सर यांचा संसर्ग चित्ताला होऊं न देतां ज्ञानरूपी पर्वतावर आरोहण करून तेथून या जमिनीवरच्या प्राण्यांकडे पहा. म्हणजे यांचें सत्यस्वरूप तुला समजून तूं शोकरहित होशील; व या पदाला तूं पोंहोंचलास म्हणजे सर्व भूतांची उत्पत्ति कोठून होते व त्यांचा लय कोठें होतो हें तुला समजून येईल. धर्मज्ञांमध्यें श्रेष्ठ असलेले सर्वज्ञ तत्त्ववेत्ते मुनि या आज्ञानरूप नदी तरून जाण्याच्या धर्मालाच सर्व धर्मांत विशिष्ट स्वरूपाचा असलेला सर्वश्रेष्ठ धर्म असें म्हणतात.

हे पुत्रा, सर्वव्यापी आत्म्यासंबंधाचें हें ज्ञान—हें विवरण—जितेंद्रिय, आपल्याला अनुकूल असणाऱ्या अशा आपल्या अनुयायालाच सांगावें. गूढाहून गूढ असलेलें हें निगूढ आत्मज्ञान मीं तुला विस्तृतपणें, आत्मानुभवानें व यथातथ्य रीतीनें सांगितलें आहे. स्त्री, पुरुष किंवा क्लीब हे भूतमात्रांच्या ठिकाणीं दिसणारे भेद परब्रह्मस्वरूपांत नाहींत म्हणून परब्रह्मस्वरूप या स्वरूपांनीं प्रतीत होणारें नव्हे.

सुख व दुःख यांच्यापलीकडे असलेलें हें ब्रह्म मागें होऊन गेलेल्या, आज असणाऱ्या व पुढें होणाऱ्या सर्व भूतांच्या उत्पत्तीचें कारण आहे. या ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान ज्याला झालें तो पुरुष असो वा स्त्री असो त्याला पुनः जन्म येत नाहीं. या ज्ञानाचा—धर्माचा—अवतार भूतमात्राच्या पुनर्जन्माचा नाश करण्यासाठींच आहे. हे पुत्रा, या विषयाबद्दलचीं जीं विविध मतें आहेत तीं सर्व मीं तुला यथातथ्य रीतीनें कथन केलेलीं आहेत. यांतील कांहीं आत्मज्ञानाला उपोद्बलक अशीं आहेत; कांहीं नाहींत. हे सत्पुत्रा, आतां जें हें ज्ञान तुला मीं सांगितलें तें, प्रेमल, गुणी, जितेंद्रिय असा जो कोणी पुत्रासारखा वागणारा

शिष्य विचारील त्याला अत्यंत आनंदानें, यथार्थ रीतीनें व पुत्रवात्सल्यानें सांगावें. १२. ३. २५०.

अध्याय २५१ वा.

[१ ब्रह्मप्राप्तीचीं साधनें. २ जीवन्मुक्तीचीं लक्षणें.]

(१) **व्यास**—गंध, रस इत्यादि पंचकर्मेंद्रियांचे जे भोग्य विषय आहेत त्यांच्या आधीन न होतां तज्जन्य सुखाची आसक्ति सोडावी. तसाच हट्टानें या गोष्टींचा निरोधहि करूं नये. विषयादिकांचे ठिकाणीं रागद्वेष ठेऊं नये; मान, कीर्ति व यश यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरूं नये. विद्वान् आत्मज्ञानी माणसाच्या व्यवहाराचा हा मार्ग होय. ब्रह्मचर्य व्रत पाळून मोठ्या आस्थेनें एखाद्या पुरुषानें जरी सर्व वेदांचें अध्ययन केलें, ऋग्वेद यजुर्वेद व सामवेद या त्रयीचें ज्ञान जरी त्याला झालें तरी तेवढ्यानेंच तो ब्राह्मण होत नाहीं. सर्व प्राणिमात्रांबद्दल ज्याला आत्मीय भाव आहे असा पुरुषच सर्वज्ञ व सर्ववेदवेत्ता होय. जो पुरुष पूर्ण-काम होऊन मृत्यूला जिंकितो तोच ब्रह्मवेत्ता ब्राह्मण होय. मनुष्यानें कितीहि इष्टि केल्या, यज्ञांत नाना प्रकारची दक्षिणा कितीहि दिली तरी त्याच्या या कर्मांत दयालुता व निर्लोभता हीं नसतील तर त्याला या कर्मांनीं ब्राह्मण्य प्राप्त होणार नाहीं. ज्यावेळेला हा कोणाला भिणार नाहीं व यालाहि कोणीं भिणार नाहीं, जेव्हां याच्या अंतःकरणांतील इच्छा व द्वेष दोन्हींहि नाहींशीं होतील त्या वेळेसच हा पुरुष ब्रह्मरूप होतो. आचार, विचार व उच्चार या तीन्ही मार्गांनीं जो कोणाहि प्राण्याबद्दल पापविचार कधींहि मनांत आणीत नाहीं तोच ब्रह्मपदाला पोहोंचतो. या जगांत प्राण्याला वासना हा एकच बंध आहे. त्याला दुसरा कोणताहि पाश नाहीं. कामाचें एवढें एक बंधन त्यानें टाकलें म्हणजे तो ब्रह्मपदाला लायक होतो. मेघांच्या पटलांतून चंद्रमा मुक्त व्हावा त्याप्रमाणें कामाच्या बंधनांतून निर्मुक्त होणारा धीट पुरुष कालाची मार्गप्रतीक्षा करीत आयुष्य घालवीत असतो. सर्व बाजूंनीं नद्यांनीं भरला जात असतांहि निश्चल राहणाऱ्या समुद्रांत पाणी ज्याप्रमाणें चोहों बाजूंनीं प्रवेश करतें त्याप्रमाणें काम ज्याच्या ठिकाणीं प्रवेश करितात, म्हणजे पाणी कितीहि आंत आलें तरी समुद्राची स्थिरता जशी भंगत नाहीं, त्याप्रमाणें विषयांत वावरूनहि ज्याचें चित्त स्थिर राहूं शकतें त्यालाच शांतिसुखाचा लाभ घडतो;

विषयकर्दमांत लोळून त्याला लांचावणाऱ्या पुरुषाला शांतिसुख कधींच मिळत नाहीं. शांतिसुखाचा लाभ झालेल्या माणसाला ईप्सित इच्छामात्रेंकरूनच मिळतें. भोगविषयांच्या मागें लागलेल्याची गोष्ट याहून निराळी आहे. त्याचा हव्यास पूर्ण झाल्यानंतर तो स्वर्गाला जातो; पण पुण्यभोग संपल्यावर त्याला पुनः खालीं यावें लागतें.

(२) सत्य हें वेदांचें सारसर्वस्व होय. जितेंद्रियत्व हा सत्यस्वरूपाचा गाभा आहे. दमाची परा कोटि म्हणजे दान. तपश्चर्या हें दानाचें परमरहस्य तर त्याग हें तपश्चर्येचें सार आहे. त्यागाचें परमोच्च ध्येय सुख, सुखाचें ध्येय स्वर्ग, स्वर्गाचें रहस्यसर्वस्व म्हणजे शांतिसुख—ब्रह्मपदप्राप्ति—हें होय. शोक, मनांतील नानाविध संकल्प, विविधप्रकारच्या आशादुराशा यांचा नाश करून बुद्धि प्रसन्न करून घ्यावी. बुद्धीच्या प्रसादामुळें सात्विक समाधान होतें; आणि असलें सात्विक समाधान लाभलें म्हणजेच शांतिसुखाची—परमपदाची—प्राप्ति होते. ज्याचा शोक नाहींसा झाला; अहंकार संपला; मत्सर गळाला व ज्याची बुद्धि प्रसन्न झाली, शमसुख ज्याला लाभलें आणि समाधान ज्याच्या अंगीं बाणलें अशा या सहा लक्षणांनीं युक्त व ज्ञानपूर्ण पुरुषास पुनर्जन्म नाहीं; तो मुक्त होतो. सत्य, दम, दान, तप, त्याग व शम या सहा सात्विक गुणांनीं युक्त असणाऱ्या शहाण्या पुरुषांनीं श्रवण, मनन व निदिध्यासन या तीन साधनांनीं जाणलेलें आत्मस्वरूप ज्यांनीं ओळखलें ते मुक्त होतात. जें कृत्रिम नाहीं, कोणत्याहि कारणाचें कार्य नाहीं म्हणजेच ज्याला उत्पत्ति नाहीं आणि उत्पत्ति नाहीं म्हणून संहारहि नाहीं अशा स्वतःसिद्ध निरुपचार व स्वतःच्याच ठिकाणीं प्रतीत होऊं शकणाऱ्या परब्रह्माचें रूप ज्यांनीं जाणलें त्यांना अक्षयसुखाची प्राप्ति होते. सैरावैरा भटकणाऱ्या या चंचल मनाचा सर्व बाजूंनीं निरोध करून त्याचा एके ठिकाणीं लय करणें या एका साधनानें आत्मसुखाची जशी प्राप्ति होते तशी इतर कोणत्याहि साधनांनीं होत नाहीं. मनोजयामुळें ज्या प्रकारचें समाधान लाभतें तसें समाधान कशानेंहि लाभत नाहीं. ज्या ब्रह्मलाभामुळें द्रव्यादि साधनें नसतांना व विषयांचा भोग न घडतां देखील आत्मतृप्तीचें समाधान लाभूं शकतें, त्या परब्रह्मस्वरूपाचें रूप ज्यानें ओळखिलें तोच वेदवेत्ता होय. आत्म्याचीं भोग भोगण्याचीं साधनें जीं इंद्रियें त्यांच्या स्वैर वृत्तींचा निरोध करून जो विद्वान् ब्राह्मण आत्मस्वरूपाचें चिंतन करीत राहातो त्याला आत्मरति, आत्मक्रीड, आत्माराम म्हणतात. ज्याच्या मनांतील वासना क्षीण होऊन गेलेल्या

आहेत व ज्याचें चित्त एकाग्र होऊन ब्रह्मस्वरूपीं लय पावलें आहे, त्याचें समाधान चंद्रबिम्बाप्रमाणें सर्व बाजूंनीं वृद्धिंगत होतें. विषयांचा त्याग करणाऱ्या मुनीला सर्व भूतें सारखींच वाटत असतात व सूर्यप्रकाशानें अंधःकार नाहींसा व्हावा त्याप्रमाणें सुखोदयाच्या योगानें त्याचें दुःख नाहींसें होतें. जो कर्माकर्मांच्या पलीकडे गेला, सत्वरजादि गुणांची बाधा ज्याला होत नाहीं, विषय ज्याला शिवूं शकत नाहींत, असल्या ब्रह्मवेत्त्या पुरुषाला जरा आणि मरण यांची बाधा कधींच होत नाहीं. तो ब्रह्मवेत्ता पुरुष सर्व विषयांचा संसर्ग टाकून रागद्वेषादि द्वंद्वांच्या पलीकडे गेला म्हणजे तो शरीरी असला तरी इंद्रियें व इंद्रियांचे विषय यांचें अतिक्रमण करूं शकतो ! हीच जीवन्मुक्तावस्था होय. परब्रह्मापासून उत्पन्न झालेलें जें हें कार्यरूप जगत् त्याच्याहि पलीकडे जाऊन आदिकारण जें ब्रह्म त्याच्याठिकाणीं लय पावून परब्रह्मप्राप्ति ज्यानें करून घेतली त्याला पुनरावृत्ति–पुनर्जन्म–नाहीं. १२. ३. २५१.

अध्याय २५२ वा.

[१. अध्यात्मज्ञानाचा पुनः संक्षेप.]

(१) **व्यासः**—शीतोष्ण, सुखदुःखादि द्वंद्वें, धर्म व अर्थ यांच्याशीं संलग्न असलेल्या एकाद्या शिष्याला मोक्षज्ञान प्राप्त करून घेण्याची इच्छा झाली तर गुणवान् वक्त्यानें त्याला प्रथम हें अध्यात्मशास्त्र सांगावें.

पंचमहाभूतांनीं बनलेल्या या चराचर सृष्टीमध्यें आकाश, वायु, तेज, जल व पृथ्वी हीं महाभूतें व भाव, अभाव आणि काल हीं असतात. ज्या ज्या ठिकाणीं पोकळी दिसेल तें तें सर्व आकाश होय. श्रोत्रेंद्रिय हें आकाशापासून झालें म्हणून तें त्याचें कार्य होय. पोकळीच्या अस्तित्वामुळेंच शब्द ऐकूं येतो म्हणून शब्द हा त्याचा गुण होय; असें शारीरशास्त्राची माहिती असणारांनीं समजून घ्यावें. प्राण्यांमधील चलनवलन हें वायूचें कार्य होय. तसेंच प्राण व अपान हीं त्यांचीं स्वरूपें आहेत. त्वचा हें वायूचें इंद्रिय व स्पर्श हा त्याचा गुण होय. ताप, अन्नादि रसाचें पचन, दिव्याचा वगैरे प्रकाश हीं सर्व तेजाचीं कार्यें असून चक्षु हें त्याचें इंद्रिय आहे. तांबडा, पांढरा, काळा इत्यादि रंग हे तेजाचे गुण आहेत. आर्द्रपणा, सूक्ष्मपणा व स्निग्धता हे जलाचे गुणधर्म असून रक्त, मज्जा, वगैरे शरीरामध्यें जे जे स्निग्ध पदार्थ आहेत

तीं तीं सर्व जलाचीं कार्यें आहेत. रसग्रहण करणारी जिव्हा हें जलाचें इंद्रिय आहे व रस हा त्याचा गुण होय. कठिणपणा हा पृथ्वीचा धर्म आहे. हाडें, दांत, नखें, आंगावरील व मस्तकावरील केंस, शिरा, स्नायु, कातडी हीं तिचीं कार्यें होत. पृथ्वीचें गंधग्रहण करणारें इंद्रिय नासिका हें असून गंध हा त्या पृथ्वीचा गुण होय. पुढच्या पुढच्या भूतांमधून मागच्या मागच्या भूतांचे गुण संक्रांत होत असतात. शब्द हा एकच आकाशाचा गुण. वायूचे गुण दोन, शब्द व स्पर्श; तेजाचे तीन, शब्द, स्पर्श, व रूप; जलाचे शब्द, स्पर्श, रूप व रस हे चार; व शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पांचही गुण पृथ्वीचे ठिकाणीं आढळतात. तसेंच सर्व प्राणिमात्रांमध्यें अविद्या, काम व कर्म हे गुण असतात. पांचही भूत-सूक्ष्मांच्या मेळाव्यानें झालेले पंचमहाभूतांचे संघ यांचा विस्तार कसकसा असतो त्याचें ज्ञान मुनींना असतें. पंचमहाभूतें, भावना, अज्ञान, कर्म, मन व बुद्धि हीं दहा प्रत्येक प्राणिमात्राच्या शरीरांत असतातच. पण शिवाय अकरावा एक सर्वांना व्यापणारा व इंद्रियांना अगम्य असा जीव असतो. कोणत्याहि गोष्टीचें स्वरूप निश्चित करणें हें बुद्धिकार्य होय व पदार्थापदार्थांमधील भेद स्पष्ट करणें; जगांतील नानात्व विवेचून दाखविणें हें संकल्पात्मक मनाचें कार्य होय. शरीरांत असणारा जो क्षेत्रसंज्ञक जीव त्याचें अनुमान कर्मावरून करावयाचें असतें. कर्मावरून अनुमान बांधून त्याचें अस्तित्व ओळखावयाचें असतें. स्वरूपतः पाप-रहित असलेलें हें विश्वजात, युगधर्मानुसार बऱ्या वाईट वासनांनीं व्याप्त होतें, असें ज्ञान ज्याला होतें तो सकाम कर्में व तज्जन्य मोह यांच्या आहारीं जात नाहीं. १२. ३. २५२.

अध्याय २५३ वा.

[१. लिंगदेहवर्णन.].

(१) **व्यासः**—स्थूलशरीराचा त्याग करून बाहेर पडलेल्या सूक्ष्म आत्म्याचें ज्ञान शास्त्रज्ञ लोकांना शास्त्रोक्त कर्मांनींच होतें. या सुसूक्ष्म आत्म्याचें दर्शन योगी लोकांना योगसमाधींतच होऊं शकतें. सूर्याचे आकाशभर पसरलेले घन-दाट किरण लोकांच्या सामान्य दृष्टीला दिसूं शकत नाहीं; परंतु, ज्ञात्या माण-सांनीं सांगितलेल्या युक्तीनें पहाण्याचा प्रयत्न केला तर सुस्पष्ट दिसतात. त्याच-प्रमाणें, स्थूल देहाचा त्याग करून बाहेर पडलेलीं सुसूक्ष्म सत्वें सर्व लोकांत

संचार करीत असतात; पण, तीं स्थूलदृष्टीला मात्र दिसूं शकत नाहींत. पाणी निरनिराळ्या ठिकाणीं सांठलेलें असल्यास त्या सर्व जलाशयांपैकीं प्रत्येक ठिकाणीं ज्याप्रमाणें सूर्याचें किरणजाल प्रतिबिम्बित झालेलें दिसतें त्याप्रमाणें योग्याच्या दृष्टीला सूक्ष्म आत्मरूपच प्रत्येक शरीरांत प्रतिबिंबित झालेलें दिसतें. शरीरापासून विमुक्त झालेलीं हीं जीं असंख्य सूक्ष्म सत्वें आहेत त्यांचें ज्ञान जितेंद्रिय व ज्ञात्या पुरुषांना त्यांच्या बुद्धिबलाच्या जोरावर होऊं शकतें. स्वतःच्या बुद्धीनें आत्म्यावर लादलेला विषयसंग—कर्मफलाचा लेप—खोटा असें ज्ञान ज्यांना झालें, ज्यांनीं विषयव्यामोह सोडला, जगत्कारण व जग यांच्या अद्वैताचेंहि भान ज्यांना उरलें नाहीं, अशा योगवेत्त्या पुरुषांना लिंगशरीर नेहमीं स्वाधीन ठेवतां येतें. जागृतावस्था व सुप्तावस्था या दोन्हींहि अवस्थांत, जसें दिवसा तसें रात्रीस व जसें रात्रौ तसेंच दिवसां, हें लिंगशरीर योगी जनांच्या अधीन राहतें. परमार्थदृष्ट्या प्रातिभासिक स्वरूपाचें म्हणून सदा अनित्य असलेलें, नित्य पंचतन्मात्रें बुद्धि व अहंकार या सात सूक्ष्म गुणांनीं व्याप्त असलेलें, इंद्रादि लोकांत संचार करूं शकणारें, असें हें लिंगशरीर योगी लोकांच्या दृष्टीनें व्यवहारतः अजरामर असूं शकतें. योगी लोकांप्रमाणेंच अज्ञान स्थितींतील लोकांनाहि या लिंग शरीराचें ज्ञान होणें शक्य आहे. मन व बुद्धि यांच्या आधीन असलेल्या जीवाला स्वदेह व परदेह यांतील भेद समजतो. स्वप्नांतसुद्धां याला सुखदुःखांचें ज्ञान होऊं शकतें. तेथेंहि याला सुख होतें, दुःख होतें, त्या ठिकाणीं सुद्धां हा क्रोध व लोभ यांच्या आधीन होऊन संकटांत सांपडतो. मोठें निधान हातीं लागल्याप्रमाणें याला तेथेंहि आनंद होतो व हा पुण्यकर्मेंहि करतो. जाग्रदवस्थेप्रमाणें सुप्तावस्थेंतहि त्याला या सर्व गोष्टींचें भान असतें. गर्भावस्थेंत आईच्या उदरांतील जठराग्नींत हा दहा महिने वास करूनहि अन्नाप्रमाणें पचला जात नाहीं. यावरून स्थूलदेहाहून भिन्न असणारें लिंगशरीर अस्तित्त्वांत आहे असें अनुमान अज्ञ जनांनाहि बांधतां येईल. अत्यंत देदीप्यमान परमेश्वराचा अंश असा जो जीवात्मा तो हृदयस्थ असला तरी तमोगुणानें व रजोगुणानें व्याप्त झालेल्या लोकांना शरीरांत प्रकट असा दिसत नाहीं. अचेतन स्थूल देह, अमूर्त असा सूक्ष्म देह, व ब्राह्मप्रलयांतहि नाश न पावणारा आणि म्हणूनच वज्रासारखा कठिण असा कारणदेह या देहत्रयाचें अतिक्रमण करणाऱ्या योगवेत्त्या व आत्मबोधेच्छु पुरुषांना आत्मप्राप्ति होते. चतुर्थ आश्रमांत करावयाचीं अशीं अनेक कर्में सांगितलेलीं आहेत. त्यामध्यें सर्वेंद्रियांच्या

वृत्तीचा उपशम करून समाधियोग साधणें हें श्रेष्ठ होय. इतर आश्रमांतहि कर्में करीत असतांना मधून मधून ध्यानयोगाचें विधान आहे. मीं आतां जें हें सांगितलें तेंच शाण्डिल्यानें शांडिल्यविद्येंत सांगितलें आहे. पंचतन्मात्रें अहंकार व बुद्धि या सूक्ष्म तत्त्वांचें ज्ञान ज्याला झालें; सर्वज्ञता, तृप्ति, अनादि-बोध, स्वतंत्रता, सदासर्वदा जागरूक असणारी दृष्टि व अनंत अशी शक्ति या षडंगांनीं युक्त अशा महेश्वराला ज्यानें जाणलें; सर्व जग हें प्रधानकारणापासून उत्पन्न होतें हें ज्याला समजलें त्यालाच परब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होऊं शकतो. १२. ३. २५३.

अध्याय २५४ वा.

[१ हृदयांतील वासनांवर वृक्षाचें रूपक. २ संसारावर कुराज्याचें रूपक.]

(१) व्यासः—मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील वासना हा एक मोठा चित्रविचित्र वृक्ष आहे. मोह हें याचें बीज असून क्रोध, मान इत्यादि विकार हा वृक्षाचा सोट होय. नानाप्रकारचीं कर्में करण्याची मनुष्याची जी धडपड तेंच या वृक्षाचें आळें आहे. अज्ञान हें या वृक्षाचें मूळ; नानाविध प्रमाद हेंच या वृक्षाला घातलें जाणारें पाणी; मत्सर हींच या वृक्षाचीं पानें; दुष्कृति हींच या वृक्षाचीं फळें. शोक हा या वृक्षाच्या शाखा आहेत. संमोह व चिंता या त्या शाखांना फुट-लेल्या प्रतिशाखा होत. भय हे त्याचे अंकुर असून हा वृक्ष मनुष्याच्या अंतःकर-णाला मोह पाडणाऱ्या तृष्णारूपी लतांनीं वेढिलेला आहे. या वृक्षाचीं फळें आपणांस भोगावयास मिळावीं अशी इच्छा धरणारे लोभी पुरुष वासनारूपी लोहमय पाशांनीं जखडले जातात व त्यांच्या दृष्टीनें फलप्राप्ति करून देणाऱ्या या वृक्षाभोंवतीं जमून त्यांची उपासना करतात. वासनांचे हे जे पाश सांगितले ते जिंकून जो पुरुष या कामवृक्षाला तोडून टाकतो त्याला सुखदुःखाची बाधा होत नाहीं. दुःख हें तर बोलूनचालून दुःखच; पण, विषयभोगापासून प्राप्त होणारें सुख हेंहि एकप्रकारें दुःखच आहे. अशा द्विविध दुःखांचा त्याग करूं इच्छिणारानें वासनावृक्षाचा उच्छेद करावा, म्हणजे तो सुखदुःखातीत होतो. अस्थिर बुद्धीचा मनुष्य ज्या नानाविध हव्यासांनीं वासनावृक्षाला वाढीला लावतो, तेच हव्यास, रोग्याला विष जसें मारक होतें त्याप्रमाणें त्याचे त्यालाच मारक होतात. सर्वांभूतीं साम्य पहाण्याची योगाभ्यासानें प्राप्त झालेली समदृष्टि हेंच उत्कृष्ट

असें खड्ग घेऊन पुण्यवान् मनुष्य अज्ञानरूपी मूळांतून निर्माण झालेल्या या वासनावृक्षाचें मूळच उपटून टाकतो. वासना याच या जगांत बंधनकारक आहेत असें जाणून जो हव्यासाचीच निवृत्ति करतो तोच पुरुष दुःखातीत होतो.

(२) हे शुका, हीच गोष्ट निराळ्या तऱ्हेनें सांगावयाची झाल्यास, शरीर हें एक गांव आहे असेंहि म्हणतां येईल. बुद्धि ही त्या गांवाची स्वामिनी आहे. सर्व गोष्टींचें स्वरूप निश्चित करणारी ही जी बुद्धि तिचा मन हा प्रधान होय. हें मन या बुद्धीच्या ठिकाणीं राहून नानाविध अर्थांचें चिंतन करीत असतें. या मनोरूपी प्रधानाची इंद्रियें ही प्रजा आहे. या प्रजेच्या पोषणासाठीं यज्ञ, दान, शेतीवाडी, बागाईत इत्यादि गोष्टींकडे मनाची अनिवार प्रवृत्ति होत असते. या प्रवृत्तीमध्यें रज आणि तम असे दोन महादोष आहेत. या शरीररूपी गांवांतील प्रजाजन जीं इंद्रियें तीं मन, बुद्धि व अहंकार या त्या गांवच्या अधिकाऱ्यांसहवर्तमान त्या त्या क्रियांचीं बरींवाईट फलें भोगीत असतात. यांची उपजीविका त्यावरच चालते. मनाच्या प्रवृत्तीचे वर सांगितलेले रज व तम हे जे दोन महादोष त्यामुळें या क्रियाफलांचा उपभोग अविहित मार्गानेंहि घडतो. या वेळेस रजस्तमांनीं कलुषित झालेल्या मनाबरोबरच बुद्धीहि कलुषित होते. एरवीं ही बुद्धि कितीहि अजिंक्य असली तरी अशावेळीं रजस्तमांनीं तीहि दुष्ट होते. मन व बुद्धि हीं दुष्ट—कलुषित—झालीं म्हणजे त्यांचे प्रजाजन जीं इंद्रियें हींहि कलुषित होतात व चंचल होतात. अशा प्रकारें बुद्धींत दोष उत्पन्न झाला म्हणजे ही बुद्धि ज्या अर्थांना—धनपुत्रादिकांनीं—सुखावह म्हणून मानते, तेच अर्थ अनर्थ ठरतात—सुखावह वाटतात ते दुःखद होतात—व शेवटीं त्यांचा नाश होतो. बुद्धीशीं संलग्न असलेलें हें मन नष्ट झालेल्या अर्थांचाहि विचार करीत राहतें. व त्यामुळें दुःखव्याप्त होतें. संकल्पविकल्पात्मक मन व्यवसायात्मिका बुद्धीपासून निवटून पडतें तेव्हांच त्याला केवळ मन म्हणतां येईल. वस्तुतः मन व बुद्धि हीं परस्परांशीं संलग्नच असल्यामुळें मनस्तापानें बुद्धीलाहि दुःख होतें. आत्मरूप बुद्धीच्या ठिकाणीं प्रतिबिम्बित आहे म्हणून बुद्धीचे ठिकाणीं असणारा रजोगुण आत्म्याला चिकटतो, आणि मन व बुद्धि यांच्याशीं संबंध असल्यामुळें आत्म्यालाहि रजोगुणानें उत्पन्न होणाऱ्या सुखदुःखांचा संसर्ग बाधतो. रजोगुणाचें व मनाचें सख्य होतांच मनाची वृत्ति, नानाप्रकारचीं कर्में करून त्यांचीं फलें भोगण्याकडे प्रवृत्त होते. मनाची उपाधि आत्म्याला चिकटलेली असल्यामुळें मन हें आत्म्याला व इंद्रियांना सुखदुःखांच्या भोंवऱ्यांत नेऊन सोडतें व

दुःखव्याप्त करतें. एकाद्या दुष्ट अमात्यानें राजाला व प्रजेला आपल्या अंकित करून घेऊन जसें त्याला शत्रूच्या स्वाधीन करावें, तसेंच मन हें आत्म्याला व इंद्रियांना वश करून घेऊन त्याचे शत्रू जे राजस गुण त्यांच्या स्वाधीन करतें व दुःखांत टाकतें. १२. ३. २५४.

अध्याय २५५ वा.

[१ पंचमहाभूतांचे व बुद्धीचे गुण.]

(१) **भीष्म**—वत्सा युधिष्ठिरा, द्वैपायन व्यासांनीं पूर्वीं सांगितलेलें पंचमहाभूतांच्या गुणांचें वर्णन मीं तुला फिरून सांगतों तें, हे निष्पापा, तूं स्वतःला धन्य धन्य समजून ऐक. निर्धूम अशा प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें शोभणाऱ्या भगवान् वेदव्यासांनीं धूमवर्चस अशा शुकाचार्यांना जें अध्यात्म पूर्वीं सांगितलें त्यांतीलच कांहीं भाग मी, हे वत्सा, फिरून तुला सांगत आहें.

चंचलपणाचा अभाव, जडपणा, कठिणपणा, कोणताहि पदार्थ उत्पन्न करण्याची शक्ति, वास, विस्तृतता, गंधादिकांचें ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य, सर्व अवयवांना एकत्र संलग्न ठेवण्याचें सामर्थ्य, मनुष्यादिकांच्या शरीराचा आश्रय करण्याची योग्यता व धृति हे पृथ्वीचे गुण म्हणून सांगितलेले आहेत. थंडपणा, रस, आर्द्रपणा, द्रवता, स्निग्धता, सौम्यपणा, रसना, प्रवहणशक्ति व बर्फ, गारा, इत्यादिकांच्या रूपांत गोठून राहाण्याची शक्ति हे जलाचे गुण होत. पीक पिकविणें हाहि जलाचाच धर्म होय. दुर्धर्षता, ज्वालारूपता, ऊष्मा, पचन, उजेड, शोक, राग, शीघ्रगामित्व, तीक्ष्णता, नेहमीं ऊर्ध्वमुख स्थितींत प्रकाशत राहाणें हे अग्नीचे धर्म आहेत. थंडहि नव्हे व उष्णहि नव्हे असला अनुष्णाशीत स्पर्श, भाषणशक्ति, स्वातंत्र्य, मूत्रपुरीषांचा उत्सर्ग, उत्क्षेपणासारखीं कर्में, श्वासोच्छ्वासादि चेष्टा, प्राणरूपानें चिदात्म्याशीं होणारें तादात्म्य, व जन्ममरण हे वायूचे गुण होत. शब्द, सर्वव्यापित्व, सच्छिद्रता, कोणाचाहि आश्रय न घेणें व कोणालाहि आश्रय न देणें, सूक्ष्मता, अविकारित्व, कोणत्याही प्रत्याघातानें कुंठित न होणें, भूतत्व व विकृतत्व हे आकाशाचे गुण होत. पंचमहाभूतांचे ठिकाणीं कल्पिलेले हे पन्नास गुण आहेत. धैर्य, उहापोह करण्याचें सामर्थ्य, भ्रान्ति, कल्पना, वैराग्यादि सद्विचार, रागद्वेषादि असद्विचार, क्षमा, स्मरण व चांचल्य हे मनाचे

नऊ गुण म्हणून सांगितले आहेत. निद्रावृत्ति, सुनिश्चितता, चित्तनिरोधाचें सामर्थ्य, संशय व निश्चितस्वरूपाचें ज्ञान हे पांच बुद्धीचे गुण होत.

युधिष्ठिर—हे पितामहा, बुद्धीचे ठिकाणीं हे पांच गुण कसे कल्पिले व पंचेंद्रियांचीं गणना गुणांत कशी झाली त्यासंबंधाचें सर्व सूक्ष्मज्ञान आपण मला कथन करा.

भीष्म—पंचमहाभूतें हे बुद्धीचेच गुण आहेत. तेव्हां पंचमहाभूतें हे पांच, त्या भूतांचे वर सांगितलेले गुण पन्नास, व बुद्धीचे म्हणून स्वतंत्र सांगितलेले पांच असे साठ बुद्धिगुण शास्त्रवेत्ते सांगतात. पंचमहाभूतें व त्यांच्या विभूति (कार्यें) हीं सर्व अक्षर अशा परब्रह्मापासून झालेलीं आहेत. परंतु परब्रह्माचें जगत्स्रष्टृत्व हें नित्य स्वरूपाचें नव्हे, कारण, तें अक्षरच्या अक्षरच राहातें त्यांत कोणताहि विकार होत नाहीं. म्हणून, जगत्स्रष्टृत्व नित्य नसून प्रातिभासिक होय. हे पुत्रा, जगदुत्पत्तिविषयीं तुला निरनिराळ्या पक्षांची म्हणून जीं मतें सांगितलीं तीं वरवर कितीहि सयुक्तिक वाटलीं तरी वेदविरुद्ध असल्यामुळें सिद्धान्तदृष्ट्या दुष्टच होत. आतां मीं जो तुला ब्रह्मस्वरूपासंबंधाचा खरा सिद्धांत सांगितला तो यथार्थ रीतीनें समजून घे; आणि ब्राह्मी स्थितीच्या प्रभावानें तुझी बुद्धि शांत व स्थिर अशी होऊं दे. १२. ३. २५५.

अध्याय २५६ वा.

[१ मृत्युस्वरूपाविषयीं युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ मृत्युप्रजापतिसंवादाचा उपक्रम]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, या रणांगणावर हे जे महाबलिष्ट राजे गतप्राण होऊन जमिनीवर लोळत आहेत यांच्यांपैकीं प्रत्येकजण अत्यंत प्रभाववान् होता. व प्रत्येकाला असंख्य हत्तींचें बळ होतें. हे सर्व राजे यांच्याच तोडीच्या पराक्रमी व तेजस्वी पुरुषांच्या हातून पराभूत होऊन मारले गेले आहेत. वस्तुतः अशा पराक्रम-संपन्न व तेजस्वी राजांना संग्रामांत मारणारा कोणीं असेल असें मला वाटत नाहीं; पण, हे सुबुद्ध आणि पराक्रमी असे राजे निःसंज्ञ होऊन पृथ्वीतलावर लोळत आहेत व या गतप्राण राजांना मृत ही संज्ञा लाविली जात आहे हीहि गोष्ट तितकीच खरी आहे. हे बलिष्ठ पृथ्वीपति मृत होऊन पडलेले पाहून 'मृत' ही संज्ञा कशी आली अशी माझ्या मनांत शंका येते. मृत्यु कोणाला

घडतो, कसा घडतो व कोणत्या साधनांनीं मृत्यु प्रजांचें हरण करितो तें, हे पितामहा, आपण मला सांगा.

(२) भीष्म—पूर्वीं कृतयुगामध्यें अकंपन नांवाचा एक राजा होऊन गेला. कालवशात् क्षीणबल झालेल्या त्या राजाला शत्रूंनीं युद्धांत जिंकिलें. नारायणासारख्या बलिष्ठ अशा हरि नांवाच्या त्याच्या पुत्राला, त्याचें सैन्य व अनुयायी यांचेसह, शत्रूंनीं संग्रामांत मारिलें. शत्रूंच्या आधीन झालेला व पुत्रशोकानें विव्हल झालेला तो राजा एकेवेळीं उगीच स्तब्ध बसला असतांना यदृच्छया त्याला नारदांचें दर्शन झालें. नारदांस पाहतांच त्या राजानें शत्रूंनीं युद्धांत आपणांस कसें जिंकिलें व आपल्या पुत्राला कसें मारलें त्याची झालेली हकीकत त्यांना सांगितली. त्याचें तें भाषण ऐकल्यावर तपोधन नारदांनीं त्याला पुत्रशोकाचा नाश करणारें असें पुढील आख्यान सांगितलें.

नारद—राजा, अतिशय विस्तृत असें त्याबद्दलचें एक आख्यान पूर्वीं घडलें तसें, व माझ्या कानांवर आलें तसें मी तुला सांगतों तें ऐक. सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं महातेजस्वी अशा पितामह ब्रह्मदेवांनीं नानाविध सृष्टि उत्पन्न केली. त्यावेळीं, प्रजा बेसुमार वाढली, ती कमी होईना. प्राण्यांप्राण्यांमध्यें कोठेंहि यत्किंचित्सुद्धां अवकाश राहिला नाहीं, सगळे प्राणी एकमेकाला चिकटल्यासारखे दिसूं लागले, इतकी प्रजेची वाढ झाली. श्वासोच्छ्वास करावयासहि जागा नाहीं इतकें जग प्राण्यांनीं नुसतें फुलून गेलें. तेव्हां, या भूतांचा संहार कसा करावा याची ब्रह्मदेवाला चिंता पडली. पुष्कळ विचार करूनहि भूतसंहाराचा उपाय त्याला सुचेना. मग, हे राजा, क्रोधाविष्ट झालेल्या त्या ब्रह्मदेवाच्या गात्रांतून अग्नितेज प्रकट झालें व त्या तेजाच्या योगानें तो सर्व दिशांचा दाह करूं लागला. ब्रह्मदेवाच्या क्रोधांतून उत्पन्न झालेला तो अग्नि, पृथ्वी, आकाश, आकाशांतील ग्रहनक्षत्रें व सर्व चराचर प्राणी यांचा दाह करूं लागला. क्रोधयुक्त झालेल्या ब्रह्मदेवांनीं सुरू केलेल्या त्या संहारसत्रांत सर्व स्थावरजंगम भूतें जळून गेलीं. नंतर, अहिंसाधर्म ज्याला जटांप्रमाणें शिरोधार्य म्हणजे वंद्य वाटतो, असा वेदांचा व यज्ञांचा अधिपति परमात्मा श्रीशंकर ब्रह्मदेवाला शरण गेला. प्रजांचें कल्याण व्हावें ही बुद्धि मनांत धरून आपणांकडे आलेल्या भगवान् शंकरांना आत्मतेजानें तळपणारा तो ब्रह्मदेव म्हणाला, 'आपण वर देण्याला योग्य आहांत. तेव्हां, आज आपली कोणती इच्छा मीं पुरवूं तें हे शंभुदेवा, मला सांगा. आपल्या अंतःकरणांत जी इच्छा वागत असेल ती मी आज पूर्ण करीन.' १२.३.२५६.

अध्याय २५७ वा.

[१ मृत्यु-प्रजापतिसंवाद.]

१ **स्थाणु**—भगवन्, संहार केलेल्या प्रजेची उत्पत्ति फिरून व्हावी एवढीच इच्छा धरून मी आपणांकडे आलों आहें. हे पितामहा, आपणच या प्रजा उत्पन्न केलेल्या आहेत, त्यांच्यावर असा क्रोध करणें आपल्याला उचित नाहीं. हे देवा, आपल्या तेजानें सर्व प्रजा होरपळून जात आहेत. त्यांना पाहून मला त्यांची दया येते. प्रभो, त्यांच्यावर आपण क्रुद्ध होऊं नका.

प्रजापति—मी प्रजांवर रागावलों नाहीं व त्या उत्पन्न होऊं नयेत अशीहि माझी इच्छा नाहीं. परंतु, धरणीचा भार हलका करण्यासाठीं त्यांचा संहार करणें भाग आहे. प्रजांच्या भारानें आक्रांत होऊन त्याच्याचमुळें पाण्यांत बुडूं पाहाणारी ही पृथ्वी मजकडे आली व तिनें मला या संहारकार्यास प्रवृत्त केलें. मीं आपल्या मनाशीं पुष्कळ विचार केला; पण, यांचा संहार करण्याची युक्ति मला सांपडेना, म्हणून मला क्रोध आला.

स्थाणुः—देवेश्वरा, प्रजांचा संहार करण्याच्या उद्देशानें आपल्या क्रोधाग्नींत त्यांना जाळूं नका. ही स्थावर व जंगम सृष्टि नष्ट होऊं देऊं नका. सरोवरें, गवत व दुसरें नानाप्रकारचें पृथ्वीवरचें पीक, उद्भिज, जरायुज, स्वदेज व अंडज अशीं चतुर्विध स्थावरजंगम भूतसृष्टि आपल्या क्रोधाग्नीनें भस्मसात् झाली आहे. सर्व जगावर मोठा अनर्थ कोसळला आहे. तेव्हां, हा प्रकार आपण थांबवा एवढाच वर मीं मागतों तो हे भगवन्, आपण मला द्या. त्या प्रजा एकदां नष्ट झाल्या म्हणजे फिरून उत्पन्न होणार नाहींत. तस्मात्, ज्या तेजोबलानें आपण त्या नष्ट केल्या त्याच तेजोबलानें फिरून त्यांची उत्पत्ति आपण करावी. भूतांच्या हिताच्या दृष्टीनें, हे पितामहा, आपल्या क्रोधाग्नींत तीं नष्ट होणें इष्ट नाहीं. त्यांच्या संहारार्थ आपण दुसरा उपाय काढा. पुनरुत्पत्तीचा संभवच नाहींसा झाल्यामुळें प्रजांचा पृथ्वीवर अत्यंताभाव होण्याची पाळी येईल, तर तसें होऊं नये. हे लोकेश्वरा, आपण मला प्रजापालनासाठीं नेमलें आहे. माझी योजना त्यासाठींच आहे. जगन्नाथा, ही सर्व स्थावरजंगम सृष्टि आपल्यापासूनच उत्पन्न झालेली आहे; तेव्हां, या प्रजा नष्ट झाल्या तरी पुनः उत्पन्न होतील अशा तऱ्हेचा यांच्या संहाराचा उपाय आपण शोधा अशी माझी प्रार्थना आहे.

नारद्—भगवान् स्थाणूचें तें वचन ऐकून प्रजाधिपति ब्रह्मदेवानें वाचेचा व मनाचा निरोध करून आपल्या तेजाचा पुनः आपल्याच ठिकाणीं उपसंहार केला. लोकपूजित अशा भगवान् ब्रह्मदेवानें क्रोधाग्नीचा उपसंहार करून प्रजांचें जनन व मरण यांचा उपाय शोधून काढला. ब्रह्मदेव आपल्या क्रोधाग्नीचा उपसंहार करीत असतांना त्या महात्म्याच्या सर्व गात्रांमधून एक स्त्री निर्माण झाली. त्या स्त्रीनें काळसर तांबडें वस्त्र परिधान केलेलें असून तिचे डोळे कृष्णवर्ण होते. तीच्या कानांत तेजस्वी कुंडलें होतीं व दिव्य अलंकारांनीं ती विभूषित झालेली होती. त्या स्त्रीनें ब्रह्मदेवाच्या गात्रांतून बाहेर पडतांच दक्षिण दिशेचा आश्रय केला. तिला भगवान् श्रीशंकर व ब्रह्मदेव या दोघांनीं पाहिलें. हे राजा, सर्व सृष्टीचा आदिकर्ता भगवान् ब्रह्मदेव यानें त्या स्त्रीला पहातांच 'मृत्यो' म्हणून तिला हांक मारिली व ह्या प्रजांचा संहार कर अशी तिला आज्ञा केली.

ब्रह्मदेव—प्रजेच्या संहाराचें कारण काय योजावें तें मला सुचेना म्हणून रागावून संहार करण्याच्या बुद्धीनें मीं तुझें चिंतन केलें. तेव्हां, सगळे जड पदार्थ, अजड पदार्थ या सर्वांसहवर्तमान या प्रजांचा तूं संहार कर. हे कामिनि, कोणताहि भेदाभेद ठेवितां तूं या प्रजांचा संहार कर. ही माझी आज्ञा पाळल्यानें तुझें अत्यंत कल्याण होईल.

ब्रह्मदेवाचें हें भाषण ऐकून ती कमलमालिनी मृत्युदेवता अतिशय दुःखित होऊन अश्रू गाळीत विचार करूं लागली. लोकाधिपति ब्रह्मदेवानें तिचे ते अश्रू आपल्या हाताची ओंजळ करून त्यांत धरले व मानवांचें कल्याण व्हावें या इच्छेनें त्यानें प्रजांचा संहार करण्याबद्दल फिरून तिची विनवणी केली. १२. अ. २५७.

अध्याय २५८ वा.

[१. मृत्यु-प्रजापतिसंवादः पुढें चालू.]

(१) नारद्—त्या विशालाक्षी स्त्रीनें आपलें दुःख आपणच आंवरलें, आणि स्वस्थ होऊन ब्रह्मदेवाला तिनें हात जोडले व त्याला म्हणाली—

मृत्यु—हे वक्तृश्रेष्ठा, आपल्या हातून निर्माण झालेली माझ्यासारखी स्त्री कठोर कर्मै करणारी व सर्व प्राण्यांना भय उत्पन्न करणारी अशी व्हावी हें कसें शक्य आहे? भगवन्, मला अधर्माचें भय वाटतें. धर्म्य असें कोणतेंहि कार्य आपण मला सांगा. भयानें संत्रस्त झालेल्या अशा मजकडे आपण पहा. आपली कल्याणकारक नजर मजवर फिरूं दे. बाल, तरुण, वृद्ध कोणत्याहि निष्पाप प्राण्यांचें हरण मी करणार नाहीं. हे लोकाधिपा, मीं आपणांस हात जोडतें, एवढी देणगी आपण मला द्यावी. या जगांतील प्राण्यांचीं प्रिय अपत्यें, त्यांचे स्नेही, भाऊ, आईबाप इत्यादिकांचें हरण मी केल्यास त्यांचे मृतात्मे मला शाप देतील त्याची मला भीति वाटते. त्या दीनांच्या डोळ्यांतून वाहणारा अश्रुप्रवाह मला अनंत काळपर्यंत जाळीत राहील. म्हणून, त्यांची मला अत्यंत भीति वाटते. देवा, मीं आपणांला शरण आलें आहें. पापकर्माचें आचरण करणारांना यमसदनांत टाकून देतात, म्हणून भगवन्, आपण मला पापाचरण करावयास सांगूं नका. भगवंता, मीं आपली प्रार्थना करितें कीं एवढा प्रसाद आपण मला द्या. लोकपितामहा, आपल्यापासून एवढें मिळवावयाची माझी इच्छा आहे. आपल्या प्रसादासाठीं तपश्चर्या करण्याची माझी इच्छा आहे.

ब्रह्मदेव—हे मृत्यो, प्रजांचा संहार करावा या इच्छेनें तुझी योजना मीं केली आहे. तेव्हां, तूं जा आणि कसलाहि विचार न करितां सर्व प्रजांचा संहार कर. ही गोष्ट अशीच झाली पाहिजे यांत फरक होतां कामा नये. तूं निर्दोष शरीराची व निष्पाप आहेस. तूं येथून जा आणि मीं तुला सांगितल्याप्रमाणें सर्व कर.

नारद्—हे शत्रूंचीं नगरें उध्वस्त करणाऱ्या अकंपना, ब्रह्मदेवाचें तें भाषण ऐकून ती मृत्युदेवता कांहींच बोलली नाहीं व नम्रपणानें ब्रह्मदेवाच्या मुखाकडे नजर लावून उभी राहिली. ब्रह्मदेवानें पुनः पुनः सांगितलें तरी ती स्त्री एखाद्या अचेतन पुतळ्याप्रमाणें निःस्तब्धच. हें पाहून स्वर्गाचाहि राजाधिराज जो भगवान्

ब्रह्मदेव त्यानें आत्मबलानें स्वतःच्या क्रोधाचा आपल्याच ठिकाणीं उपशम केला. प्रसन्न अंतःकरणानें त्या लोकेशानें हंसत हंसत सर्व लोकांवर नजर फेंकली. अशा तऱ्हेनें त्या ब्रह्मदेवाचा क्रोध शांत झालेला पाहून ती कन्या—मृत्युदेवता—ब्रह्मदेवाजवळून निघून गेली असें आम्हीं ऐकिलें आहे. हे राजेंद्रा, प्रजासंहरणाची ब्रह्मदेवाची आज्ञा न मानतांच ती स्त्री तेथून निघून गेली व मोठ्या त्वरेनें धेनुक नांवाच्या तीर्थाला आली. तिनें त्या ठिकाणीं अत्यंत दुर्घट अशी तपश्चर्या आरंभिली. पंधरा पद्मं इतकीं वर्षें भरेपर्यंत ती एका पायावर उभी होती. अशा तऱ्हेची खडतर तपश्चर्या करीत असतांना ब्रह्मदेवानें तिला प्रजासंहाराची फिरून विनंति केली व 'मीं सांगितल्याप्रमाणें कर' असें सांगितलें. परंतु मृत्युदेवतेनें त्याचें म्हणणें मानलें नाहीं; व पुनः सात पद्मं इतकीं वर्षें तिनें तशीच उभी राहून तपश्चर्या केली. तेरा पद्मं वर्षेंपर्यंत तिनें त्याहीनंतर तसलीच तपश्चर्या केली. अनेक पद्मं इतकीं वर्षेंपर्यंत तिनें पशूंच्यासमवेत रानांत संचार केला. हे नरश्रेष्ठा, दोन अयुतें म्हणजे वीस हजार वर्षेंपर्यंत तिनें वायुभक्षण केलें, व पुनः तितकींच वर्षें मौनव्रताचें आचरण केलें. एक हजार आठ वर्षें तिनें पाण्यांत राहून काढलीं. नंतर ती कन्या गंडकी नदीवर आली. व त्या ठिकाणीं वायुभक्षण, जलाहार वगैरे प्रकारांनीं तिनें तपश्चर्या आरंभिली. नंतर ती महापुण्यवती देवता गंगानदीचे ठिकाणीं आली व मेरु पर्वतावरहि गेली. प्रजांचें हित व्हावें या बुद्धीनें तिनें लांकडाप्रमाणें निश्चेष्ट राहून दिवस काढले. नंतर, सर्व देव ज्या ठिकाणीं यजन करतात अशा हिमालयाच्या माथ्यावर जाऊन तेथें तिनें एक निखर्व इतकीं वर्षें पायाच्या अंगठ्यावर उभें राहून तपाचरण केलें, व मोठ्या प्रयत्नांनीं तिनें ब्रह्मदेवाचा संतोष संपादन केला. तेव्हां प्रजांच्या उत्पत्तीचें व लयाचेंहि कारण असा जो ब्रह्मदेव तो तिला म्हणाला, 'मुली, हें काय चाललें आहे ? मीं सांगितलेला प्रजेचा संहार करून टाक.' त्यावर त्या मृत्युदेवतेनें भगवान् पितामहांना फिरून विनवून सांगितलें कीं, 'मीं प्रजांचा नाश करणार नाहीं. आपल्या कृपाप्रसादाच्या प्राप्तीसाठीं मीं फिरून तपश्चर्या करीन.' याप्रमाणें अधर्माला भिऊन प्रजासंहाराचें काम आपल्याला नको म्हणून पुनःपुनः प्रार्थना करणाऱ्या त्या मृत्युदेवतेला भगवान् पितामह मोठ्या निग्रहानें म्हणाले,

ब्रह्मदेव—हे मृत्यो, मीं सांगतों यांत अधर्म मुळींच नाहीं. ह्या प्रजांचा संहार तूं खुशाल कर. मीं सांगितलेली ही गोष्ट कधींहि अन्यथा होणारी नाहीं.

किंबहुना, मीं सांगितलेलें कार्य केल्यानेंच तुला सनातन धर्माच्या आचरणाचें फल लाभेल. माझें व सगळ्या देवांचेंहि तुझ्या कल्याणाकडे लक्ष असून तुझें हित करण्यांत आम्हीं दक्ष आहोंत. शिवाय तुझ्या मनांत तूं वागवलेला असा दुसराहि एक वर मीं तुला देतों. नानाप्रकारच्या रोगांनीं पीडिलेल्या प्रजा आपल्या नाशाचा दोष तुजवर लादणार नाहींत. पुरुषांच्या ठिकाणीं तूं पुरुषरूपानें, स्त्रियांच्या ठिकाणीं स्त्रीरूपानें व तृतीयप्रकृतींच्या ठिकाणीं क्लीबरूपानें तूं राहशील.

हे अकंपना, अशा रीतीनें ब्रह्मदेवांनीं सांगितलें असतांहि त्या मृत्युदेवतेनें अव्यय अशा त्या महात्म्या देवेशाला हात जोडिले व फिरून 'मीं हें करणार नाहीं' असें सांगितलें. त्यावर ब्रह्मदेव तिला म्हणतात.

ब्रह्मदेव—'या सर्व कृत्यांत तुझ्या हातून अधर्म घडणार नाहीं, अशी योजना मी करीन. हे मृत्युदेवते, तूं मानवांचा संहार कर. तुझ्या डोळ्यांतून जे अश्रुबिंदु पडतांना दिसले व जे मीं आपल्या ओंजळींत धरले होते त्या अश्रुबिंदूंचेच अनेक व्याधि होतील व आपल्या उग्र प्रकारांनीं ते व्याधि मानवांना ग्रस्त करितील व योग्य वेळ येतांच त्यांचा नाश करतील. सर्व प्राण्यांच्या अंतकालीं तूं त्यांच्या चित्तांत काम व क्रोध यांचा संचार करीव म्हणजे तुझें कार्य झालें. अशा रीतीनें माझ्या कार्यांत निमित्तमात्र झाल्यामुळें तुला धर्म घडेल व सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं निःपक्षपातीपणाची बुद्धि धरल्यामुळें अधर्माचा लेपहि तुला लागणार नाहीं. तुझ्या मतें तुला हवें तें धर्माचें पालन तुझ्या हातून घडेल व अधर्माची भीति तुला वाटत होती तीहि नाहींशी होईल. म्हणून तुझ्याकडे सोंपविलेला हा अधिकार तूं आनंदानें स्वीकार व कामाची व क्रोधाची मनुष्यांचे ठिकाणीं योजना करून त्यांचा संहार कर.

ब्रह्मदेवाचें हें भाषण ऐकून मृत्युदेवतेला वाटलें कीं आतां आपण ओढून धरलें तर ब्रह्मदेव आपणांस शाप देईल. म्हणून तिनें त्याची आज्ञा मान्य केली. त्या आज्ञेप्रमाणें प्राण्यांच्या अंतकालीं कामक्रोधांची त्यांचे ठिकाणीं योजना करून त्यांचे प्राण ती हरण करीत असते. पूर्वी मृत्यूच्या डोळ्यांतून गळलेले जे अश्रुबिंदु सांगितले त्यांचेच व्याधि बनतात व तेच रोग मनुष्यांच्या शरीराला ग्रासतात. प्राणिमात्रांच्या अंतकालीं हे रोग त्यांना ग्रासतात व त्यामुळें त्यांचा अंत होतो हें नीट विचार करून उमजून घे व हे अकंपना, कोणत्याहि प्रकारचा

शोक करूं नको. झोपेंमध्यें निःस्तब्ध झालेले इंद्रियादिकांचे व्यापार ज्याप्रमाणें जाग्रदवस्थेंत पुनः सुरू होतात, त्याचप्रमाणें मृत्युकालीं सर्व मानव परलोकाला जाऊन फिरून इहलोकीं परत येतात. अतिशय तेजस्वी, भयंकर आवाज करणारा व अत्यंत बलिष्ठ असा हा वायु सर्व भूतांचा प्राण होय. प्राणिमात्राच्या देहाची चालना याच्यामुळें होते. प्राणिमात्रांच्या देहभेदामुळें हा निरनिराळीं रूपें धारण करतांना दिसतो. म्हणून, वायूला सर्व देवांत श्रेष्ठ देव असें म्हणतात. पुण्यकर्मैं करून स्वर्गांत गेलेलीं माणसें हेच देव. अर्थात् पुण्यक्षय होतांच हीं देव झालेलीं माणसें परत पृथ्वीवर यावयाचीं आहेत; व मनुष्यें पुण्यसंचय करून देवत्व पावणार आहेत. पुण्यसंचयानें माणसांचे देव व पुण्यक्षयानें देवांचीं मनुष्यें अशी ही यातायात असल्यानें देवांनाहि मर्त्य ही संज्ञा लागूं पडते व मनुष्यांनाहि 'देव' संज्ञा लागूं पडते. म्हणून, हे राजसिंहा अकंपना, पुत्राच्या मृत्यूबद्दल शोक करूं नको. तुझा मुलगा स्वर्गांत जाऊन आनंदाचा उपभोग घेत आहे. अशा रीतीनें देवांनीं उत्पन्न केलेली ही मृत्युदेवता योग्यवेळीं योग्य प्रकारानें प्रजांचा संहार करीत असते. त्या मृत्युदेवतेचे अश्रुबिंदु हेच रोग होतात व या रोगांमुळेंच सर्व प्राण्यांचा योग्यकालीं संहार होत असतो. १२.३.२५८.

अध्याय २५९ वा.

[१ धर्मलक्षणाबद्दल युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ भीष्मकथित धर्मलक्षण.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, धर्म म्हणजे काय याबद्दल या सर्व मानवांच्या मनांत संशय उत्पन्न होत असतो. हा धर्म कसल्या स्वरूपाचा असतो, याची उत्पत्ति कोठून, धर्म हा इहलोकासाठीं आहे कीं परलोकासाठीं आहे किंवा उभयलोकांसाठीं आहे तें आपण मला सांगा.

(२) **भीष्म**—सदाचार, स्मृतिप्रामाण्य व वेदप्रामाण्य या तीन्ही गोष्टींचा समुच्चय म्हणजे धर्म होय. परोपकार हेंहि एक चवथें धर्माचें अंग आहे असें विद्वान् लोक मानतात. कांहीं लोक शास्त्रानें सांगितलेलीं धर्मविहित कर्मैं मानतात; पण, त्यांच्या प्रति लावतांना ते त्या विपरीतपणानें लावतात. त्यामुळें धर्माचरणाला बाध येतो. धर्माचें लक्षण करावयाचें, त्याबद्दलचे नियम बांधावयाचे ह्या गोष्टी झाल्या तरी जगाचा व्यवहार सुरळीत चालूं राहावा एवढ्या-

करितांच आहेत. धर्मासंबंधानें घालून दिलेले नियम व्यवस्थित पाळले म्हणजे इहलोकीं व परलोकीं मनुष्याला सुखप्राप्ति होते. योग्य धर्म कोणता, कोणत्या धर्माचें आचरण केव्हां करावें याचें पूर्ण ज्ञान नसलें म्हणजे प्राण्याच्या हातून पापाचरण घडतें. पापाचरण करणारा पापापासून मुक्त होत नाहीं असें कांहींचें मत आहे. आपत्प्रसंगीं पापाचरण करणारा निष्पाप ठरूं शकतो तसाच अधर्माचरण करणाराहि धर्मवेत्ता ठरूं शकतो. आचार हा धर्माचा पाया होय. आचारांच्या ज्ञानानेंच धर्माचें ज्ञान हे युधिष्ठिरा, तुला होईल. अधर्मानें मन दुष्ट झालेला चोर दुसऱ्याचें द्रव्य हरण करून आणतो व ज्या ठिकाणीं राजा नाहीं, अर्थात् ज्या ठिकाणीं शिक्षेचें भय नाहीं, अशा ठिकाणीं जाऊन त्याचा उपभोग घेतो. परंतु दुसरे लोक जेव्हां याचें धन हरण करून नेतात तेव्हां मात्र याचें धन हरण करणाऱ्यास शिक्षा करावयास राजा असावा असें याला वाटूं लागतें. परधनाची इच्छा न करितां स्वतःच्या धनावर संतुष्ट रहाणाऱ्या लोकांचें धन आपणांसच मिळावें अशी हा चोर इच्छा धरितो. कोणत्याहि प्रकारची शंका मनांत न धरतां व कसलेंहि भय न बाळगतां, आपण निष्पाप–पवित्र–असें मानून हा राजद्वारांत उभा रहातो–आपलें धन चोरून नेल्याबद्दल राजद्वारीं तक्रार करतो. तात्पर्य, मनुष्याला दुसऱ्याचें पाप–दुसऱ्याचे दोष–चटकन् दिसतात; पण स्वतःचे मात्र दिसत नाहींत. स्वतःच्या ठिकाणीं कांहीं दोष असेल अशी कल्पनाच त्याला येत नाहीं.

बा युधिष्ठिरा, सत्य भाषण करणें हें सर्वोत्कृष्ट होय. यापरतें श्रेयस्कर जगांत कांहीं नाहीं. सर्व सत्यावर आधारलेलें आहे; विश्वाला आधार सत्याचा आहे. सर्व लोक सत्याच्याच ठिकाणीं अधिष्ठित झालेले आहेत. महाभयंकर पापाचरण करणारे लोक जरी असले तरी ते परस्परांमध्यें कांहीं शपथा घेतात व त्या पाळतात. त्या शपथा पाळल्यामुळेंच त्यांचे व्यवहार एकमेकांचा द्रोह न करितां व कोठेंहि विरोध न येतां सरळ चालतात. त्यांनीं घेतलेल्या शपथा पाळल्या नाहींत तर त्यांचाहि नाश होईल; तात्पर्य, अशा भयंकर दरोडेखोरांसारख्यांनाहि सत्याचरणाचा आश्रय करावा लागतो. परधनाचा अपहार करूं नये, हा शास्त्रकारांनीं सांगितलेला सनातन धर्म होय. आतां, कांहीं बलिष्ठ लोक, दुर्बलांनीं प्रचारांत आणलेला हा धर्म आहे असें म्हणून याची चेष्टा करतात, पण, दुर्दैवानें यांच्यावरच हतबल होण्याची पाळी आली म्हणजे हाच परक्यांचें धन हरण न करण्याचा धर्म यांना आवडूं लागतो. जगांत कोणीहि

अत्यंत बलिष्ठ नाहीं तसाच अत्यंत सुखीहि कोणीं नाहीं. तेव्हां हे युधिष्ठिरा, सरळ मार्ग सोडून जाण्याची बुद्धि केव्हांहि धरूं नकोस. जो कोणाचेंहि व कोणत्याहि प्रकारें वांकडें करीत नाहीं त्याला दुष्टांपासून, चोरांपासून व राजापासूनहि भय नाहीं. अशा तऱ्हेचा पवित्र मनुष्य निर्भय वृत्तीनें राहतो. एकादा हरिण गांवांत शिरतांना भीत भीत शिरतो त्याप्रमाणें चोराला सगळ्यांची भीति वाटते. आपण स्वतःच केलेलें पाप त्याला चोहोंकडे दिसत असतें, सगळेच आपल्यासारखे चोर आहेत अशी त्याची समजूत झालेली असते. पण, ज्याचें अंतःकरण पवित्र तो सर्वत्र निर्भयपणें विहार करतो. कारण हा निष्पाप असल्यानें दुसऱ्याच्या ठिकाणीं पाप असेल अशी शंका याला येत नाहीं. परस्वाचें अपहरण करूं नये म्हणून जसें शास्त्रानें सांगितलें तसेंच प्राणिमात्राच्या कल्याणाची इच्छा धरणाऱ्या साधुपुरुषांनीं दान हा धर्म सांगितला आहे. बलिष्ठांनीं जशी अस्तेयाची थट्टा केली तशीच धनवान् लोकहि 'दान' हा कृपणांनीं प्रचारांत आणिलेला धर्म असें म्हणून दानाचा उपहास करतात. परंतु, दुर्दैवानें यांच्यावर धनहीन होण्याची पाळी आली म्हणजे 'दान' रूप धर्माचें रहस्य यांना पटूं लागतें. जगांत कोणींहि अत्यंत धनवान् नाहीं, कोणींहि अत्यंत सुखी पण नाहीं. दुसऱ्या माणसांनीं आपल्या संबंधांत जें करूं नये असें आपल्याला वाटतें तें आपणहि दुसऱ्याच्या संबंधांत करूं नये. कारण, जें आपल्याला अप्रिय तें दुसऱ्याला तसेंच अप्रिय असतें, अशी समजूत घ्यावी. जो पुरुष स्वतःच दुसऱ्याचा उपपति असेल—परस्त्रीगमन करणारा असेल—तो दुसऱ्या कोणाला आणि काय बोल लावूं शकेल ? स्वतः परस्त्रीगमन करणाऱ्या पुरुषाला जर दुसरा एखादा तसेंच करतांना आढळला तर त्यानें त्याचा राग मानूं नये. ज्याला स्वतः जीवंत रहावयाची इच्छा आहे त्यानें दुसऱ्याचा घात कधींहि चिंतूं नये. आपल्याला जें हवेंसें वाटतें तें दुसऱ्यालाहि मिळावें अशी इच्छा धरावी. आपल्याला पुरून उरतील इतक्या भोग्यवस्तु आपल्याजवळ असतील तर दुसऱ्या आकिंचन मनुष्यांना त्या द्याव्यात, त्यांना त्यांचा उपयोग करूं द्यावा. धनवंतांचा पैसा दीनदुबळ्यांना उपयोगीं पडावा म्हणूनच ब्रह्मदेवानें कुसीद वृत्ति म्हणजे व्याजबट्ट्याचा धंदा निर्माण केला आहे. व्याजबट्ट्याच्या धंद्याचा उद्देश धनवंतांना अधिक गबर करण्याचा नसून दीनदुबळ्यांची अडचण भागावी, त्यांचा उपयोग व्हावा हा आहे. ज्या मार्गानें गेलें असतां देव आपल्या संमुख येतील—म्हणजे जी आपली कृति देवांना आवडेल, ज्या कृतीबद्दल देव आपलें अभिनंदन करतील—तीच

कृति करावी. मोठा लाभ घडण्याची वेळ आली तरी त्याच्या लोभानें धर्मापासून च्युत न होतां धर्मपर रहाणें हेंच श्रेयस्कर होय. कायावाचामनानें कोणालाहि न दुखवितां जें आपल्याला प्राप्त होतें तो धर्म होय; तें धर्मानें प्राप्त होतें असें समजावें. हे युधिष्ठिरा, धर्म व अधर्म यांचें लक्षण हें असें आहे. लोकसंग्रहानें युक्त असलेलें, सूक्ष्म धर्मांचें यथार्थ ज्ञान व्हावें या साठींच ज्याचा अवतार, असलें सज्जनांचें सर्वोत्कृष्ट चरित–सदाचार–परमेश्वरानें निर्माण करून ठेविलें तें धर्माधर्म कळावा म्हणूनच होय. याप्रकारें हे कुरुसत्तमा युधिष्ठिरा, धर्मलक्षण कोणतें तें मीं तुला सांगितलें आहे. तर, सरळपणाचा मार्ग सोडून जाण्याची बुद्धि तुला होऊं देऊं नकोस. १२. ३. २५९.

अध्याय २६० वा.

[१ धर्मप्रामाण्याबद्दल युधिष्ठिराचे आक्षेप.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, आपण मला सुनिश्चित व सूक्ष्मस्वरूपाचें धर्मलक्षण अत्यंत उत्कृष्ट प्रकारें सांगितलें. पण मला जीं कांहीं अनुमानें काढावींशीं वाटतात व त्यावरून जें कांहीं विचारण्याची स्फूर्ति मला होत आहे तें मीं आतां विचारतों. मला आतांपर्यंत जे जे प्रश्न विचारावेसे वाटले ते मीं विचारले व त्यांचीं आपण, हे महाभागा, उत्तरेंहि दिलीं व माझ्या शंकांची फोड करून सांगितली. पण, मीं आतां आपल्याला आणखीहि कांहीं विचारणार आहें. या माझ्या शंका निग्रहासाठीं–आपल्याला अडविण्यासाठीं–नाहीं तर केवळ ज्ञानलालसेनें मीं त्या विचारीत आहें. त्याची मला अनुज्ञा असावी.

या जगांतील सर्व प्राणी शरीरी आहेत. व या शरीरांचें पोषण, उत्पत्ति व लय हीं सर्व अन्नावर अवलंबून आहेत. दुसऱ्याला सुख देऊन किंवा पीडा देऊन उत्पन्न होणारे धर्म व अधर्म हेच आपल्याहि सुखाला व दुःखाला कारणीभूत होतात असें आपण सांगितलें; पण, ' अमुक एक धर्म ' किंवा ' अमका अधर्म ' असें नुसतें म्हटल्यानें तो धर्म किंवा अधर्म होऊं शकत नाहीं. याला शब्दप्रामाण्याखेरीज दुसरा पुरावा कोणता ? जो आपत्तींत सांपडलेला नसेल त्याचा धर्म एक तर संकटांत सांपडलेल्या माणसाचा धर्म निराळाच होऊं शकतो. आतां, संकटांचें ज्ञान करून घ्यावयाचें तर तें नुसत्या शब्दप्रामाण्यानें होणार नाहीं. आपत्ति

ह्या अनंत आहेत. शब्दप्रामाण्याशिवाय सदाचारप्रामाण्य हें एक दुसरें धर्माचें लक्षण आपण सांगितलें; पण, त्याचीहि गति तीच. सदाचार हा धर्म. कोणींहि मनुष्य संत किंवा असंत हें त्याच्या आचारावरून ठरवावयाचें. आचार चांगला वाईट कळावयास सदसद्विवेक आधीं पाहिजे. आधीं माहीत असलेल्या सदसद्विवेकावरून आचारस्वरूप निर्णीत करावयाचें व मागून या आचाराच्या आधारानेंच पूर्वीं माहित असलेलेंच सदसद्विवेकस्वरूप म्हणजे साधु व असाधु धर्माचें रूप—धर्माधर्माचें रूप—निश्चित करावयाचें यांत अन्योन्याश्रयाचा दोष येतो. तेव्हां, सदाचार हें धर्माचें लक्षण मानून धर्मस्वरूपाचा नीट उलगडा होत नाहीं. कांहीं प्राकृत माणसें धर्माच्या नांवावर अधर्माचरण करतात. तर कित्येक सूज्ञ माणसांनीं आचरिलेला अधर्म हाहि धर्म ठरतो. दुसरी गोष्ट अशी कीं, शास्त्रवेत्त्या लोकांनीं धर्माला प्रमाण म्हणून जीं वेदवचनें सांगितलीं त्यांचाहि युगानुक्रमानें ऱ्हास होत आला आहे असें आम्हीं ऐकत आलों आहों. कृतयुगांत आचरावयाचे धर्म निराळे, त्रेतायुगाचे धर्म निराळे, द्वापरयुगाचे धर्म निराळे व कलियुगाचे धर्म निराळे. त्या त्या युगांतील लोकांचें सामर्थ्यमान धर्म सांगतांना लक्षांत घ्यावें लागतें. तेव्हां, वेदानें सांगितला तोच खरा धर्म असें म्हणणें हें केवळ लोकांचें रंजन करण्यासाठीं होय. स्मृति या वेदांपासूनच प्रसृत झालेल्या आहेत. त्या धर्मलक्षण म्हणून प्रमाण मानावयाच्या झाल्यास त्यांच्या प्रामाण्याला श्रुतिप्रामाण्याची अपेक्षा ही असतेच. आतां, प्रत्यक्ष वेदवचनांतच परस्पर विरोधी अशीं वचनें आढळतात; मग, परस्परविरोधी वचनें शास्त्रशुद्ध कशीं मानावयाचीं? मूळ वेदवचनांतच जर अनवस्था दिसते तर तत्प्रतिष्ठित स्मृतिवचनांतहि ती असणारच. तेव्हां, वेद व स्मृति या लक्षणांनीं धर्मस्वरूप निश्चित होत नाहीं. सदाचार या लक्षणांत अन्योन्याश्रय—दोष येतो. बलाढ्य व दुरात्म्या लोकांनीं केलेल्या धर्माचरणांत त्यांचा स्वार्थ असतो व त्यामुळें त्यांच्या आचारानें धर्माचें स्वरूप बदलतें—म्हणजे त्यांच्या शक्तिमत्त्वामुळें त्यांचा आचार हाच धर्म असें त्यांच्या रंजनासाठीं लोक मानूं लागतात. पुढें पुढें धर्माचें हें विकृत स्वरूपहि नष्ट होतें. हें धर्मस्वरूप आम्हांला कळतें म्हणावें तर कळत नाहीं, कळत नाहीं म्हणावें तर कळतें अशी याची स्थिति आहे. कित्येक वेळां हें रूप कळणें अशक्यच होतें. धर्माचें रूप वस्तऱ्याच्या धारेहून सूक्ष्म आहे व तें पर्वतापेक्षां मोठेंहि आहे. धर्माचें स्वरूप प्रथमतः मोठें अद्भुतरम्य व भव्य असें दिसतें. पण,

शहाण्या लोकांनीं तर्कबुद्धीच्या साहाय्यानें त्याचें निरीक्षण आरंभिलें तर हें स्वरूप विरूनहि जातें. शेतांतून गाईबैलांना पाणी पिण्यासाठीं काढलेल्या पाटांतील पाणी जसें आटलें म्हणजे नाहींसें होतें त्याचप्रमाणें हा स्मृतिरूपी शाश्वत धर्म युगमानानें नष्ट झाला असतांना अदृश्य होतो. कांहीं वासना धरून, दुसऱ्याच्या इच्छेवरून अगर इतर कांहीं कारणांनीं पुष्कळ दुर्वृत्त लोक वृथा दंभाचाराचा पसारा मांडतात. लोकांच्या गतानुगतिकत्वानें याला लवकरच धर्माचें स्वरूप प्राप्त होतें, व साधु पुरुषांचा सद्धर्म हा धर्म नाहीं असें ठरण्याची पाळी येते. इतकेंच नव्हे तर हे साधु पुरुष या दुष्टांच्या दृष्टीनें उन्मत्त ठरतात व यांचा उपहास होऊं लागतो. मोठमोठे पूज्य लोक पूर्वीं आपल्या धर्मापासून निवृत्त झालेले आहेत व त्यांनीं राजधर्माचा आश्रय केलेला आहे. याच्या उलटहि प्रकार आढळतो. तेव्हां, सदासर्वदा सर्वांचें हित करणारा असा एकच एक कोणताच आचार नाहीं. एकाद्या आचारामुळें एकाद्या माणसाला सुख होईल तर त्याच आचारामुळें दुसऱ्या एकाद्याला दुःख प्राप्त होईल. तर कांहीं वेळेस त्याच आचाराचें फल दोन ठिकाणीं सारखेंच दिसेल. तात्पर्य, एकच एक आचार सगळ्यांना सर्वदा सुखकारक होईलच असें नाहीं. एकाच आचाराचें फल निरनिराळ्या ठिकाणीं अशा प्रकारें निरनिराळें आढळतें; व क्वचित् निरनिराळ्या आचारांचें फल एकच आढळतें. पुरातन कालापासून सूज्ञ लोकांनीं आचाराचा अंगीकार केला आहे व यालाच त्यांनीं धम म्हटलें आहे. या पूर्वापार चालत आलेल्या आचारानेंच धर्माचें स्वरूप कायमचें टिकतें–धर्मकल्पनांना शाश्वत रूप येतें–असें मला वाटतें. १२. ३. २६०.

अध्याय २६१ वा.

[१ तुलाधार-जाजलि-संवाद.]

(१) **भीष्म**—हे युधिष्ठिरा, धर्माचें स्वरूप कोणतें व अधर्म कशाला म्हणतात याबद्दल पूर्वीं एका तुलाधाराचा व जाजलि नांवाच्या एका ब्राह्मणाचा झालेला संवाद पुरातन इतिहास म्हणून सांगत असतात, तो मी तुला सांगतों ऐक.

पूर्वीं अरण्यांत राहणारा कोणीं एक जाजलि नांवाचा ब्राह्मण समुद्रकांठीं आला व त्यानें तेथें खडतर तपश्चर्या आरंभिली. जितेंद्रियवृत्ति स्वीकारून तो मोजका आहार करून राहात असे. त्यानें जटा वाढविल्या होत्या व तो वल्कलें

व कृष्णाजिनें धारण करीत असे. पुष्कळ वर्षेंपर्यंत अशी तपश्चर्या करीत राहिल्यामुळें व शरीराची निगा न राखल्यामुळें त्याच्या अंगावर मल पुष्कळच सांठला होता. हे राजा, अशा तऱ्हेनें पाण्यांत रहाणारा तो मुनि सिद्धिबलाच्या जोरावर सर्व लोक पहात पहात मनोवेगानें एकदां संचार करूं लागला. त्यानें पाण्यांतूनच सागरानें वेढिलेल्या व घोर अरण्यांनीं युक्त अशा सर्व पृथ्वीचें तपोबलाच्या जोरावर अवलोकन केलें, व तो आपल्याशींच म्हणूं लागला कीं, जलांत राहून आकाशांतील ग्रहनक्षत्रादिक जाणणारा व येथें राहूनच मनोवेगानें मजबरोबर आकाश हिंडून येणारा असा माझ्यासारखा दुसरा कोण प्राणी या स्थावर जंगम सृष्टीमध्यें आहे ? अदृश्यरूपानें राहूं शकणाऱ्या त्या मुनीनें जलांतल्या राक्षसांशींहि पण असेंच अहंभावाचें भाषण केलें. तेव्हां ते पिशाच त्याला म्हणतात, 'बाबारे, असें बोलणें तुला शोभत नाहीं. वाराणसी क्षेत्रांत तुलाधार नांवाचा महायशस्वी वाणी राहतो. आतां तूं जी भाषा बोलत आहेस ती त्या तुलाधाराच्या तोंडींहि शोभणारी नाहीं. मग तुझ्या तोंडीं शोभणें तर दूरच.' त्या राक्षसाचें हें भाषण ऐकून तो महातपस्वी जाजलि त्या राक्षसांना म्हणाला, कीं 'त्या यशस्वी व महाप्राज्ञ तुलाधाराला पाहण्याची मला इच्छा आहे.' त्या ऋषीनें अशी इच्छा प्रकट करितांच त्या राक्षसांनीं त्याला सागरांतून वर काढून तीरावर आणलें व एक मार्ग दाखवून या मार्गाच्या रोंखानें जा असें सांगितलें. याप्रमाणें राक्षसांनीं सांगित्यावर खिन्न झालेला तो जाजलि वाराणसींत आला, व तुलाधाराची भेट घेऊन त्याला म्हणाला—

युधिष्ठिर—हे पितामहा, असली अत्यंत श्रेष्ठ सिद्धि प्राप्त होण्यासाठीं जाजलीनें पूर्वीं कोणती दुष्कर तपश्चर्या केली होती तें मला सांगा.

भीष्म—हे महाभागा, या जाजलीनें पूर्वीं अत्यंत घोर तपश्चर्या केली होती. हा तपस्वी ऋषि सकाळ संध्याकाळ स्नान करण्यामध्यें अत्यंत दक्ष असे. स्नान करून त्यानें अपउपस्पर्शन करावें, नित्य अग्नीची उपासना करावी, व वेदाध्ययनामध्यें नेहमीं निमग्न असावें. वानप्रस्थानें पाळावयाचे सव नियम त्याला ठाऊक होते व तपस्तेजाच्या योगानें तो देदीप्यमान दिसत होता. त्यानें वनांत राहून अनेक दिवस तपश्चरण केलें; परंतु, मीं धर्माचरण केलें असा अभिमान त्याला शिवला नाहीं. भर पावसाळ्यामध्यें त्यानें उघड्यावर रहावें, व थंडीच्या दिवसांत पाण्यांत असावें. उन्हाळ्यांत वारा व सूर्याचें प्रखर ऊन हीं सहन करून रहावें. परंतु इतकें करूनहि त्याला अभिमान झाला नाहीं. तो कधीं कधीं

कठिण अशा जमिनीवर लोळे, तर कधीं मऊशा जमिनीवर झोंप घेई. एकेवेळीं हा मुनि पाऊस पडत असतांना उघड्यावर उभा होता. आकाशांतून खालीं पडणारें पाणी यानें पुनः पुनः आपल्या मस्तकावर घेतलें. त्यामुळें त्याच्या जटा भिजून जाऊन त्या एकांत एक गुंतून गेल्या. नित्य अरण्यांत हिंडल्यानें तो निष्पाप मुनि शरीरानें मलिन दिसत होता. त्या महातपस्वी ऋषीनें कधीं निराहार रहावें तर कधीं वायुभक्षण करून असावें. एकदां तो तपश्चर्या करीत असतांना काष्ठासारखा निश्चल उभा होता व इकडे तिकडे मुळींच हालला नाहीं. त्याला झाडाच्या खीडाप्रमाणें निश्चेष्ट उभा राहिलेला पाहून हे राजा, चिमण्यांच्या एका जोडप्यानें त्याच्या डोक्यावर घरटें केलें. आपल्या जटांमध्यें गवताच्या काड्यांनीं चिमण्या घरटें घालीत आहेत हें त्या दयाळू ब्रह्मर्षीच्या लक्षांत आलें; पण, त्यानें त्यांची उपेक्षाच केली. झाडाच्या बुंध्याप्रमाणें निश्चल असलेला तो महातपस्वी ऋषि मुळींच हालचाल करीत नाहीं असें पाहून त्या चिमण्यांच्या जोडप्याला मोठा संतोष झाला व तें त्या घरट्यांत मोठ्या विश्वासानें राहिलें. पावसाळा संपल्यावर शरदृतु आला. तेव्हां, आपल्याला या ठिकाणीं कसलेंच भय नाहीं असा विश्वास वाटूं लागलेलें तें जोडपें काममोहित झालें व त्यानें त्या ऋषीच्या मस्तकावरील घरट्यांत अंडीं घातलीं. त्या तेजस्वी व संयमी ब्राह्मणाला हा सर्व प्रकार समजला आणि ही गोष्ट समजून सुद्धां तो महातेजस्वी जाजलि अणुमात्र हालला नाहीं. तो नित्य धर्माचरणांत मग्न असे. अधर्माची आवड त्यानें कधींहि धरिली नाहीं. रोजच्या रोज तें चिमण्याचें जोडपें त्या ऋषीच्या मस्तकावरील आपल्या घरट्यांत येऊन राही. त्या जोडप्याला एक प्रकारचा निर्भयपणा उत्पन्न झालेला होता; व तें आनंदांत असे. योग्य काळ झाल्यानंतर तीं अंडीं पूर्णपणें उबलीं व त्यांतून पक्ष्यांचीं पिलें जन्मास आलीं. हे राजा, तीं पक्ष्यांचीं पिलें सुद्धां त्याच घरट्यांत वाढूं लागलीं तरी तो जाजलि जसाच्या तसाच स्थिर होता. आपलें व्रत यथायोग्य रीतीनें पाळणारा तो धर्मात्मा जाजलि त्या पक्ष्यांच्या अंड्यांचें रक्षण करीत पूर्वींच्याच निश्चल समाधिस्थितींत होता. पुढें कालांतरानें तीं पिलें मोठालीं होऊन त्यांचींहि पण पांखरें झालीं, व या चिमण्यांच्या पिलांना पंख फुटले असेंहि त्या ऋषीला समजून आलें. त्या पांखरांना तेथें पाहून त्या जितेंद्रिय व बुद्धिमंतामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या जाजलीला परमहर्ष झाला. चिमण्याच्या जोडप्यालाहि आपलीं पिलें मोठालीं झालेलीं पाहून परम आनंद झाला; व तें जोडपें आपल्या

पिलांसह तेथें राहूं लागलें. पंख फुटलेलीं तीं पांखरें सकाळीं उडून जात व संध्याकाळीं आपल्या घरट्यांत परत येत. असा क्रम रोज चाले; परंतु जाजलीच्या मनाचा निश्चलपणा ढळला नाहीं. केव्हांकेव्हां ते पुनः येत पुनः जात असा प्रकार सारखा चाले. तीं पांखरें मोठीं झालीं तसें त्यांच्या आईबापांनीं त्यांना सोडून दिलें. तरीहि हा जाजली आपल्या स्थैर्यापासून ढळला नाहीं. ते पक्षी दिवसा तेथून उडून जात व सायंकाळीं वस्तीसाठीं पुनः त्या घरट्यांत येत. एकेवेळीं ते पक्षी बाहेर गेले असतांना पांच दिवस सारखे बाहेर होते व सहावे दिवशीं परत आले. तरीहि हे राजा, या जाजलीची वृत्ति निश्चळची निश्चळच होती. होतां होतां त्या पक्ष्यांचे अंगीं बरेंच सामर्थ्य आल्यानंतर ते एके वेळीं बाहेर गेले असतांना बरेच दिवसपर्यंत परत आलेच नाहींत. आपलें घरटें सोडून बाहेरच राहिले. एकदां तर ते महिनाभर परत आले नाहींत. तेव्हां मात्र, हे राजा, तो जाजलि तेथून निघाला. अखेर ते पक्षी अजिबाद नष्ट झालेले पाहून त्या जाजलीला आश्चर्य वाटलें. आपण आतां सिद्धपुरुष झालों अशी त्याची भावना होऊन त्याला गर्वानें घेरलें. आपल्या मस्तकावर वाढून ते पक्षी अशा रीतीनें निघून गेले हें पाहून त्या जितेंद्रिय ऋषीला मोठी धन्यता वाटली व त्याला अतिशय आनंद झाला. एकदां तो महातपस्वी ऋषि नदीमध्यें स्नान करून, अग्नीला आहुति देऊन, उदयोन्मुख अशा सूर्याची उपासना करीत होता. जपयज्ञ करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा त्या जाजलीला आपण आपल्या मस्तकावर पक्षी वाढविले या गोष्टीचा अत्यंत गर्व झाला व ‘ धर्माचरण काय तें मींच केलें ’ असा विचार मनांत आणून त्यानें दंड थोपटले. त्याच्या दंड थोपटण्याचा आवाज ऐकून अंतरिक्षांत आकाशवाणी झाली व ती जाजलीच्या कानावर आली. आकाशवाणीनें जाजलीला सांगितलें कीं, ‘ हे जाजले, धर्माचरणाच्या बाबतींत तुला तुलाधाराची मुळींसुद्धां सर येणार नाहीं. हा तुलधार महाविद्वान् असून वाराणसीक्षेत्रांत राहतो. त्या तुलाधाराला सुद्धां असें बोलणें शोभत नाहीं; मग तुझी गोष्ट तर दूरच ” ही आकाशवाणी ऐकून जाजलि क्रोधाविष्ट झाला व तुलाधाराला भेटण्याच्या इच्छेनें तो एकसारखा मार्ग आक्रमण करूं लागला. सायंकाळीं वस्तीपुरता मात्र तो मुक्काम करी, बाकी सर्व दिवसभर मार्ग चालत असे. असा पुष्कळ काळ गेल्यानंतर तो जाजलि वाराणसी क्षेत्रांत आला व त्यानें नानाप्रकारच्या विक्रेय पदार्थांचा विक्रय करीत बसलेल्या तुलाधाराला पाहिलें. व्यापारांत घातलेल्या आपल्या भांडवलावर

उपजीवीका करणाऱ्या त्या तुलाधारानें त्या ब्राह्मणाला दुरून येतांना नुसतें पाहिलें मात्र; तों तो लागलीच उठला व मोठ्या आनंदानें त्यानें त्या ब्राह्मणाचें स्वागत केलें.

तुलाधार—हे ब्रह्मन्, आपण येत असतांनाच मला आपली माहिती झाली. हे द्विजोत्तमा, मीं आतां आपल्याला सांगतों तें आपण ऐका. सागराच्या जवळच्या पाणथळ जागेंत राहून आपण फार मोठी तपश्चर्या केली; पण, आपण धर्माचरण केलें असला अहंकार आपल्या चित्ताला त्यावेळीं शिवला नाहीं. पुढें सिद्धीच्या तपोबलानें आपल्या मस्तकावर पक्ष्यांनीं घरटें घातलें व त्यांत पक्षी वाढलेहि. त्या पक्ष्यांना पंख फुटतांच ते सगळे इतस्ततः भक्ष्याचा शोध करण्याकरितां गेले. तेव्हां, या चिमण्यांना आपल्या अंगावर वाढविण्यांत आपण मोठें धर्माचरण केलें अशी, हे ब्रह्मन्, आपली भावना झाली. तेव्हां, आपण आकाशवाणी ऐकिली आणि रागाच्या झपाट्यांत आपण तेथून मजकडे आलांत, हे द्विजसत्तमा, मीं आपलें कोणतें प्रिय करूं तें मला सांगा. १२. ३. २६१.

अध्याय २६२ वा.

[१ तुलाधार-जाजलिसंवाद—पुढें चालू; अहिंसाधर्मकथन]

(१) **भीष्म**—अशाप्रकारें त्या महाप्राज्ञ तुलाधारानें केलेलें भाषण ऐकून जपयज्ञ करणारांमध्यें श्रेष्ठ अशा त्या बुद्धिमान् जाजलीनें त्याला विचारलें.

जाजलि—हे वणिजा, नानाप्रकारचे रस, सर्व तऱ्हेच्या सुगंधी वस्तु, वनस्पति, औषधि, त्यांचीं मूळें व फळें या पदार्थांची विक्री करणाऱ्या तुझ्या ठिकाणीं इतकी स्थिर बुद्धि कोठून आली व तुला हें ज्ञान कोठून मिळालें तें हे महामते, सर्व मला सांग.

भीष्म—आपल्याला उद्देशून त्या जाजलि ब्राह्मणानें असें भाषण केलेलें ऐकून धर्मार्थांचीं तत्त्वें उत्तम तऱ्हेनें जाणणाऱ्या त्या वैश्य तुलाधारानें त्याला धर्माचीं सूक्ष्म तत्त्वें सांगितलीं.

तुलाधार—हे जाजले, लोक ज्या धर्माला सर्वभूतांचें हित साधणारा, मैत्रीभावाचा पुरातन धर्म म्हणून समजतात तो पूर्वीपासून चालत आलेला धर्म व त्याचें रहस्य मीं जाणिलें आहे. ज्या वृत्तीमध्यें कोणाचाहि द्रोह करावा लागत नाहीं, किंवा अद्रोहानें जेथें भागतच नाहीं—दुसऱ्याचा द्रोह केलाच

पाहिजे असा बिनतोड प्रसंग जेथें येतो तेथेंच व जरूर तेवढाच द्रोह ज्या वृत्तींत करावा लागतो, अशा वृत्तीनें चालणें हाच परमश्रेष्ठ धर्म होय. हे जाजले, मीं याच धर्मानें चालतों. लांकडे व गवत गोळा करून आणून त्यांचें हें मीं घर बांधलें आहे. या ठिकाणीं मीं, अळित्याचा रंग, पद्मकाष्ठ, नारळ, निरनिराळे उंची व हलके सुगंधि पदार्थ व निरनिराळ्या प्रकारचे रस दुसऱ्याकडून विकत घेऊन पुनः विकतों, त्यांत लबाडी करीत नाहीं. मीं मद्यरसाचा विक्रय करीत नाहीं. हे जाजले, जो सर्वांचा सदासर्वदाचा मित्र; कर्मानें, विचारांनीं किंवा शब्दांनीं जो सर्वांचें कल्याण करण्याविषयींच झटतो त्यालाच धर्म समजला असें जाणावें. मीं कोणाची खुशामत करीत नाहीं किंवा कोणाशीं विरोध करीत नाहीं; तसेंच, मीं कोणाचा द्वेष करीत नाहीं व कोणावर लोभहि दाखवीत नाहीं. सर्व भूतांकडे समदृष्टीनें पाहणें हेंच माझें व्रत होय. हे जाजले, ही माझी तुला सर्वांनाच सारखी आहे. दुसऱ्यांनीं केलेल्या कर्मांची प्रशंसा मीं करीत नाहीं, तशीच त्यांची निंदाहि करीत नाहीं. आकाशांतील चित्रविचित्र ढगांप्रमाणेंच या चित्रविचित्र लोकांची स्थिति आहे हें मीं जाणतों. बुद्धिमंतांमध्यें श्रेष्ठ असणाऱ्या जाजले, मीं याप्रकारें सर्व भूतांशीं समदृष्टीनें वागणारा आहे असें तूं जाण. मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें हीं सर्व मला सारखींच आहेत हें तूं पूर्णपणानें ध्यानांत वागव. अंधळ्या, बहिऱ्या व उन्मत्त लोकांच्या इंद्रियवृत्तींचा देवांनीं निरोध केलेला असतो; म्हणून, त्यांचें जीवन जसें श्वसनमात्रच असतें, तद्वत्, मला पूर्ण ज्ञान झालें असल्यानें माझी स्थिति आहे. म्हातारे, रोगी, शरीरानें कृश असणारे इत्यादिकांची ज्याप्रमाणें विषयोपभोगाचे ठिकाणीं इच्छा नसतें, तशीच मलाहि अर्थ व काम यांच्या उपभोगाची इच्छा नाहीं. मनुष्य जेव्हां दुसऱ्याला भीत नाहीं व दुसरे लोक त्याला भीत नाहींत; जेव्हां तो कशाची इच्छा धरीत नाहीं व कोणाचाच द्वेष करीत नाहीं तेव्हांच तो ब्रह्मपदाला चढतो. कर्मांनीं, विकारांनीं किंवा शब्दांनीं कोणत्याहि प्राण्याबद्दल जो दुष्टबुद्धि दाखवीत नाहीं तोच ब्रह्मरूप होतो. मागें होऊन गेलेला, पुढें येणारा व आज असलेला असा कालकृत धर्मभेद या जगांत नाहीं. सर्व प्राणिमात्रांना ज्याच्याकडून अभय मिळतें त्यालाच अभयपदाची प्राप्ति होते. सर्व प्राण्यांना अभयदान देणें हाच खरा धर्म होय. लोकांना ज्याचा मृत्यूप्रमाणें उद्वेग येतो असा मनुष्य आपल्या क्रूर वाचेचें व कठोर दंडाचें फळ म्हणून मोठ्या संकटांत सांपडतो—अर्थात् नरकांत जातो. ज्यांना मुलेंबाळें व नातवंडें झालेलीं आहेत,

ज्यांचा आचार शास्त्राला सोडून नाहीं, अशा वृद्ध, कोणाशींहि दुष्ट बुद्धीनें न वागणाऱ्या महात्म्यांच्या चरित्राचें आम्हीं अनुकरण करीत असतों; हीं माणसें ज्या मार्गानें जातील त्या मार्गानें आम्ही जात असतों. सदाचारामध्यें क्वचित् प्रसंगीं दोषहि असतात. या दुष्ट अंशानें भांबावून जाऊन कांहीं प्राकृत लोक सबंध सदाचाराचाच त्याग करितात व त्यामुळें सदाचारानें सिद्ध होणारा जो शाश्वत धर्म त्याचा लोप होतो. सदाचारांतील दोषयुक्त अंशामुळें उत्पन्न होणारा हा मोह बलवान्, तपस्वी व ज्ञानी अशा पुरुषांनाहि ग्रासतो. शाहण्या मनुष्यानें सदाचाराचें—संत ज्या मार्गानें जातात त्याचें—नेहमीं अनुकरण करावें. धर्माचरणाचें फल लवकर मिळण्याचा तो एकच मार्ग आहे. कोणाचाहि द्रोह न करितां, जितेंद्रियवृत्तीनें राहून साधूंच्या मार्गानें जावें. हाच धर्म होय. नदीच्या प्रवाहाबरोबर एकादें काष्ठ वहात येतें. त्याला यदृच्छया दुसऱ्या एकाद्या काष्ठाचा संयोग घडतो. हीं दोन्ही एकत्र आलीं म्हणजे त्या ठिकाणीं आणखीहि दुसरीं काष्ठें, गवत वेली वगैरे जमतात. हा त्या काष्ठांचा संघात जसा कोणी हेतुपुरःसर करीत नाहीं, तो जसा यदृच्छया घडतो, तशीच या भूतांच्या समागमाची गोष्ट आहे.

हे जाजले, ज्या मनुष्यापासून कोणालाहि व कसलेंहि यत्किंचित्सुद्धां भय नाहीं, त्याला सर्व भूतांपासून अभयप्राप्ति होते, तो सर्वदा निर्भय असतो. जलशयाच्या तीरावर येऊन ओरडणाऱ्या लांडग्याला जसे सर्व जलचर भितात, तसे सर्व प्राणी ज्याला भितात त्याला धर्मसिद्धि होत नाहीं. भूतलावर प्रगट झालेला हा आचारधर्म अशा प्रकारचा आहे. हा अभयदानाचा धर्म शक्य त्या मार्गांनीं साध्य करून घ्यावा. बंदीखान्यांतील कैदी सोडून साधावा, द्रव्यानें साधावा. हा धर्मच ऐहिक ऐश्वर्याची प्राप्ति करून देणारा असून परलोकींचेंहि साधन तेंच होय. या अभयदानरूपी धर्माच्या विविध प्रकारांचेंच शास्त्रकारांनीं शास्त्रांत वर्णन केलें आहे. कांहीं लोक या धर्माचें आचरण कीर्तीसाठीं, अल्पकालिक बाह्य सुखासाठीं करतात; कारण, त्यांच्या मनावर घडलेले सस्कार कोते असतात. दुसरे प्रगल्भ संस्काराचे पुरुष या धर्माचें आचरण परमपदाची प्राप्ति व्हावी म्हणून करितात. यज्ञ, दान इत्यादि कर्मांनीं, तपश्चर्येमुळें व नाना प्रकारच्या कुशल वाक्यांनीं जें जें फल मिळतें तें तें सर्व या अभयदानरूप धर्मानें मिळतें. या जगांत सर्व प्राण्यांना अभयदक्षिणेचें दान जो देतो, त्याला सर्वप्रकारचे यज्ञ केल्याचें फळ मिळतें व सर्व लोकांपासून अभयदक्षिणाहि मिळते. काया-

वाचामनानें कोणाचाहि द्रोह न करणें या अहिंसा धर्मापरता श्रेष्ठ धर्म जगतांत नाहीं. ज्या मनुष्यापासून कोणालाहि, कसलेंहि भय यत्किंचित्सुद्धां कधींच प्राप्त होत नाहीं त्याला, हे महामुने, सर्व प्राण्यांकडून अभय मिळतें. घरांत शिरलेल्या सापाला भ्यावें त्याप्रमाणें लोक ज्याला भितात त्याला इहलोकीं व परलोकीं दोन्ही लोकांत धर्मसिद्धि होत नाहीं. सर्व भूतांच्या आत्म्याशीं जो एकरूप झाला व ज्याला प्राणिमात्रांचें यथार्थ दर्शन झालें—एकच एक परब्रह्मरूप सर्वांच्या ठिकाणीं विनटलेलें ज्यानें पाहिलें—त्याच्या मार्गानें जातांना देव सुद्धां भ्रमांत पडतात. ज्याचा ठाव कधीं कोणाला लागला नाहीं अशा ब्रह्मपदाची प्राप्ति करून घेऊं इच्छिणारे देवसुद्धां या मार्गावर घोटाळतात, त्यांना सुद्धां हा मार्ग नीट उमगत नाहीं. हे जाजले, भूतांना अभय देणें हें सर्व दानांत उत्तम दान होय. मीं हें जें तुला सांगत आहें तें सत्य आहे; तें तुच्छ मानूं नको, त्यावर श्रद्धा ठेव. एकच मनुष्य एकदां ऐश्वर्यसंपन्न असतो तर कालांतरानें त्यालाच पुनः दुःस्थिति प्राप्त होते. स्वर्गादि कर्मफलांचा अशा रीतीनें नाशच होत असलेला पाहून सर्व लोक त्यांचा तिरस्कारच करीत असतात. हे जाजले या परम सूक्ष्म अभयदानरूप धर्मालाहि त्याचें त्याचें प्रयोजन आहेच, तो निर्हेतुक नाहीं. परिनिष्ठित स्वरूपाचें जें स्वतःसिद्ध ब्रह्म–भूत–व कर्मांच्या योगानें उत्पन्न होणारा जो धर्म–भव्य–या दोहोंच्याहि प्राप्तीसाठीं हा धर्म शास्त्रानें सांगितला आहे. या धर्माचें स्वरूप अत्यंत सूक्ष्म आहे व हा अनेक प्रकारांनीं सूक्ष्म राहूंहि शकतो. परंतु, मधून मधून सत्पुरुषांच्या आचारांचें निरीक्षण करून याचें स्वरूप जाणतां येतें.

हे जाजले, अळित्याचा रंग, पद्मकाष्ठ इत्यादि पदार्थ विक्रीस ठेवल्याबद्दल तूं मला दोष दिलास. पण, प्राण्यांचे वृषणच्छेद करून, त्यांच्या मस्तकाचा भेद करून, त्यांच्याकडून जे मोठमोठीं ओझीं वाहवितात, त्यांना बांधून घालतात. त्यांना तूं कसा दोष देत नाहींस? कित्येक लोक दुसऱ्या प्राण्यांना मारून खातात. मनुष्यें आपल्याचसारख्या दुसऱ्या माणसांना गुलाम म्हणून वागवितात. त्यांचा वध करितात, त्यांना बंधन करितात व रात्रंदिवस कारागृहांत कोंडून ठेवितात. वध करणें व बंधनांत ठेवणें यापासून मनुष्याला काय पीडा होत असली पाहिजे याची जाणीवहि त्यांना असते. पंचेंद्रियांनीं युक्त अशा सर्व प्राण्यांमध्यें देवता वास करीत असतात. आदित्य, चंद्रमा, वायु, ब्रह्मदेव, प्राण, ऋतु व यम ह्या त्या देवता होत.

अशा देवता ज्यांच्या शरीरांत वास्तव्य करितात ते जीवंत प्राणी विकणारांनीं मृत गोष्टी विकाव्या कीं नाहीं याचा विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? बोकड हा अग्नि, मेंढा हा वरुण, घोडा हा सूर्य व ही विशाल पृथ्वी ही धेनु आहे. सोम हा या पृथ्वीरूप धेनूचा वत्स होय. यांची विक्री केल्यानें धर्मसाधन होत नाहीं. तेल, तूप, मध व औषधें या गोष्टी विकण्यांत, हे ब्रह्मन्, काय दोष आहे ? ज्या ठिकाणीं डांस नाहींत, मच्छर नाहींत, अशा ठिकाणीं सुखांत वाढलेलीं जनावरें—तीं त्यांच्या आयांचीं लाडकीं आहेत हें समजून सुद्धां—माणसें धरून आणतात व त्यांना पुष्कळ डांस व चिखल असलेल्या प्रदेशांत नेऊन सोडतात. मनुष्यांनीं वहावयास लाविलेल्या भाराच्या ओझ्याखालीं बैल सत्रस्त होतात. परक्यांनीं केलेल्या अविधियुक्त आचरणानें प्राण्यांना त्रास होतो. मनुष्यांच्या हातून घडणारीं हीं कर्में भ्रूणहत्येच्या पातकांहूनहि भयंकर होत. त पातकहि याच्यापेक्षां सौम्य स्वरूपाचें आहे.

जगांत शेती करणें हा धंदा उत्तम आहे, असें समजतात. परंतु, शेतकऱ्याची वृत्ति ही एकप्रकारें दारुण वृत्तीच होय. लोखंडाच्या फाळानें युक्त असलेला नांगर भूमीचें विदारण करितो व त्या भूमीच्या ठिकाणीं असलेल्या जंतूंची हत्या करितो. तसेंच, हे जाजले, त्या शेतकऱ्यानें नांगराला जुंपिलेल्या बैलांकडे पाहिलें तर शेतकऱ्याची वृत्ति दारुण कशी त्याचा प्रत्यय येईल. ‘अघ्न्या’ हा एक गाय या अर्थाचा वाचक असा शब्द असून त्याचा अर्थ ‘जिला मारितां येणें शक्य नाहीं ती’ असा आहे. अर्थात् ‘अघ्या ही संज्ञा ज्या गाईला लाविली जाते तिला मारणें कोणाला बरें शोभेल ? बैल किंवा गाय यांचें आलंभन करणारा, यांना मारणारा पुरुष महापापी होय. पूर्वी एकदां नहुष राजाच्या हातून गाईची व बैलाची हत्या घडली. त्यावेळेस त्याच्या भोंवतालच्या जितेंद्रिय ऋषींनीं त्याला सांगितलें कीं, ‘नहुषा, तूं गाईचा म्हणजे मातेचा व वृषभाचा म्हणजे प्रजापतीचाच वध केला आहेस. हें अत्यंत गंभीर असें महापातक तुझ्या हातून घडलें, तुझ्याकरितां आम्हांला आतां पीडा भोगावी लागेल’ असें म्हणून त्या ऋषींनीं एकशेंएक रोग निर्माण केले व त्यांना सव भूतांचे ठिकाणीं व प्रजांचे ठिकाणीं संचार करण्यास सोडून दिलें. वृत्रवधामुळें इंद्राच्या पाठीस लागलेली ब्रह्महत्या जशी अग्नि, पृथ्वी, जल व स्त्रियांचें रज अशा चार ठिकाणीं वांटून दिली, तसेंच नहुषाचें पातक एकशें एक ठिकाणीं वांटून त्याचे रोग केले. त्या ऋषींनीं नहुषाला ‘तूं भ्रूणहत्या

करणारा आहेस ' असें म्हणून ' आम्हीं तूं केलेल्या यज्ञांत अग्नीमध्यें आहुति घालणार नाहीं. ' असेंहि सांगितलें. पण, असें बोलून गेल्यानंतर त्या सत्य तत्व काय हें जाणणाऱ्या, शांत, दांत अशा महात्म्या ऋषींना ध्यानबलानें खरी वस्तुस्थिति काय होती ती कळून आली. नहुषानें दुष्टबुद्धीनें हेतुपूर्वक हत्या केलेली नाहीं हें जाणून त्यांनीं वरील रोगांचें प्रायश्चित्तहि हेतुपूर्वक केलेल्या गोवधापुरतेंच मर्यादित ठेविलें.

हे जाजले, जगामध्यें अशा प्रकारचे भयंकर व अमंगल आचार प्रचलित आहेत. केवळ पूर्वीच्या लोकांनीं त्यांचें आचरण केलें एवढ्यावरूनच, तूं निपुण असूनहि तुझें लक्ष त्यांच्या दोषांकडे जात नाहीं. कोणताहि धर्म आचरावयाचा झाला तर तो कां आचरावयाचा तें समजून घेऊन—त्याचा हेतु किंवा ध्येय नीट ध्यानांत घेऊन—मग त्याचें आचरण करावें. अमुक एक धर्माचें आचरण लोक करितात एवढ्याचसाठीं आपणहि गतानुगतिकत्वानें त्याचें आचरण करूं नये. हे ब्रह्मन्, जो कोणी मला ठार मारील व जो कोणी माझी निंदा करील ते दोघेहि मला सारखेच आहेत. मला या जगांत प्रियहि कांहीं नाहीं व अप्रियहि कांहीं नाहीं. असा हा जो सर्व भूतांना अभय देण्याचा धर्म, याच धर्माची महात्मे लोक प्रशंसा करितात. धर्मशील माणसें या धर्माचें सतत सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन करितात व हा तर्कसिद्ध व युक्तिसिद्ध असल्यानें मुनिजन याच धर्माचें सेवन करितात. १२. ३. २६२.

अध्याय २६३ वा.

[१ तुलाधार—जाजलिसंवाद; पुढें चालू. २. हिंसारहित यज्ञाचें विवेचन.]

१. **जाजलिः**—हे तुलाधारा, तूं जो हा अहिंसाधर्म व भूतांना अभयदान देण्याचा धर्म सांगितलास, या धर्माच्या आचरणानें स्वर्गाचीं द्वारें बंद होतील व लोकांची उपजीविकाहि थांबेल. शेतीच्या धंद्यामुळेंच अन्न पिकूं शकतें व त्याच अन्नावर, हे वणिक्पुत्रा, तूंहि जगत आहेस. पशु व औषधि यांच्या योगानेंच मनुष्यांची उपजीविका चालते. यज्ञकर्मेंहि यांच्यामुळेंच घडतात. असें असतां तूं ही नास्तिकपणाची काय बडबड करीत आहेस ? अरे, नुसतें एक कृषिकर्मच थांबविलें तरी तेवढ्यानेंच लोकांची उपजीविका चालण्याची थांबून सर्व व्यवहार एकदम बंद होतील.

तुळाधारः—हे जाजले, हिंसा न करितां वृत्ति कशी चालेल तें मीं तुला सांगतों. हे ब्रह्मन्, मीं नास्तिक नाहीं व यज्ञाची निंदाहि करीत नाहीं. पण, खरी गोष्ट अशी आहे कीं, यज्ञाचें रहस्यच पुष्कळांना समजत नाहीं. यज्ञरहस्य जाणणारीं माणसें विरळा आहेत. हे जाजले, ब्राह्मणांनीं केलेल्या यज्ञाला व यज्ञवेत्त्या पुरुषांना मीं नम्रतापूर्वक अभिवादन करितों. ब्राह्मणांनीं आज स्वतःचा स्वाध्यायरूपी यज्ञ टाकून दिला असून ते क्षत्रियांनीं करावयाच्या हिंसाप्रधान यज्ञाच्या मागें लागले आहेत. हे ब्रह्मन्, वेदांतील वाक्यांचें रहस्य बरोबर न उलगडल्यामुळें लोभी, द्रव्यलुब्ध व नास्तिक अशा लोकांनीं वर वर सत्य दिसणारे खोटे आचार प्रचलित केले. हे लोक यज्ञांत असें दान द्यावें, तशी दक्षिणा द्यावी, सदक्षिण यज्ञ श्रेष्ठ होय अशी या यज्ञकर्मांची स्तुति गातात. पुढें लोभी यजमानाला दक्षिणा देण्याचें सामर्थ्य नाहींसें झालें म्हणजे 'सदक्षिण आपण केला' अशी लोकांनीं आपली कीर्ति गावी या लोभानें यज्ञासाठीं त्याला चोरी करावीशी वाटते व त्याच्या हातून अकर्मे घडतात. चांगल्या तऱ्हेनें मिळविलेल्या हविर्द्रव्यांनींच देवतांचा संतोष होतो. वाईट हविर्द्रव्यानें होत नाहीं. 'देवतांना हविर्भाग अर्पण करून त्यांची पूजा करावी' असें जें शास्त्रानें सांगितलें आहे त्याचें परिपालन, नमस्काररूपी हविर्द्रव्य, स्वाध्यायरूपी हविर्द्रव्य किंवा निरनिराळ्या प्रकारच्या धान्यांचे हविर्भाग देवतांना अर्पण केल्यानेंहि होतें. शास्त्रोक्त कर्मांची सांगता याही प्रकारांनीं होते. याहि मार्गानें देवतांना पूजा पोहोंचते. त्याला वर सांगितलेले सदक्षिण यज्ञच पाहिजेत असें नाहीं. लोभी माणसांनीं वासना मनांत धरून यज्ञयाग केले तर, किंवा लौकिकासाठीं तळीं विहिरी इत्यादि बांधिलीं तर त्या कर्मांचीं फळें म्हणून त्यांना प्रजाहि तशीच लोभी होणार. लोभी माणसाची संतति लोभी होते, समदृष्टीच्या माणसाची संतति निर्लोभ वृत्तीची होते, असा सामान्य नियम आहे. यजमान व ऋत्विज हे स्वतः जसे सकाम किंवा अकाम असतील, तशीच त्यांची प्रजाहि होते. आकाशांतून ज्याप्रमाणें स्वच्छ पाणी निर्माण होतें, तशीच यज्ञापासून प्रजा निर्माण होते. हे ब्रह्मन्, अग्नीमध्यें टाकिलेली आहुति आदित्यदेवतेपर्यंत पोहोंचते, आदित्यदेवता पृथ्वीवर वृष्टि करते, वृष्टीपासून अन्न निर्माण होतें व अन्नापासून प्रजा निर्माण होते, अशी ही यज्ञापासून प्रजा उत्पन्न होण्याची परंपरा आहे. पूर्वींच्या लोकांना यज्ञांपासून अमुक अमुक फळें आपणांस मिळावीं असा हव्यास नव्हता. देवांच्या तृप्तीसाठींच

यज्ञ करावयाचे अशी त्यांची निष्ठा असल्यानें त्यांनीं केलेल्या यज्ञांचें फळ त्यांना पूर्ण मिळे. जमीन नांगरल्यावांचूनच त्यांना तींतून पीक मिळत असे. ते जगाचें ज कल्याण चिंतीत त्याचें प्रतिफल म्हणून लता औषधि इत्यादिकांना आपोआप फळें व फुलें येत. निर्लोभ वृत्तीचीं जीं मनुष्यें असतात त्यांची 'यज्ञापासून आपणांस कांहीं मिळवावयाचें आहे किंवा यज्ञ आपणांस कांहीं फळ देतो' अशी दृष्टीच नसते. यज्ञापासून आपल्याला कांहीं फळ मिळेल अशा कल्पनेनें जे लोक कसा तरी यज्ञ उरकून घेतात ते पुढच्या जन्मीं दुष्ट, धूर्त, लोभी व द्रव्यैकदृष्टि असे निपजतात. कांहीं तरी पाखंडी मताचे तर्क काढून प्रमाणभूत वेदांना जो अप्रमाण—अशुभ—ठरवितो तो आपल्याच पापकर्मांमुळें पापी लोकांच्या गतीला जातो. त्याला इहलोकीं कधींच ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं व तो सर्वदा बद्धच राहतो. कर्तव्यकर्म ही एक अवश्य केलीच पाहिजे अशी गोष्ट आहे. ती न केली तर त्यांत पाप आहे असें ज्ञान ब्राह्मणाला असतें. या जगांत सर्वत्र ब्रह्मरूपच भरून राहिलें आहे, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान आपल्याला लागूं शकत नाहीं, असें ज्ञान ज्याला झालें तो ब्राह्मण होय. अशा ब्राह्मणानें केललें कर्म सदोष जरी असलें तरी तें श्रेष्ठ होय असें आम्हीं ऐकत आलों आहों. अशा विद्वान् ब्राह्मणानें केलेल्या यज्ञांत जरी कुत्रीं, डुकरें इत्यादि अमेध्य पशूंच्यामुळें व्याघात आला तरी त्याचें तें सदोष कर्मसुद्धां मूर्खांनीं केलेल्या सांग कर्मापेक्षां श्रेष्ठ होय. दोषाबद्दलचें प्रायश्चित्त हें दोष हेतुपूर्वक केला असेल त्याला असतें. 'माझें ह कम या विवक्षित दोषामुळें निष्फळ झालें' अशी जाणीव जेथें असेल तेथेंच शास्त्रानें दोषाला प्रायश्चित्त सांगितलें आहे; एरवीं नाहीं. ज्या दोषाला प्रायश्चित्त नाहीं तो वस्तुतः दोषच नव्हे. म्हणून ज्ञान्याचें सदोष कर्महि दोषयुक्त नव्हे. पूर्वीचे लोक सत्याचरणानें वागत व जितेंद्रिय वृत्तीनें असत. हे यज्ञाचेच प्रकार आहेत. हे लोक परमपदाविषयीं आसक्ति धरणारे व त्याच्या लाभांतच संतोष मानणारे, एक दिवस भागला म्हणजे पुढच्या दिवसाची काळजी न करणारे, निर्मत्सर, जीवात्मा व परमात्मा यांच्यांतला भेद तत्त्वतः जाणणारे, स्वतःच्या यज्ञकर्मांतच गढून गेलेले, परब्रह्मस्वरूपासंबंधाच्या वेदवाक्यांचें अध्ययन करणारे व दुसऱ्याचा संतोष करणारे असे होते.

ॐकारस्वरूप परब्रह्माचे ठिकाणीं सर्व देवता वास करतात. असलें हें परब्रह्मरूप ब्रह्मवेत्त्या पुरुषाचे ठिकाणीं वास करितें. म्हणून एक ब्रह्मवेत्ता पुरुष तृप्त

झाला म्हणजे त्याच्या तृप्तीनें सर्व देवता तृप्त होऊन संतोष पावतात. सर्व रसांचें सेवन करून तृप्त झालेला पुरुष ज्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थांची इच्छा धरीत नाहीं—स्वतःच्या तृप्तिसुखाचाच संतोष मानतो—तसाच ज्ञानामृताच्या भोजनानें तृप्त झालेला ब्रह्मवेत्ता आपल्या शाश्वत तृप्तींत सुख मानतो. कार्य कोणतें व अकार्य कोणतें याचा विवेकपूर्वक निश्चय केलेले शहाणे पुरुष धर्म हाच आमचा आधार—धर्म हेंच आमचें सुखाचें साधन—असें मानतात. व आपल्या शरीरांतील जीवसंज्ञक तत्त्वापेक्षां अधिक व्यापक असें परब्रह्मरूप आहे—शारीर आत्म्यापेक्षां निरुपाधिक परब्रह्म अधिक व्यापक आहे—असें ज्ञान या पुरुषांना झालेलें असतें. शास्त्रानें सांगितलेलें ज्ञान ज्यांना समजलें आहे व अनुभवानें ज्ञान उमजलें आहे असे संसारसागर तरून जाऊं इच्छिणारे सात्विक मुमुक्षु पुरुष ब्रह्मपदाला पोहोंचतात. हें ब्रह्मपद अत्यंत पवित्र, दुसऱ्याला पवित्र करणारें, पवित्र माणसांनीं ज्याचा आश्रय केला आहे असें व ज्या ठिकाणीं गेलें असतां शोक, व्यथा आणि पुनरावृत्ति हीं प्राप्त होत नाहींत असें आहे. हे मुमुक्षु पुरुष त्या यशस्वरूपी परब्रह्माला धनानें साध्य होणाऱ्या यज्ञानें आळवीत नाहींत. त्यांना स्वर्गलोकाच्या प्राप्तीची इच्छा नसते. मुमुक्षु लोक सज्जनांनीं आचरिलेल्या मार्गानें जातात व अहिंसेनें साध्य होणारा यज्ञ करितात. त्यांना वनस्पति, औषधि व त्यांचीं फळें व मुळें यांचें ज्ञान असतें. काम्यहेतु मनांत धरणारे फलार्थी, लोभी ऋत्विज यांच्याकडून यज्ञ करवीत नाहींत; या ऋत्विजांच्या भिडेला बळी न पडतां आपलीं कर्में संपलीं तरी लोकानुग्रह करण्याच्या इच्छेनें हे स्वतःलाच यज्ञसाहित्य समजून मानसिक यज्ञ करितात. द्रव्यलोभी ऋत्विज या ब्राह्मणांना नको असतात व त्या ऋत्विजांनाहि हे ब्राह्मण नको असतात. तेव्हां हे धनलुब्ध द्विज केवळ कीर्तीसाठींच यज्ञाचरण करणाऱ्या व मोक्षाची इच्छा नसलेल्या लोकांकडून यज्ञ करवितात, व निर्लोभ वृत्तीचे लोक जे आहेत ते आपल्या आचरणानें प्रजांना स्वर्गप्राप्तीची जोड करून देतात. याप्रमाणें, हे जाजले, सत्पुरुषांचे आचार तदितर पुरुषांच्या आचारांहून पुष्कळ भिन्न असतात. म्हणून, हे ब्रह्मन्, मीं सर्वांभूतीं समदृष्टि ठेवून आचरण करीत असतों.

यज्ञामध्यें हे बुद्धिमान् ब्राह्मणश्रेष्ठ ज्या ज्या देवतांचें यजन करतात त्या त्या देवतांच्या मार्गानें ते जातात. धूमादि देवतांचें यजन केल्यानें कांहीं धूमादि पितृयान पंथानें जातात. तर अर्चिरादि देवतांचें यजन केल्यानें दुसरे कांहीं लोक देवयान

पंथानें जातात. पितृयान पंथानें जाणाऱ्या लोकांना मृत्युलोकांतून स्वर्गलोक व स्वर्गलोकांतून पुनः मृत्युलोक अशा जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून जावें लागतें व देवयान पंथानें जाणाऱ्यांना पुनरावृत्ति नाहीं असें शास्त्र सांगतें. धूमादिक याहि देवताच व अर्चिरादिक याहि देवताच; तेव्हां उभय पंथाच्या लोकांचे मार्ग दिव्यच आहेत. तथापि संकल्पभेदांमुळें त्यांच्या फलप्राप्तींत फार मोठा फरक पडतो. एका पंथाच्या लोकांना जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडावें लागतें तर दुसरे मुक्त होतात. असो.

जे पुरुष सत्यसंकल्प व ज्ञानी आहेत अशा लोकांना नांगरांना बैल जुंपावे लागत नाहींत. बैल त्यांचे नांगर आपोआप ग्वांद्यावर घेतात व वहातात. त्यांच्या चित्तशुद्धीमुळें त्यांना जी एक प्रकारची सिद्धि मिळते, त्या सिद्धीमुळें गाई आपोआप दूध देऊं लागतात. हे सिद्ध पुरुष स्वतःच्या सिद्धीच्या जोरावर यज्ञस्तंभ निर्माण करितात. व विपुल दक्षिणांनीं युक्त असे यज्ञ पार पडतात. योगाभ्यासानें ज्यांनीं आपलें चित्त शुद्ध करून घेतलें आहे अशा सद्‍बुद्धीच्या पुरुषांनाच यज्ञांत गवालंभन करण्याचा अधिकार आहे. हे ब्रह्मन्, वनस्पति, औषधि इत्यादिकांच्या साहाय्यानें देवतांचें यजन करण्याची योग्यता त्यांनाच आहे, इतरांना नाहीं. हे जाजले, वासनात्यागाचें महत्त्व इतकें मोठें आहे म्हणून त्यागप्रधान यज्ञकर्माचें मी तुजजवळ आतांपर्यंत विवेचन केलें. ज्याला कधीं कोणाजवळ कांहीं मागावयाचें नसतें, ज्याला स्वतःचें असें कांहींच कार्य नसतें, नमस्कार किंवा स्तुति यांचा हव्यास ज्याला नसतो, ज्याच्या सर्व कर्मांचा क्षय झालेला असतो व जो अक्षीण असतो त्यालाच देव ब्रह्मनिष्ठ पुरुष असें समजतात. हे जाजले, अध्ययन, यज्ञ व दान हीं कर्में ज्याच्या हातून घडत नाहींत त्याला कोणती गति मिळणार ? वासनात्मक वृत्तीची इच्छा धरणाराला कोणतीच गति नाहीं. एकाद्या देवतेचें पूजन जितक्या भक्तीनें व यथासांग रीतीनें आपण करितों, तितक्याच निष्ठेनें या साम्यधर्माचें आपण आचरण केलें तर त्यानें मात्र यज्ञस्वरूपी परमात्म्याची प्राप्ति खास होईल.

जाजलिः हे तुलाधारा, अशा प्रकारें मानसिक यज्ञ करणाऱ्या मुनींचें हें धर्मरहस्य आम्हीं आजपर्यंत ऐकिलें नव्हतें. हे वणिजा, हें धर्मतत्त्व कठिण आहे आणि म्हणूनच तें मीं तुला विचारीत आहें. प्राचीन काळच्या ऋषींनीं या धर्माचें आलोचन केलेलें नव्हतें व हा धर्म अत्यंत गूढ व गहन असल्यामुळें यापुढेंहि त्या धर्माची प्रवृत्ति हे ऋषि लोकांमध्यें करणार नाहींत. आतां, पशू-

प्रमाणें मंदबुद्धि असलेल्या या लोकांना शरीररूपी यज्ञभूमीचे ठिकाणीं जर यज्ञ करतां येत नसेल—त्यांच्या हातून तो घडत नसेल—तर त्यांना कोणत्या कर्मानें सुखप्राप्ति होते तें हे वणिक्पुत्रा, मला सांग. तुझ्याबद्दल मला अत्यंत आदर वाटतो व म्हणूनच तुजवर माझी श्रद्धा बसली आहे.

तुलाधारः दांभिकांनीं केलेले यज्ञ हे त्यांची त्यांवर श्रद्धा नसल्यानें करून न करून सारखेच होतात. असल्या दांभिक मनुष्यांना मानसिक काय किंवा प्रत्यक्ष द्रव्ययुक्त काय कोणत्याच प्रकारच्या यज्ञाचा अधिकार नसतो. पण, जे श्रद्धाळु अंतःकरणाचे पुरुष आहेत त्यांचा यज्ञ एका गाईनेंच परिपूर्ण होतो. कारण, यज्ञाला लागणारीं तूप, दूध, व दहीं हीं होमद्रव्यें; तशींच पूर्णाहुतिद्रव्येंहि पण या गाईपासूनच मिळतात. असा यज्ञ करण्याचें सामर्थ्य ज्यांना नाहीं त्यांनाहि यज्ञफल प्राप्त करून देण्यास ही गायच कारणीभूत होते. कारण, गोपुच्छावर पितृतर्पण केल्यानें, गाईच्या शिंगानें अभिषेक केल्यानें व गोरज अंगावर घेतल्यानें यज्ञकर्माचेंच फल प्राप्त होतें. मोठमोठाले यज्ञ पत्नीच्या सहाय्यावांचून पूर्ण होत नाहींत हें खरें; तथापि, गोमय होमद्रव्यांनीं साध्य होऊं शकणाऱ्या यज्ञाच्या मार्गानें तूप, दूध, दहीं इत्यादि होमद्रव्यें देवतांना अर्पण करून मानसिक श्रद्धा हीच पत्नी होय असें हा पुरुष मानतो. होमद्रव्यांच्या साधनानें श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें देवांचें यजन केलें, म्हणजे तो यज्ञ सपत्नीक केला असें होऊन त्याची पूर्णता होते. या यज्ञालाच देवाप्रमाणें मानून श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें त्याचें आचरण केलें म्हणजे यज्ञस्वरूपी भगवान् विष्णूची प्राप्ति होते. ज्या ज्या यज्ञांतून पशूचें हवन करावें लागतें तेथें तेथें पुरोडाशाचें हवन शास्त्रोक्त म्हणून मानिलें आहे. हे जाजले, ज्ञानी पुरुषाला सर्वच नद्या सरस्वतीसारख्या आहेत, सर्वच पर्वत त्याच्या दृष्टीनें पवित्र होत. आपला विशुद्ध आत्मा हेंच तीर्थ आहे. तेव्हां तीर्थयात्रेसाठीं म्हणून तूं देशांतराला जाऊं नकोस. आतां सांगितले अशा प्रकारचे धर्म जो आचरतो, मनुष्याची फलासक्ति, सामर्थ्य व ज्ञान यांच्या तारतम्यानें जो धर्मरहस्य समजून घेतो त्याला हे जाजले, शुभ लोकांची प्राप्ति होते.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, अशा प्रकारचे हे युक्तिवादाला पटलेले, नित्य सज्जनांनीं आचरलेले असे धर्म तुलाधारानें जाजलीला सांगितले. १२. ३. २६३.

अध्याय २६४ वा.

[१. अहिंसा-धर्माचें पक्षिमुखानें पुनः कथन. २. श्रद्धाप्रशंसा.]

तुलाधारः—सज्जन काय किंवा दुर्जन काय, सर्वांनींच आचरिलेला हा धर्ममार्ग नीटपणें प्रत्यक्ष पाहून घे. म्हणजे हा मार्ग कसा आहे व त्याचें फल काय हें तुला यथातथ्य रीतीनें कळून येईल. या ठिकाणीं हे पुष्कळ पक्षी आपल्या सभोंवतीं विहार करीत आहेत. यांत तुझ्या मस्तकावर वाढलेले पक्षी आहेत, श्येन आहेत तसेच दुसरेहि कित्येक अन्य जातीचे पक्षी आहेत. हे ब्रह्मन्, हे पक्षी सर्व बाजूंनीं आपले हातपाय पोटाशीं आंखडून घेऊन आपापल्या वरट्यांतून प्रवेश करण्याच्या बेतांत आहेत. तूं या पक्ष्यांना आपल्या मस्तकावर घेऊन वाढविलेंस तेव्हां तूं त्यांना निःसंशय पित्यासारखा आहेस. तुझा पित्याचा शब्द ते पक्षी मानतील. तुला पुत्रासारखे असणारे हे जे पक्षी त्यांना हांक मार. त्यांच्यापासून तुला धर्मरहस्य कळून येईल.

भीष्म—तेव्हां त्या जाजलीनें त्या पक्ष्यांना हांक मारिली. त्याची हांक ऐकतांच ते पक्षी येऊन जाजलीच्या धर्मविषक प्रश्नांचीं निःशंकपणें उत्तरें देऊं लागले.

पक्षी—हिंसायुक्त व अहिंसायुक्त अशा दोन्ही प्रकारच्या कर्मांचें फल इहपर लोकीं प्रत्यक्ष भोगावें लागतें. हिंसायुक्त कर्मानें मनुष्याच्या मनांतील श्रद्धेचा नाश होतो; व श्रद्धा नष्ट झाली म्हणजे त्या हिंसायुक्त कर्में करणाराचाहि नाश होतो. हे ब्रह्मन्, ज्यांची बुद्धि सर्वत्र सम आहे, ज्यांच्या अंतःकरणांत श्रद्धा वागत आहे, जे जितेंद्रिय आहेत, शांत आहेत, कोणताहि फलोद्देश मनांत न धरतां केवळ करावयाचा म्हणून जे यज्ञ करितात अशा लोकांनींसुद्धां यज्ञ करूं नये असें नाहीं. हे द्विजा, चित्स्वरूप ईश्वरावरची श्रद्धा ही सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असा जो सत्वगुण त्या सत्वगुणापासून उत्पन्न झालेली आहे. ही सात्विक श्रद्धाच आपलें रक्षण करते व पुढील जन्मीं शुभप्रद जन्म देते. संशयात्मक मन हें निश्चयात्मक श्रद्धेच्या अलीकडचें आहे. व वाचा त्या मनाहूनहि अलीकडची आहे. वाचेनें केलेला जप व मनानें केलेलें ध्यान या दोहोंपेक्षांहि श्रद्धा श्रेष्ठ होय. वाचेच्या स्खलनानें उत्पन्न झालेला दोष श्रद्धेनें नाहींसा होतो. मानसिक व्यग्रतेनें—एकाग्रतेच्या अभावामुळें—उत्पन्न होणारा ध्यानदोष श्रद्धा नाहींसा करते. पण, श्रद्धेच्या अभावामुळें उत्पन्न झालेला दोष मात्र वाचा आणि मन या दोघांनाहि नाहींसा करतां येत नाहीं. याविषयीं इतिहासज्ञांनीं ब्रह्मदेवांनीं सांगितलेली म्हणून एक आख्यायिका सांगितली आहे.

ज्याचा देह वरून पवित्र पण अंतरंग अश्रद्धेनें भरलेलें असा एक, व वरून अमंगळ पण श्रद्धाळू अंतःकरणाचा असा एक अशीं दोन माणसें घेतलीं तर त्या दोघांचेंहि द्रव्य यज्ञकर्माला सारखेंच योग्य ठरतें असें देवांनीं मानलें आहे. कृपण असलेला कर्मनिष्ठ ब्राह्मण व उदारबुद्धीचा धान्यविक्रय करणारा व्यापारी या दोघांचेंहि अन्न भक्ष्याभक्ष्यविचाराच्या दृष्टीनें सारख्याच योग्यतेचें होय असें देवांनीं विचार करून ठरविलें. परंतु, प्रजापति ब्रह्मदेव देवांना म्हणाला कीं, 'हा निकाल देण्यांत तुम्हीं अन्याय करीत आहां. कारण उदारबुद्धीच्या पुरुषाचें अन्न श्रद्धेच्या पावित्र्यामें रंगलेलें असतें, तर कृपणाचें अन्न अश्रद्धेनें मारलेलें असतें. तेव्हां उदारबुद्धीच्या धान्यविक्रय करणाऱ्या व्यापाऱ्याचें अन्न भक्षणीय होय व कृपणाचें अन्न त्याज्य होय. जगांत देवतांना हविर्भाग अर्पण करण्याचा अधिकार फक्त अश्रद्ध माणसाला तेवढाच नसतो. त्याचें एकट्याचेंच अन्न भक्षण करूं नये—वर्ज्य मानावें—असें धर्मवेत्ते पुरुष सांगतात. अश्रद्धा हें सर्व पापांत भयंकर असें पाप होय. श्रद्धा हीच मनुष्याला पापविमुक्त करते. सापानें कात टाकावी त्याप्रमाणें श्रद्धावान् मनुष्य पापाचा त्याग करितो. श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें जो निषिद्ध कर्मांपासून परावृत्त होतो त्याची ती निवृत्ति हीच पवित्रांतील पवित्र गोष्ट होय. ज्याच्या स्वभावामधील रागद्वेषादि दोष सर्व नाहींसे झाले आहेत, असा श्रद्धावान् पुरुष हाच शुचित्वाचा अवतार होय. तपश्चर्या, आचार, किंबहुना, स्वतःचें शरीर या गोष्टींशीं त्याला कांहींच कर्तव्य नसतें. मनुष्य हा श्रद्धारूपच असतो; कारण ज्याची जशी श्रद्धा तसा तो तद्रूपच असतो.

हे महाप्राज्ञ जाजले, धर्मशास्त्र जाणणारे जे सज्जन लोक आहेत, त्यांनीं हा धर्म सांगितलेला आहे. हा धर्म जाणण्याची आम्हांला जिज्ञासा झाल्यामुळें धर्मदर्शन नांवाच्या मुनीनें तो आम्हांला सांगितला. तेव्हां, हे बुद्धिमंता, श्रद्धासंपन्न हो म्हणजे तुला परमपदाची प्राप्ति होईल. ज्याच्या अंतःकरणांत भाव आहे, वेदवचनांवर विश्वास जो ठेवितो, व जो आपल्या मार्गानें चालतो तोच पुरुष सर्वश्रेष्ठ होय.

भीष्म—पुढें लौकरच तुलाधार आणि तो जाजलि हे दोघेहि स्वर्गलोकाला गेले व त्या महाप्राज्ञ पुरुषांनीं तेथील सुखांचा यथासंभव उपभोग घेतला. आपापल्या कर्मांनीं मिळविलेल्या योग्य अशा स्थानाला ते दोघेहि गेले. असो.

अशाप्रकारें त्या तुलाधारानें नानाप्रकारच्या अर्थांनीं भरलेलें भाषण करून जाजलीचा योग्य तऱ्हेनें उपहास केला, व त्याला सनातन धर्म सांगितला. हे कौंतेया, त्या प्रथितवीर्य तुलाधाराचीं तीं भाषणें ऐकून तो जाजलि ब्राह्मण अत्यंत समाधान पावला. अशाप्रकारचें नानाविध दृष्टांतांनीं भरलेलें अर्थयुक्त भाषण त्या तुलाधारानें केलें. हे युधिष्ठिरा, आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे, तें सांग. १२. ३. २६४.

अध्याय २६५ वा.

[विचख्नु गीत.]

भीष्म—यासंबंधीं आणखी एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. प्रजांवर दया करण्याच्या उद्देशानें राजा विचख्नु यानें केलेलें भाषण हाच तो इतिहास. तो मीं तुला सांगतों ऐक.

एकदां एका यज्ञभूमीवर गवालंभनपूर्वक यज्ञ चालला असतांना छिन्न केलेलें तें बैलाचें शरीर, त्याच्याभोंवतीं हंबरडे फोडणाऱ्या त्या गाई व हवन करीत असलेले ते निर्दय ब्राह्मण असा सगळा देखावा त्या राजानें पाहिला. तेव्हां 'या गाईंचें कल्याण होवो' असें निश्चित स्वरूपाचें वचन त्या राजानें उच्चारिलें व तेथें यज्ञांत हिंसा सुरू झाली असतांना अशा प्रकारचा आशीर्वाद दिला. हिंसाप्रधान यज्ञ क्षत्रियांचा, व अहिंसाप्रधान यज्ञ ब्राह्मणांचा ही मर्यादा विसरलेल्या, ईश्वराच्या अस्तित्वावर विश्वास नसलेल्या, विमूढ, यज्ञादिकांच्या द्वारानेंच लोकांत आपली कीर्ति वाढावी अशी इच्छा धरणाऱ्या संशयात्म्या लोकांनीं हिंसेचें वर्णन केलें आहे. कोणत्याहि कर्मामध्यें हिंसा करूं नये असें धर्मात्म्या मनूचें वचन आहे. यज्ञांत किंवा यज्ञवेदीच्या बाहेर कोठेंहि मनुष्याच्या हातून हिंसा जी घडते ती केवळ वासना-लोभानें होय. त्याला शास्त्राचा आधार नाहीं. म्हणून शास्त्रवचन हेंच प्रमाण मानून, ज्ञात्या पुरुषानें सूक्ष्म अशा धर्माचें आचरण करावें. सर्व प्राणिमात्रांच्या दृष्टीनें अहिंसा ही सगळ्या धर्मांत श्रेष्ठ होय. गांवाच्या जवळच पण शिंवेच्या बाहेर राहून, अतिशय तीव्र असें व्रताचरण करून, काम्यकर्मांचा विधि सांगणाऱ्या फलश्रुतियुक्त वेदवचनांचा त्याग करून, काम्यकर्मांचा आचार हाच अनाचार होय असें मानून, फलाभिसंधिपूर्वक कर्में करणारे लोक क्षुद्र असें जाणून मनुष्यानें सूक्ष्म अहिंसाधर्माचें आचरण करावें. यज्ञ, वृक्ष, व यज्ञस्तंभ

यांच्या निमित्तानें मनुष्यांनीं केलेलें मांसभक्षण हें अधर्म्य नव्हे असें कांहींजण समजतात. परंतु हा धर्म प्रशस्त नाहीं. सुरा, मासे, मांस, आसव व तिलमिश्रित भात, असलें अन्न खाण्याचा प्रघात धूर्त व लबाड लोकांनीं पाडलेला आहे. ह्या अन्नाचें भक्षण वेदविहित नाहीं. मान, मोह व लोभ यांच्यामुळें हें जिव्हालौल्य उत्पन्न झालें आहे. जाणते ब्राह्मण सर्व यज्ञांत विष्णु हीच प्रधान देवता असें मानतात. त्याचें यजन पायसान्नानें, फुलांनीं व वेदामध्यें जे वृक्ष यज्ञार्ह म्हणून सांगितले आहेत त्यांच्या समिधांनीं करावें असें शास्त्र सांगतें. ज्यांच्या मनाचा भाव शुद्ध आहे, अशा पुण्यशील विशुद्ध पुरुषांनीं सुसंस्कृत केलेलें असें जें जें कांहीं असेल तें परमेश्वराला अर्पण करण्याला योग्य होय.

युधिष्ठिर—आपत्ति या मनुष्यशरीराचा नाश इच्छितात व मानवी शरीर आपत्तींचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरतें. तेव्हां, आत्यंतिक अहिंसाव्रतानें निष्कर्मी बनलेल्या पुरुषाची शरीरयात्रा कशी चालेल ?

भीष्म—ज्याप्रकारें शरीराला ग्लानि येणार नाहीं व तें मृत्युवशहि होणार नाहीं अशाच प्रकारानें कर्में करून समर्थ पुरुषानें धर्माचरण करावें. १२.३.२६५.

अध्याय २६६ वा.

[चिरकारिकाचें उपाख्यान. २ मातापितरांच्या योग्यतेचें वर्णन.]

युधिष्ठिर—कार्य कोणतें व अकार्य कोणतें याची परीक्षा लवकर वा उशीरा, कशी करावी तें हें पितामहा, आपण मला सांगा. कार्याकार्याबद्दलच्या ज्या अड-चणी आम्हांला येतात त्यांत आपणच आम्हांला गुरुस्थानीं आहांत.

भीष्म—याहीबद्दल पूर्वीं अंगिरस ऋषीच्या कुळांतील जो चिरकारी त्याच्या-संबंधीं घडलेला एक पुरातन इतिहास सांगतात, तो मीं तुला सांगतों. चिरका-रिका तुझें कल्याण असो. कोणत्याहि कार्याचा नीट विचार करून घाईनें कार्य न करणारा बुद्धिमान् मनुष्य प्रायः कर्मांच्या संबंधांत प्रमाद करीत नाहीं.

गौतम नांवाच्या ऋषीला चिरकारी नांवाचा एक अत्यंत बुद्धिमान् मुलगा होता. कोणतेंहि कार्य करावयाचें झालें तर त्याचा सर्व बाजूंनीं विचार करून तो तें सावकाशपणानें करीत असे. तो प्रत्येक गोष्टीचा चिरकाल विचार करीत असे. चिरकालपर्यंत जागत असे. चिरकालपर्यंत झोंपहि घेई. कोणत्याहि कार्याला

लागावयाचें तर तो सावकाशपणानें आरंभ करी. त्याच्या ह्या स्वभावामुळें त्याला चिरकारी असें नांव पडलें. कोत्या बुद्धीचीं व अदूरदर्शी माणसें त्याला अल्पबुद्धीचा व आळशी म्हणत; अलस हें नांवच त्याला त्या लोकांनीं दिलें होतें.

एके समयीं या चिरकारिकाच्या मातेच्या हातून व्यभिचारकर्म घडलें. तेव्हां त्याचा बाप गौतमऋषि यानें इतर पुत्रांना बाजूला ठेवून या चिरकारिकालाच अशी आज्ञा केली कीं, ‘ ह्या तुझ्या जननीला ठार मार. ’ अशी आज्ञा करून तो महाभाग गौतम कसलाच विचार न करितां वनांत गेला. चिरकारिकाच्या नेहमींच्या स्वभावाप्रमाणें त्यानें बराच वेळ विचार करून ‘ ठीक आहे ’ असें उत्तर केलें, व पुढें प्रत्यक्ष वध करावा कीं नाहीं याबद्दल त्यानें बराच विचार केला. “ मीं पित्याची आज्ञा कशी मोडूं; व न मोडूं तर आईचा वध कसा करूं ? एकाद्या पापी माणसाप्रमाणें मीं या धर्मच्छलांत—संकटांत—सांपडूं नये याला उपाय काय ? पित्याची आज्ञा पालन करणें हा परम धर्म व मातृरक्षण करणें हा तर आद्य स्वधर्मच होय. पुत्रत्व म्हणजे पराधीनपण हें तर खरेंच; पण आतांच्या या संकटांत मला याची बाधा न व्हावी म्हणून मीं काय करूं ? आधीं स्त्रीवध, आणि त्यांतहि मातृवध ! असलें भयंकर पाप करून कधीं कोणाला सुख लागलें आहे ? बरें, पित्याची अवज्ञा करून तरी आजपर्यंत कोण प्रतिष्ठेला चढला ? पित्राज्ञेची अवज्ञा न करणें हें युक्त असून मातृरक्षण हेंहि अवश्य आहे. आई व बाप दोघेंहि वंद्य. तेव्हां, पित्राज्ञाभंग किंवा मातृवध यांपैकीं कोणतेंहि कर्म केलें तरी तें पातकच ठरणार. मग ह्या पातकाचा दोष माझ्या अंगास कसा बरें चिकटणार नाहीं ? पिता हा जायेच्या ठिकाणीं पुत्ररूपानें आपलेंच आधान करीत असतो. ‘ पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह जायते ’ असें वचन आहे. स्वतःचें शील, चारित्र, गोत्र व कुल हीं कायमचीं टिकावीं व त्यांचें संवर्धन व्हावें एवढ्याचसाठीं पिता पुत्ररूपानें फिरून अवतार घेतो. माझा पिता व माझी माता या दोघांनींहि मला पुत्रधर्म पालन करण्यासाठींच जन्माला घातलें आहे. आतां या ठिकाणीं पुत्रधर्माचें पालन कसेंहि केलें तरी पातक लागणारच. ह्या दोघांनीं मला जन्म दिला हें ज्ञान मला आहे. ही जाणीव यावेळीं मला विसरतां आली तर बरें होईल. या संकटांतून मीं मुक्त कसा होऊं ? याला उपाय काय ? ‘ अश्मा भव, परशुर्भव ’ (दगडाप्रमाणें किंवा परशुप्रमाणें कठिण होऊन माझ्या शत्रूंचा उच्छेद कर) असें जातकर्म

संस्काराच्या वेळीं पिता म्हणतो व उपाकर्म नांवाच्या संस्काराचे वेळीं 'आत्मा वै पुत्र नामासि' असें म्हणून पिता पुत्राच्या मस्तकाचें अवघ्राण करतो. पित्याचें श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याला हा निर्णायक स्वरूपाचा पुरावा पुरेसा आहे. शरीराचें पोषण करणें व अध्यापन करणें हीं कर्में करणारा गुरु हाच परम श्रेष्ठ व पहिल्या प्रतीचा धर्म होय. 'पिता जें सांगेल तोच धर्म होय' असें वेदांनींहि निश्चितपणानें सांगितलें आहे. पुत्र पित्याला प्रेम ही एकच गोष्ट देऊं शकतो. पिता मात्र पुत्राला सर्वस्व देतो. शरीर आदिकरून जें जें कांहीं देतां येण्यासारखें आहे, तें तें सर्व एकटा पिता पुत्राला देतो. म्हणून पित्याचें वचन ताबडतोब पाळावें. त्याची चिकित्सा करीत बसूं नये. पित्याची आज्ञा पाळण्यांत पातक जरी असलें तरी पित्राज्ञा पाळण्याच्या धर्माचरणानें तें पातक नष्ट होतें. सर्व प्रकारचे सुखोपभोग, अन्नवस्त्रादिक शरीरयात्रेला अवश्य असणाऱ्या गोष्टी, वेदाध्ययन, सर्व प्रकारचे लौकिक व्यवहार, गर्भाधान, सीमन्तोन्नयनादि संस्कार इत्यादि सर्व गोष्टींत पित्याचें वचनच प्रमाण होय. पिता हाच स्वर्ग, पिता धर्म, पिता हें परमोच्च प्रकारचें तप होय. एकट्या पित्याचा संतोष झाल्यानें सर्व देवतांचा संतोष होतो. ज्या कर्मांचें पित्याकडून अभिनंदन होतें अशीं कर्में केल्यानें मनुष्य सर्व पापांपासून मुक्त होतो. देंठ हा फुलाचा आधार, झाड हा फळांचा आधार म्हणजे त्यांचा पिता ही गोष्ट खरी. पण, फूलसुद्धां देंठापासून सुटतें, फळहि झाडांवरून पडतें. स्वतःला कितीहि क्लेश झाले तरी पिता पुत्राला स्नेहपाशांनी गुंतवून ठेवून त्याला सोडीत नाहीं. पुत्राला बाप किती पूज्य आहे याचें चिंतन आतांपर्यंत केलें. पित्याची योग्यता लहानसहान नाहीं. आतां मातृगौरवासंबंधीं चिंतन करूं.

माझ्या या मर्त्य शरीरामध्यें जो पंचमहाभूतांचा समुदाय आहे, त्याचें अधिष्ठान माझी जननी होय. अरणीमधून जसा अग्नि निर्माण होतो त्याप्रमाणें जननीपासून माझा पंचभौतिक देह निर्माण झाला आहे. माता ही पुत्राच्या देहाची अरणी होय. पुत्राला कोणतेंहि दुःख झालें तरी त्याची समाधानाची एकच जागा म्हणजे माता होय. ज्याला माता आहे तो सनाथ व मातृवियोगाचें दुःख ज्याला भोगावें लागतें तो अनाथ होय. मनुष्य कितीहि दरिद्री असला तरी तो जर 'आई' म्हणून आईला हांक मारीत घरीं येत असेल, मातृच्छत्र जर त्याच्या डोक्यावर असेल तर त्याला शोक करण्याची पाळी येत नाहीं व जरा त्याचें आक्रमण करूं शकत नाहीं. मनुष्य कितीहि म्हातारा

झाला तरी आपल्या आईचा तो बाळच असतो. मुलें व नातवंडें यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषावर जर मातृच्छत्र असेल तर तो जरी शंभर वर्षांचा म्हातारा असला तरी आईजवळ दोन वर्षांच्या मुलासारखाच वागेल. मुलगा श्रीमान असो वा दरिद्री असो, कृश असो वा पुष्ट असो, तो कसाहि असला तरी माता त्याचें रक्षण करतेच करते. मुलाचें योग्य प्रकारानें रक्षण करणारा आईखेरीज कोणीहि नाहीं. पुत्राला आईचा वियोग ज्या दिवशीं होईल त्या दिवशीं तो म्हातारा होतो, त्याच दिवशीं तो दुःखी होतो. त्याच दिवशीं त्याला सर्व जग शून्य होतें. जगांत आईसारखी छाया नाहीं, आईसारखें आश्रयस्थानहि नाहीं. आईसारखें रक्षण या जगांत कोणाच्याच हातून होत नाहीं, व आईपरतें प्रियहि या जगांत कांहींच नाहीं. माता मुलाला उदरांत धारण करिते म्हणून ती धात्री, जन्म देते म्हणून जननी, मुलाच्या शरीराचें संवर्धन करिते म्हणून अम्बा, माता वीरपुरुषाला जन्म देते म्हणून ती वीरसू होय. शिशूचें शुश्रूषण माता करिते म्हणून तिला शुश्रू असें नांव आहे. माता हें आपलेंच दुसरें शरीर होय. अशा मातेला, ज्याचें डोकें रस्त्यांत पडलेल्या पोकळ भोंपळ्यासारखें झालेलें असेल, ज्याच्या डोक्यांतील मेंदू नाहींसा होऊन तें पोकळ बनलें असेल, अशा पुरुषाखेरीज इतर कोणीहि ज्ञाता मनुष्य ठार करणार नाहीं.

दंपत्याचे समागमकालीं, आपल्याला पुत्र व्हावा अशी इच्छा आई व बाप या दोघांच्याहि मनांत असते. परंतु पित्यापेक्षां मातेचीच इच्छा अधिक बलवत्तर असते. आईला माहीत असेल तेंच मुलाचें गोत्र. मुलगा कोणाचा हेंहि पण आईलाच माहीत असतें. गर्भधारणेच्या कालापासूनच आईला मुलाबद्दल आनंद वाटतो, व ती त्याच्यावर प्रेम करिते. हें जरी खरें, तरी प्रजा ही वस्तुतः बापाचीच ठरते. एखाद्या स्त्रीचें पाणिग्रहण करून, तिच्यासहवर्तमान सर्व धार्मिक कृत्यें करून, 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरामि' अशी शपथ वाहून जर पुरुष परस्त्रीगमन करूं लागला तर त्याला कोणीहि पूज्य मानणार नाहीं. स्त्रीचें भरण–पोषण–करितो तो भर्ता व पालन करितो तो पति होय. या गुणांपासून जो निवृत्त होतो–स्त्रीचें पालनपोषण जो करीत नाहीं, तो भर्ताहि नव्हे व पतीहि नव्हे. व्यभिचारकर्माच्या अपराधांत स्त्री ही अपराधी नाहीं. खरा अपराधी पुरुषच होय. स्त्रियांच्या परपुरुषगमनाच्या पातकापेक्षां पुरुषाचें परस्त्रीगमनाचें पातक अधिक गंभीर स्वरूपाचें होय. म्हणून ह्या महादोषाचे आचरणाच्या बाबतींत पुरुष हा एकटाच अपराधी असतो; तोच खरा

दोषी होय. भर्ता हें स्त्रीचें सर्वस्व होय. तेंच तिचें परमदैवत आहे. माझ्या मातेच्या संबंधांत व्यभिचाराचा दोष तिजवर येतच नाहीं; कारण, इंद्र हा तिजकडे माझ्या पित्याचें रूप घेऊन आला होता. तेव्हां, आपलें सर्वस्व जो पति त्याचें रूप घेऊन आलेल्या इंद्राला नकळत पति समजून तिनें शरीरदान केलें यांत तिचा दोष नाहीं. स्त्री व पुरुष यांत स्त्री ही अबला असून पुरुषाच्या आधीन असल्यामुळें सर्व बाबतींत ती अपराध्य आहे. म्हणजे दुसरे तिच्याकडून अपराध करवितात. ती स्वतः कधींच अपराध करीत नाहीं. या कारणासाठीं सुद्धां स्त्रियांचा अपराध कधींच नसतो व पुरुषच सदासर्वदा अपराधी असतो असेंच ठरतें. आपल्या भोगेच्छेच्या तृप्तीसाठीं स्त्रीनें आपण होऊन जेथें भोगदान मागितलें नाहीं, अशा ठिकाणीं तिला संभोगसुखाची आठवण करून देणाऱ्या पुरुषाच्याच अंगीं व्यभिचाराचा अधर्म चिकटतो यांत संशय नाहीं. तेव्हां, एक तर स्त्री व तशांत माता म्हणून अत्यंत पूज्य अशी स्त्री सर्वथा अवध्य होय, हें अज्ञान पशूंना देखील समजेल. पिता हा सर्व देवतांचा एकत्र झालेला समुदाय, त्याच्या ठिकाणीं सर्व देवतांचें वास्तव्य असतें. पितृतोषणानें स्वर्गप्राप्ति होईल. पण, सर्व मर्त्य व देवता यांचा समुदाय मातेभोंवतीं प्रेमानें गोळा होतो. पिता हा परलोकींचें सुख देतो तर माता ही इहपरलोकींच्या सुखाचें साधन–हा वात्सल्याचा ठेवा–आहे. तेव्हां आईचीच योग्यता अधिक होय."

अशाप्रकारें तो चिरकारिक आपल्या स्वभावाप्रमाणें पुष्कळ वेळ विचार करीत असतांना बराच काळ निघून गेला. व पुढें त्याचा वनांत गेलेला पिता, महाप्राज्ञ तपस्वी गौतम माघारा आला. इतक्या दीर्घ कालांत आपली पत्नी आपल्या पुत्राच्या हातून मरणहि पावली असेल असा विचार त्याच्या मनांत येऊन, अध्ययन व धैर्य यांच्या संस्कारामुळें पश्चात्ताप पावलेला तो महात्मा गौतम दुःखाश्रु गाळीत व्यथित अंतःकरणानें म्हणतोः

गौतम—पूर्वी त्रिलोकाधिपति इंद्र हा ब्राह्मणाचें रूप घेऊन अतिथि म्हणून माझ्या आश्रमांत आला. मीं त्याला मधुर शब्दांनीं संतुष्ट केलें. त्याचें स्वागत करून पूजा केली. अर्घ्य–पाद्य इत्यादि उपचारहि मीं त्याला योग्य तऱ्हेनें अर्पण केले. त्याचा संतोष व्हावा म्हणून 'मीं तुझा दास आहें' अशा प्रकारचीं नम्रतेचीं भाषणेंहि केलीं. या सगळ्या गोष्टींचा विचार करितां, झालेल्या अनिष्ट प्रकारांत माझ्या पत्नीचा अपराध नाहीं. इंद्रानेंच आपला स्नेह ओळखला नाहीं.

खरें पाहूं गेलें तरी माझी पत्नी, मी किंवा पांथ म्हणून आलेला देवाधिपति इंद्र यांपैकीं कोणाचाच हा अपराध नव्हे. धर्माचरणाच्या बाबतींत माझ्याकडून घडलेल्या प्रमादाचेंच हें फल असलें पाहिजे. धर्माचरणाच्या बाबतींत सावधपणा न राखल्यामुळें ईर्ष्या उत्पन्न होते, व ईर्ष्येमुळेंच नानाप्रकारचीं संकटें येतात, असें ऊर्ध्वरेते मुनि सांगतात. मला ईर्ष्येची बाधा झाली, म्हणून मीं पापसागरांत बुडालों. आर्धीं स्त्री, त्यांत साध्वी, तशांतहि माझ्या दुःखानें दुःखित होणारी व जिचें पोषण करणें हें माझें कर्तव्य अशी माझी वासिता भार्या हिला मीं माझ्या व्यसनितेमुळें मारलें आहे. आतां या संकटांतून मला कोण सोडवील? या बाबतींत मातेचा वध करण्याबद्दल मी उदारधी चिरकारिकाला आज्ञा केली होती. आपल्या स्वभावाप्रमाणें तो येथेंहि चिरकारीच ठरला तर तोच माझें या पातकापासून रक्षण करील. चिरकारिका, तुझें कल्याण असो. आज जर तूं चिरकारी झालास तर तुझ्या चिरकारित्वाचें सार्थक झालेंसें होईल. तूं आज चिरकारी होच आणि आपल्या मातेचें, माझें, माझ्या तपोबलाचें व तुला लागणाऱ्या पातकापासून आपलेंहि रक्षण कर. चिरकारित्व हा तुझा स्वभावच आहे. तुझ्या तीव्र अशा बुद्धिमत्तेमुळें तुझें चिरकारित्व आज सफल होऊं दे. वत्सा, आज तूं चिरकारिकच हो. तुझ्या जन्मापूर्वीं तुझ्या मातेनें 'तूं आपल्या पोटीं यावास' अशी इच्छा चिरकालपर्यंत केली होती. तिनें चिरकालपर्यंत तुला आपल्या उदरांत वागविलें. हे चिरकारिका, तूं आपलें चिरकारित्व आज सफळ कर. घाईनें काम करण्यापासून आपलाच संताप होतो म्हणून, तूं कोणत्याहि कार्याला विलंबच लावीत असतोस. कोणतेंहि कार्य सोडायचें झालें तर तेंहि तूं एकदम न टाकतां त्यावर विचार करीत करीत झोंपीं जातोस. तेव्हां, हे चिरकारिका, आम्हांला होणारा हा चिरकारिक संताप टळेल असें कर."

हे राजा, तो महात्मा गौतम दुःखितांतःकरणानें असा विचार करीत बसला असतांना जवळच असलेला त्याचा पुत्र चिरकारी त्याला दिसला. चिरकारीनें पित्याला पहातांच त्याला अत्यंत दुःख झालें व हातांतील शस्त्र टाकून देऊन त्यानें पित्याच्या चरणावर मस्तक ठेविलें व तो त्याची प्रार्थना करूं लागला. आपल्या पायांवर डोकें ठेवून जमिनीवर पडलेल्या त्या आपल्या पुत्राला पाहून व तेथेंच उभ्या असलेल्या आणि लज्जेमुळें निःसंज्ञ बनलेल्या आपल्या पत्नीला पाहून त्या गौतमाला अत्यंत आनंद झाला. आश्रमस्थ,

महात्म्या गौतमानें त्या निर्जन वनांत आपल्या पत्नीचा वध केला नाहीं इतकेंच नव्हे तर आपल्या पुत्राचीहि समजूत केली. 'मातेचा वध कर' अशी आपण आज्ञा दिलेली, हातांत शस्त्र घेऊन मुलगा नम्रपणें उभा, त्याला स्वतःच्या कर्माचा खेद झाला असावा असें दर्शविणारी त्याची मुद्रा, अशी स्थिति असतां तो आपल्या पायांवर येऊन पडतो हें पहातांच गौतमाला प्रथम वाटलें कीं, मातेचा वध करण्यांत जें शस्त्रग्रहणचापल्य यानें केलें त्यावर हा झांकण घालूं पाहत आहे. परंतु, तसें कांहीं नाहीं असें पाहतांच त्यानें चिरकारिकाचें पुष्कळ वेळपर्यंत अभिनंदन केलें व मस्तकावघ्राण केलें. दोन्ही हातांनीं त्याला गाढ आलिंगन देऊन गौतमानें चिरकारिकाला 'चिरंजीव हो' असा आशिर्वाद दिला. प्रेम, आनंद इत्यादि गुणांनीं युक्त अशा त्या गौतमानें अशा प्रकारें आपल्या पुत्राचें अभिनंदन केलें व हे महाप्राज्ञा युधिष्ठिरा, तो त्याला म्हणाला, "हे चिरकारिका, तूं दीर्घ कालपर्यंत असाच चिरकारी रहा. वत्सा, तुझ्या या चिरकारिकत्वाच्या गुणांमुळेंच माझें चिरकालपर्यंतचें दुःख टळलें." असें म्हणून त्या मुनिश्रेष्ठ गौतमानें चिरकारिक व धीर पुरुषांच्या गुणांचीं लक्षणें ज्यांत आहेत अशा गाथा म्हटल्या; त्या अशाः—

"कोणाशींहि मैत्री जोडणें झाल्यास ती दूरवर विचार करून जोडावी. अशा रीतीनें पुष्कळ वेळानें जोडलेली मैत्री तोडण्याची वेळ आल्यास तितकाच विचार करावा. ज्याच्या स्वभावाची पुष्कळ वेळ पारख पाहून आपण मैत्री जोडली ती तितकीच चिरकाल टिकण्याच्या लायकीची असते. प्रेम करणें, गर्व वहाणें, मान, द्वेष, पापकर्म करणें व कोणालाहि वाईट वाटेल असें कर्म करणें इत्यादि गोष्टींच्या संबंधांत प्रत्यक्ष कृतीपूर्वीं विचारांतच जो पुष्कळ वेळ घालवितो, तो विचारी ठरतो, त्याचीच स्तुति होते. आप्त, मित्र, नोकरवर्ग व स्त्रिया यांच्या अनिश्चितस्वरूपाच्या अपराधाचा निर्णय पुष्कळ वेळ विचार करून सांगणारा मनुष्यच प्रशंसेस पात्र होतो." अशा तऱ्हेनें, पुष्कळ वेळ योग्य रीतीनें विचार केलेल्या त्या पुत्राच्या कर्मानें, हे कौरवा, तो महात्मा गौतम संतुष्ट झाला.

याप्रकारें मनुष्यानें सर्वच कार्यांत सर्व तऱ्हांनीं विचार करून घाई न करितां चिरकालानें कोणत्याहि गोष्टीचा निश्चय करावा. मग त्याच्यावर चिरकालपर्यंत दुःखव्यास होण्याची पाळी येत नाहीं. राग आला तरी तो पुष्कळ वेळ आंवरून धरावा. व प्रत्यक्ष कृति काय करावयाची असेल ती चिरकालानें करावी.

म्हणजे पश्चात्ताप करण्यासारखी कोणतीहि गोष्ट मनुष्याच्या हातून घडणार नाहीं. वृद्धांची सेवा चिरकाल करावी. ते खालीं बसले म्हणजे आपण बसावें, व त्यांचा सत्कार करावा. धर्माचें सेवन चिरकाल करावें व दीर्घकालपर्यंत त्याचें संशोधनहि करीत असावें. विद्वान् पुरुषांची सेवा चिरकाल करावी, शिष्टांची उपासना चिरकाल करावी, स्वतः शिक्षण चिरकालपर्यंत घ्यावें म्हणजे पुष्कळ काळ लोटेपर्यंत अशा मनुष्यावर अवज्ञा करून घेण्याचा प्रसंग येणार नाहीं. शत्रुसुद्धां जर धर्मयुक्त वचन बोलत असेल तर त्यानें विचारलें तरी चिरकालानेंच त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावें. म्हणजे आपल्यावर दीर्घकालापर्यंत दुःख करण्याची पाळी येणार नाहीं. हे युधिष्ठिरा, तो महातपस्वी गौतम ऋषि त्या आश्रमांत पुष्कळ वर्षें उपासना करीत होता व अखेर पुत्रासह तो स्वर्गाला गेला. १२. ३. २६६.

अध्याय २६७ वा.

[१. राजांनीं अहिंसाधर्मानें प्रजारक्षण कसें करावें. २. द्युमत्सेन–सत्यवान् संवाद.]

(१) युधिष्ठिर—राजानें प्रजांचें रक्षण तर करावें, व कोणाचा घातहि करूं नये; हीं दोन्ही कशीं साधावीं तें हे सच्छ्रेष्ठ पितामहा, मीं आपणांस विचारीत आहें, तें मला सांगा.

(२) भीष्म—या संबंधांत सुद्धां राजा सत्यवान् व द्युमत्सेन यांचा झालेला संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात. तो मी तुला सांगतों तो ऐक. बापाच्या आज्ञेवरून वध्य पुरुषांचा वध करण्यासाठीं जेव्हां त्यांना नेण्यांत येऊं लागलें, त्यावेळेस पूर्वीं कधींहि व कोणींहि न केलेलें असें दण्ड्यादण्ड्य-निर्णयाबद्दलचें भाषण सत्यवानानें केलें असें आमच्या ऐकण्यांत आहे.

सत्यवान्—केव्हां केव्हां, अधर्म हाच धर्म घडतो, तर कधीं कधीं धर्म हाहि अधर्म घडतो. वध्य पुरुषाचा सुद्धां वध करणें हा धर्म होऊंच शकत नाहीं. वध हा धर्म नव्हे हें निश्चित होय. अवध हाच धर्म.

द्युमत्सेन—वध्य प्राण्यांचा सुद्धां वध करणें हा धर्म नसेल तर मग

धर्म तरी कोणता ? हे सत्यवन्, चोर जर मारले गेले नाहींत तर सर्वत्र संकर माजेल. या कलियुगामध्यें 'ही वस्तु माझी आहे' असें निश्चयानें कोणालाच म्हणतां येणार नाहीं. व असें झालें तर लोकांचे संसारच बंद पडण्याची पाळी येईल. तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें अवध हाच धर्म मानला तर लोकांचे संसार कसे चालवयाचे तें तुला माहीत असेल तर सांग.

सत्यवान्—क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या तिन्ही वर्णांना ब्राह्मणांच्या आज्ञेनें वर्तावयास लावावें. ब्राह्मणांनीं घालून दिलेल्या धर्मपाशांनीं त्रैवर्णिक बद्ध झाले म्हणजे दस्यु आदिकरून इतर वर्ग त्याच मार्गानें जातील. ब्राह्मणांनीं घालून दिलेले नियम जो कोणी पाळणार नाहीं त्याच्याबद्दल 'हा माझें ऐकत नाहीं' अशी ब्राह्मणानें राजाकडे तक्रार करावी व मग अशा माणसाला राजानें दण्ड करावा. तत्त्वार्थी भेद येऊं न देतां जें शास्त्रोक्त असेल तें करावें, अशास्त्र असेल तें करूं नये. अपराध्याचें कर्म व नीतिशास्त्राचे नियम यांचा बरोबर रीतीनें मेळ न घालतां व योग्य विचार न करतां अशास्त्र आचरण करूं नये. राजा चोरांचा वध करतो; पण त्या पुरुषाच्या वधामुळें त्याच्यावर अवलंबून असलेल्या भार्या, माता, पिता व पुत्र इत्यादि दुसऱ्या निष्पाप मनुष्यांचा वध होतो. या निष्पाप माणसांचा हा जो एकप्रकारचा वध होतो याचें पाप राजाच्या डोक्यावर येतें म्हणून दण्डाची योजना करावयाची ती विचार करूनच करावी. साधु पुरुषाच्या संगतींत राहून असाधु पुरुषाच्या बुद्धींत पालट पडेल, त्यालाहि शीलाचा लाभ होईल, सद्विचार सुचतील; असाधु पुरुषानें स्वतः अयोग्य आचरण केलें तरी त्याची प्रजा तरी साधुवृत्तीची निपजेल अशा आशेनें त्याचा वध करूं नये. कोणाचाहि समूल घात करूं नये. वृत्तीचें मूळच उपटून टाकणें हा सनातन धर्म नव्हे. प्रायश्चित्त द्यावयाचें तें वधासारख्या वाटणाऱ्या इतर शिक्षा करून देतां येतें. 'तुझ्या सर्वस्वाचें हरण करीन' अशी धमकी घालून, कारागृहांत ठेवून व चोरांना विरूप करून त्यांना शिक्षा लावतां येते. अशा प्रकारें चोरांना शिक्षा लावावी; पण पुरोहितांच्या सभेंत त्यांना वधदण्ड सांगून त्यांच्या बायकामुलांना क्लेश देऊं नयेत. जर ते स्तेनादिक आश्रयासाठीं पुरोहिताकडे आले व "आम्हीं पुनः पाप करणार नाहीं" असें म्हणून त्यांनीं क्षमा मागितली तर त्यांना सोडून द्यावयास पाहिजे असें ब्रह्मदेवाचें अनुशासन आहे. दण्ड व कृष्णाजिन धारण करणारा व संन्यास घेतलेला ब्राह्मणहि प्रायश्चित्तार्ह आहे. प्रायश्चित्त द्यावयाचें तें अपराधाच्या स्वरूपावर असावें. मोठ्या अपराधाला प्रायश्चित्तहि मोठेंच पाहिजे. अपराधाची क्षेप

पहिलीच असेल तर अपराध्यास एकदां सोडून द्यावें. परंतु, तोच तोच अपराध पुनः पुनः घडेल तर पहिल्या खेपेप्रमाणें त्यास सोडूं नये.

द्युमत्सेन—ज्या ज्या निर्बंधांनीं प्रजांचें नियंत्रण करणें शक्य आहे ते ते निर्बंध प्रजांच्याकडून जेथपर्यंत उल्लंघिले जात नाहीं तेथपर्यंतच धर्म या संज्ञेला पात्र होतात. आज जर चोरांचा वध केला नाहीं, तर सर्वच अनवस्था होईल. पूर्वींच्या कालामध्यें मागच्या मागच्या युगांतले लोक जास्त जास्त धर्मनिष्ठ होते म्हणून त्यांचें नियंत्रण करणें अधिकाधिक सुलभ होतें. पूर्वींचे लोक स्वभावानें दयाळू, धर्माचरणाची चाड असणारे, सत्याचरण करणारे, असे होते. ते दीर्घ-द्वेषी नसून त्यांचा राग अल्पकालपर्यंतच टिकत असे. फार पूर्वींच्या कालांत धिःकार करणें एवढेंच शासन पुरें होई. त्यानंतर कठोर भाषण करणें हें प्राय-श्चित्त अमलांत येऊं लागलें; पुढें शासन म्हणून त्या अपराध्यांकडून दण्डादाखल द्रव्य घेण्याची चाल पडली. आज चोरांचा वध करावा असा व्यवहारशास्त्राचा नियम रूढ आहे. धिक्कारापासून तों वधदण्डापर्यंत हीं जीं प्रायःश्चित्तें अधि-काधिक तीव्र होत आलीं आहेत याचें कारण, लोकांचे स्वभाव अधिकाधिक दुष्ट होत चालले हें असून ज्याकाळीं ज्या नियमांनीं प्रजांना कह्यांत ठेवतां येईल ते नियम त्याकाळीं अमलांत आणणें हाच धर्म आहे, आणि आजच्या काळांत चोरांचा सरसहा वध होणें हेंच इष्ट होय. आज कांहीं कांहीं ठिकाणीं वधदंडा-नेंहि चौर्यकर्माचें नियंत्रण होऊं शकत नाहीं अशी स्थिति आहे. ‘चोर हा मनुष्यांचा कोणी नव्हे. तो देवांचा, गंधर्वांचा, पितरांचा कोणाचाहि नव्हे.’ असें श्रुति सांगते. या जगांत कोण कोणाचा ? कोणीच नाहीं. या दुष्टबुद्धी-च्या लोकांशीं केलेले करार त्यांच्याकडून पाळले जातील अशी अपेक्षा करणें म्हणजे स्मशानांत कमळें उगवतील व पिशाचांचेहि देव होतील अशी आशा धरण्याइतकें असमंजसपणाचें होईल.

सत्यवान्—दुष्ट लोकांना सृष्ट करून, त्यांचा वध न करितां त्यांचें रक्षण करणें हें जर साधत नसेल तर त्यांचा अंत होण्यांतहि त्यांना कांहीं लाभ होईल अशा तऱ्हेनें—यज्ञबलि देण्याच्या मार्गानें—तरी त्यांचा वध कर.

प्रजांचें रक्षण नीट व्हावें, त्यांचे संसार सुरळीत चालावे यासाठीं राजांना मोठी तपश्चर्या करावी लागते. आपल्या राज्यांत चोरांचें वास्तव्य असावें याची त्यांना खंति वाटते. म्हणूनच ते तपस्वी बनतात—तपश्चरण करतात. नुसत्या

धाकानेंहि प्रजा निवळतात. म्हणून दुष्टांचाहि वध करणें झाल्यास राजे लोक तो स्वच्छंदानें न करितां विचारानेंच करतात. प्रजानुशासनाचें बरेंचसें काम राजांच्या सुकृतानेंच होतें. राजा जसा अधिकाधिक पुण्यशील असेल तशी त्याची प्रजाहि अधिकाधिक पुण्यशील होते. आपल्यापेक्षां जो श्रेष्ठ असेल त्याचें अनुकरण मनुष्यें करतात. आपल्या स्वतःचें नियंत्रण न करितां जो राजा दुसऱ्या माणसांना कह्यांत ठेवावयास पाहतो अशा इंद्रियाधीन व विषयलोलुप राजाचा लोक उपहासच करतात. जो कोणी राजपुरुष दंभानें किंवा मोहानें अयोग्य वर्तन करील त्याचें राजानें सर्व उपायांनीं नियंत्रण करावें. म्हणजे तो अयोग्याचरणापासून निवृत्त होतो. पापाचें नियंत्रण व्हावें अशी ज्या राजाची इच्छा असेल त्यानें अगोदर स्वतःच्या आत्म्याचें (व आत्मभूत अशा आपल्या परिवाराचें) नियंत्रण केलें पाहिजे. त्याच्या अगदीं जवळचे असे आप्त वगैरे जर पापाचरण करूं लागतील तर त्यांनाहि मोठालीं प्रायश्चित्तें देऊन त्यांचें नियमन केलें पाहिजे. ज्या ठिकाणीं पापी व नीच माणसाला दुःख भोगावें लागत नाहीं, त्या राज्यांत पापाचें संवर्धन व धर्माचा ऱ्हास हीं निश्चयानें होतात. परमकारुणिक व विद्यासंपन्न अशा ब्राह्मणांनीं शिक्षण देतांना मला असेंच शिकविलें आहे. व हे तात, माझ्या पूर्वजांचीहि शिकवण तशीच आहे. हे माझे पूर्वज प्रजांविषयीं अत्यंत दयाशील वृत्ति धारण करणारे व त्यांना धीर देणारे असे होते म्हणूनच, त्यांनीं मला ही शिकवण दिली. सर्वश्रेष्ठ अशा या धर्माचें आचरण करून राजानें कृतयुगांत प्रजा आपल्या आधीन ठेवावी. या धर्माच्या तीनचतुर्थांशाचें पालन राजानें त्रेतायुगांत करावें; अर्थात् त्या मानानें त्रेतायुगांत दंडांची तीव्रता वाढेल. द्वापरयुगांत कृतयुगांतील धर्माचा अर्धा भाग आचरावा, व त्यांचा चौथा भाग कलियुगांत आचरावा. शिवाय कलियुग प्राप्त झालें असतांना कालमाहात्म्यामुळें व राजांच्या दुश्चरितामुळें या धर्माचा फक्त एक षोडशांश शिल्लक राहील व बाकीचा नष्ट होईल. हे सत्यवान्, उच्च प्रतीच्या कृतयुगांतील धर्मप्रमाणें दंडनिर्णय केल्यास संकर होतो असें वाटेल तर, राजानें आयुष्य, शक्ति व काल यांचा विचार करून मगच अपराध्याला शिक्षा सांगावी. ब्रह्मप्राप्ति ज्याच्यामुळें निश्चयानें होते त्या त्या धर्माचा—धर्मज्ञानाचा—त्याग ज्यांत होणार नाहीं तें करावें असें प्रजांचें कल्याण इच्छिणाऱ्या स्वायंभुव मनूनें सांगितलें आहे. १२-३-२६७.

अध्याय २६८ वा.

[१ योग व गार्हस्थ्यधर्म यांचें तारतम्य. २ कपिलस्यूमरश्मिसंवाद.]

(१) युधिष्ठिर—कोणत्याहि प्राण्याचा कोणत्याहि प्रकारें द्रोह न करितां अहिंसाधर्मानें जो योग साधतां येतो व ज्याच्यामुळें ऐश्वर्य, धर्म, ज्ञान, यश, श्री व वैराग्य या षाड्गुण्याची प्राप्ति राजांना होते तो योगधर्म हे पितामहा, आपण मला सांगितला. आतां, गार्हस्थ्य धर्म व योगधर्म यांचें फल—यांच्या आचरणाचें पर्यवसान—जर एकच आहे तर या दोहोंपैकीं श्रेष्ठ धर्म कोणता तें आपण मला सांगा.

भीष्म—गार्हस्थ्य धर्म व योगधर्म हे दोन्ही अतिशय उच्च धर्म असून दोहोंचाहि आचार हातून निर्दोषपणानें घडणें कठिण आहे. दोहोंच्याहि आचरणाचें फल मोठें असून हे दोन्ही धर्म संतांनीं आजपर्यंत आचरिलेले आहेत. या दोन्ही धर्मांच्याबद्दलचें, धर्मतत्त्वासंबंधाच्या सर्व संशयांचें उच्छेद करणारें असें प्रमाण मीं तुला सांगतों तें तूं एकाग्रचित्तानें ऐक. या संबंधांत कपिलऋषि व एक गाय यांचा झालेला संवाद पुरातन इतिहास म्हणून सांगत असतात. तो हे युधिष्ठिरा, मीं तुला सांगतों ऐक. सनातन, शाश्वत व निश्चित अशा पूर्वींपासून चालत आलेल्या व वेदवचनांनीं घालून दिलेल्या विधीला अनुसरून नहुषानें, त्वष्टा आपल्या घरीं पाहुणा आला असतांना त्याच्या सत्कारासाठीं गवालंभन केलें असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. त्या गाईला वध करण्यासाठीं म्हणून उभी केली असतांना, महासामर्थ्यसंपन्न, सात्विक, संयमी, महाज्ञानी व ठराविक आहार घेणाऱ्या अशा कपिलऋर्षींची नजर तिजकडे गेली. सर्वथा निर्भय, परब्रह्मरूपाच्या ठिकाणीं लीन झालेली, निश्चल, सत्य, अशी उत्तम सद्बुद्धि त्या कपिलऋर्षींना प्राप्त झालेली होती; म्हणून ‘ वेद, वेद, वेद, ’ असा त्रिवार उच्चार करून वेदांविषयींची अनादर बुद्धि त्यांनीं प्रकट केली. तेव्हां, त्या धेनूच्या देहांत योगबलानें प्रवेश करून स्यूमरश्मि त्या मुनींना म्हणाला—

(२) स्यूमरश्मि—‘ वेद, वेद, वेद, ’ असा उद्वेगानें वेद शब्दाचा त्रिवार उच्चार करून आपण त्या वेदांची हेटाळणी करतां, तर तुमचे बाकीचे हिंसाशून्य धर्मसुद्धां वेदवाक्यांवरच आधारलेले नाहींत काय? वेदवाक्य म्हटलें म्हणजे येथून तेथून एक. असें असतां स्वतःला उपोद्बलक तेवढें वाक्य ग्राह्य व

बाकीचें वेदवाक्य अग्राह्य हा न्याय कोठला? वेदविज्ञानाच्या नेत्रांनीं सर्व गोष्टी पहाणारे धैर्यशील व तपस्वी असे ऋषि 'वेद हे परमेश्वराच्या मुखांतून निघालेले आहेत' असेंच मानीत आले आहेत. तेव्हां, ज्याला कसलीहि वासना नाहीं, ज्याला रागहि नाहीं व द्वेषहि नाहीं, ज्याला स्वतःचें असें कोणतेंच कार्य नाहीं त्या परमेश्वराचा वेदोच्चार करण्यांत कांहीं विवक्षित हेतु असणें शक्य नाहीं.

कपिल—मीं वेदवचनांची निंदा करीत नाहीं व त्यांच्यांत वैषम्य आहे असेंहि म्हणत नाहीं. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, व संन्यासी या चारी आश्रम्यांना जीं पृथक् कर्में सांगितलीं आहेत त्यांचें ध्येय वस्तुतः एकच आहे, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. संन्यासी, वानप्रस्थ, गृहस्थ व ब्रह्मचारी हे सगळे परमपदाला पोहोंचतात व सगळेच आपापल्या परीनें शाश्वत अशा देवयान मार्गानेंच जातात यांत शंका नाहीं. परंतु, या मार्गांचें बलाबल व श्रेष्ठ–कनिष्ठत्व यांच्या फलांमध्यें आहे, हें जाणूनच वेदवाक्यांनीं स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति करून देणारीं यज्ञकर्में करावींत असें सांगितलें आहे. तसेंच, 'कर्में करूं नयेत' अशीं दुसरींहि निश्चित स्वरूपाचीं वेदवचनें आहेत. काम्य कर्में आरंभिलीं नाहींत तर त्यांत दोष नाहीं इतकेंच नव्हे तर तीं कर्में आरंभिल्यास निश्चयानें दोष लागण्याचा संभव आहे. अशा प्रकारच्या या शास्त्रवचनांचें बलाबल जाणणें, ही गोष्ट अत्यंत कठिण व गुंतागुंतीची असें तुला वाटत असेल तर हे स्यूमरश्मे, वेदप्रामाण्यावर अधिष्ठित नसलेलें असें अहिंसेखेरीजचें दुसरें कोठलें शास्त्र–(–हिंसाशास्त्र) तुला अनुभवानें प्रत्यक्ष माहीत असलेलें किंवा युक्तिवादानें तूं समजून घेतलेलें–श्रेष्ठ आहेसें तुला वाटतें तें सांग.

स्यूमरश्मि—ज्याला स्वर्गलोक मिळावा अशी इच्छा असेल त्यानें यज्ञकर्म आरंभावें असें श्रुति सतत सांगते. प्रथम फलोद्देशाचा संकल्प मनांत धरूनच यज्ञकर्माचा पसारा मांडला जातो. बोकड, घोडा, मेंढा व गाय, नाना प्रकारचे पक्षिगण तसेंच ग्राम्य व वन्य वनस्पति हें सर्व प्राण्यांचें–मनुष्याचें–अन्न (भक्ष्य) आहे असें श्रुति सांगते. अशाच प्रकारचें अन्न दररोज सकाळ संध्याकाळ मनुष्यें भक्षण करतात असें आपण पहातों. पशु व धान्य हीं यज्ञाचीं अंगें आहेत अशीहि श्रुति आहे. प्रजापति ब्रह्मदेवानें या सर्वांची यज्ञाशीं सांगड घातली व यांच्या साहाय्यानेंच प्रजापतीनें देवांना उद्देशून यज्ञ केला. गाय, बोकड, मनुष्य, घोडा, मेंढा, इत्यादि सात प्रकारचे ग्राम्य व सिंह, व्याघ्र, वराह, महिष इत्यादि सात प्रकारचे आरण्य पशु हे परस्परांच्या दृष्टीनें एकापेक्षां

एक श्रेष्ठ आहेतच; पण, त्या सर्वांत श्रेष्ठ असा जो मनुष्य तोहि मेध्य पदार्थ होय—त्याचाहि यज्ञ करावा असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. व आपल्या पूर्वींच्या व त्यांच्याहि पूर्वींच्या शिष्ट सज्जनांनीं तें वचन प्रमाण मानलें आहे. अशा स्थितींत आपल्याला अमुक एका पशूचें आलंभन करून यज्ञ करतां येणें शक्य आहे असें स्वतःच्या सामर्थ्याचें ज्ञान असलेला कोणता मनुष्य यज्ञ केल्यावांचून राहील? प्रत्येक आस्तिक मनुष्यानें स्वतःच्या सामर्थ्यानुसार यज्ञ हा केलाच पाहिजे. आपल्या स्वतःची हत्या न करितां इतर पशूंचें आलंभन करून यज्ञ करितां येणें शक्य आहे असें माहीत असतांना मनुष्यानें यज्ञांत आत्मार्पण न करितां पशूंचेंच हवन करावें हेंच क्रमप्राप्त होय. असो. पशू, मनुष्यप्राणी, वृक्ष, औषधि इत्यादि सर्व स्वर्गाचीच इच्छा धरतात व यज्ञकर्माच्या आचरणावांचून स्वर्गप्राप्ति होत नाहीं. सर्व वनस्पति, पशु, वृक्ष, पालवी फुटलेल्या लता, तूप, दूध, व दहीं हीं हविर्द्रव्यें, भूमि, दिशा, श्रद्धा, काल, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, यज्ञकर्ता यजमान व गृहपति नामक अग्नि हीं सतरा यज्ञाचीं अंगें होत. यज्ञ हें लोकयात्रेच्या स्थितीचें मूळ होय. लोकयात्रा ही यज्ञावरच चालते. तूप, दूध, दहीं, गोमय, दहीं व दूध यांचें मिश्रण, त्वचा, केश, शिंगें व पाय इत्यादि सर्वांगांनीं गाय हें यज्ञाचें साधन होय. बैलाच्या कातड्यावर सोमरस गाळून घ्यावा असें शास्त्रवचन आहे; तदनुसार, गाईचें व बैलाचें कातडें यज्ञसाधनच ठरतें. वर दिलेल्या गोष्टींपैकीं एकेक किंवा सर्व निरनिराळ्या यज्ञांसाठीं ग्राह्य म्हणून सांगितलेल्या आहेत. या सगळ्या गोष्टी, ऋत्विज व दक्षिणा यांच्या समुच्चयानेंच यज्ञकर्म चालूं शकतें; व या सगळ्या गोष्टी जमवूनच लोक यज्ञ पार पाडीत असतात. या सर्व गोष्टी यज्ञासाठींच परमेश्वरानें निर्माण केलेल्या आहेत अशी जी श्रुति आहे ती यथार्थ होय. आपल्या पूर्वींच्या सर्व मनुष्यांनीं याच मार्गाचें आचरण केलेलें आहे. कोणत्याहि फलाचा अभिनिवेश न धरितां केवळ करावयाचा म्हणून जो यज्ञ करतो, तो हिंसा करीत नाहीं, कोणतेंहि कार्य स्वतःकरितां आरंभीत नाहीं, व कोणाचाहि द्वेष करीत नाहीं. आतां, यज्ञासाठीं उपयोगांत आणण्याचीं यज्ञांगें म्हणून जीं सांगितलीं तीं योग्य विधीनें यज्ञासाठीं उपयोगांत आणलीं असतांना यज्ञकर्त्याच्या अभिनिवेशाची आशा न धरतांच परस्परांना पोषक अशीं होतात. ऋषींचा स्वाध्याय हाच वेदांचें अधिष्ठान होय. ब्राह्मणग्रंथांचें अध्ययन केल्यानें या वेदांचें ज्ञान विद्वान् पुरुषांना होतें. यज्ञ हा ब्राह्मणांपासून होतो व त्यांनाच अर्पण करावयाचा असतो.

यज्ञामुळें जग व जगामुळें यज्ञ असा जग व यज्ञ यांचा परस्परावलंबित्वाचा संबंध आहे. ' ॐ कार हा सर्व वेदांचें मूळ होय. हा ॐ कार व नमः, स्वाहा, स्वधा व वषट् यांचा प्रयोग ज्यांच्या यज्ञकर्मांतून यथाशक्ति केला जातो, त्याला या त्रैलोक्यांतसुद्धां परलोकभय नाहीं. ' असें वेद सांगतात, व सिद्धस्वरूप परम ऋषीहि पण तेंच सांगतात. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद आणि सामगायनामध्यें सामपूरणासाठीं उच्चारिलेलीं अक्षरें (स्तोम) यांचा प्रयोग ज्याच्या हातून होतो, हीं सर्व ज्याच्या ठिकाणीं आहेत त्याला ब्राह्मण—द्विज—म्हणावें. ' मानुषाद्दैव्यमुपैमि ' इत्यादि मंत्रांनीं अग्न्याधान करणाराला देवत्व प्राप्त होतें, सोमरस काढून त्याचें हवन करणाराला स्वर्गलोकाची प्राप्ति होते, या गोष्टी व इतर महायज्ञांनीं मिळणारीं फलें हीं हे भगवन्, आपणांस माहीतच आहेत. तेव्हां, हे ब्रह्मन्, कोणत्याहि प्रकारचा विचार मनांत न आणतां, स्वतः यज्ञ करावे व दुसऱ्याकडून करवावे. स्वर्गलोकाची प्राप्ति व्हावी या इच्छेनें जो यज्ञ करतो त्याला अंतकाळीं स्वर्गप्राप्तिच होते. ज्याच्या हातून यज्ञकर्में घडत नाहींत त्याला इहलोकहि नाहीं व परलोकहि नाहीं हा निश्चित सिद्धांत होय. तेव्हां, वेदवादवेत्त्यांच्या दृष्टीनें कर्मकांडश्रुति व ज्ञानकांडश्रुति ह्या दोन्ही सारख्याच प्रमाणभूत आहेत. १२-३-२६८.

अध्याय २६९ वा.

(१ कपिल-स्यूमरश्मिसंवाद—पुढें चालू.)

कपिल — यमनियमादिकांच्या साहाय्यानें परब्रह्मपदाची प्राप्ति करून घेण्याच्या मार्गांत असतांनाच मुनिजनांना गुरुमुखानें शास्त्रोपदेश झाल्यामुळें, मर्यादित स्वरूपाचें ब्रह्मांड हें कर्माचें फल आहे असें ज्ञान त्यांना झालेलें असतें. या पुरुषांना कोणत्याही लोकांतील कसल्याहि भोग्य पदार्थांची वासना नसते. हे द्वंद्वातीत असतात; हे कोणापासून नमस्काराची अपेक्षा करीत नाहींत, व स्वतः कोणाला नमस्कार करीत नाहींत. यांना कोणापाशीं कांहीं मागावयाचें नसतें. हे ज्ञानी असतात; सर्व पापापासून विमुक्त झालेले असतात. हे पवित्र व निर्मल असतात व मोक्ष आणि त्याग यांच्या स्वरूपाचें निश्चित आकलन त्यांच्या बुद्धीला झालेलें असतें. हे ब्रह्मनिष्ठ असून परब्रह्मरूपाशीं तादात्म्य पावलेले, त्या ब्रह्मरूपालाच आपलें घर मानून त्यांतच रमणारे असतात. हे शोकरहित असल्यानें

यांच्या अंतःकरणांतील राजसभाव नष्ट झालेला असतो. म्हणून यांना सनातन अशा लोकांची प्राप्ति होते. या लोकांना मिळणारी ही जी गति ती गति प्राप्त झाल्यानंतर गृहस्थधर्माच्या आचरणाचें प्रयोजन काय राहिलें ?

स्यूमरश्मि—अशाप्रकारें आतां वर्णिलेली निर्द्वंद्व व अरागद्वेष अशी स्थिति हेंच जर आपलें परम ध्येय—आपल्याला मिळणारी परमोच्च गति—असेल तर ती गृहस्थाश्रमावांचून सिद्धच होणार नाहीं. कारण, असा कोणताहि आश्रम नाहीं कीं, ज्याला गृहस्थाश्रम्याचा आश्रय घ्यावा लागत नाहीं. सर्व जीव ज्याप्रमाणें आईच्या आधारावरच जगूं शकतात त्याचप्रमाणें ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ व संन्यास हे आश्रमहि गार्हस्थ्य आश्रमावरच अवलंबून असतात. गृहस्थ हाच यज्ञ करितो. तपश्चर्याहि तोच करितो. सुखार्थी मनुष्य धर्माचरणाच्या द्वारें जें सुख मिळवूं इच्छितो व त्यासाठीं प्रयत्न करतो, त्या सुखाचें मूळ गृहस्थाश्रमच होय. प्रजोत्पादनादि ज्या ज्या कर्मांनीं मनुष्याला समाधान वाटतें तीं तीं कर्मे गृहस्थाश्रमाखेरीज इतरत्र शक्य नाहींत. या कर्मांवांचून प्राण्यांची उत्पत्तीच शक्य नसल्यामुळें गृहस्थाश्रम हाच सर्व आश्रमांचा आधार असेंच ठरतें. या जगांत जीं तृणें, धान्यें, औषधि दिसतात व पर्वतावर वाढणाऱ्या वनस्पति सांपडतात त्यांचें मूळ गृहस्थाश्रमच होय. कारण गृहस्थानें केलेल्या यज्ञामुळेंच पर्जन्यवृष्टि होते, व या वृष्टीमुळें औषधि वाढतात. औषधीपासून अन्न व अन्नापासून प्राण असा उत्पत्तिक्रम असल्यानें सर्व प्राणयुक्त पदार्थ हे औषधींच्या बाहेरचे असणें शक्य नाहीं; कारण प्राणच तन्मय आहेत. तेव्हां औषधींचें मूळ जो गार्हस्थ्य धर्म तोच विश्वोत्पत्तीचें मूळ होय. असें असतांना 'गृहस्थाश्रमाच्या आचरणानें मोक्ष नाहीं' ही कोणाची बरें वाणी खरी ठरेल ? 'शांतिसुखाची पराकाष्ठा संन्यासांतच आहे' हा सिद्धांत, अश्रद्ध, अप्राज्ञ, सूक्ष्मदृष्टि नसलेल्या, कांहीं व्यंगामुळें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्यास अयोग्य ठरलेल्या, आळशी, श्रांत झालेल्या व आपल्याच पूर्वकर्मांचीं फळें भोगणाऱ्या पुरुषांनीं बसविलेला आहे. यज्ञ हेंच त्रैलोक्याचें मूळ होय; व निश्चित स्वरूपाच्या शाश्वत धर्मांची मर्यादाहि तीच. ब्राह्मण हा भगवत्स्वरूप असून जन्मापासूनच पूज्य आहे. ब्राह्मणांच्या कुळांतून गर्भाधानापूर्वीपासूनच मंत्रांची प्रवृत्ति असते. अविश्रंभ, किंवा विश्रंभ—स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति किंवा ऐहिक सुखोपभोगांची प्राप्ति—या दोहोंसाठींहि मंत्रांची प्रवृत्ति असते. मृताचा अग्निसंस्कार; त्याला पुत्रपौत्रादिरूपानें फिरून देहप्राप्ति; पुनः देहप्राप्ति झाल्यानंतर मृताचें तर्पण व श्राद्ध;

गोदान करणें; वृषोत्सर्ग करणें; पिंडांचें तीर्थांचे ठिकाणीं विसर्जन करणें हीं सर्व कर्मे मंत्रमूलकच आहेत. ज्याला शरीर नाहीं अशा मुक्त पुरुषाला या मंत्रांचा उपयोग होत नाहीं. अर्थातच अशरीर स्थितीमधला मोक्ष ही नुसती एक कल्पना आहे, तें सत्य नव्हे. अर्चिष्मत्, बर्हिषद्, राक्षस व पितर हे देखील सर्व क्रिया—मृतांसंबंधाच्या देखील—समंत्रकच असाव्या असें मानतात. मंत्रांमुळेंच सर्व गोष्टी सिद्ध होतात असें वेद कंठरवानें सांगत असतांना मंत्रांवांचून इतर कोणत्या गोष्टींनीं आणि कोणाला मोक्षप्राप्ति होणार ? कारण मनुष्य जन्माला येतो तो पितर, देव व ब्राह्मण या तिघांच्या ऋणाचें ओझें पाठीवर घेऊनच येतो. तेव्हां, सामर्थ्यवती प्रजा निर्माण करून पितरांचें, यज्ञादिकांनीं देवांचें, व अध्ययन आणि अध्यापनाच्या द्वारें ब्राह्मणांचें असें हें ऋणत्रय फेडल्यावांचून मोक्ष कोठचा ? अशरीर स्थितींतील मोक्षप्राप्तीचा हा सिद्धांत दरिद्री व आळशी अशा विद्वानांनीं मांडलेला असून त्यामध्यें वेदमंत्रांचें अज्ञान भरलेलें आहे व तें सत्याचा आभास उत्पन्न करणारें मूर्तिमंत असत्य होय. वेदशास्त्रांनीं सांगितलेल्या विधीप्रमाणें जो ब्राह्मण यज्ञकर्मे करतो, त्याला पापांचा मोह उत्पन्न होत नाहीं व तीं त्याचा नाश करीत नाहींत. तो ब्राह्मण यज्ञांत बलि दिलेल्या पशूसह वर स्वर्लोकाला जातो. यज्ञामध्यें आत्मार्पण करण्याची संधि देऊन स्वर्लोकप्राप्तीची पशूची इच्छा ब्राह्मण तृप्त करतात, व यज्ञांची सांगता पूर्ण करवून पशूहि त्यांचे मनोरथ पूर्ण करितो. वेदांची निंदा करून, शाठ्याचा अवलंब करून किंवा मायावीपणानें वागून मनुष्याला ब्रह्मपदप्राप्ति होत नाहीं. तर वेदमंत्रांबद्दल आदर ठेवून यज्ञाचरण यथासांग केल्यानेंच त्याला मोक्ष मिळतो.

कपिल—दर्श, पौर्णमास, अग्निहोत्र व चातुर्मास्ययाग हींच पूर्वींच्या बुद्धिमान् लोकांचीं कर्मे होतीं. ते लोक याच कर्मांचें आचरण करीत व त्यांचा धर्म यांच्यावरच अधिष्ठित झालेला होता. हिंसाप्रधान यज्ञांचें आचरण त्यांनीं केलें नाहीं. शिवाय, ज्यांना कर्मे करावयाचीं नसतात असे अमृतत्वाची इच्छा करणारे, धैर्यशील, पवित्र व ब्रह्मैकनिष्ठ पुरुष ब्रह्मपदप्राप्ति करून घेऊन तद्द्वाराच देव, ऋषि व पितर यांचा संतोष करूं शकतात. सर्व भूतांशीं जो एकरूप झाला, सर्व भूतांचें यथार्थ ज्ञान ज्याला झालें असा ब्रह्मपदाची इच्छा धरणारा पुरुष ज्या मार्गानें जातो त्याचें यथार्थ स्वरूप कळणें देवांनाहि कठिण होऊन बसतें. या पुरुषांचा मार्ग कसला व कोणता हें देवांनाहि नीट उमगत

नाहीं. उपाधींनीं व्याप्त झालेल्या आत्म्याचीं बाहु, वाणी, उदर व जननेंद्रिय हीं चार द्वारें; व देह, इंद्रियें मन व बुद्धि हीं त्याचीं चार मुखें आहेत. या उपाधींनीं झांकून टाकलेलें आत्मस्वरूप गुरूपदेशाच्या योगानें विराट्, सूत्र, अंतर्यामि व शुद्ध अशा चार रूपांत जाणतां येतें. वर दिलेल्या चार द्वारांच्या उपाधीनें वेष्टित असलेल्या आत्मरूपाचें ज्ञान देवांना-सुद्धां होत नाहीं. म्हणून ब्रह्मज्ञान करून घेऊं इच्छिणाऱ्या पुरुषानें या द्वारांचा रक्षक होण्याची इच्छा धरावी, या द्वारांच्या मार्गानें आपल्या हातून घडणारे प्रमाद होऊं देऊं नयेत. बुद्धिमान् मनुष्यानें फांशांनीं खेळूं नये, दुसऱ्याचें द्रव्य हरण करूं नये, ज्याचा आपला हाडारक्ताचा संबंध होऊं शकत नाहीं, अशा माणसाचें हविष्य घेऊं नये; व राग आला तरी कोणावरहि हस्त-प्रहार करूं नये. याला हातापायांचें नियंत्रण म्हणतात. या गोष्टींनीं हातांचें व पायांचें रक्षण—नियंत्रण—होतें. मोठ्यानें आक्रोश करूं नये; कारण नसतां बोलूं नये; कोणाच्या चहाड्या सांगूं नयेत; कांहींतरी वार्ता उठवूं नयेत; सत्य असेल तेंच बोलावें, भाषण मोजकें असावें व प्रमाद होऊं देऊं नये, म्हणजे वाग्रूपी द्वाराचें नियमन झालें. अगदीं खावयाचें नाहीं असें करूं नये व एकदम पुष्कळ खावयाचें असेंहि करूं नये. कोणत्याहि प्रकारची लोलुपता नसावी. सज्जनांचा समागम नेहमीं असावा. शरीरधारणापुरताच आहार करावा. म्हणजे जठर-रूपी द्वाराचें नियंत्रण होतें. स्त्रीच्या पोटीं पुत्रसंतान झाल्यानंतर तिच्याशीं विहार करूं नये. ज्यावेळीं ऋतुकाल नसेल अशावेळीं स्त्रीला जवळ बोलावूं नये व परस्त्रीगमन करूं नये. म्हणजे जननेंद्रियाचें नियमन होतें. अशा प्रकारें या चारी द्वारांचें नियमन करणाराला मोक्षप्राप्ति होते, त्याच्या सर्व क्रिया सफळ होतात. ज्यानें हीं चारी द्वारें आपल्या ताब्यांत ठेवलेलीं नाहींत त्यानें कांहीं केलें तरी तें निष्फळच होय. त्याची तपश्चर्या, यज्ञकर्म किंबहुना स्वतः तो मनुष्य हीं घेऊन काय करावयाचीं ! यांचा उपयोग कांहीं नाहीं. कांहींएक न आंथरतां नुसत्या जमिनीवर जो शयन करतो, ज्याला उत्तरीय व वस्त्र यांची जरूरी नसते व जो उशी म्हणून आपल्या हाताचाच उपयोग करतो, तात्पर्य जो इतका वैराग्यसंपन्न व निरिच्छ असतो त्यालाच देव ब्राह्मण—ब्रह्मनिष्ठ—समज-तात. दुसऱ्याच्या सुखदुःखाचा विचार न करितां—त्यांचा मत्सर, द्वेष न करितां शीतोष्ण सुखदुःखादि द्वंद्वांमध्यें त्यांच्याकडे उपेक्षा बुद्धीनें पहात जो रमतो त्यालाच देव ब्रह्मनिष्ठ समजतात. प्रकृति कोणती, विकृति कोणती हें सर्व ज्यानें

यथार्थ रीतीनें जाणलें, सर्व प्राणिमात्र कोणत्या गतीला जाणार आहेत याचेंहि यथार्थ ज्ञान ज्याला झालें तो ब्रह्मनिष्ठ असें देव समजतात. कोणत्याहि प्राण्याला ज्याच्यापासून भय नाहीं व ज्याला कोणापासूनहि भय नाहीं, जो सर्व प्राणिमात्रांशीं एकरूप झाला त्यालाच देव ब्रह्मनिष्ठ समजतात. दान, यज्ञक्रिया इत्यादिकांचें फल जी चित्तशुद्धि तिच्यावांचून गुरुमुखांतून स्रवलेलें ब्रह्मज्ञान उमजत नाहीं, व ब्रह्मज्ञानाचा उमज पडला नाहीं म्हणजे त्या अज्ञानग्रस्त मनुष्याला स्वर्गादि फलें आवडूं लागतात. धर्मशास्त्रानें कांहीं अंशीं ज्याचा विधि सांगितला आहे; जो निश्चित स्वरूपाचा, सनातन व कायमचा टिकणारा आहे अशा सदाचाराचा आश्रय केल्यानें आश्रमोक्त कर्में व वेदान्तादि शास्त्रांचें श्रवण यांना एकप्रकारचें तपोबल चढतें व त्यामुळें संसारमूलक अज्ञानाचा समूळ उच्छेद होतो. ज्यांना या सदाचाराचें आचरण घडणें अशक्य होतें त्यांना हा प्रमादरहित, आपद्धर्मशून्य, व सदैव कल्याणकारक असा सदाचार निरुपयोगी वाटतो. निश्चितपणें फलें देणारीं, कायमचीं टिकणारीं व अत्यंत तेजस्वी अशीं यमनियमादि कर्म विगुण आहेत असें वाटतें. यांच्यापैकीं अमुक कर्माचें फल अमुकच आहे असें निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं अशी या कर्मासंबंधानें त्यांची भावना होते. कर्मकांडाचें खरें मर्म काय हें समजणेंच पुष्कळ वेळां दुर्घट होतें. कदाचित् कांहीं लोकांना हें रहस्य समजलें तरी हातून त्याचा योग्य विधि घडणें हें त्याहून कठीण. या दुर्घट गोष्टी समजून त्याच्या हातून आचारहि घडला तरी शेवटीं याचें फळ मिळणार तेंहि कायमचें नाहीं अशी या यज्ञादि कर्मांची स्थिति आहे; हें, हे स्यूमरश्मे, तूं जाणतच आहेस.

स्यूमरश्मि—कर्माचें आचरण व कर्मांचा त्याग असे दोन्ही मार्ग वेदांनीं स्पष्ट सांगितलेले असून दोन्ही मार्गांत श्रद्धा व उपपत्ति यांचें बल आहे. तेव्हां, हे भगवन्, या मार्गांचें यथार्थ तत्त्व कोणतें व वेदप्रामाण्याला बाध कशानें येणार नाहीं तें आपण मला सांगा.

कपिल—ब्रह्मपदप्राप्ति करून देणाऱ्या योगमार्गाचें तुम्हीं आचरण करीतच आहांत. या मार्गानें जाऊन मिळणारें शमसुख याच देहामध्यें जीवन्मुक्तावस्थेंत अनुभवतां येतें. त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव तुम्हीं पहा. पण, कर्मठ लोकांना हवासा वाटणारा जो कर्ममार्ग त्याचें सुखदुःखादि फल इहलोकीं प्रत्यक्ष कोठें आहे?

स्यूमरश्मि—हे ब्रह्मन्, मीं स्यूमरश्मि. तत्त्वज्ञान यथार्थ रीतीनें व्हावें, व तद्द्वारा कल्याणप्राप्ति व्हावी या इच्छेनें मीं आपल्याशीं आतांपर्यंत भाषण केलें.

आपल्या बरोबर वाद खेळण्याची माझी इच्छा नव्हती. मीं जें बोललों तें सरळ भावानेंच बोललों. मला जो हा महान् संशय आलेला आहे हा आपण दूर करावा. योगमार्गाचें आचरण करणाऱ्या आपणांला या जगांतील सर्व गोष्टींचें प्रत्यक्ष ज्ञान असतें. परंतु, आपण या लोकीं ज्याच्या उपासनेंत गढून जातां तें, सर्व प्रत्यक्ष असणाऱ्या गोष्टींपेक्षांहि अधिक स्पष्ट असें प्रत्यक्षतम काय आहे तें आपण मला सांगा. चार्वाक, जैन, बौद्ध, कापालिक इत्यादि नास्तिक दर्शनें सोडून बाकीच्या वेदविद्येचें मीं यथावत् अध्ययन केलें आहे. प्रत्यक्ष श्रुति, श्रुतींशीं विरोध न करणारें तर्कशास्त्र, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, सांख्यशास्त्र व पातंजलयोगशास्त्र हीं सर्व आगम या सदराखालीं येतात. आश्रमधर्मांना बाध येऊं न देतां त्या त्या आश्रमांत त्या त्या प्रकारें यांची उपासना केली, म्हणजे वेदोक्त सिद्धि प्राप्त होते. ही सिद्धि प्रत्यक्ष दृश्यरूपांत दिसते असा वेदांचा निश्चय आहे. प्रवाहाबरोबर वहात जाणाऱ्या एखाद्या नौकेला दुसरी एक नाव बांधली तर ती पहिल्या नौकेबरोबरच वहात जाईल. हे ब्रह्मन्, मंदबुद्धि लोकांचा उद्धार करून त्यांना पैलतीराला पोहोंचविण्याचें सामर्थ्य त्या नावेंत कोठून येणार? आपल्याला शरण आलेल्या ह्या आपल्या अधिकारी शिष्याला आपण उपदेश करा आणि माझा हा संशय नाहींसा करा. या जगांत सर्वथा त्यागी, आत्यंतिक समाधानवृत्तीचा, ज्याच्या चित्ताला शोक शिवतहि नाहीं असा, निरामय, संगविमुख, कर्मांपासून सर्वथा पराङ्मुख झालेला व कर्तव्यबुद्धि निःशेष झालेला प्राणी कोणींच सांपडणार नाहीं. आम्हांला ज्याप्रमाणें शोकहर्षादि विकार होतात, तसेच ते आपणांलाहि होतात. विषयोपभोगांची आवड व इंद्रियधर्म हे जसे इतर सर्व प्राण्यांत दिसतात तसे ते आपणांतहि आहेत. एवंच, चारी वर्ण व चारी आश्रम या सर्वांची प्रवृत्ति आपलें एक ध्येय जें सुख तेंच साधण्याकडे असते. यांच्यांपैकीं निरामयस्वरूपाचा आचार कोणता तें मला सांगा.

कपिल—सर्व प्रक्रियांच्या संबंधांत, जें जें शास्त्र ज्या ज्या मोक्षानुकूल क्रियांचें विधान सांगतें तें तें शास्त्र त्या त्या क्रियेपुरतें अर्थवत् होय. ज्या ज्या कर्मांनीं मनुष्याची प्रत्यगात्म्याचें ज्ञान करून घेण्याकडे प्रवृत्ति होईल तीं तीं सर्व कर्में चांगलीं, सशास्त्र अतएव अनवस्था न माजविणारीं होत. योग्य मार्गानें केलेल्या धर्मानुष्ठानापासून जें ज्ञान होतें त्यामुळेंच ज्ञानी पुरुषाचा संसार संपतो. परंतु न समजून केलेलीं कर्में जरी वेदविधानोक्त असलीं तरी त्यांच्यामुळें प्रजा जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतात व त्यांना क्लेशच होतात. आपण सर्वज्ञानी

आहांत, सर्व बाजूंनीं निरामय–शुद्ध–आहांत असें असूनहि ' एकच एक आत्मा सर्वत्र भरलेला आहे, असें ऐकात्म्यज्ञान तुम्हांपैकीं कोणाला कधीं झालें आहे काय ? नाहीं. तेव्हां, तुमचा कर्मकाण्डवाद्यांचा पक्ष हा सत्पक्ष नव्हे. कांहीं लोकांना शास्त्राच्या तत्त्वाचें ज्ञान यथार्थ रीतीनें होत नाहीं व ते वादबलाच्या आधारावर आणि कामक्रोध इत्यादिकांच्या आधीन झाल्यामुळें अहंकारवश होतात. शास्त्राचें परमरहस्य ज्यांना उमगलेलें नसतें असे हे ब्रह्मरूपी सत्य-वस्तूचा अपलाप करणारे शास्त्रचोर स्वतः कांहीं न करितां दंभ व मोह यांच्या अधीन होतात. शम, दम, तितिक्षा इत्यादिकांचा कांहीं उपयोग नाहीं असें मानून जे स्वतः परमात्मज्ञान करून घेत नाहींत व दुसऱ्यालाहि त्याचा लाभ घडूं देत नाहींत असे तमःप्रधान प्रकृतीचे पुरुष शेवटीं तामस गतीलाच जातात; त्यांना अज्ञानांतच गुरफटून रहावें लागतें. जो अधीर–प्रकृतीचा पुरुष प्रकृतीच्या–मायेच्या–अधीन होऊन राहतो त्याच्या ठिकाणीं मायेचे द्वेष, काम, क्रोध, दंभ, असत्य व मद हे गुण नित्य वास करितात. या गोष्टींचा विचार करून व त्यांचें नीट मनन करून परमपदाला जाऊं इच्छिणाऱ्या संयमी मुनींनीं सर्व शुभाशुभांचा त्याग करावा व अनासक्त वृत्तीनें असावें.

स्यूमरश्मि—हे ब्रह्मन्, मीं आतांपर्यंत जें बोललों तें शास्त्राच्या आधारानें होय. शास्त्रार्थाचा आधार घेतल्यावांचून उगीच वाचेची प्रवृत्ति होत नाहीं. जो कांहीं आचार न्याय्य असेल तो सर्व शास्त्रसिद्ध होय व जें जें कांहीं अन्याय्य तें तें सर्व अशास्त्र अशी श्रुति आहे. सर्व कर्मांची प्रवृत्ति शास्त्रापासूनच होते हा ठाम सिद्धांत आहे. वेदांत ज्याचें विधान नाहीं असें सर्व कर्म अशास्त्र होय असें श्रुति सांगते. जें प्रत्यक्ष दिसतें तेवढेंच खरें असें मानणारे पुष्कळ लोक आहेत. या लोकांना शास्त्रानें निषिद्ध मानलेलीं इहलोकींचीं सुखें तेवढींच दिसतात; पण या सुखांच्या मागें लागण्यांत शास्त्रानें जे दोष सांगितले आहेत ते यांना दिसत नाहींत. अन्याय्य व अवैदिक अशा मतांचा स्वीकार केल्यानें यांना आमच्याप्रमाणेंच शोकमग्न होऊन राहण्याची पाळी येते; कारण, इंद्रियभोग्य असे जे शीतोष्णादि विषय त्यांचें सुखदुःख तुम्हाआम्हांलाच काय, पण सर्व पशु, पामर आणि पंडित यांना सारखें आहे. चारी वर्ण व चारी आश्रम यांच्या सर्व आचारांची प्रवृत्ति एका सुखप्राप्तीसाठींच झालेली आहे. एका सुखोद्देशानेंच प्रवृत्त झालेल्या ह्या अनेक क्रियांच्या श्रेष्ठ–कनिष्ठत्वाचा निर्णय सांगतांना, हे ब्रह्मन्, सकल शास्त्राच्या सिद्धांतांत श्रेष्ठ असें अनंत स्वरूपाचें मोक्ष-

शास्त्र सांगून आपल्या उहापोहकौशल्यानें आमचें चित्त आपण शांत केलें आहे. आत्मज्ञानाचा अनुभव नसल्यानें व चित्त अज्ञानानें आवृत झालेलें असल्यानें ब्रह्मरूपावर आमची निष्ठा जडत नाहीं; आमचें चित्त हीन विषयांकडेच धांवतें. पण आपण आज आमच्या चित्ताचा उपशम केला आहे. स्वतःच्या अनुभवज्ञानाच्या जोरावर तर्कशास्त्रासारख्या शास्त्राची प्रतिष्ठा न ठेवणारा, अज्ञानांत गढून गेलेल्या लोकांना तुच्छ मानून त्यांच्यापासून दूर रहाणारा, जितेंद्रिय, योगनिष्ठ व कृतकृत्य असा पुरुषच शरीरस्थिति कायम रहाण्यापुरताच जगाशीं संबंध ठेवून सर्वत्र विहार करूं शकतो. अशा पुरुषानेंच वेदवचनांचा आधार घेऊन मोक्ष आहे असें म्हणणें हें योग्य आहे. कुटुंबाचा आश्रय करून राहणारा व सांसारिक कर्मांतच गढून गेलेला जो पुरुष आहे त्याच्या हातून या मार्गाचें आचरण घडणें कठीण. आतां, दान, अध्ययन, यज्ञ, विध्युक्त रीतीनें विवाह करून वंशवृद्धि करणें, सारल्य इत्यादि धर्मांचें आचरण करूनहि मोक्षप्राप्ति न होऊं लागेल तर या धर्मांचें आचरण करणारा पुरुष, त्याचें धर्माचरण, व त्यासाठीं त्यानें केलेले श्रम हीं सर्व निरर्थक ठरतील व तो पुरुष धिक्कारार्ह ठरेल. यामुळें नास्तिक मताचा जोर होऊन वेदप्रामाण्य कमी होईल, वेद मागें पडतील. म्हणून, हे भगवन्, या मोक्षशास्त्राचें अनंत अशा प्रकारचें स्वरूप विस्तारानें व शीघ्र ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. हे ब्रह्मन्, मीं आपल्या समीप आलों आहें. मला आपण उपदेश द्या. हें मोक्षशास्त्र आपल्याला जसें विदित असेल तसें तें मला शिकवा. १२. ३. २६९.

अध्याय २७० वा.

[१ कपिलस्यूमरश्मिसंवादः—पुढें चालू २ सदाचाराचें लक्षण व त्याचे चार प्रकार. ३ आत्मविद्योपदेश.]

(१) **कपिल**—हे स्यूमरश्मे, वेदांचें प्रामाण्य कमी होईल अशी जी तुला भीति वाटते ती निराधार आहे. वेद कधींहि मागें पडणार नाहींत. इहलोकीं मनुष्यानें द्विविध ब्रह्माचें ज्ञान करून घ्यावयाचें असतें. एक शब्दब्रह्म म्हणजे वेदविद्या व दुसरें परब्रह्म—चित्स्वरूप. वेदविद्येमध्यें निष्णात झाल्यानंतरच पुरुषाला परमपदाचें ज्ञान होतें. पुत्रजन्माबद्दलची मातापितरांची इच्छा ‘धाता गर्भं दधातु ते’ इत्यादि मंत्रांनीं जेथें व्यक्त केली जाते तेथेंच त्या

मंत्रांचा संस्कार शरीरावर घडतो. अशा तऱ्हेनें पित्यानें ज्याचे सर्व श्रौतस्मार्त संस्कार केलेले आहेत व ज्याच्याकडून अध्ययनहि करविलेलें आहे असा पुरुषच ब्रह्मविद्येचा अधिकारी होतो. मोक्षाला उपयोगी पडणारी चित्तशुद्धि करणें हेंच कर्मकाण्डोक्त कर्मांचें फल होय. तें मीं तुला सांगतों तें समजून घे. हें कर्मांचें फल वेदवाक्यें सांगतात म्हणून मानावयाचें किंवा लोकवार्तेवरून अगर इतिहासावरून अनुमानावयाचें असेंहि पण नाहीं. तर लोकांच्या डोळ्यांस दिसणारें प्रत्यक्ष असें हें फल आहे. तें मी सांगतों.

कोणत्याहि प्रकारच्या फलाची आशा मनांत न धरितां केवळ एक धार्मिक कर्तव्य म्हणून जे यज्ञ करीत; ज्यांना कोणताहि लोभ नव्हता व म्हणूनच संग्रहलालसाहि नव्हती; सत्पात्रीं दान करणें हाच धनाचा सद्व्यय होय असें जे मानीत; पापकर्माचा आश्रय ज्यांनीं कधींहि केला नाहीं; अग्निहोत्रादि कर्में जे निष्कामबुद्धीनें करीत; आपल्या मनांतील सर्व संकल्प सिद्धीस नेण्याचें पूर्ण सामर्थ्य ज्यांच्या अंगीं होतें; विशुद्ध अशा ज्ञानाचा लाभ करून घेऊन ज्यांनीं आपल्या बुद्धीला एक प्रकारचें स्थैर्य आणलेलें होतें; ज्ञानमार्गावर ज्यांची पूर्ण निष्ठा होती; जन्म, कर्म व विद्या हीं तीन्हीहि ज्यांचीं विशुद्ध स्वरूपाचीं होतीं; जे प्राणिमात्राच्या हिताविषयीं नेहमीं तत्पर रहात, असे आपल्या कर्मापासून केव्हांहि न चळणारे पुष्कळ गृहस्थ, योगयुक्त जनक राजासारखे राजे व यथा-विधि धर्माचार पाळणारे याज्ञवल्क्यासारखे ब्राह्मण पूर्वींच्या काळांत होऊन गेले. सर्वत्र समबुद्धि ठेवणारे, सदा सरळपणानें चालणारे, नित्य संतुष्ट, ज्ञानामुळें बुद्धि स्थिर झालेले, ज्यांच्या धर्मांचें सत्यसंकल्पत्वादि फल प्रत्यक्ष दृष्ट आहे असे, सोपाधिकाच्या पलीकडचें जें निरुपाधिक ब्रह्म त्यावर पूर्ण श्रद्धा असणारे, मूळचेच पवित्र अंतःकरणाचे, ज्यांच्या विधिवत् आचरणांत कधींहि खंड पडला नाहीं असे हे पुरुष संकटांतहि धर्माचरण करीत व आपत्कालींहि यांचें धैर्य चळत नसे. पूर्वीं अशा तऱ्हेनें धैर्यानें धर्माचरण करणाऱ्या या महाभागांना सुखप्राप्ति नियमानें होई, व प्रायश्चित्तें घेण्याचे प्रसंग यांजवर कधींहि आले नाहींत. हे पुरुष सत्य-धर्माचें आचरण करीत. धर्माचरणाच्या बाबतींत कधींहि वंचना करीत नसत. विषयासक्त बुद्धीच्या अनुरोधानें कधींहि चालत नसत. म्हणूनच यांचा उपपर्द करणें कोणालाहि शक्य होत नसे. एकाच प्रकारच्या धर्मविधीला अनेक विकल्प जेथें सांगितलेले असतील त्या ठिकाणीं सर्वोत्कृष्ट अशा पक्षाचाच हे अवलंब करीत. म्हणून प्रायश्चित्ताची वेळ यांजवर कधींच आली नाहीं. यथाविधि धर्माचरण

करणारांना प्रायश्चित्ताची जरूरच नाहीं. प्रायश्चित्त हें दुर्बलांसाठीं आहे असें श्रुति सांगते. अशा प्रकारचे ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या त्रयीचें अध्ययन करून त्यांत पारंगत झालेले; पवित्र; सन्मार्गानें चालणारे; यशस्वी; यज्ञाचरण करणारे असे अनेक ब्राह्मण पूर्वीच्या काळांत होऊन गेले. हे सदाचारसंपन्न व शहाणे ब्राह्मण नित्य निर्लोभ वृत्तीनें यज्ञकर्में करीत. यांचे यज्ञ, अध्ययन, व सर्व कर्में हीं वेदाज्ञेप्रमाणें चालत. अध्ययन व्यवस्थेशीर, योग्य वेळीं, योग्य पद्धतीनें होई. यांचीं कर्में शास्त्रानें घालून दिलेल्या क्रमानेंच चालत. काम व क्रोध यांच्या वाऱ्यालाहि उभे रहात नव्हते. अत्यंत दुर्घट अशीं कर्में हे करीत. आपल्या कर्मांनीं लोकांच्या स्तुतीस पात्र झालेल्या, स्वतः स्वभावानेंच स्तुत्य असलेल्या, सरळ मार्गानें जाणाऱ्या, नेहमीं शमवृत्तीचा अवलंब करून आपापल्या कर्मांत निरत असणाऱ्या या लोकांना अनंतस्वरूपी परमपदाची प्राप्ति होई असें सनातन श्रुति आम्हांला सांगते. दुर्घट कर्में करूं शकणाऱ्या, महासामर्थ्यवान् व स्वतःच्या कर्मांनीं आचारसंपन्न बनलेल्या या लोकांच्या तपोबलाला अत्यंत तीव्र स्वरूप आलें. ज्यामध्यें आपद्धर्माची पळवाट नाहीं; जेथें कामक्रोधापासून पराभव होण्याचा संभव नाहीं; असा प्रमादरहित, आश्चर्यकारक, सनातन, शाश्वत व संशयरहित असा जो हा धर्ममार्ग त्याचें आचरण जितक्या सूक्ष्मतेनें व्हावयास पाहिजे तितकें तें कालांतरानें लोकांच्या दुबळेपणानें होईनासें झालें; तेव्हां हा एकच आचार आश्रमभेदानें चार प्रकारचा कल्पिला गेला असें ब्राह्मण मानितात. वानप्रस्थश्रम न स्वीकारतां गार्हस्थ्यांतून एकदम संन्यास घेऊन, गार्हस्थ्यानंतर वानप्रस्थधर्म स्वीकारून, गृहस्थाश्रमांतच वागून किंवा ब्रह्मचर्यव्रतानें राहून जो सदाचारसंपन्न पुरुष विधिवत् धर्माचरण करतो त्याला परमपदाची प्राप्ति होते. असे परमपदाला पोहोंचलेले हे ब्राह्मण आकाशांतील तेजोगोलांच्या—नक्षत्रें तारका इत्यादिकांच्या—रूपानें दिसतात व त्या ठिकाणीं परमपदप्राप्तीच्या आनंदांत मग्न होऊन राहतात असें वेदश्रुति सांगते. या ब्राह्मणांनीं जर कधींकाळीं पुनः शरीराचा आश्रय केला तर त्या त्या शरीरधारणेमुळें त्या त्या योनींतील पापाचा संपर्क त्यांना बाधूं शकत नाहीं.

हें सर्व जरी खरें, तथापि ज्याचा निश्चय अढळ अशा वेदाध्ययनरत व योगयुक्त ब्रह्मचाऱ्याच्या ठिकाणींच ब्राह्मण या शब्दाची सार्थकता होईल. इतर पुरुष नुसतेच ब्राह्मणब्रुव म्हणजे ब्राह्मणक या संज्ञेला पात्र होतात. एवंच मनुष्याचें भलेपण किंवा बुरेपण हें त्याच्या बऱ्या किंवा वाईट कर्मांवरच अवलंबून आहे.

कर्माचरणानें व अनंत असें परमेश्वराचें स्वरूप उपजून सांगणाऱ्या 'तत्त्वमसि' इत्यादि श्रुतिवाक्यांच्या यथार्थ ज्ञानानें बुद्धि स्थिर होऊन ब्रह्मात्मज्ञानींचा अंतःकरणांत लख्ख प्रकाश पडला म्हणजे 'सर्वत्र परब्रह्म भरलेलें आहे' असा अनुभव या पुरुषांना येतो असें श्रुति सांगते. ज्यांच्या वासना नाहींशा झालेल्या आहेत असे जे शुद्धात्मे मुमुक्षु त्यांना परब्रह्मपदाच्या ज्ञानाचा अनुभव येतो. जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन्ही अवस्थांतून अनुक्रमें प्रत्ययास येणारीं जीं विश्व, तैजस व प्राज्ञ हीं परमेश्वरस्वरूपें, या तीन्हीच्या पलीकडील जें तुरीयपदवाच्य ब्रह्मरूप उपनिषदें सांगतात त्या रूपाची प्राप्ति करून घेण्याचा शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा व समाधि यांनीं साध्य होणारा धर्म आचरण्याची मोकळीक सर्व धर्मांना सारखीच आहे असें स्मृति सांगते. परंतु, मनोजय केलेल्या शुद्धात्म्या ब्राह्मणांनाच याचा खरा फायदा घेतां येतो व त्यांनाच तुरीपपदाची प्राप्ति होते. हा संन्यासधर्म परंपरेनें आलेला, नित्य व मोक्षप्रद असा असून संतोष हें त्याचें मूळ, त्याग हा आत्मा व ज्ञान हें त्याचें अधिष्ठान होय. मनुष्य साधारण किंवा कसाहि असो, तो निरनिराळ्या आश्रमांतील धर्मांचें आचरण करीत असो वा नसो, जो जो या मार्गाचें यथाशक्ति अवलंबन करील त्याला या मार्गानें जातां जातां केव्हां तरी कल्याणप्राप्ति होईलच होईल. या मार्गानें जाऊन ज्याला ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं-मोक्ष मिळत नाहीं—असा फक्त एक दुबळा किंवा रोगीच. जो मनुष्य शुद्धांतःकरणानें ब्रह्मपदप्राप्तीच्या मार्गाला लागला तो संसारबंधनांतून सुटलाच पाहिजे.

स्यूमरश्मिः—उपलब्ध असलेल्या साधनांनीं, भोग, दान, यज्ञ व अध्ययन या कर्मांचें आचरण जे करितात व या सर्वांचा त्याग जे करतात या दोघांतून मृत्युनंतर स्वर्ग निश्चित असा कोणाला मिळतो? हे ब्रह्मन्, मी आपणाला हें विचारीत आहे तें आपण मला यथातथ्य कथन करा.

कपिलः—हे स्यूमरश्मे, सर्व प्रकारचे भोगपरिग्रह यथाशास्त्र घेतले तर तेहि आपल्या परीनें कल्याणकारक व मोक्षफलदायक आहेत ही गोष्ट खरी; परंतु शम सुखांत जी गोडी आहे ती यांत नाहीं हें तुलाहि समजेल.

स्यूमरश्मिः—आपल्यासारखे विद्वान् ब्राह्मण ज्ञाननिष्ठ असतात, व गृहस्थ हे कर्मनिष्ठ असतात. सर्व आश्रमधर्मांचें फल एकच म्हणजे मोक्ष हें होय. म्हणून हे सर्व तुल्यबलच आहेत. कर्म व ज्ञान यांच्यांत श्रेष्ठत्वकनिष्ठत्व मानणें यांत कांहींच

तथ्य उरत नाहीं. तेव्हां, याचा उलगडा युक्तिजुक्तिला धरून जो असेल तो आपण मला साकल्यानें सांगावा.

कपिल:—स्थूल व सूक्ष्म या शरीरांची शुद्धि करणें हें कर्माचें फल होय. कर्मे चित्तशुद्धीसाठीं व शरीरशुद्धीसाठीं असतात. ज्ञान हें मोक्षफलदायि आहे. त्याचें पर्यवसान मोक्षांत होतें. अंतःकरण मलिन करणारे विविध दोष कर्माचरणानें दग्ध झाले व ब्रह्मरसाची गोडी उत्पन्न होऊन त्या स्वरूपाचें शास्त्रोक्त ज्ञान झालें म्हणजे मनुष्य परमपदाला पोहोंचतो. भूतदया, कोणत्याहि संकटांत न डगमगण्याइतकें धैर्य, मनोजय, खरें बोलणें, सरळपणा, अद्रोह, अभिमानाचा अभाव, विनय, सहनशीलता व कर्मासंबंधींची उपरति हे ब्रह्मपद-प्राप्तीचे मार्ग असून यांनींच अक्षय परमपदाचा लाभ होतो. कर्माच्या द्वारें बुद्धींतील दोष नाहींसे होणें, निर्दोषबुद्धींत वर सांगितलेले गुण उत्पन्न होणें व या गुणांच्या योगानें परमपदाची प्राप्ति होणें असा हा मार्ग असल्यानें परमपदप्राप्ति हें कर्माचेंच फल होय असें विद्वान् मनुष्यानें समजावें. सर्व बाजूंनीं ज्यांच्या चित्ताला शांति प्राप्त झालेली आहे, ज्यांचें चित्त विशुद्ध आहे, ज्ञानानें ज्यांच्या बुद्धींत एक प्रकारचें स्थैर्य आलें आहे असे ब्राह्मण ज्या गतीला जातात तीच ही परमगति होय. वेद, वेदांनीं जिज्ञास्य म्हणून सांगितलेलें ब्रह्मरूप, कर्माचें यथाविधि अनुष्ठान इतक्या गोष्टीचें यथार्थ ज्ञान असूनहि ज्यांच्या अंगीं अहंकार नाहीं, त्यांनाच वेदवेत्ता ही पदवी शोभते. इतर नुसतेच वातरेचक—म्हणजे लोहाराच्या भात्याप्रमाणें वारा आंत घेऊन पुनः बाहेर सोडणारे—अर्थ न समजतां निष्कारण वटवट करणारे होत. खरा वेदवेत्ता ब्राह्मण जो आहे त्याला सर्व गोष्टींचें ज्ञान असतें. कारण, वेद हेंच सर्व गोष्टींचें अधिष्ठान होय. वर्तमान, भूत, भविष्य वगैरे सर्वांचें स्वरूप या वेदांत सांगितलेलें आहे. सर्वशास्त्रांचा निर्णय म्हणून एकच; व तो हा कीं, हें जगत् आहेहि व नाहींहि. स्वप्नांत पाहिलेली गोष्ट जशी स्वप्नकालीं सत् व बोधकालीं असत् असते तसेंच हें जग व्यावहारिक दृष्टीनें सत् व परमार्थदृष्टीनें असत् होय. सर्व ठिकाणीं जगताचें हेंच स्वरूप सांगितलेलें आहे; म्हणजे ज्या क्षणाला ज्ञात्या पुरुषांच्या दृष्टीनें तें डोलाऱ्याप्रमाणें असत् असतें त्याच क्षणाला अज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें तें वज्रपंजराप्रमाणें मजबूत व सत्यहि असतें. जगतांत "सत्त्व" व "असत्त्व" हे दोन्ही गुण एकसमयावच्छेदानें असतात. ज्ञात्या पुरुषाची निष्ठाहि पण अशीच असते. तो जगत् हें सत्‌हि मानतो व असत्‌हि मानतो. कार्याचा कारणांत लय होणें हा मध्यलय

व कार्य आणि कारण या दोहोंचाहि शुद्ध परमब्रह्मांत–निर्विकल्प परमात्मरूपांत–लय हा अंत्यलय होय. शेतें, बागा, घरें, जनावरें, बायका–मुलें, स्वतःचें शरीर, इंद्रियें, प्राण, मन, बुद्धि व अहंकार इत्यादिकांच्या त्यागानें उत्पन्न होणाऱ्या निर्विकल्प समाधींतच आत्मसुख प्राप्त होतें. ' दृश्यते त्वग्र्यया बुध्द्या ' व ' योगिनस्तं प्रपश्यंति ' इत्यादि श्रुति व स्मृति हेंच सांगतात. हें आत्मसुख–हा संतोष–हेंच अपवर्गाचें साधन–मोक्षाचें साधन होय. ब्रह्मजिज्ञासु मनुष्याला होणारें हें पद म्हणजेच निराबाध असें परमात्मरूप—ऋत; मूर्त व अमूर्त प्रपंचाचें अधिष्ठान–सत्य; सर्व स्थावर जंगम भूतांच्या रूपानें प्रकट दिसणारें म्हणून ज्ञेय व सर्वांचा आत्मा म्हणून ज्ञात होय, असें याचें वर्णन केलेलें आहे. हें ब्रह्म-रूप निष्कल, सुखरूप, मंगलांतलें मंगल, दिक् कालादिकांची मर्यादा ज्याला नाहीं असें, अव्यक्ताचा आविर्भाव सुद्धां ज्यापासून होतो असें, ज्याला कोणताहि विकार होत नाहीं असें व असंग आहे असें श्रुति सांगते. इंद्रियनिग्रह करण्याचें सामर्थ्य ज्यांना आहे, शत्रूसंबंधानें सुद्धां ज्यांच्या मनांत रागाची भावना उत्पन्न होत नाहीं, वासनारहित झाल्यामुळें ज्यांची कर्मांतील आसक्ति संपली आहे, सारांश, केवळ सुखाची–निर्मळ सुखाची–प्राप्ति करून देणारे तेज, क्षमा व शांति हे गुण ज्यांच्या अंगीं बाणलेले आहेत अशा पुरुषांनीं आपले बुद्धिरूप नेत्र उघडले म्हणजे त्यांना निष्क्रिय, आकाशाप्रमाणें असंग, नित्यस्वरूप व अव्यय अशा परब्रह्मरूपाची प्राप्ति होते. अशा तऱ्हेच्या त्या ब्रह्मरूपाला व तद्रूपच असलेल्या ब्रह्मवित् ब्राह्मणाला नमस्कार असो. १२. ३. २७०.

अध्याय २७१ वा.

[१ धर्म, अर्थ व काम यांचें श्रेष्ठकनिष्ठत्व. २ कुण्डधारोपाख्यान]

(१) युधिष्ठिर—धर्म, अर्थ व काम या तीन्ही पुरुषार्थांची महती वेदांनीं गाइली आहे खरी; पण, यांच्यांत निवडच करावयाची झाली तर कोणता पुरु-षार्थ श्रेष्ठ मानावा तें हे पितामहा, आपण मला सांगा.

(२) भीष्म—या संबंधांत पूर्वीं कुण्डधारानें मोठ्या प्रेमानें आपल्या भक्तावर उपकार केल्याचा म्हणून एक जुना इतिहास सांगतात तो मीं तुला सांगतों तो ऐक.

कोणी एका निर्धन ब्राह्मणानें आपल्या सकल कामना तृप्त व्हाव्या या इच्छेनें धर्माचरण करण्याची इच्छा मनांत धरिली. धर्माचरण हातून घडण्यासाठीं यज्ञ करावयाचा तर त्याला आधीं द्रव्य पाहिजे; म्हणून, त्या ब्राह्मणानें द्रव्यासाठीं घोर तपश्चर्या आरंभिली. त्यानें मनाचा निश्चय करून अनेक देवतांचें भक्तिभावानें पूजन केलें. पण, अशा देवतापूजनानेंहि त्याला धनप्राप्ति झाली नाहीं. मनुष्यांच्या विनवण्या ऐकून ऐकून ज्याचें अंतःकरण बधिर झालेलें नाहीं, ज्याला अजून थोडी भावना शिल्लक आहे व जें माझ्यावर शीघ्र कृपाप्रसाद करील असें दैवत कोणतें व तें कोठें सांपडेल अशी त्या ब्राह्मणाला चिंता पडून तो असलें दैवत शोधण्याच्या मार्गास लागला. सौम्य मनानें विचार करीत असतांना त्याला जवळच नेहमीं देवांच्या सेवेंत असणारा कुंडधार नांवाचा एक मेघ दिसला. त्याचें भव्य शरीर पाहून त्या ब्राह्मणाच्या मनांत त्याच्याबद्दल आदरभाव उत्पन्न झाला व 'हा मेघ आपलें कल्याण करील असें याच्या आकारावरून वाटतें, हा नेहमीं देवांच्या सहवासांत असतो, याला दुसऱ्या माणसांनीं कोणींहि भीड घातलेली नाहीं तेव्हां हा आपल्याला पुष्कळ धन आणि तेंहि लवकर देईल' असा विचार मनांत आणून त्या ब्राह्मणानें नानाप्रकारचे धूप, गंध, सर्व प्रकारचीं फुलें व विविध तऱ्हेचे बळि देऊन त्या मेघाचें पूजन केलें. त्या पूजेनें तो मेघ अल्पकालांतच संतुष्ट झाला व त्या ब्राह्मणाचें निश्चितपणें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें त्याला म्हणाला "ब्रह्महत्या, सुरापान, चोरी व व्रतभंग यांची गणना महापातकांत होते; पण, या पातकांनाहि सज्जनांनीं प्रायश्चित्त सांगितलेलं आहे, कृतघ्नतेच्या पातकाला प्रायश्चित्तविधि नाहीं, म्हणून कृतघ्नतेचें पातक सज्जनांच्या दृष्टीनें पंचमहापातकांपेक्षांहि घोरतर होय."

नंतर रात्रौ तो ब्राह्मण दर्भाच्या शय्येवर निजला असतां कुंडधाराच्या प्रभावानें त्याला स्वप्नांत सर्व स्थावरजंगम भूतें दिसूं लागलीं. त्याची तपश्चर्या, शमसामर्थ्य भक्ति वैराग्य व शुद्ध अंतःकरण यामुळें त्याला स्वप्नांत पुढील दृश्य दिसूं लागलें.

मणिभद्र नांवाचा एक भव्य व अत्यंत तेजस्वी असा देव आपापल्या कर्मांचीं फळें मागावयास आलेल्या निरनिराळ्या लोकांना देवांच्या समोर नेत होता व ते देव शुभकर्में करणारांना राज्यें, धन इत्यादिक फळें देत होते. तसेंच, ज्यांनीं ज्यांनीं अशुभ कर्में केलीं त्यांचीं राज्यें वगैरे काढूनहि घेत होते. हे युधिष्ठिरा, त्या ठिकाणीं जे यक्ष वगैरे जमले होते त्या सर्वांच्या देखत त्या कुण्डधारानें

देवांसमोर साष्टांग दंडवत घातलें. त्या कुंडधाराला तशा तऱ्हेनें भूमीवर पडलेला पाहून अतिशय मोठ्या मनाचा असा तो मणिभद्र ' हे कुंडधारा, तुला काय पाहिजे तें सांग ' असें म्हणाला; त्यावर तो कुंडधार मणिभद्राला म्हणतो,

कुंडधार—हे सर्व देव जर मजवर संतुष्ट झाले असतील तर माझी भक्ति करणाऱ्या या ब्राह्मणाला जेणेंकरून सुख होईल असा कांहीं अनुग्रह त्यांनीं याच्यावर करावा. महातेजस्वी कुंडधाराचें हें भाषण ऐकून देवांच्याच आज्ञेवरून मणिभद्र त्याला फिरून म्हणतो,

मणिभद्र—बा कुंडधारा, ऊठ, ऊठ. तुझें कल्याण असो, व तूं कृतकार्य होऊन सुखी हो. या ब्राह्मणाला जर द्रव्य पाहिजे असेल तर त्याला द्रव्य दे. हा तुझा मित्र ब्राह्मण जितकें द्रव्य मागत असेल तितकें अगणित द्रव्य देवांच्याच आज्ञेनें मीं त्याला देतों.

हे युधिष्ठिरा, कुंडधारानें मणिभद्राचें हें भाषण ऐकून मनांत विचार केला कीं, ऐहिक राज्यादि संपत्ति ही चंचल व नश्वर असल्यानें ती संपून जाईल; तेव्हां या ब्राह्मणाची मति तपश्चर्येकडे वळेल असें करावें. असें मनांत आणून तो मणिभद्राला म्हणाला.

कुंडधार—हे दातृश्रेष्ठा, या ब्राह्मणाकरितां मीं आपल्याजवळ धनाची याचना करीत नाहीं. या माझ्या भक्तावर आपण दुसराच अनुग्रह करावा अशी माझी इच्छा आहे. रत्नादिकांनीं परिपूर्ण अशी पृथ्वी, किंवा एकादा रत्नांचा निधि यांपैकीं माझ्या भक्ताला आपण कांहीं द्यावें अशी माझी इच्छा नाहीं. या ब्राह्मणानें नेहमीं धर्मरत रहावें एवढेंच माझें आपल्यापाशीं मागणें आहे. या ब्राह्मणाची बुद्धि धर्मनिष्ठ असावी, यानें धर्माचरणानें वागावें, याचें सर्व आयुष्य धर्मप्रधान असावें. याला योग्य असा अनुग्रह माझ्या मतें हाच होय. हाच अनुग्रह आपण याच्यावर करावा.

मणिभद्र—हे कुण्डधारा, धर्माचें अंतिम फल तरी काय ? राज्योपभोग व विविध प्रकारचीं सुखें हेंच ना ! मग, तपश्चर्येचे शरीरकष्ट न करतां या ब्राह्मणाला धर्माचें फल जें राज्यादिक तेंच भोगूं दे. धर्माचरणाचे कष्ट त्याला कशाला देतोस ?

भीष्म—त्या मणिभद्रानें असें पुष्कळ सांगितलें तरी कुण्डधारानें पुनः पुनः धर्मनिष्ठाच मागितली. त्यामुळें सर्व देवता त्याच्यावर संतुष्ट झाल्या.

मणिभद्र—हे कुंडधारा, सर्व देवता तुजवर प्रसन्न झाल्या आहेत; तशाच त्या या ब्राह्मणावरहि पण संतुष्ट आहेत. हा ब्राह्मण देवतांच्या प्रसादानें धर्मात्मा होईल व याचें लक्ष नेहमीं धर्मांत राहील.

भीष्मः—हे युधिष्ठिरा, दुसऱ्या कोणालाहि सहजीं न मिळणारा असा दुर्लभ व आपल्या मनांतला वर मिळाल्यामुळें त्या मेघाला आनंद झाला व आपण कृतकृत्य झालोंसें त्याला वाटलें. पुढें त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाला आपल्या दोन्हीं बाजूंस व भोंवतालीं सर्व ठिकाणीं तलम वस्त्रें पसरलेलीं दिसलीं. तीं पाहून त्याला एकप्रकारचा उद्वेग वाटला व त्यानें मनांत विचार केला कीं, 'या कुंडधाराला सुकृताची परीक्षाच नाहीं. आतां दुसरा कोण आपलें सुकृत पारखूं शकणार? तेव्हां आतां आपण अरण्यांत जावें व तेथें धर्माचरणानें रहावें तेंच बरें!' असा विचार करून, एक तऱ्हेच्या खिन्नतेमुळें व देवतांनींहि त्याला तसा वर दिला होता म्हणून, तो ब्राह्मण अरण्यांत गेला व तेथें त्यानें घोर तपश्चर्या आरंभिली. देवता व अतिथि यांना देऊन शेष राहिलेल्या फळांवर व मुळांवर हा आपला चरितार्थ चालवी. धर्माच्या ठिकाणीं त्याचें मन रत झालेलें होतें. त्याची निष्ठा दृढ झाली होती. फलमूलांवर उपजीविका करण्याचा क्रम संपल्यानंतर पुढें त्या ब्राह्मणानें पर्णाहार आरंभिला व नंतर हीं पानें खाण्याचेंहि टाकून देऊन तो नुसतें पाणी पिऊनच राहूं लागला. जलाहाराच्या पुढच्या पायरीवर जाऊन त्या ब्राह्मणानें कित्येक वर्षेंपर्यंत वायुभक्षण केलें. इतक्या तपश्चर्येनंतरहि त्याचे प्राण व्याकुळ झाले नाहींत ही एक अद्भुतच गोष्ट होय. असाच पुष्कळ काळ गेल्यानंतर, त्या धर्मनिष्ठ व तपस्वी ब्राह्मणाला दिव्यदृष्टि प्राप्त झाली. त्याच्या मनांत असा विचार आला कीं, जर मी प्रसन्न होऊन एकाद्याला धन देईन म्हटलें तर माझी वाणी आतां खोटी होणार नाहीं. सिद्धिप्राप्तीच्या या कल्पनेनेंच त्याला अतिशय आनंद झाला व त्यानें फिरून तपश्चर्या आरंभिली. पुढें त्याला वाटलें कीं आपण जर एकाद्याला राज्य देऊं म्हटलें तर तो लवकरच राजा होईल, आपली वाणी खोटी होणार नाहीं. ब्राह्मणाच्या तपश्चर्येनें संतुष्ट होऊन व पूर्वींच्या स्नेहभावाला वश होऊन कुंडधारानें त्याला प्रत्यक्ष दर्शन दिलें. तेव्हां, हे युधिष्ठिरा, त्या ब्राह्मणाला अत्यंत आश्चर्य वाटलें व त्यानें कुंडधाराचें स्वागत करून त्याची यथाविधि पूजा केली. नंतर तो कुंडधार त्या ब्राह्मणाला म्हणाला, 'हे ब्रह्मन्, तुला आतां दिव्यदृष्टि प्राप्त झालेली आहे. राजे लोक कोणत्या गतीला जातात, त्यांना कोणते लोक मिळतात तें तूं आतां प्रत्यक्षच

पहा. इतकें तो कुंडधार बोलतो तोंच त्या ब्राह्मणाला त्याच्या दिव्यदृष्टीच्या प्रभावानें अनेक राजे नरकांत लोळत आहेत असें दृश्य दिसूं लागलें. त्याच्या नजरसेमोर असलें दृश्य ठेऊन कुंडधार त्या ब्राह्मणाला म्हणतो, ब्रह्मन् माझी भक्तिभावानें पूजा केल्याचें फळ म्हणून जर तुला असलें दुःख भोगावें लागलें असतें तर मीं तुझें कोणतें कार्य केलेंसें झालें असतें व यांत तुजवर अनुग्रह तो कोणता झाला असता ? पहा, पहा, हें दृश्य पुनः एकवार पहा आणि मनुष्यानें भोगविषयांचा हव्यास कसा धरावा तें सांग. या हव्यासापायींच स्वर्गाचे दरवाजे सर्वांसच बंद होतात आणि मनुष्यप्राण्याला तर विशेषच. नंतर त्या ब्राह्मणाला 'पुष्कळ लोकांना काम, क्रोध, लोभ, भय, मद, निद्रा, तंद्रा व आळस या अष्टदोषांनीं घेरलेलें आहे' असें दृश्य दिसूं लागलें. त्यावेळेस तो कुंडधार त्या ब्राह्मणाला म्हणाला.

कुंडधार—हे विप्रर्षे, या दोषांनीं हे सगळे लोक दुष्प्राप्य झाले आहेत. देवांना मनुष्यांचें मोठें भय वाटतें व म्हणूनच देवांच्या आज्ञेनें हे अष्टदोष मनुष्यांच्या मार्गांत सर्व बाजूंनी विघ्नें आणीत असतात. देवांचा अनुग्रह ज्याच्यावर नाहीं त्याच्या अंतःकरणांत धर्मबुद्धि जागृत होणें शक्य नाहीं. तूं आतां आपल्या तपोबलाच्या जोरावर वाटेल त्याला द्रव्य व राज्य देण्यास समर्थ झाला आहेस."

भीष्म—त्याचें हें भाषण ऐकतांच तो धर्मात्मा ब्राह्मण त्या कुंडधार नामक मेघाच्या पायावर डोकें ठेऊन त्याला म्हणाला, 'आपण मजवर फार मोठा अनुग्रह केला. आपला मजवरचा लोभ न ओळखतां काम व लोभ यांना बळी पडून मीं आपला निष्कारण मत्सर केला. त्याबद्दल मला क्षमा करा.' त्याबरोबर 'मीं तुला पूर्वींच क्षमा केली आहे' असें म्हणून त्या कुंडधारानें आपल्या दोन्हीं बाहूंनीं त्या ब्राह्मणाला आलिंगन दिलें व तो तेथेंच अंतर्धान पावला. कुंडधाराच्या प्रसादानें व तपोबलानें तो ब्राह्मण सर्व लोक फिरून आला. व आकाशगमन, मनांत इच्छिलेले अर्थ ताबडतोब मिळणें या गोष्टींना लागणारें सिद्धिबल त्याला प्राप्त झालें. धर्माचरण, शक्ति व योग यांनीं प्राप्त होणारी अत्यंत श्रेष्ठ अशी गतीहि त्याला मिळाली.

हे युधिष्ठिरा, देवता, ब्राह्मण, संत, यक्ष, मानुष व चारण हे सर्व या जगांत कोणाची पूजा करीत असतील तर ती धार्मिकाचीच होय. धनाढ्य व वासनांनीं

वेढलेले असे जे लोक असतात त्यांची पूजा हे करीत नाहींत. तुझी धर्माच्या ठिकाणीं निष्ठा आहे हा देवांचा तुजवर प्रसाद आहे असें समज. सुख, सुख म्हणून कोठें असेल—आत्यंतिक सुख कोठें प्राप्त होणार असेल—तर तें धर्माचरणांतच होय. १२. ३. २७१.

अध्याय २७२ वा.

[१ हिंस्रयज्ञनिंदा]

१ **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, यज्ञाचरण विविध प्रकारचें सांगितलें असलें तरी त्या सर्व यज्ञांचें फल एकच, व तें चित्तशुद्धि हें होय. चित्तशुद्धीसाठीं किंवा ईश्वरप्राप्तीसाठीं जे अनेक यज्ञ सांगितले त्यांत ज्याची योजना स्वर्गासाठीं नाहीं व धनासाठींहि नाहीं असला एकादा यज्ञ सांगितला असल्यास त्याचें स्वरूप मला कथन करा.

भीष्म—या संबंधांत नारदांनीं सांगितलेला, यज्ञासाठीं उंच्छवृत्तीचा अंगीकार केलेल्या ब्राह्मणाचा एक इतिहास सांगत असतात तो मीं तुला सांगतों.

नारद—विदर्भदेशामधील एका अत्यंत श्रेष्ठ व धर्मनिष्ठ अशा प्रांतांत एक ब्राह्मण असे. हा ऋषि उंच्छवृत्तीनें राहणारा होता. याला एकदां आपण यज्ञ करावा अशी इच्छा झाली. याचा आहार म्हणजे काळी वरी, आणि सूर्यपर्णी व सुवर्चला या दोन पालेभाज्या एवढाच होता. या भाज्या बेचव व तिखट असत तरी याच्या तपःसामर्थ्यामुळें याला आपल्या त्या गोड लागत. वानप्रस्थाश्रमाच्या शुद्ध व प्रशांत वातावरणांत राहून, कोणत्याहि प्राण्याच्या हिंसेची कल्पना मनांत न आणतां, फलमूलादि साधनांनींच त्यानें स्वर्गप्राप्ति करून देणारा यज्ञ केला. या ब्राह्मणाचें नांव सत्य असें असून याच्या पत्नीचें नांव पुष्करधारिणी असें होतें. ही पुष्करधारिणी नवऱ्याप्रमाणेंच व्रतस्थ असल्यानें कृश झालेली होती तरी तिच्या अंगावर पावित्र्याचें तेज होतें. नवऱ्याबरोबर तिनेंही जरी यज्ञदीक्षा घेतली होती तरी नवऱ्याचा यज्ञ तिला मनापासून आवडत नसे. तो शाप देईल या भीतीनें ती त्याचें मन धरून वागे एवढेंच. तिच्या अंगावरचें वस्त्र आपोआप गळून पडलेल्या पानांचें व मोरपिसांचें केलेलें होतें. त्या यज्ञाचें फल आपल्याला मिळावें, किंबहुना, तो तसल्या

प्रकारचा यज्ञ आपल्या हातून घडावा, अशी तिची इच्छा नव्हती; पण, होत्याची आज्ञा म्हणून अकामबुद्धीनेंच तिनें यज्ञाचरण केलें. हें दंपत्य रहात होतें त्याच वनामध्यें पर्णाद नांवाचा एक धर्मवेत्ता हरिण इंद्राच्या आज्ञेवरून रहात असे. तो यांच्याजवळच असल्यानें त्याला यांचा सहवास नित्य लाभे. हा हरिण त्या ब्राह्मणाचा यज्ञ पाहून त्याला म्हणाला, ' मंत्रादि अंगांनीं हीन अशा या यज्ञाचें आचरण आपण कशाला करतां ? या यज्ञांत आपण माझें हवन करा, व सांग यज्ञ करून स्वर्गलोकाला जा. म्हणजे, अविधि यज्ञ केल्यानें होणारी आपली निंदा टळेल. नंतर, सूर्याच्या मंडलाची अधिष्ठात्री देवता सावित्री ही साक्षात् खालीं येऊन ' मजकरितां म्हणून या पशूचें हवन या यज्ञकुंडांत कर ' असें त्याला म्हणाली. परंतु, ' माझ्या सहवासांत असलेल्या पशूचा मीं वध करणार नाहीं ' असें म्हणून त्यानें सावित्रीचें सांगणें अमान्य केलें. तेव्हां ' काय हो हा यज्ञांतील अनाचार ' असें म्हणून रसातलांत जाण्याच्या इच्छेनें त्या सावित्रीनें त्या यज्ञाच्या अग्नींत प्रवेश केला.

पुढें त्या हरिणानें त्या सत्य ब्राह्मणाची पुनः प्रार्थना केली व ' मला मार ' अशी त्याची विनवणी केली. परंतु, त्या ब्राह्मणानें त्याला पोटाशीं घेऊन कुरवाळलें व ' जा ' म्हणून सांगितलें. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें तो हरिण गेला खरा, पण आठ पावलें जाऊन तो पुनः परत आला. आणि त्या ब्राह्मणाला म्हणाला ' हे सत्य विप्रा, पहा, तूं माझें या यज्ञांत खरोखरच हवन कर. यज्ञांत माझी आहुति पडल्यानें मला सद्गति मिळेल. मीं तुला दिव्यदृष्टि देतों. या दिव्यदृष्टीनें तूं स्वर्गांतील अप्सरा, व महात्म्या गंधर्वांचीं हीं विचित्र विमानें पहा. ' मृगानें दिलेल्या दिव्यदृष्टीमुळें त्या ब्राह्मणाला या गोष्टी खरोखरच दिसूं लागल्या व बराच वेळपर्यंत सतृष्ण नेत्रांनीं त्यानें तो देखावा पाहिला. भावी स्वर्गसुखाचा मनश्चक्षूंपुढील सुंदर देखावा व यज्ञांत स्वतःची आहुति देऊन स्वर्गसुख मिळविण्यास आतुर असलेला तो हरिण या दोन्ही गोष्टी पाहिल्यामुळें हिंसामय यज्ञानें स्वर्ग मिळतो या मताचें त्याला समर्थन करावेंसें वाटूं लागलें. हा हरिण हा प्रत्यक्ष धर्मच होता व त्यानें हरिणाच्या रूपांत त्या वनांत पुष्कळ वर्षे घालविलीं होतीं. त्यानें या ब्राह्मणाच्या निमित्तानें आपला उद्धार करून घेतला. वस्तुतः हिंसा करणें हा यज्ञाचरणाचा योग्य मार्गच नव्हे. हरिणाचा वध करावा असें त्यानें मनांत आणलें व हिंसामय यज्ञाला अनुमति दर्शविली. यामुळें त्याच्या तपश्चर्येचा भंग झाला. म्हणून हिंसा ही यज्ञिय नव्हे. नंतर

भगवान् धर्मानें त्या ब्राह्मणाच्या हातून स्वतः यज्ञ करविला. तपश्चर्येनें पत्नीला संतुष्ट केल्याचें समाधानहि त्याला लाभलें. अहिंसा—धर्म हाच सर्वांत परिपूर्ण असा धर्म होय. हिंसाप्रधान यज्ञाचरण करण्यास सांगणारा धर्म हा अशास्त्र अतएव अहितकारक आहे. मीं तुला खरेंच सांगतों, सत्यवादी ब्रह्मनिष्ठ लोकांचा हा धर्म नव्हे. १२. ३. २७२.

अध्याय २७३ वा.

[१ युधिष्ठिराचे चार प्रश्न. व त्यांचीं उत्तरें]

१ **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, मनुष्याच्या हातून पापाचरण कसें घडतें व तो धर्महि कसा आचरतो ? त्याला खेद कशामुळें होतो व मोक्ष कोणत्या साधनांनीं मिळतो तें आपण मला सांगा.

भीष्म—बाबारे, सर्व धर्माचें ज्ञान तुला आहे. परंतु, तूं आपलें उजळणीसाठीं विचारतोस इतकेंच. मोक्ष, खेद, पाप व धर्म यांची उपपत्ति तुला मीं आमूलाग्र सांगतों ती ऐक–शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे जे पंचकर्मेंद्रियांचे विषय त्यांच्या प्राप्तीची इच्छा उत्पन्न होणें ही पहिली पायरी होय. या पांचांपैकीं कोणताहि एक विषय मिळाला असतांना तो इष्ट असेल तर त्याबद्दल काम व अनिष्ट असेल तर त्याबद्दल द्वेष अशा भावना उत्पन्न होतात. आणि, मग त्या विषयांसाठीं प्राण्यांची मोठी धडपड सुरू होते. रूपरस गंधादिकांपैकीं इष्ट गोष्टी पुनः पुनः मिळाव्या म्हणून त्यांचा अभ्यास (पुनरावृत्ति)– सातत्यानें चिंतन–मनुष्य करूं लागतो, व बोकांडीं बसणाऱ्या अनिष्ट गोष्टी टळाव्या म्हणूनहि त्याची पुनः पुनः धडपड सुरूच असते. इष्ट गोष्टींचें पुनः पुनः चिंतन केल्यानें त्याबद्दलचा हव्यास वाढतो, आणि टाळण्यासाठीं म्हणून कां होईना, अनिष्ट गोष्टींचें चिंतन पुनः पुनः झाल्यानें त्याबद्दल तिटकारा वाटतो, व तो वाढतो. लोभ आणि मोह हे यांतूनच निर्माण होतात. लोभ व मोह यांनीं व्याप्त झालेल्या व रागद्वेषांनीं पछाडलेल्या मनुष्याला धर्माचरण करण्याची बुद्धि होत नाहीं; व तो धर्माचरणाचा आव घालून दंभाचार करतो. हे कुरुनंदना युधिष्ठिरा, अशा माणसाचें धर्माचरण दांभिकपणाचें असतें. निरनिराळ्या प्रकारचे अर्थ (द्रव्य) त्याला आवडतात पण त्यांतहि त्याचें कपट असतेंच. स्वतःला

मिळूं पहाणाऱ्या धनाकडेहि तो कपटदृष्टीनेंच पहातो. मनांतून हवें असलेलें द्रव्य तोंडानें वरवर नको म्हणणें ही कपटवृत्ति–दंभाचार–होय. हा तोंडानें जें द्रव्य नको म्हणतो तेथेंच याची आसक्ति असते व त्यासाठीं पाप करावयासहि हा मागेंपुढें पहात नाहीं. शहाण्या माणसांनीं व मित्रमंडळींनीं याला पापापासून मागें ओढण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांना तो जुमानीत नाहीं. स्वतःच्या दंभाचाराचें समर्थन करतांना हा भाषा मोठी न्यायघटित अशी योजतो. राग व मोह यांनीं वाढीस लावलेला या माणसाचा त्रिविध अधर्म–आचार, विचार व उच्चार या तिन्ही प्रकारांनीं यानें केलेलें पाप–सर्व बाजूंनीं वाढतच जातें. हा पापी मनुष्य दुसऱ्याचें वाईट चिंतितो, दुसऱ्याबद्दल वाईट बोलतो व दुसऱ्याचें वाईट करतोहि. असा जो अधर्मप्रवृत्त माणूस त्याचे दोष साधूंच्या डोळ्यांना दिसतात. पापकर्मै हे सगळेच एका शीलाचे असल्यानें त्यांची मैत्री जुळते, पापकृत्यें करणाऱ्या माणसाला इहलोकींच सुख मिळत नाहीं; मग परलोकच्या सुखाची वार्ता दूरच. युधिष्ठिरा, पापात्मा माणूस अशा प्रकारचा असतो. आतां धर्मात्मा कोणाला म्हणावें तें सांगतों ऐक, व अशा धर्मात्म्या माणसाला सुख कसें मिळतें तेंहि सांगतों तें ऐक.

वर सांगितलेले जे दोष आहेत यांचें आपल्या बुद्धीनें पूर्वींच अवलोकन करून आपल्या कुशल धर्माचरणानें जो त्यांना टाळतो त्याला इष्ट अशी गति प्राप्त होते. सुख कोणतें व दुःख कोणतें याचा निर्णय करूं शकणारा धर्मात्मा पुरुष साधुपुरुषांची उपासना करितो. साधूंच्या सदाचाराचा कित्ता नेहमीं डोळ्यांपुढें असल्यानें व पुनः पुनः अभ्यास ठेविल्यानें या पुरुषाची धार्मिकता अधिकाधिकच वाढते. धर्मात्म्या माणसाची बुद्धि धर्मांतच रमते व ती त्या धर्मावरच पोसली जाते. धार्मिक माणूस धर्माचरणानें वागून मिळालेल्या द्रव्यांतच आनंद मानतो. ज्या ज्या ठिकाणीं त्याला सद्गुण दिसेल तेथें तेथें तो त्याचें संवर्धन करण्याच्या खटपटींत असतो. अशा आचरणानें मनुष्य धर्मात्मा होतो व त्याच्या भोंवतालीं चांगल्या सज्जन मित्रांचाच परिवार जमतो. धर्माचरणानें मिळालेलें धन व सज्जन मित्र यांच्या लाभानें त्याला इहपरलोकीं आनंद प्राप्त होतो. हे युधिष्ठिरा, शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे भोगविषय मागितल्याबरोबर पुढें येऊन उभे रहाणें हा मनुष्यांच्या धर्माचरणाचा प्रभाव होय. परंतु, धर्मात्म्या माणसाला असल्या सिद्धि हाताशीं येऊनहि त्यांचा आनंद वाटत नाहीं. भोगविषयांच्या भोगानें तृप्ति होत नाहीं असें ज्ञानचक्षूंनीं याच्या नजरेस

येतांच हा धर्मात्मा विरक्त होतो. भोगविषयांबद्दल याच्या अंतःकरणांत एक प्रकारचें वैराग्य उत्पन्न होतें. बुद्धीवर ज्ञानाचा संस्कार झालेला हा धर्मात्मा ज्या वेळेस, वासनारसगंधादि भोगविषय इत्यादिकांत आसक्ति ठेवीत नाहीं; शब्द, स्पर्श व रूप यांच्या ठिकाणीं ज्या वेळेस त्याचें मन गुंतून रहात नाहीं त्या वेळेस वासनांच्या पाशांतून हा मुक्त होतो; पण, धर्मावरची याची निष्ठा नाहींशी होत नाहीं. स्वर्गादि लोक अशाश्वत आहेत अशी खात्री पटल्यावर हा धर्मफलांचा त्याग करण्याचा प्रयत्न करितो. नंतर, हा स्वस्थ न बसतां योग्य उपायांनींच मोक्षासाठीं प्रयत्न करतो. पूर्वीं उत्पन्न झालेलें वैराग्य हळूं हळूं याच्या अंगीं बाणतें व पापकर्माचा त्याग करून मनुष्य धर्मात्मा होतो व अशा धर्मात्म्याला मोक्षप्राप्ति होते. हे भारता, याप्रमाणें पाप, धर्म, निर्वेद व मोक्ष यांबद्दल जें जें तूं मला विचारलेंस तें तें मीं तुला सांगितलें आहे. हे युधिष्ठिरा, तूं कोणत्याहि अवस्थेंत असलास तरी धर्माचरणाकडे प्रवृत्ति ठेव. धर्मानें वागणाऱ्या पुरुषांना शाश्वत सिद्धि प्राप्त होते. १२. ३. २७३.

अध्याय २७४ वा.

[१ मोक्षोपायकथन.]

१ **युधिष्ठिर**—'कोणत्याहि अशास्त्र मार्गाचा अवलंब न करितां, सरळ शास्त्रशुद्ध मार्गानें मोक्षप्राप्ति होते ' असें पितामहा, आपण आतांपर्यंत सांगितलें. हा सरळ व शास्त्रशुद्ध मार्ग कोणता हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तरी आपण कृपा करून तो मार्ग मला सविस्तर सांगा.

भीष्म—हे महाप्राज्ञा युधिष्ठिरा, मोक्षमार्ग इतक्या सूक्ष्मपणानें समजून घेण्याचा प्रयत्न करणें हें तुला शोभूनच दिसतें. कारण, प्रत्येक गोष्टीच्या बाबतींत शास्त्रशुद्ध मार्ग कोणता याची तूं नेहमींच चौकशी करीत असतोस. असो. मातीची घागर अस्तित्वांत येण्यापूर्वीं तिच्याबद्दल विचार करण्याची मनुष्याची जी बुद्धि असते तीच ती घागर अस्तित्वांत आल्यानंतर रहात नाहीं. तसेंच, यज्ञादि कर्मांनींच उत्पन्न होणारा व स्वर्गादि फलें प्राप्त करून देणारा जो धर्म त्याबद्दलची मनुष्याची विचार करण्याची तऱ्हा—त्याबद्दचा उपाय, व स्वतःसिद्ध असा जो मोक्षधर्म त्याबद्दलची मनुष्याची विचार करण्याची तऱ्हा—त्याबद्दचा उपाय—या दोन्ही गोष्टी परस्परभिन्न आहेत. स्वर्गादि फलें प्राप्त

करून देणारा भव्य (पुढें उत्पन्न होणारा) धर्म व स्वतःसिद्ध असा मोक्षधर्म या दोहोंच्या मार्गांत दक्षिणोत्तर ध्रुवांइतकें अंतर आहे. पूर्वसमुद्राला जाणाऱ्या मार्गानें गेलें असतां ज्याप्रमाणें पश्चिम समुद्राचें तीर दिसत नाहीं, त्याचप्रमाणें प्रवृत्तिधर्मांच्या प्राप्तीच्या उपायांनीं मोक्षधर्माची प्राप्ति होऊं शकत नाहीं. मोक्षाला नेणारा मार्ग एकच आहे, तो मीं तुला विस्तारानें सांगतों ऐक.

क्षमेचा अवलंब करून क्रोधाचें उन्मूलन करावें. वासनाबीज समूळ नाहींसें करून आशेचा उच्छेद करावा. धीरपुरुषानें सत्वगुणाचा आश्रय करून आलस्यादि तामस दोष टाकावे व निद्रा जिंकावी. हातून कोणताहि प्रमाद होऊं न देण्याविषयीं जपावें व दुसऱ्यापासून आपल्याला उत्पन्न होणारें भय टाळावें. प्राणवायूचा विरोध करून क्षेत्रज्ञ जो परमात्मा त्याचें परिशीलन करावें. परमात्म्याच्या चिंतनांत मग्न राहून प्राणवायूच्या निरोधनानें मनोजय करावा. कोणत्याहि प्रकारची इच्छा, द्वेषभावना व विषयोपभोगांतील आसक्ति यांचा मोठ्या धैर्यानें निग्रह करावा. तत्ववेत्त्या पुरुषानें सत्यवस्तूबद्दलचे विपरीत ग्रह, त्यासंबंधाचें अज्ञान व अनिश्चित स्वरूपाचें ज्ञान या तिहींचाहि अभ्यासानें उच्छेद करावा. कोणत्याहि विषयाकडे लक्षच न लागण्याची मनाची जडवृत्ति व एका विषयाचें चिंतन करतांना इतर अनेक विषयांत भटकण्याची त्याची चंचलवृत्ति या दोहींचें ज्ञानाभ्यासानें नियमन करावें. ज्ञेय पदार्थाचें नेहमीं चिंतन करणें, त्याचें कथन करणें, तत्संबंधींच्या विचारांना नेहमीं चालना देणें व या सर्व प्रकारांनीं त्याच्याच ध्यानामध्यें निमग्न असणें याला ज्ञाते लोक ज्ञानाभ्यास म्हणतात. कफ, अजीर्ण इत्यादि उपद्रवांचें व ताप, अतिसार इत्यादि रोगांचें निर्मूलन स्वतःच्या प्रकृतीला हितकारक असा हलका व मोजका आहार करून करावें. समाधानवृत्ति बाळगून लोभ व मोह जिंकावे. विषय हे अनर्थकारी आहेत असें ज्ञान करून घेऊन त्यांच्या आहारीं जाऊं नये. दया हें धर्माचें मूळ आहे. परोपकाराचीं कृत्यें करून अधर्माला जिंकावें. शास्त्रानें सांगितलेल्या मार्गानें योग्य तऱ्हेनें आचार पाळून धर्माचें रक्षण करावें. ईश्वरावर हवाला ठेवावा व फळप्राप्तींतच मन गुंतूं न देतां दुराशेचा जय करावा. अर्थांतील आसक्ति टाकून त्याला आपल्या आहारीं आणावें. जगांतील वस्तुजात अनित्य आहे असें जाणून तत्संबंधीचा स्नेह तोडावा. वायूचा निग्रह करून क्षुद्विकार बळावूं देऊं नये. सर्वांबद्दल दयाशील वृत्ति धारण करावी व आपण मोठे अशी मनाची भावना नाहींशी करावी. संतोषवृत्तीनें तृष्णा

मारावी, उद्योगानें आळस घालवावा, निश्चितस्वरूपाच्या सिद्धांतरूप ज्ञानानें तर्कवितर्क नाहींसे करावे, मौनवृत्तीनें वाचाळपणा जिंकावा, मोठ्या शौर्यानें संसारभयाला तोंड द्यावें. वाचा व मन यांचें नियंत्रण बुद्धीनें करावें, बुद्धीच्या ठिकाणीं त्यांचा लय करावा. बुद्धीचा लय विश्वांतील पदार्थजाताचें ज्ञान करून घेऊन त्यांत करावा. या विज्ञानाचा लय परब्रह्मरूपाच्या ज्ञानांत व शेवटीं सर्वांचा स्वतःच्या ठिकाणींच लय करावा. ही शेवटची पायरी हेंच मोक्षस्वरूप होय.

या प्रकारें कथन केलेला हा मोक्षमार्ग शुद्ध आचरण करणाऱ्या शांतिप्रिय पुरुषांनीं जाणून घ्यावयाचा आहे. या पुरुषांनीं शास्त्रानें सांगितलेले काम, क्रोध, लोभ, भय व स्वप्न हे पांच योगदोष टाळावे. वाचेचा संयम करून ध्यान, अध्ययन, दान, सत्य, लज्जा, सरळपणा, आहाराचें पावित्र्य व इंद्रियांचा जय या योगसाधनांचें सेवन करावें. या साधनांनीं पुरुषाचें तेजोबल वाढतें व त्यांनीं सर्व पाप नाहींसें होतें. अशा पुरुषाचा मनांतील सर्व संकल्प सिद्धीस जातात. त्याला सर्व वस्तुमात्राचें ज्ञान होतें. या तऱ्हेनें निष्पाप बनलेल्या, हलका आहार घेणाऱ्या, जितेंद्रिय पुरुषानें काम व क्रोध जिंकावे व स्वतःला ब्रह्मपदाला पोहोंचविण्याची इच्छा धरावी. कोणत्याहि मोहांत न सांपडणें, कोठेंहि आसक्ति न धरणें, कामक्रोधांचा जय करणें, दैन्यवृत्तीचा त्याग करणें, दर्प, अहंकार इत्यादि सोडून देणें, उद्वेग न धरणें, गृहादिकांचा लोभ न धरणें व निष्कामबुद्धीनें काया, वाचा आणि मन यांचें नियंत्रण करणें हाच शुद्ध, निर्मल व पवित्र असा मोक्षमार्ग होय. १२. ३. २७४.

अध्याय २७५ वा.

[१·नारदासितसंवाद]

(१) भीष्म—याच संबंधांतला एक पुरातन इतिहास म्हणून नारद व देवल असित यांचा एक संवाद सांगत असतात, तो मीं तुला सांगतों ऐक. सर्व ज्ञात्या पुरुषांत श्रेष्ठ असे देवल ऋषि एकदां बसले असतांना त्यांचें ज्ञानवृद्धत्व जाणून महर्षि नारदांनीं त्यांना सृष्टीची उत्पत्ति व लय याबद्दल प्रश्न केला.

नारद—हे ब्रह्मन्, हें सर्व स्थावरजंगम विश्व कशापासून उत्पन्न झालें व प्रयलकालीं याचा उपसंहार कशांत व्हावयाचा आहे तें आपण मला सांगा.

असित—' बहु स्यां प्रजायेय ' इत्यादि श्रुतींनीं ध्वनित केलेल्या इच्छेच्या प्रेरणेनें, प्राणिमात्रांच्या कर्मांचा विपाक होण्याचा योग्य काल आला असतांना, ज्यांच्यामधून परमेश्वर सर्व चराचरसृष्टि निर्माण करतो त्यांना सृष्ट्युत्पत्तीचा विचार करणारे ज्ञाते पुरुष पंचमहाभूतें असें म्हणतात. आपल्याच वासनेनें प्रेरित होऊन परमात्मा योग्य कालीं या पंचमहाभूतांतूनच सर्व सृष्टि निर्माण करितो. काल, बुद्धि व आकाशादि पंचमहाभूतें यांतूनच सृष्टि निर्माण होते. यांच्याखेरीज चेतन ईश्वर किंवा अचेतन प्रधान असलें दुसरें कांहीं जगत्कारण आहे असें म्हणणारे लोक जगापुढें अपसिद्धांत मांडीत असतात. हे नारदा, हीं पंचमहाभूतें व कालस्वरूप जीवात्मा ह्या अत्यंत सूक्ष्म अशा तेजाच्या राशीच होत. हीं सहा तत्त्वें शाश्वत, परिणामशून्य, निश्चल, अनाद्यनंत व स्वयंभू अशीं आहेत. पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश हीं तीं पंचमहाभूतें होत. या भूतांच्या पलीकडे या जगांत कांहीं नाहीं हें निःसंशय होय. श्रुतिवाक्य किंवा लौकिक तर्क यांच्या बळावर जर कोणीं यांच्या पलीकडे कांहीं तत्त्व आहे असें दाखवण्याचा प्रयत्न करूं लागेल तर त्याला त्यांत यश येणार नाहीं. फार झालें तर त्याला अज्ञान एवढी एकच गोष्ट दाखवितां येईल. हें अज्ञान म्हणजे ज्ञानाचा अभाव किंवा संशयात्मक, अनिश्चित स्वरूपाचें ज्ञान नव्हे. तर, एका वस्तूचे ठिकाणीं दुसऱ्याच वस्तूचा आभास उत्पन्न करणारें मिथ्या ज्ञान होय. या अविद्येमुळेंच संसाराची प्रवृत्ति होते. काल व पंचमहाभूतें यांच्या पलीकडे कोणाला कांहीं दाखवतां आलेंच तर तें हें अज्ञान किंवा अविद्या एवढें एकच. काल व पंचमहाभूतें हीं सहा, व हीं सहा ज्यांतून निर्माण होतात तें अज्ञान हीं कार्यरूपानें प्रकट होणें म्हणजे सृष्ट्युत्पत्ति होय, असें समज. पंचमहाभूतें, काल, भाव व अभाव, हीं आठ शाश्वत भूतें प्राणिमात्रांच्या उत्पत्तीला व लयाला कारणीभूत होतात. प्रलयकालीं सर्व प्राणिमात्र या भूतांच्या ठिकाणीं विलीन होतात व पुनरुत्पत्तीच्या प्रसंगीं त्यांतूनच पुनः निर्माण होतात. प्राणी नाश पावतो याचा अर्थच हा कीं, त्याचे पांच विभाग होऊन पृथ्वीचा भाग पृथ्वींत, जलाचा भाग जलांत अशा तऱ्हेनें पांची भूतांचे पांच भाग त्या त्या भूतांत विलीन होतात. त्याचा देह भूमीपासून निर्माण होतो. कानांची उत्पत्ति आकाशतत्त्वापासून होते. तेज या महाभूतापासून (सूर्यापासून) त्याचे डोळे होतात. प्राण वायूपासून होतो व त्याच्या अंगांतील रक्त हें जलापासून झालेलें असतें. डोळे, नाक, कान, त्वचा व जीभ हीं पांच इंद्रियें इंद्रियार्थांचें ज्ञान करून

देणारीं होत असें शहाणीं माणसें मानतात. पहाणें, ऐकणें, वास घेणें, स्पर्श करणें व चव घेणें हे पंचकर्मेंद्रियांचे व्यापार आहेत. पंचकर्मेंद्रियांच्या ह्या पांच प्रकारच्या व्यापारांतूनच पांच गुण निर्माण होतात. रूप, गंध रस, स्पर्श व शब्द हे ते पांच गुण होत. या पांच गुणांचा (भोग्यवस्तूंचा) उपभोग पंचकर्मेंद्रियांनीं पांच प्रकारांनीं घेतला जातो. पांच गुणांचा उपभोग पंचकर्मेंद्रियांनीं घेतला जातो असें म्हटलें; परंतु, हा भोग इंद्रियांना घडत नाहीं तर तद्द्वारा तो क्षेत्रज्ञ आत्म्याला घडतो. क्षेत्रज्ञ आत्मा इंद्रियांच्या द्वारें विषयभोग घेतो. चित्त हें इंद्रियसमूहाच्या पलीकडचें होय; व मन हें चित्ताच्याहि पलीकडचें आहे. नुसती जाणीव उत्पन्न करणारें तें चित्त व अमुक वस्तु अमुक स्वरूपाची व अमुक गुणाची असें प्रत्येक वस्तूचें सविशेष व्याकरणात्मक ज्ञान ज्यानें होतें तें मन. बुद्धि ही या मनाच्याहि पलीकडची व क्षेत्रज्ञ आत्मा हा या बुद्धीच्या पलीकडचा. प्राणी प्रथमतः इंद्रियांच्या द्वारें पदार्थांचें सामान्य ज्ञान करून घेतो. नंतर, त्यांतील भेद मनानें जाणून बुद्धीद्रियाच्या साहाय्यानें त्याला पदार्थाचें स्वरूप निश्चित करतां येतें. सामान्य ज्ञान होणें हें चित्ताचें कार्य, त्यांतील भेदप्रभेद समजणें हें व्याकरणात्मक मनाचें कार्य तर निश्चितस्वरूपाचें पदार्थज्ञान हें व्यवसायात्मिका बुद्धीचें कार्य होय. चित्त, मन, व बुद्धि यांच्या अर्थांतील बारीक भेद हा असा आहे. इंद्रियांनीं उपलब्ध झालेल्या अर्थांचें स्वरूप प्राणी आपल्या बुद्धींद्रियानें निश्चित करीत असतो. चित्त, पंचकर्मेंद्रियें, मन व बुद्धि हीं आठ ज्ञानेंद्रियें होत असें सृष्ट्युत्पत्तीच्या प्रक्रियेचा विचार करणारांचें मत आहे. हात, पाय, गुद, शिश्न व मुख या नांवांनीं संबोधिलीं जाणारीं तीं कर्मेंद्रियें होत. खाणें व बोलणें या क्रियांकडे ज्या इंद्रियाचा उपयोग केला जातो तें मुख, चालण्याची क्रिया ज्यांकडून घडते ते पाय; कोणतीहि सामान्य क्रिया ज्यांच्याद्वारें होते ते हात अशा या इंद्रियांच्या संज्ञा आहेत. गुद व शिश्न यांचें कार्य उत्सर्ग करण्याचें आहे व या दोन्हीं इंद्रियांच्या कार्यांचें स्वरूप एकच. पुरीषोत्सर्ग हें गुदाचें कार्य व मूत्रोत्सर्ग आणि रेतोत्सर्ग हें शिश्नाचें कार्य होय. या पंचकमद्रियांना आपापलीं कार्यें करण्याचें सामर्थ्य देणारें असें जें प्राणबल तेंहि एक सहावें इंद्रियच होय. हीं सहा कर्मेंद्रियें जीं आतां सांगितलीं तीं जशीं माझे ठिकाणीं तशींच सर्वांच्याहि ठिकाणीं आहेत.

याप्रमाणें ज्ञानेंद्रियें कोणतीं, कर्मेंद्रियें कोणतीं, त्या त्या इंद्रियांचे गुण कोणते तें सर्व, नारदा, मीं तुला सांगितलें. आपापले व्यापार करून थकलेलीं कर्मेंद्रियें

निश्चेष्ट झालीं म्हणजे प्राण्याला झोंप येते. एकादा सुतार ज्याप्रमाणें काम करून थकल्यानंतर हातांतील हत्यार बाजूला ठेवून विश्रांति घेतो त्याचप्रमाणें प्राणिमात्र इंद्रियांना बाजूस ठेऊन झोंप घेतो. इंद्रियें थकलीं तरी कित्येकवेळां मनाचे व्यापार चालू रहातात. अशा वेळीं इंद्रियें निश्चेष्ट असलीं तरी मन एकटेंच विषयांचा उपभोग घेतें. याच प्रकाराला स्वप्न–दर्शन किंवा स्वप्न पडणें असें नांव आहे. यावर, झोंपेंत विषयोपभोगाची जाणीव कोठून, अशी शंका येईल; तर त्याचें उत्तर हें कीं जाग्रदवस्थेंत जे जे सात्विक, राजस किंवा तामस भाव त्या त्या कर्मांमुळें उत्पन्न होतात ते ते भाव स्वप्नस्थितींत सुद्धां उत्पन्न होतात व त्या त्या कर्मांचीं तीं तीं फलेंहि पण दिसतात. सुख, ऐश्वर्य, ज्ञान व परम वैराग्य हीं सात्विक भावाचीं लक्षणें आहेत. जाग्रदवस्थेंत जो पुरुष या गोष्टींचा अनुभव घेतो त्याला स्वप्नस्थितींतहि त्यांचीच आठवण होऊन तो स्वप्नांतहि त्याच गोष्टीचा अनुभव घेतो. जे जे सात्विक, राजस अथवा तामस भाव ज्या ज्या पुरुषाला जाग्रदवस्थेंत अनुभवावे लागतात ते ते भाव त्याला स्वप्नस्थितींतहि अनुभवाला येतात. जाग्रदवस्थेंतील भावना स्वप्नस्थितींत शिल्लक रहात नाहींत, व स्पप्नस्थितींतील भावना जाग्रदवस्थेंत नसतात. जाग्रदवस्था व स्वप्नस्थिति या दोहोंहून निराळी अशी एक सुषुप्ति नामक अवस्था आहे. या अवस्थेंत जाग्रदवस्था व स्वप्नस्थिति या दोहोंतीलहि भावना लयास जातात हें प्रत्यक्ष दिसतें. हीच नित्यस्थिति होय. जाग्रदवस्था व स्वप्न या दोहींतीलहि भावनांचा निरास होऊन जेथें कांहींच शिल्लक उरत नाहीं तीच नित्य सुषुप्त्यवस्था–तीच मुक्ति होय. याचाच अभिलाष प्राणिमात्रानें धरावयाचा असतो. ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें मिळून आतां जीं चौदा इंद्रियें सांगितलीं तीं व सत्व, रज आणि तम हीं तीन, असे एकंदर सतरा गुण सांगितले आहेत. या सतरा गुणांचा भोक्ता तो अठरावा आत्मा होय.

"आत्मा व हे सतरा गुण यांच्यांत भोक्तृभोग्यभाव आहे तेव्हां, गुणी व त्यांचे गुण यांच्या प्रमाणेंच आत्मा व इंद्रियादि गुण यांतहि नित्यसंबंध मानावयास हवा; आणि असला न्यायशास्त्रासारखा नित्य–संबंध मानल्यास इंद्रियादि गुणांच्या उच्छेदाबरोबरच आत्म्याचाहि उच्छेद होण्याचा प्रसंग येईल" अशी शंका कोणीं घेईल तर त्याचा परिहार असाः आत्मा व इंद्रियादि गुण यांचा संबंध अग्नि व उष्णत्व यांच्या संबंधासारखा नित्य नाहीं. अग्नि व उष्णत्व यांच्यांत तादात्म्य आहे तें येथें नाहीं. म्हणून, वरची शंका निर्मूल होय. अथवा, अविद्या

व वरचे सतरा गुण हे आत्म्याचे भोग्यविषय होत. आत्म्यानें शरीराची उपाधि धारण केली कीं हे गुण त्याचा आश्रय करतात; आणि, आत्मा व शरीर यांचा वियोग झाला कीं त्या गुणांना फिरून त्यांची मूळ अवस्था प्राप्त होते. शरीरांशीं त्यांचा संबंध रहात नाहीं. ही प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट आहे. अथवा असेंहि म्हणतां येईल कीं, आपलें पांचभौतिक शरीर हा, अनुभवाचा बुद्धीवर झालेला संस्कार, वर सांगितलेले शारीर आत्म्यासकटचे अठरा गुण व विसावा जाठराग्नि इतक्या वीस भावांचा संघात आहे. अखंडज्ञानरूप जो महान्–संज्ञक क्षेत्रज्ञ आत्मा तो प्राणवायूचें साहाय्य घेऊन शरीरांत प्रवेश करतो व त्याच्याच साहाय्यानें शरीराचा नाशहि करतो. देहाचें चलनवलन वायूमुळें होतें; म्हणून, वायु हाच शरीराचा संचालक होय व तोच त्याचा नाश करितो असा भ्रम उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. पण आत्माच या गोष्टी करवितो, वायु हा केवळ निमित्त-मात्र आहे. ज्याप्रमाणें एखादी वस्तु उत्पन्न होते व त्याप्रमाणेंच नाशहि पावते, तद्वत् प्रारब्ध पुण्याचा व पापाचा क्षय झाला म्हणजे प्राणी देहत्याग करतो–पंच-महाभूतांत–जेथून तो जन्माला आला त्या ठिकाणीं–विलीन होतो. तसेंच संचित पापपुण्यांची प्रेरणा बळावली म्हणजे तो इहलोकीं फिरून जन्म घेतो. प्राण्याचा देह हा कर्मसंभव आहे.

कालाच्या प्रेरणेनें घेतलेला एक एक देह टाकून प्राणी पुढच्या पुढच्या देहांत प्रवेश करतो. मनुष्यानें मोडकळीस आलेलें एक घर टाकून दुसऱ्या घरांत प्रवेश करावा तद्वत्च हें होय. प्राण्यांच्या जन्ममरणांचें असलें निश्चित स्वरूपाचें ज्ञान असलेलीं शहाणीं माणसें जन्ममरणांचें दुःख मानीत नाहींत. अविद्येनें ग्रासलेले व म्हणूनच आत्म्याचा व देहादिकांचा संबंध जोडणारे कृपण पुरुष मात्र जन्ममरणाचें सुखदुःख मानतात. हा आत्मा कोणाचाहि कोणीहि नाहीं; व याचाहि कोणीं कोण नाहीं. शरीराच्या आश्रयानें नित्य सुखदुःखांचा उपभोग घेणारा असा हा एकटा एकच आहे. वस्तुतः प्राणी जन्मालाहि येत नाहीं व मरतहि नाहीं. कर्मबंध हाच त्याचा जन्म होय; व ज्ञानप्राप्ति हाच मोक्ष–हेंच मरण–होय. यदृच्छया कधीं काळीं प्राण्याला ज्ञानप्राप्ति झाली म्हणजे तो हा देहमय कर्मबंध तोडून परमगतीला जाऊन पोहोंचतो. प्रारब्धकर्माच्या संक्ष-यानें प्राप्तदेहाचा विनाश होतो खरा; पण जन्ममरणाची यातायात तेवढ्यानेंच चुकत नाहीं. त्याला संचिताचाहि नाश व्हावा लागतो. प्रारब्धकर्माबरोबरच संचिताचाहि नाश करून पुण्यपापमय देहाचा ज्यानें त्याग केला असा क्षीणदेह

पुरुषच ब्रह्मपदाला पोहोंचतो. पुण्य व पाप यांचा क्षय व्हावा एवढ्यासाठींच सांख्यज्ञानाचा अवतार आहे. सांख्यज्ञान यासाठींच सांगितलेलें आहे. पापपुण्यांचा क्षय होऊन जीवाला ब्रह्मभाव प्राप्त झाला म्हणजे तो परागतीला पोहोंचतो. असा ब्रह्मभाव प्राप्त होणें हीच परा गति होय असें शहाणे पुरुष समजतात. १२. ३. २७५.

अध्याय २७६ वा.

[१ तृष्णानिरासाबद्दल युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ मांडव्यजनकसंवाद.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, आम्हीं पापी माणसांनीं द्रव्यलोभानें आमचे भाऊ, पितर, नातू, ज्ञातिबांधव, सुहृद् व पुत्र इत्यादि स्वजनांची क्रूरपणानें हत्या केली. तृष्णेमुळें आमच्या हातून अनेकविध पापें घडलीं. या अनावर हव्यासाचें शमन कसें करावें तें आपण मला सांगा.

२ भीष्म—या बाबतींत पुरातनकाळीं घडलेला व विदेहराज जनकानें मांडव्याला कथन केलेला असा एक जुना इतिहास सांगतात तो मीं तुला सांगतों ऐक.

एकदां जनक राजा मांडव्याला म्हणाला, " बाबारे, माझें असें या जगांत कांहीं नाहीं; आणि म्हणूनच माझें आयुष्य अत्यंत सुखांत जात आहे. ' माझें असें या जगांत कांहीं नाहीं ' या माझ्या भावनेची व्याप्ति येथपर्यंत आहे कीं, उद्यां जर ही मिथिला नगरी सबंधच्या सबंध जळून गेली तरी त्यांत माझें कांहीं नष्ट झालें असें मला वाटणार नाहीं. ऐश्वर्य केवढेंहि समृद्ध असलें तर तें अफाट ऐश्वर्यसुद्धां दुःखमयच होय अशी शहाण्या विवेकी पुरुषांची भावना असते. उलट, अज्ञानी जीव क्षुद्र स्वरूपाच्या—क्षुल्लक—भोगविषयांच्या मोहांत सांपडतात. इहलोकीं मनुष्यप्राण्याला जें सुख भोगावयास मिळतें, किंवा स्वर्गलोकांत ज्या दिव्य भोगांची प्राप्ति होते त्या सर्व भोगांना त्यागसुखाच्या षोडशांशाइतकीहि किंमत नाहीं. वासनाक्षयाच्या योगानें जें सुख होतें त्याची योग्यता कांहीं निराळीच आहे. बैलाचें किंवा गाईचें शिंग जसें वयाबरोबर वाढत जातें, तसेंच द्रव्य जों जों अधिक मिळेल तों तों त्याबद्दलचा हव्यास वाढतच जातो. कोणत्याहि क्षुल्लक गोष्टीबद्दल जरी आपण ममत्वबुद्धि धरिली तरी ती क्षुल्लक वस्तुसुद्धां नाश पावली म्हणजे

आपल्याच दुःखाला कारणीभूत होते. वासनांच्या आहारीं कधींहि जाऊं नये; वासनांबद्दल मनांत आसक्ति बाळगणें हेंच दुःखाचें बीज होय. योग्य मार्गानें प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा विनियोग धर्माकडे करावा. त्या संबंधाचा सर्व प्रकारचा वैयक्तिक हव्यास टाकून द्यावा. शहाण्या, स्थितप्रज्ञ पुरुषांनीं सर्व प्राणिमात्र आपल्याचसारखे आहेत अशी भावना ठेवून वागावें. ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली, व जो कृतकृत्य झाला त्याच्या पुण्याचा व पापाचा विनाश होतो. सत्य व अनृत, शोक व आनंद, प्रिय व अप्रिय, भय व अभय या द्वंद्वांचा त्याग करून जो द्वंद्वातीत झाला त्याच्या बुद्धींतील विकल्प नाहींसा होऊन त्याला शाश्वत शांति–सुख मिळतें. अस्थिर बुद्धीच्या माणसाच्या हातून तृष्णात्याग होणें कठिण आहे. या वासनेचा उपशम करूं म्हटलें तरी तो होत नाहीं. ही वासना हा एक प्राण घेणारा असाध्य रोग आहे. या तृष्णेचा जो त्याग करितो त्यालाच सुखप्राप्ति होते. जो पुरुष आपलें चरित्र निर्दोष चंद्रासारखें शुद्ध ठेवतो त्या धर्मात्म्याला इहपरलोकीं कीर्तीचा व सुखाचा लाभ होतो.'' जनकराजाचें तें भाषण ऐकून मांडव्य ऋषीला अत्यंत आनंद झाला; व त्याच्या शब्दाचा योग्य तो मान ठेविल्यामुळें–त्यानें सांगितल्याप्रमाणें आचरण केल्यामुळें–तो मांडव्यऋषि मोक्षपदाला पोहोंचला. १२. ३. २७६.

अध्याय २७७ वा.

[१. पितापुत्रसंवाद.]

(१) युधिष्ठिर—सर्व प्राणिमात्रांना सारखाच भयावह असणारा काल केव्हां, कोणावर, कसा घाला घालील त्याचा नेम नाहीं. अशा स्थितींत चारी आश्रमांतील धर्माचें क्रमानें आचरण शक्य न झाल्यास मनुष्यानें काय करणें श्रेयस्कर आहे तें हे पितामहा, मला सांगा.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, या संबंधांत प्राचीन काळीं घडलेला इतिहास म्हणून एक पिता–पुत्र–संवाद सांगतात तो मीं तुला सांगतों, ऐक.

पूर्वी एक स्वाध्याय–निरत असा एक ब्राह्मण होता. त्याला एक मेधावी नांवाचा बुद्धिमान् मुलगा होता. हा ब्राह्मण स्वाध्यायाध्ययनांत अत्यंत कुशल होता, पण मोक्षधर्माचें त्याला ज्ञान नव्हतें; परंतु, त्याचा मुलगा मेधावी हा

मोक्षधर्मांच्या ज्ञानांत अत्यंत निपुण होता. एके वेळीं मेधावी आपल्या बापाला ह्मणाला ' हे ताता, मनुष्याचें आयुष्य अत्यंत झपाट्यानें क्षीण होत जातें. तेव्हां, शहाण्या माणसानें कोणत्या क्रमानें धर्माचरण करावें, त्याची आनुपूर्वी मला सांगा, म्हणजे मीं आपण सांगाल त्या मार्गानें यथाशिस्त धर्माचरण करीन. '

पिता—' हे पुत्रा, ब्रह्मचर्यव्रताचें आचरण करून मनुष्यानें यथासांग वेदाध्ययन करावें. वेदाध्ययन संपल्यावर पितरांचें ऋण फेडून त्यांना कृतार्थ करण्यासाठीं पुत्रसंततीची इच्छा धरून गृहस्थाश्रम स्वीकारावा. त्या आश्रमांत अग्नीचें निधिवत् पूजन करून व नानाप्रकारचे यज्ञ करून वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्याची इच्छा धरावी व नंतर संन्यास घ्यावा."

पुत्र—प्राणिमात्रांवर क्षणोक्षणीं घाला पडण्याचें भय आहे; त्यांच्या भोंवतीं चौफेर शत्रूंचा वेढा आहे व असाध्य अशीं संकटें एकामागून एक त्यांजवर येत आहेत अशा स्थितींत एकाद्या गंभीर पंडिताप्रमाणें आपण भाषण करितां हें कसें ?

पिता—अरे बाबा, हा घाला कोणाचा ? प्राणिमात्रांना वेढणारे शत्रू कोण? व अशीं असाध्य संकटें तरी त्यांच्यावर कोणतीं येत आहेत ? तूं मला असा भिववितोस कां ?

पुत्र—प्राणिमात्रांवर घाला घालण्यासाठीं काळ नित्य टपलेला आहे; जरादि दोषांनीं मनुष्याचें शरीर सर्व बाजूंनीं वेढलेलें आहे व रात्र आणि दिवस हीं दोन्हीं आयुष्याचें सारखें माप करीत असून तें क्षीण करीत आहेत. त्यांतील कोणत्याच गोष्टीकडे तुमचें लक्ष कसें जात नाहीं. मृत्यु कोणाचीहि वाट पहात नाहीं हें जेथें मला कळतें तेथें अज्ञानांतच गुरफटून राहून आपण सांगितल्याप्रमाणें मुक्तिमार्ग चोखाळण्याचा योग्य काल यण्याची मीं वाट कोठें पहात बसू ? रात्रीनें रात्र चालली असून त्यामुळें आयुष्य क्षीण होत जात आहे. अशा स्थितींत उथळ पाण्यांत सोडलेल्या मासळीसारखी प्राण्याची दशा होते. मग त्याला सुख कोठून लाभेल बरें ? बागेंत फुलें वेंचावीं त्याप्रमाणें प्राणी आपल्या कर्मांचीं या संसारांतील फलें भोगीत असतो; त्याच्या वासना कधींच पूर्ण होत नाहींत. या परिस्थितींत त्याचें लक्ष दुसरीकडे असतांनाच मृत्यु त्याच्यावर घाला घालतो. प्राण्यानें आपलें ईप्सित कार्य संपविलें आहे कीं नाहीं—केलें आहे कीं नाहीं—याची मृत्यु कधींच वाट पहात नाहीं. म्हणून, उद्यांचें काय आज करावें व दुपारचें सकाळींच संपवावें. जें काय श्रेयस्कर कार्य करावेंसें वाटेल तें आजच्या

आज करून टाकावें. आपण आपलें कार्य संपविण्यापूर्वीं त्या महान् कालस्वरूपी मृत्यूनें आपल्यावर घाला घालूं नये अशी खबरदारी घ्यावी. मृत्यूचा घाला पडण्याची आजची पाळी कोणाची, उद्यांची कोणाची हें कोणीं कसें सांगावें ? मनुष्याचें ईप्सित कार्य संपण्यापूर्वींच मृत्यु त्याला ओढून नेतो. तेव्हां मनुष्यानें तारुण्यांतहि धर्माचरण करावें. कारण, मृत्यूला निमित्त लागत नाहीं व जीवित हें क्षणभंगुर आहे. मोक्षधर्माचें आचरण केल्यानें इहपरलोकीं सुखप्राप्ति होते. मोहानें व्याप्त होऊन संसारी मनुष्य स्त्रीपुत्रांकरितां धडपड करीत असतो; व चांगलीं वाईट सर्व प्रकारचीं कर्में करून त्यांचा संतोष संपादन करितो.

दारांत पशु, वरांत पुत्र अशा भरलेल्या संसारांत गढून गेलेल्या मोहव्याप्त पुरुषाला, कांठावर निजलेल्या वाघाला पाण्याच्या लोंढ्यानें ओढून न्यावें त्याप्रमाणें, मृत्यु हा ओढून नेतो. कणाकणानें धन जोडण्यांतच गढून गेलेल्या व हव्यास पूर्ण न झालेल्या पुरुषाला एकाद्या लांडगीनें कोंकरूं उचलून न्यावें त्याप्रमाणें मृत्यु घेऊन जातो. आज हें केलें, उद्यां तें करावयाचें आहे, हें माझें कार्य अर्धवटच राहिलें आहे अशा तऱ्हेनें विचार करीत वासनांच्या फेऱ्यांतच गुरफटून राहिलेल्या माणसाला मृत्यु अवचित उचलून नेतो. केलेल्या कार्याचें फल ज्याला मिळालेलें नाहीं अशा, शेतीवाडी, दुकानें, घरें, दारें यांतच आसक्त झालेल्या कर्मसंगी पुरुषावर मृत्यु अवचित घाला घालतो. मनुष्य दुर्बल असो वा बलवान् असो, तो शहाणा असो किंवा मूर्ख असो, शूर असो वा नसो, तो जड असो वा कवि असो, मृत्यु त्याचा विचार करीत नाहीं. त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या आहेत कीं हें पहाण्यासहि न थांबतां मृत्यु प्राण्याला आत्मसात् करितो. मृत्यु, म्हातारपण, रोग व अनेक कारणांनीं उत्पन्न होणारीं निरनिराळीं दुःखें हीं मनुष्यानें टाळूं म्हटलें तरी टाळतां येणारीं नव्हेत. अशा स्थितींत आपण स्वस्थ काय बसलांत ? मृत्यु आणि म्हातारपण यांनीं प्राणी जन्माला आला न आला तोंच व तेव्हांपासूनच आपलें हत्यार त्याच्यावर सदाचें उपसलेलेंच आहे. या जगांतील सर्व स्थावरजंगम वस्तुमात्र मृत्यु आणि म्हातारपण या जोडीनें वेढलेले आहेत. मृत्यूच्या सेनेचा हल्ला आपल्यावर आला असतांना तो परतवून लावण्याचें सामर्थ्य एकट्या सत्यधर्मावांचून कोणांतहि नाहीं. सत्यधर्मांत मात्र अमृतत्व भरलेलें आहे. गांवांत घरदार करून रहाणारांची तद्विषयक जी आसक्ति असते तेंच मृत्यूचें निवासस्थान होय. अरण्य हें देवांचें वसतिस्थान होय असें श्रुति सांगते. गांवांत राहून तिथल्या सुखांत आसक्त रहाणें हीच मनुष्याला

बांधून घालणारी दोरी होय. हीच दोरी तोडून टाकून पुण्यशील पुरुष बंधनांतून मुक्त होतात. पापी पुरुष या बंधनांचा उच्छेद करूं इच्छित नाहींत. कायेनें, वाचेनें व मनानें जो कोणचीहि हिंसा करीत नाहीं, प्राण्यांच्या चरितार्थाचें साधन जें द्रव्य त्याचा जो अपहार करीत नाहीं, त्याला कसलेंहि बंधन बाधा करीत नाहीं, तो मुक्तच असतो. म्हणून, सत्यव्रताचें आचरण करून, सत्यव्रतांतच तल्लीन राहून, सत्याचीच इच्छा धरून, सर्वांभूतीं सम दृष्टि ठेऊन जितेंद्रिय पुरुषानें सत्यानेंच मृत्यूला जिंकावें. मृत्यु व अमृतत्व हीं दोन्हीं मनुष्यदेहांत प्रतिष्ठित असतात. मनुष्य मोहवश झाला म्हणजे तो मृत्यूच्या आधीन होतो. तो सत्यव्रताचें आचरण करीत असला म्हणजे त्याला अमरत्व मिळतें.

मी अशा रीतीनें अहिंसाव्रताचें आचरण करितों. कामक्रोधांना जिंकून सत्यधर्माचें आचरण करितों. सत्याचा अवलंब आनंदानें केल्यामुळें मला सुखांत रहातां येतें व एकाद्या अमर मनुष्याप्रमाणें मीं मृत्यूकडे पाहून तिरस्कारानें हंसूं शकतों. इंद्रियांचा उपशम करून मीं शांतियज्ञांत निमग्न होऊन रहातों व ब्रह्मयज्ञाचें आचरण करतों. उदगयन प्राप्त होतांच मुनिव्रत धारण करून मी वाचेचा, मनाचा व कर्माचा यज्ञ करीत असतों. माझ्यासारख्या पुरुषानें हिंसामय पशुयज्ञ केलेला कसा बरें बरा दिसेल ? मीं प्राज्ञ आहें. तेव्हां, क्षत्रियांनीं आचरण्यास योग्य अशा नाशिवंत व हिंसामय पशुयज्ञांचें, पिशाच्चवत् आचरण करणें मला शोभणार नाहीं. हे ताता, माझा मींच माझ्याच ठिकाणीं उत्पन्न होऊन, आत्मनिष्ठ व संततिरहित राहूनहि आत्मयज्ञानें मीं स्वतःचा उद्धार करीन. माझा उद्धार प्रजांच्या हातून होणार नाहीं. ज्याची वाणी व मन हीं योग्य तऱ्हेनें नियंत्रित झालेलीं आहेत अशा त्यागयुक्त, योगयुक्त व तपोयुक्त पुरुषाला या साधनांनीं सर्व कांहीं मिळवतां येतें. ज्ञानासारखे दुसरे डोळे नाहींत. ज्ञानासारखें दुसरें या जगांत फल नाहीं. कोणत्याहि गोष्टीचा हव्यास धरून त्यांत आसक्ति दाखविणें यासारखें दुःख नाहीं व त्यागासारखें सुख या जगांत दुसरें नाहीं. सर्व विश्व एकरूप आहे अशी भावना, व म्हणूनच सर्वांभूतीं समभाव, सत्यधर्माचें आचरण, सदाचार, शीलशुद्धता, दण्डधारण, सरळपणा व क्रमाक्रमानें कर्मापासून निवृत्त होणें यापरतें ब्राह्मणाला दुसरें धन नाहीं. हा गुणसमुच्चय हेंच त्याचें धन होय. बाबा, आपल्याला मरावयाचें आहे. तेव्हां, हे ब्रह्मन्, हें धन, हे बांधव, ही स्त्री, हा सगळा परिवार घेऊन आपणांला काय कर्तव्य आहे ? अंतःकरणाच्या गुहेंत असलेलें ब्रह्मरूप—आत्मा—हुडकण्याच्या मार्गाला आपण लागा. आपले वाडवडील,

आपले आजोबा व आपले वडील कोठें गेले व कोणच्या मार्गानें गेले त्याचा विचार करा.

भीष्म—हे राजन्, पुत्राचें हें भाषण ऐकून पित्यानें त्याप्रमाणें आचरण केलें. तूं सत्यधर्मपरायण हो आणि या पित्यासारखेंच तूंहि आचरण कर. १२. ३. २७७.

अध्याय २७८ वा.

[१ हारीत–गीता.]

१ युधिष्ठिर—मनुष्याचें शील, आचार व विद्या हीं कशी असावीं व तो कोणत्या गोष्टींत निमग्न असावा म्हणजे त्याला प्रकृतीच्या पलीकडे असलेलें शाश्वत ब्रह्मपद प्राप्त होतें तें मला सांगा.

भीष्म—मोक्षधर्मांत रत असणाऱ्या व हलका आहार घेणाऱ्या जितेंद्रिय पुरुषाला प्रकृतीच्या पलीकडचें शाश्वत ब्रह्मपद मिळतें. स्वतःच्या घरादारावरील आसक्ति टाकून देऊन, लाभालाभांना सारखेंच मानावयास शिकून, मुनिव्रताची दीक्षा घेऊन व हातीं आलेल्या फलांबद्दल सुद्धां निरपेक्ष वृत्ति ठेऊन मनुष्यानें अरण्याचा रस्ता धरावा. डोळ्यानें, मनानें व वाचेनें कोणालाहि त्याच्या तोंडावर अगर पाठीमागें दुखवूं नये. कोणाच्याहि मर्माचा कोठेंहि उच्चार करूं नये. कोणाहि प्राण्याची हिंसा करूं नये. सर्वांशीं मित्रभावानें वागावें. इहलोकीं जन्मास येऊन कोणाशींहि वैर करूं नये. आपल्याला जरी कोणीं राग आणण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याच्याशींहि गोड बोलावें. कोणीं आपल्यास अपशब्द बोलला तरी त्याच्याशींहि कुशल भाषण करावें. गांवांत राहून कोणाच्याहि बाजूनें अगर कोणाच्याहि उलट वर्तन करूं नये. घरोघर भिक्षा मागूं नये. आगाऊ संकेत ठरवून कोणाच्याहि येथें जेवावयास जाऊं नये. आपला अपमान कोणीं केला तरी धीरवृत्ति सोडूं नये. कोणालाहि वाचेनें वाईट बोलूं नये. दयाशील वृत्ति धरावी. क्रूराशीं प्रतिक्रूर होऊं नये. शांतवृत्ति धरावी व मितभाषी असावें. घरांतून धूर निघावयाचा थांबला, मुसळांचा आवाज ऐकूं येईनासा झाला, विस्तव विझून गेला, घरांतील सर्व माणसांनीं भोजन केलें, पात्रें वाढण्याचें काम थांबलें, सारांश, सर्व व्यवहार थांबल म्हणजे (उरलेल्या अन्नांतील भिक्षा घ्यावयास आपणांस हरकत नाहीं अशी खात्री करून घेऊन मगच) मुनीनें भिक्षा मागावी व तीहि शरीर जगेल इतकीच घ्यावी; पोटभर मिळण्याचीसुद्धां आशा धरूं नये. भिक्षा

मिळाली नाहीं तर कष्टी होऊं नये व मिळाली तरी हर्षित होऊं नये. कोणत्याहि सामान्य प्रतीच्या लाभाची सुद्धां इच्छा धरूं नये. कोणाकडूनहि पूजन करून घेऊन त्याच्या घरीं भोजन करूं नये. कोणी आपला मानसन्मान केला तर तो झांकून ठेवण्याचा प्रयत्न करावा, त्याची वाच्यता कधींहि करूं नये. अशाचे दोष काढून निंदा करीत बसूं नये किंवा त्याच्या गुणाचेंहि वर्णन करूं नये. आपली शय्या व आसन हीं नेहमीं एकांतांत ठेवण्याची इच्छा धरावी. एकादें ओसाड घर, झाडाचें मूळ, अरण्य किंवा एकादी गुहा यामध्यें कोणालाहि न कळतां अज्ञात स्थितींत रहावें. नेहमीं एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जात असावें; योगाचा अनुरोध करून व आसक्तीचा विरोध करून सर्वत्र समवृत्ति ठेवावी. नेहमीं अचल व स्थिर असावें. सुकृतासाठीं किंवा दुष्कृतासाठीं म्हणजे चांगला किंवा वाईट कोणताहि हेतु मनांत धरून कर्म करूं नये. नित्य तृप्तवृत्ति धरावी. चित्त नेहमीं संतुष्ट ठेवावें. इंद्रियांच्या वृत्ति शांत ठेवाव्या. दुर्मुखलेलें असूं नये. सर्व भय टाकून द्यावें. ब्रह्मचिंतन नेहमीं करावें. मौनव्रत धारण करून असावें व सर्वच गोष्टींबद्दल वैराग्यवृत्ति धारण करावी. आपला हा पांचभौतिक देह पंचमहाभूतांच्याच साहाय्यानें पुनः पुनः वाढतो व क्षीण होतो हें ध्यानीं आणून, भूतमात्र जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत सांपडलेले आहेत हें नीट ओळखून परिव्राजकानें निस्पृह वृत्ति ठेवावी. साम्यवृत्ति धारण करावी. पक्व किंवा अपक्व जो मिळेल तो आहार शरीरयात्रा चालण्यापुरता घेऊन उपजीविका करावी. आत्मसंतुष्ट राहून शांतवृत्ति ठेवावी. हलका आहार करावा व इंद्रियांचें नियमन करावें. बोलण्याची ऊर्मि आल्यास ती दाबून वाचेचा संयम करावा. मनांत रागाचा आवेग येऊं पहात असेल तर तो दाबावा. कोणाची हिंसा करावीशी वाटली तर ती इच्छा जिंकावी. भूक व कामवासना यांचे आवेग आवरून धरावे. तपस्वी पुरुषानें वाचा, क्रोध, हिंसा, भूक व भोगेच्छा यांचे आवेग सहन करावे. त्यांना अनावर होऊं देऊं नये. कोणी निंदा केली तरी त्याचा आपल्या मनावर परिणाम होऊं देऊं नये. प्रशंसा किंवा निंदा यांची किंमत सारखीच मानून तटस्थ वृत्तीनें रहावें. परिव्राजकाच्या आश्रमांत असलें आचरण फार पवित्र मानलें आहे. सर्व बाबतींत दमनशील अशा महात्म्या परिव्राजकानें कोणत्याहि बाबतींत आसक्ति धरूं नये. पूर्वाश्रमींचे नातेवाईक, आप्तइष्ट किंवा शेतीवाडी यांचा लोभ धरूं नये. आपलें घरदार कोठेंहि नाहीं अशी भावना ठेवून सौम्य वृत्तीनें व सौम्य बुद्धीनें वागावें. वानप्रस्थ व गृहस्थ यांचा संसर्ग आपणांला न बाधेल

अशी खबरदारी घ्यावी. आपल्याला आज अमुक हवें अशी इच्छा मनांत धरून-पूर्वी योजना करून—तें मिळविण्याच्या मागें लागूं नये व हर्षादि विकारांच्या आधीन होऊं नये. ज्ञानी पुरुषांना या तऱ्हेचें आचरण हाच मोक्ष वाटतो. अज्ञानी जीवांना मात्र यांत कष्ट वाटतात. ज्ञानी लोकांचा सगळा मोक्षमार्ग तो हाच होय असें हारीत ऋषींनीं सांगितलें आहे. सर्व लोकांना अभयदान देऊन, जो घर सोडून अरण्यांत जाण्यास निघतो त्याला तेजोमय लोक प्राप्त होतात. वाचा व मन यांना अगोचर असा जो प्रत्यगात्मा त्याची या परिव्राजकाला प्राप्ति होते. १२. ३. २७८.

अध्याय २७९ वा.

[१ वृत्रगीता.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, सर्व लोक आम्हांला आज धन्य धन्य म्हणत आहेत हें खरें; परंतु, आमच्यापेक्षां अधिक दुःखी या जगांत कोणीहि नसेल. देवांच्या अंशानें मनुष्यजातींत जन्म घेऊन व लोकांकडून धन्य म्हणवून घेऊन सुद्धां जें दुःख आम्हांला प्राप्त झालें तसलें दुःख कोणालाहि झालें नसेल. हे कुरुसत्तमा, या दुःखाचा निरास आमच्या हातून कसा होईल? हें शरीर धारण करणें हें सुद्धां आज कष्टप्रद आहे. आम्हांला आमचे प्राण जड झाले आहेत. प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान हे पंच प्राण; मन व बुद्धी ही जोडी; पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें या सतरा गोष्टी मोक्षाला विरोध करतात. काम, क्रोध, लोभ, भय व स्वप्न हे पांच योगदोषहि बंधकच होत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे इंद्रियांचें भोग्य विषय; सत्व, रज व तम हे त्रिगुण; पंचमहाभूतें, अविद्या, अहंकार आणि कर्म हीं भूतोत्पत्तीचीं आठ कारणें हींहि सर्व मोक्षविरोधि व संसारवर्धन करणारींच आहेत. वर दिलेल्या सतरा गोष्टी, पांच योगदोष, पांच भोग्य विषय, तीन गुण व भूतोत्पत्तीचीं आठ कारणें असा हा जो अडतीस गोष्टींचा संघात आहे याच्या पार जाणाऱ्या—यांना जिंकून यांतून विमुक्त होणाऱ्या—संयमी मुनींना पुनर्जन्म नाहीं. या राज्याचा त्याग करून आम्हीं या अडतिसांच्या पार कधीं जाऊं तें हे पितामहा, मला सांगा.

भीष्म—हे महाराजा, हें जें तूं दुःख म्हणून म्हणतोस हें कांहीं अनंतकाल टिकणारें नव्हे. या जगांतील प्रत्येक वस्तूला माप आहे व म्हणूनच कोणतीहि

गोष्ट कायमची टिकणारी नाहीं. फार काय, जन्ममरणाचा फेराहि कायमचा नव्हे, त्यालाही शेवट हा आहेच. या जगांत अचल असें कांहीं नाहीं. तेव्हां 'ऐश्वर्याच्या लोभाला आम्हीं गुंतलों, आम्हांला मुक्ति कोठून, असें तूं म्हणशील तर तेंहि तुझें म्हणणें व्यर्थ होय. ऐश्वर्यप्राप्ति हा मोक्षमार्गांतील एक दोष आहे असें म्हणशील तर तेंहि तुझें म्हणणें टिकणारें नव्हे. कारण, ऐश्वर्य हे जरी आसक्ति उत्पन्न करणारें व म्हणून मोक्षविरोधि असलें तरी तुम्हीं धर्मज्ञ आहांत, शमदमादिसाधनसंपत् प्राप्त करून घेण्याच्या अभ्यासानें संचिताचा क्षय करून तुम्हीं कधींना कधीं तरी या जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटालच. हे राजा, सुखप्राप्ति किंवा दुःखप्राप्ति ही कांहीं मनुष्याच्या हातची गोष्ट नव्हे; आणि याच कारणामुळें मनुष्य सुखदुःखाच्या मोहजालांत अडकून पडतो. स्वतः अरूप असणारा वायु काजळ किंवा मनशीलाचे तांबडे पिंवळे रजःकण यांनीं व्याप्त झाला म्हणजे त्या त्या पदार्थांचें रूप घेऊन आपण त्यांच्यासारखे आहोंत असा भास उत्पन्न करतो. इतकेंच नव्हे, तर आपला हा प्रातिभासिक वर्ण आकाशाला देऊन आकाश देखील त्या त्या वर्णानें युक्त आहे असें भासवितो. तसेंच, स्वतः अकर्ता असूनहि कर्मफलांच्या संसर्गानें आत्मा मोहव्याप्त होतो आणि मग त्या कर्मांना व कर्मफलांना कवटाळीत बसल्यामुळें त्याला या देहांतून त्या देहांत अशा तऱ्हेनें परिभ्रमण करीत बसावें लागतें. प्राणी ज्या वेळेस ज्ञानाच्या साहाय्यानें अज्ञानरूपी मोहजालाचा नाश करतो त्यावेळेस सनातन ब्रह्मरूपाचा स्वयंभू प्रकाश आपोआप फांकतो. ब्रह्मरूप हें यत्नसाध्य नव्हे असें मुनि म्हणतात. विसरलेली गोष्ट आठवणें म्हणजे जशी नवी गोष्ट शिकणें नव्ह तसेंच आपणच परमात्मरूप आहोंत ही बुजलेली जाणीव पुनः होणें म्हणजे नवीन ज्ञान नाहीं. अज्ञानाचा—मोहाचा—निरास एवढेंच ज्ञानाचें कार्य होय. अज्ञानाचा निरास झाल्यावर ब्रह्मपदाच्या प्राप्तीसाठीं निराळी खटपट लागत नाहीं, अज्ञाननिरास हीच ब्रह्मपदप्राप्ति होय. म्हणून, ब्रह्मपद हें अयत्नसाध्य आहे असें मुनि म्हणतात. यत्न लागतो तो अज्ञाननिरासासाठीं, ब्रह्मपदाच्या प्राप्तीसाठीं नव्हे. ज्ञानानें अज्ञाननिरास करण्याच्या बाबतींत तूं सिद्ध पुरुषांची अखंड उपासना करीत जा. ही उपासना तूंच करावीस असें नाहीं तर सर्व लोकांनीं व देवांनींहि करावी; कारण, ब्रह्मपदप्राप्ति होण्याबद्दल निरलस जर कोणीं असतील तर ते महर्षि होत. ब्रह्मोपासना करण्याच्या त्यांच्या कामांत कधींच खंड पडत नाहीं.

पूर्वीं दैत्यराज वृत्र याला शत्रूंनीं युद्धांत जिंकून त्याचें राज्य हरण केलें. त्या वेळेस त्या राज्यापासून भ्रष्ट झालेल्या असहाय्य वृत्रासुरानें योगबुद्धीचा आश्रय करून आपला शोक आंवरून धरला व शत्रूंच्या मध्यें तो मोठ्या धीरवृत्तीनें वागला असा एक जुना इतिहास सांगतात तो मीं तुला सांगतों. तो तूं एकाग्र मनानें ऐक. ऐश्वर्यापासून च्युत झालेल्या त्या वृत्रासुराला उशना (शुक्र) म्हणाले " हे वृत्रा, आज तुझा पराभव झालेला पाहून तुझ्या चित्ताला कांहींच कां व्यथा होत नाहीं ? "

वृत्रः प्राणिमात्रांच्या जन्ममरणांसंबंधाचें निश्चित स्वरूपाचें ज्ञान माझ्या सत्याचरणानें व तपोबलानें मला झालें आहे. म्हणून, शोक किंवा हर्ष यांची बाधा मला होत नाहीं. कालाच्या प्रेरणेनें कांहीं जीव परवश होऊन नरकांत पडतात; व कांहीं त्याच्याच प्रेरणेनें स्वर्गाला जाऊन आनंदानें तेथील भोग भोगतात असें मोठमोठे ऋषि सांगतात. प्रारब्ध पुण्यकर्मानें प्राप्त झालेले स्वर्ग-भोग, किंवा प्रारब्ध पापकर्मानें प्राप्त झालेला नरक यांचा प्रारब्धकर्माचा क्षय होतांच हे प्राणी त्याग करितात व संचित कर्मानुसार फिरून फिरून जन्म घेतात. वासनांच्या बंधानें बद्ध झालेले जीव परवश होऊन नरकांत जातात, हजारों पशुयोनींत जन्म घेतात व त्यांतूनहि बाहेर येतात, व पुनः त्यांतच पडतात. मला अतींद्रिय वस्तूंचें ज्ञान असल्यामुळें जीवांचें हें नानाप्रकारच्या पशुयोनींतून चाललेलें संसरण मला समजतें. ' जसें कर्म तसें फळ ' हा शास्त्राचा सिद्धांतहि मला ठाऊक आहे. सव प्राणिमात्र यमधर्मानें दाखविलेल्या एका मार्गानेंच जातात. पूर्वायुष्यांत जीं कांहीं सुखकारक, दुःखकारक, प्रिय किंवा द्वेष्य कर्में केलीं असतील त्या त्या कर्मांप्रमाणें त्यांचीं बरीं वाईट फळें भोगण्यासाठीं मनुष्य पशुयोनींत, नरकांत, मनुष्यलोकांत किंवा स्वर्गांत जातो. सर्व प्राणिमात्र पुनः पुनः त्याच त्या वाटेनें जात असतात.

प्राणिमात्राची उत्पत्ति व स्थिती हीं याप्रमाणें त्याच्या त्याच्या कर्मफलाच्या मापानें मापिलीं जातात व काल हें कार्य करीत असतो असें भूतमात्रांच्या उत्प-त्तिबद्दलचें परमोच्च ज्ञान वृत्रासुर सांगत असतांना शुक्राचार्य त्याला म्हणतात, ' हे वृत्रा, तूं बुद्धिमान् असून असे दुष्ट प्रलाप कां काढतोस ? "

वृत्र—माझ्या शत्रूंवर मला जय मिळावा म्हणून पूर्वीं मीं जें मोठें तप केलें तें आपणांस व आपणांप्रमाणेंच इतरहि मोठमोठ्या ऋषींना माहीत आहे.

भूतांच्या ठिकाणचे विविध गंध व रस यांचा उपभोग घेऊन मीं तीन्ही लोकांचें आक्रमण केलें व स्वतःच्या तेजानें त्यांना व्याप्त करून सोडलें. तेजोवलयानें युक्त असा मीं विमानांतून आकाशमार्गानें हिंडत असें. मला कोणाचेंहि भय नव्हतें व मीं सर्व प्राण्यांना अजिंक्य होतों. असलें हें ऐश्वर्य मीं माझ्या तपोबलानें मिळविलें व तसेंच तें माझ्याच कर्मांनीं नष्टहि पण झालें. तेव्हां, हे भगवन्, धीरवृत्ति धारण करून मीं त्याबद्दल शोक करीत नाहीं. महात्म्या व बलाढ्य अशा इंद्राशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें मीं रणांगणावर उभा असतांना मला भगवान् सर्वपापहर अशा प्रभु नारायणाचें दर्शन युद्धभूमीवर घडलें. त्या महापराक्रमी, पूर्ण, अनंत, ज्याला मुंजकेश, हरिश्मश्रू व सर्वभूतपितामह म्हणतात अशा, शुक्लवर्णाच्या व सनातन वैकुण्ठस्वरूप विष्णूच्या दर्शनानें जी पुण्याई मीं जोडिली तिचा अवशेष अजून शिल्लक आहे. म्हणूनच, हे भगवन्, कर्मफल कशा प्रकारचें असतें असें आपणांस विचारण्याची बुद्धि मला होत आहे, असें मला वाटतें. ऐश्वर्य हें अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारचें आहे. हें ऐश्वर्य कोणत्या वर्णाचा आश्रय करून असतें? सर्वोत्कृष्ट असें हें ऐश्वर्य एकदां प्राप्त झालें म्हणजे पुनः नाहींसें कसें होतें? सर्व प्राणिमात्र कशाच्या आधारावर जगतात? भूतमात्रांच्याकडून हालचाल कोण करवितो? कोणत्या परमश्रेष्ठ फलाची प्राप्ति झाली असतां जीव शाश्वतब्रह्मरूप होऊन रहातो? हें परमश्रेष्ठ असें फल कोणत्या कर्मानें किंवा कसल्या ज्ञानानें प्राप्त होणें शक्य आहे? हे विप्रश्रेष्ठा, हें सर्व आपण मला समजावून सांगा."

भीष्म—हे राजसिंहा पुरुषर्षभा, अशा तऱ्हेचें त्या वृत्राचें तें भाषण ऐकून तो ऋषिश्रेष्ठ शुक्राचार्य त्याला त्या वेळीं काय म्हणाला तें मीं सांगतों. तें तूं आपल्या भावांसहवर्तमान अनन्यचित्तानें ऐक. १२. ३. २७९.

अध्याय २८० वा.

[१ शुक्रवृत्रासुरसंवाद; २ सनत्कुमारोक्त विष्णुमाहात्म्य.]

१ उशना—हे दैत्यश्रेष्ठा, ज्याच्या बाहुद्वयामध्यें आकाशासह सर्व पृथ्वीतल मावूं शकतें व अनंत असें मोक्षस्थान हेंच ज्याचें मस्तक अशा प्रभावशाली भगवान् विष्णुदेवाला नमस्कार असो. त्या भगवान् विष्णूचेंच अत्यंत पवित्र असें माहात्म्य मीं तुला सांगतों तें ऐक.

शुक्र आणि वृत्र यांचा असा संवाद चालला आहे इतक्यांत जणूं काय त्यांच्या मनांतील संशयाचा उच्छेद करण्यासाठींच धर्मात्मा मुनिश्रेष्ठ सनत्कुमार त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले. हे राजन्, सनत्कुमारांना पाहातांच शुक्राचार्य व दैत्येंद्र वृत्र या दोघांनींहि त्यांचें पूजन केलें व ते मुनिश्रेष्ठ सनत्कुमार बहुमोल अशा आसनावर बसले. तेव्हां, त्या महाबुद्धिमान् सनत्कुमारांना शुक्राचार्य म्हणाले 'हे मुनिश्रेष्ठा, अत्यंत श्रेष्ठ असें विष्णुमाहात्म्य आपण या दैत्येंद्राला सांगा.' सनत्कुमारांनीं तें भाषण ऐकिलें व मोठ्या अर्थयुक्त अशा शब्दांनीं त्या बुद्धिमान् दैत्येंद्राला त्यांनीं विष्णुमाहात्म्य सांगण्यास सुरवात केली.

२. **सनत्कुमार**—हे दैत्येंद्रा, विष्णूचें सर्वोत्कृष्ट माहात्म्य मीं तुला सर्व सांगतों तें ऐक. हे परंतपा, या जगताची स्थिति—पोषण—सर्व विष्णूवर अवलंबून आहे. त्याच्यामुळेंच हें जग आहे असें समज. हे महाबाहो, हा भगवान् विष्णूच सर्व चराचर भूतें निर्माण करतो. योग्यकालीं त्या भूतांचा संहारहि विष्णूच करतो व पुनरुत्पत्तीचा योग्यकाल येतांच भूतांची पुनरुत्पत्तीहि पण विष्णूपासूनच होते. सर्व भूतें या विष्णूच्या ठिकाणींच लय पावतात व त्याच्यापासूनच फिरून उत्पन्न होतात. या भगवंताची प्राप्ति ज्ञानानें, तपश्चर्येनें किंवा यज्ञादि कर्मांनीं होणारी नाहीं. तर, याच्या प्राप्तीसाठीं इंद्रियजय करावा लागतो तेव्हांच याची प्राप्ति होते. यज्ञादि बाह्य, व ध्यानादि मानसिक, अशीं बाह्य व अभ्यंतर अशीं उभयविध कर्में विष्णुस्मरणपूर्वक केलीं म्हणजे विष्णुध्यानानें तीं तीं कर्में पवित्र होतात; व अशीं कर्में करणाऱ्याला परलोकीं अनंतपदाची प्राप्ति होते. सोनार ज्याप्रमाणें फार मोठ्या प्रयत्नानें चांदी अग्नींत टाकून शुद्ध करून घेतो, त्याप्रमाणें अशा पवित्र कर्मांच्या आचरणानें—अनेक जन्मांनीं कां होईना—जीवाची शुद्धता होते व तसाच तितका जोराचा प्रयत्न केल्यास जीवाची ही विशुद्धता एका जन्मांतहि होणें शक्य आहे. मनुष्यानें नेटानें प्रयत्न केल्यास, आपल्या अंगावरचे बारीक रजःकण आपण जितक्या सहज रीतीनें झाडून टाकतों तितक्या सहज रीतीनें आपल्या आंगचें दोष आपणांस नाहींसे करतां येतील. तीळ किंवा खसखस हीं थोड्या फुलांत ठेविलीं म्हणजे एकाच खेपेंत त्यांचा मूळचा वास नाहींसा होत नाहीं. सूक्ष्म अशा परमात्मज्ञानाची गोष्ट तशीच आहे. ते तीळ किंवा खसखस एकदां शिळीं झालेलीं फुलें टाकून देऊन पुनःपुनः ताज्या ताज्या फुलांत अनेकवेळां ठेविलीं म्हणजे त्यांचा मूळचा वास नाहींसा होतो व फुलांचाच वास त्यांना लागतो. तशाच

तऱ्हेनें सत्वरजतमांनीं भोग्य विषयामध्यें उत्पन्न केलेले दोष अनेक जन्मपर्यंत पुनः पुनः यत्न केल्यानें नाहींसे होतात. कर्मांमध्यें आसक्त होऊन राहिलेल्या जीवांना तसेंच विरक्त जीवांनाहि त्या त्या कर्मांचे विशेष म्हणजे त्यांतील राग–विराग कसेकसे प्राप्त होतात तें मीं तुला सांगतों ऐक. अज्ञान दशेमध्यें जीव कर्मप्रवृत्त कसा होतो व ज्ञानप्राप्तीनंतर तोच कर्मनिवृत्तहि कसा होतो तेंहि मीं तुला अनुक्रमानें सांगणार आहें. तें तूं एकचित्तानें ऐक. अनाद्यनन्त, श्रीमान्, स्वयंप्रकाश, विश्वाचा संहर्ता असा प्रभू नारायण सर्व चराचर भूतांची उत्पत्ति करतो. सर्व प्राणिमात्रांच्यामध्यें क्षररूपानें व अक्षर रूपानें हाच वास करितो. पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेंद्रियें व अकरावें मन या अकरा प्रकारांनीं हाच जगतांतील भोग भोगतो. पृथ्वी हे याचे पाय, आकाश हें याचें डोकें, दिशा हेच याचे हात व आकाश हे याचे कान होत. याच्या तेजापासून सूर्य झाला आहे, याचें मन म्हणजेच चंद्रमा होय. ज्ञान हीच याची बुद्धि व जलदेवता हेंच याचें रसनेंद्रिय होय. याच्या दोन्ही भुंवयांच्या सन्निध सगळे ग्रह आहेत. याच्या नेत्रांतील किरणजालापासून हें नक्षत्रजात निर्माण झालें आहे व पायांपासून पृथ्वी निर्माण झाली आहे. सत्व, रज व तम हे त्रिगुण नारायणात्मक आहेत. आश्रमधर्मांच्या आचरणाचें फल–जपादि कर्मांचें फल–म्हणजे नारायणाची प्राप्ति हेंच होय. नैष्कर्म्यानें प्राप्त होणारें अव्यय ब्रह्मपद तेंहि पण हा नारायणच होय. याचे अंगावरील केश म्हणजे वेद, ॐकार हीच याची विद्या. हा नारायण हा अनेकांचा आधार असून अनेकविध धर्मस्वरूपानें अंतःकरणाचा आश्रय करून असतो. हा नारायण हेंच परब्रह्म, हाच अत्यंत श्रेष्ठ असा धर्म, हीच तपश्चर्या, जगांतील सद्भाव व असद्भावहि हाच. संहितामंत्र, त्यांचा विनियोग सांगणारीं कर्मप्रवर्तक ब्राह्मण–वाक्यें, इंद्र, वायु इत्यादि देवता, सोळा ऋत्विक् (पुरोहित) इत्यादिकांनीं युक्त असा यज्ञ हें नारायण विष्णूचेंच रूप होय. विष्णु, हाच ब्रह्मदेव, अश्विनौ देव हाच आणि इंद्रहि पण हाच. सूर्य हें याचेंच रूप, वरुण हाच, यम हाच, कुबेर हाच. ऋत्विज लोक इंद्रवाय्वादि देवतांना उद्देशून निरनिराळीं कर्मे करावयास सांगत असले तरी या देवता सर्व एकच, म्हणजे, यज्ञभोक्ता नारायणच होत असेंहि ज्ञान त्यांना आहे. ह्या एकट्या एक नारायणस्वरूपी परमेश्वराच्या आधीन हें जगत् आहे. हे दैत्येंद्रा, नाना रूपांनीं विनटलेला परमेश्वर एकरूपच असें जेव्हां प्राणी म्हणतो व हें जें हा म्हणतो तें जेव्हां अनुभवानें त्याला पटतें, तेव्हां ब्रह्मरूप त्याला दिसूं लागतें. जगाची

उत्पत्ति होऊन त्याचा लय होईपर्यंतचा जो काल—संसारविक्षेपांचा जो काल—त्याला कल्प म्हणतात. असे सहस्रावधि किंवा कोट्यवधि कल्प उलटून जाई-पर्यंत प्राणी स्थावर किंवा जंगम स्थितींत रहातात. हे दैत्येंद्रा, ह्या यातायातींचें—जन्ममरणांच्या फेऱ्यांचें—परिमाण हजारों विहिरींतील पाण्याइतकें अनंत आहे. या विहिरींपैकीं एक एक विहीर प्रत्येकीं एक योजन रुंद, पांचशें योजनें लांब व एक कोस खोल अशी असते; व त्यांतहि पहिलीपेक्षां दुसरी, दुसरीपेक्षां तिसरी अशी एक एक योजनानें (लांबी, रुंदी व खोली व या प्रत्येक मापांत) मोठी असते अशी कल्पना केली व या विहिरींतील पाणी प्रत्येक दिवसाला केंसाच्या अग्रावरील राहील एवढा एकच थेंब व तोहि एकदांच, या मापानें उपशीत गेलें तर सर्व विहिरींतील पाणी संपायला जेवढा काल लागेल तितका काल प्रजांच्या संहारविक्षेपात्मक एका कल्पाला लागतो. म्हणजे, हा कल्पकाल अनंत आहे हा इत्यर्थ होय. नारायणाच्या त्रिगुणात्मक सृष्टींत जे जीव निर्माण होतात त्यांचें, गुणांच्या न्यूनाधिक प्रमाणावरून सहा वर्ण कल्पिले आहेत असें श्रुतीचें प्रमाण आहे. हे वर्ण म्हणजे कृष्ण, धूम्र, नील, रक्त, हारिद्र व शुक्ल हे होत. यांपैकीं रक्तवर्ण हा कर्मप्रवण साहसी लोकांना सोसेसा असतो. पिंवळा वर्ण सुखकर होय. शुक्लवर्ण हा अत्यंत सुखकर होय. या शुक्लवर्णाच्या जीवांना मोक्षप्राप्ति होते. हा वर्ण निर्मल व शोकरहित असतो; या ठिकाणीं प्रवृत्तिधर्माची कर्म-कटकट नसते. हे दैत्येंद्रा, हजारों योनिसंभव जन्मांच्या फेऱ्यांतून गेल्यानंतर जीवाला सिद्धि मिळते. सच्छास्त्राचें ज्ञान झाल्यानंतर आत्मानुभवाची जी गति प्राप्त होते तीच ही शुक्लवर्ण जीवांना मिळणारी गति होय असें देवेंद्रानें म्हटलें आहे. प्रजांना मिळणारी गति ही त्यांच्या वर्णावर अवलंबून असते व हे असुरेंद्रा, वर्ण हा कालाच्या आधीन असतो. जीवाला पूर्वजन्मसंस्कारानुसार भोगावी लागणारी ही जी वर्णगति हिची आत्यंतिक मर्यादा चौदा लक्ष कल्पांची आहे. मोक्षमार्गाच्या रोंखानें जीवाची उत्क्रान्ति होत जाणें, एकाद्या विवक्षित वर्णांत जीव जागच्याजागीं स्थिर रहाणें किंवा त्याचें अधःपतन होणें या गोष्टी या चौदा लक्ष कल्पांतील त्याच्या आचारावर अवलंबून असतात. वरच्या सहा वर्णांपैकीं कृष्णवर्णांतील गति ही अत्यंत निकृष्ट स्वरूपाची होय. या वर्णांतील जीव नरकांत पिचत रहातो व तेथेंच आसक्त होतो. वर जी चौदा लक्ष कल्पांची वर्णगतीची आत्यंतिक मर्यादा सांगितली, तिचा हा कृष्णवर्णी जीव दुरुपयोग करीत असल्यानें त्याची उत्क्रान्ति होत नाहीं व त्याच्या आसक्त वृत्तीमुळें त्या

जीवाला जन्ममरणांचे अनेक फेरे संपेपर्यन्त नरकांतच रहावें लागतें असें सूज्ञ पुरुष सांगतात. जन्ममरणांचे एक लक्ष फेरे होईपर्यंत या कृष्णवर्णांत काल कंठल्यानंतर जीव हरितवर्णांत जातो. या वर्णांतहि त्याला कर्मपरतंत्र स्थितींतच अनेक कल्पपर्यन्त पडून रहावें लागतें. प्रारब्ध पापकर्मांचा भोगानें क्षय झाला म्हणजे संचित पुण्यांशाचा उदय होऊन सत्वगुणाची प्राप्ति झालीच तर हा जीव अज्ञान दूर करून स्वतःच्या प्रयत्नानें आत्मकल्याणाच्या मार्गाला लागतो. या वेळेस जीवाला नीलवर्णाची गति संपून रक्तवर्णाची गति मिळते. पण, दैववशात् सत्वगुणाचा जोर तितका जास्त जर झाला नाहीं तर तो फिरून मनुष्यलोकांत येतो. तेथें त्याच्याच कर्मांनीं उत्पन्न झालेल्या बंधनांचे क्लेश भोगीत, व धार्मिक विधिनिषेधांनीं देहदण्डन करून तद्वारा चित्तशुद्धि करीत त्याला अनेक कल्पपर्यंत रहावें लागतें. विधिनिषेधांच्या देहदंडानें हा पुनीत झाला म्हणजे याला देवत्व येतें; व येथें शंभर कल्पपर्यंत काळ कंठल्यानंतर हा जीव फिरून मनुष्यत्वांत येतो; व फिरून देवत्व पावतो. देवत्वाच्या स्थितींत जीव हजारों कल्पपर्यंत राहिला तरी त्याची विषयोपभोगप्रीति कायम असते म्हणून त्या ठिकाणीं तो जन्ममरणाचे फेरे घेत रहातो. तामसी विषयलालसेप्रमाणेंच स्वर्गीय विषयोपभोग हेहि एकप्रकारें नरकप्रदच आहेत. म्हणून देवत्वस्थिति—स्वर्गभोग भोगण्याची स्थिति—हाहि एकप्रकारचा नरकच होय. या नरकांत हा जीव स्वकृत कर्मांचीं फळें भोगीत अनेक कल्पपर्यंत रहातो. या ठिकाणीं कर्मफलांचा उपभोग घेत घेत दहा अधिक पांच अधिक चार मिळून एकोणीस लक्ष कल्पपर्यंत काळ कंठल्यानंतर जीव हा या नरकांतून—स्वर्गभोगाच्या नरकांतून—मुक्त होतो व त्याला इतर योनींतील जन्ममरणांचे फेरेहि घ्यावे लागत नाहींत. हा जीव देवलोकांतून मनुष्यलोकांत व मनुष्यलोकांतून देवलोकांत सारखा येरझारा घालीत असतो. मनुष्याचा देव होणें व देवाचा मनुष्य होणें हें चक्र त्याच्या मागचें अनेक कल्पपर्यंत सुटत नाहीं. मनुष्यत्वाच्या स्थितींत आठशें कल्प राहिल्यानंतर जीवाला देवत्व येतें. पण, दुर्दैवानें याच्या हातून तेथें पाप घडलें तर हा जीव पुनः अतिशय निकृष्ट अशा कृष्णवर्णांत येऊन पडतो. हें जें वर चढणें, पुनः खालीं येणें, पुनः वर जाणें, पुनः खालीं येणें असे या वर्णावर्णांतील फेरे आहेत यांतून विमुक्त होऊन जीवाला मुक्ति कशी मिळते तें, हे असुरेंद्रा, मी तुला सांगतों, ऐक.

प्राणिमात्राची बुद्धि (इच्छा) ही श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिव्हा इत्यादि सात

इंद्रियांनीं होणाऱ्या अनेकविध व्यापारांनीं प्रकट होते. हें जें एका बुद्धीचें अनेक रूपांनीं प्रकट होणें याला व्यूह म्हणतात. अशा तऱ्हेच्या शेंकडों सात्विक व्यूहांतून जातां जातां—अनेक प्रकारचीं सात्विक शमदमादि कर्मे करतां करतां—प्राणी प्रथम रक्त, नंतर हारिद्र व नंतर शुक्ल अशा वर्णांत जातो व शेवटीं त्याचे रागद्वेष मावळतात. मोक्ष ही आत्यंतिक श्रेष्ठ अशी गति बाजूला ठेविली तर त्याच्या खालोखाल सर्वोत्कृष्ट असे जे चंद्रब्रह्मादि लोक ते जीवाला प्राप्त होतात. चित्स्वरूपाच्या ज्ञानाचा स्वच्छ प्रकाश ज्यांच्या अंतःकरणांत पडला आहे असे महापुरुष आपल्या मनोबलानें वर सांगितलेले चंद्रब्रह्मादि आठ लोक जिंकतात. तसेंच, दशेंद्रियें, त्यांचे उपभोग्य विषय, पंचप्राण, अंतःकरणचतुष्टय व अविद्या या ज्या कर्मकारक व भोगप्रापक तीस गोष्टी त्यांचाहि निरोध हे ज्ञानी पुरुष करतात. या तीस गोष्टी जशा जाग्रदवस्थेंत कर्मे करविणाऱ्या व भोगप्राप्ति करून देणाऱ्या असतात, तशाच त्या स्वप्नस्थितींतहि असतात. एवंच, जाग्रदवस्थेंतील तीस व स्वप्नस्थितींतील तीस अशा या साठ गोष्टींवर व त्यांच्याच शेंकडों प्रकारांवर आपल्या मनःसामर्थ्यानें प्राण्याला जय मिळवितां आला—यांच्या योगानें उत्पन्न होणारे रागद्वेषादि विकार टाळतां आले—जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन्ही अवस्थांच्या पलीकडे जातां आलें म्हणजे, हे महानुभावा, तो तुरीयावस्थेंत जातो. या तुरीयावस्थेंतच त्याला शुद्ध प्रत्यगात्म्याचें स्वयंप्रकाश व चिन्मय रूप दिसतें. शुक्लवर्णानें प्राप्त होणारी परा गति ती हीच होय. जीवन्मुक्त झाला तरी 'प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः' या नियमांतून त्यालाहि सुटतां येत नाहीं. म्हणून प्रारब्धकर्मांचा भोगानें क्षय होईपर्यंत त्याला एक शत कल्पपर्यंत त्याच देहांत रहावें लागतें; मग त्याची रहाण्याची इच्छा असो वा नसो. प्राप्त झालेल्या दिव्य भोगांतील आसक्ति टाकण्याइतकें मनोजयाचें सामर्थ्य या योग्याला नसेल, तर त्याला महः, जनः, तपः, व सत्य या चार लोकांतून क्रमानें जावें लागतें. वर सहाव्या शुक्लवर्णानें प्राप्त होणारी परागति म्हणून जी सांगितली तिच्यामधील मनोजय तेवढा साधला व ब्रह्मसाक्षात्कारानें जीवन्मुक्तता मिळाली नाहीं तरी देखील त्याचे रागद्वेषादि विकार नष्ट झालेले असल्यामुळें त्याला क्रममुक्तीच्या मार्गानें जातां येतें. एखाद्या मनुष्याच्या हातून शुद्ध योगानुष्ठानाचें संपूर्ण आचरण झालें नाहीं व त्याला एकदम मुक्ति मिळवतां आली नाहीं तरी सुद्धां त्याचीं ज्ञानेंद्रियें, मन व बुद्धि हीं त्याच्या सात्विकतेमुळें पवित्र झालेलीं असल्यामुळें तो शतकल्पपर्यंत स्वर्गा-

तच रहातो. तेथें त्याच्या प्रारब्धकर्मांचे शेष शिल्लक राहिलेले असतात म्हणून तो स्वर्गलोकांतून फिरून मनुष्यजन्मांत येतो व पवित्र आणि ऐश्वर्यसंपन्न अशा कुळांत जन्म घेतो. हा मानुषजन्म संपला म्हणजे पूर्वजन्मार्जित अभ्यासबलाच्या जोरावर अधिकाधिक योगानुष्ठान करून, योगभ्रष्ट मनुष्यजन्म टाकून उत्तरोत्तर श्रेष्ठ अशा लोकांत जाऊं लागतो. योगभ्रष्टाचें जनन व मरण हीं व्युत्थान व समाधि यांच्यासारखींच असल्यानें प्रत्येक जन्माबरोबर त्याच्या योगसामर्थ्याची वाढच होत जाते. इतरांच्या जन्ममरणांपेक्षां योगभ्रष्टाच्या जन्ममरणांत हा विशिष्ट गुण असल्यानें त्याला जन्ममरणांची यातायात करावी लागली तरी तो खालीं न येतां उत्तरोत्तर श्रेष्ठ अशा भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, व सत्य या सप्त लोकांतून फिरतो. शेवटच्या सत्यलोकांत जाऊनहि 'आत्मैव ब्रह्म' ही त्याची भावना दृढ झाली नसेल तर तो तेथूनहि परत खालीं येतो; व 'तत्त्वमसि' या वाक्याच्या चिंतनानें उत्पन्न झालेली ब्रह्मात्मैक्याची त्याची भावना बळकट बनलेली असेल तर तो पुनः खालीं न येतां एकदम मुक्त होतो. आतां, जो प्राणी या जीवलोकांत असतांना इंद्रियें, मन व बुद्धि हीं मुक्तिमार्गाला विघातक आहेत—यांच्या आधीन होऊन हीं वागवितील तसें वागण्यानें मुक्ति मिळत नाहीं—असें आरंभापासून समजून चालतो त्याला अनन्त व अक्षर अशा पदाची प्राप्ति होते. या अव्यय पदाला शिवभक्त शिवाचें स्थान—कैलास—म्हणतात; विष्णुभक्त यालाच वैकुण्ठ म्हणतात; हिरण्यगर्भ ब्रह्मदेवाचे भक्त याला सत्यलोक म्हणतात; व शेषाचे भक्त याला शेषलोक समजतात. सांख्यमताप्रमाणें जीवाला प्राप्त होणारी परमोच्च गति हीच. जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या अवस्थात्रयाच्या पलीकडे गेल्यावर तुरीयावस्थेंत प्रतीत होणाऱ्या अत्यंत श्रेष्ठ, देदीप्यमान व व्यापक अशा परब्रह्मस्वरूपाचें अव्यय स्थान तें हेंच होय असें वेदान्तशास्त्रज्ञ लोक म्हणतात. उज्ज्वल ज्ञानाची प्राप्ति झाल्यामुळें ज्यांचा स्थूल देह, सूक्ष्मदेह व कारण देह असे तीन्ही देह—देहत्रय—दग्ध झाले आहेत अशा प्रजांना संहारकालीं ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते. आपापल्या अधिष्ठात्या देवतांच्या सामर्थ्यानें हालचाल करणारीं चेष्टात्मक इंद्रियें व ब्रह्मस्वरूपाहून विलक्षण असणाऱ्या जडप्रकृत्यादि गोष्टी यांचाहि प्रलयकालीं ब्रह्मरूपांतच लय होतो. आत्मबोध ज्यांना झाला आहे अशा लोकांच्या मुक्तिमार्गाचें विवरण आतांपर्यंत झालें. आतां ज्यांना पूर्ण आत्मज्ञान झालेलें नाहीं, अशांच्या सृष्टिप्रलयांची व्यवस्था कशी ती सांगतों.

सृष्टीचा प्रलय व पुनरुत्पत्ति यांच्या संधिकालांतहि ज्यांचीं कर्मफलें भोगानें क्षीण झालेलीं नाहींत—संपलेलीं नाहींत—असे देवलोकीं गेलेले प्राणी, सृष्टीची पुनरुत्पत्ति होण्याचे वेळेस, "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" या न्यायानें नव्या कल्पांतहि फिरून जुन्या जागेवरच येतात. ज्यांचीं प्रारब्धकर्में भोगानें निःशेष झालीं आहेत असे प्राणी मात्र पुनः मनुष्ययोनींत येतात; कारण, पूर्ण तत्त्वज्ञान होऊन तें अंगीं ठसावल्याखेरीज कोणालाच मुक्ति नाहीं. मग हें ज्ञान जन्ममरणांच्या कितीहि फेऱ्यांनीं होवो. सिद्धलोकांतून खालीं आलेल्या पुरुषांना पूर्वकल्पांतील परंपरेप्रमाणेंच क्रमाक्रमानें त्यांच्या त्यांच्या गतीनें जावें लागतें. बळानें व रूपानें पूर्वींच्या कल्पांतील रूपांसारखींच रूपें घेऊन हे जीव क्रमानें आपल्या पापपुण्यांचीं फळें भोगीत असतात.

'प्रारब्धकर्मांचा क्षय भोगानेंच व्हावयाचा' या निराबाध सिद्धांताला ब्रह्मवेत्ता पुरुषहि अपवाद नाहीं. ब्रह्मज्ञान झालेला जीव प्रारब्धकर्मांच्या भोगासाठीं जेथपर्यंत शरीर धारण करून असतो तेथपर्यंतच त्याच्या स्वरूपामध्यें सर्व सृष्टि, परा विद्या, अपरा विद्या या असतात. परंतु, योगानुष्ठानानें चित्त शुद्ध झालेलें असल्यामुळें, व ध्यानधारणादिकांनीं मन पवित्र केलेलें असल्यामुळें हें सर्व पंचेंद्रियरूप आहे-आभासमय आहे असें ज्ञान या ब्रह्मवेत्त्याला असतें. म्हणून, इतर जीवांप्रमाणें तो पुन्हां या गोष्टींत न घोंटाळतां शेष प्रारब्धकर्मांच्या भोगानें—अर्थात्, तो फलभोग संपल्याबरोबर—मुक्त होतो. ब्रह्मवेत्ता पुरुष शुद्ध मनानें अत्यंत निर्मल परब्रह्मरूपाचें चिंतन करीत असतो व त्यामुळें त्याला अत्यंत श्रेष्ठ अशी विशुद्ध गति प्राप्त होते. ब्रह्मसाक्षात्कारानंतर त्याला अव्यय अशा प्रकारचें स्थान मिळतें—तो मोक्षपदाला पोहोंचतो—व त्याला परमदुर्लभ अशा शाश्वतपदाची प्राप्ति होते. "हे सत्वाढ्य वृत्रासुरा, याप्रमाणें नारायणाच्या सामर्थ्याचें महात्म्य मीं तुला कथन केलें आहे."

वृत्रः अशी स्थिति आहे म्हणून—नानाविध सृष्टि हे आपल्याच मनानें उत्पन्न केलेले आभासमय प्रकार आहेत असें ज्ञान मला आहे म्हणून—हे शुक्रा, मला कोणत्याहि प्रकारचा विषाद वाटत नाहीं. आपण आतांपर्यंत जें मला विवरण करून सांगितलें त्यानें ब्रह्माद्वैताचें रहस्य माझ्या मनांत बरोबर ठसलें. हे सत्वशील विप्रर्षे, आपलें वचन ऐकल्यामुळें आज माझ्या मनांतील सर्व संशय नाहींसे झाले व माझें पापहि आज क्षीण झालें. हे भगवन् महर्षे, त्या महा तेजस्वी

विष्णूचें अत्यंत सामर्थ्यवान् असें हें चक्र सारखें फिरत आहे. ज्या स्थानापासून ही सर्व सृष्टि उत्पन्न होते तेंच या अनंताचें शाश्वत स्थान होय, तोच महात्मा पुरुषोत्तम भगवान् विष्णु होय. त्याच्याच ठिकाणीं हें सर्व जग अधिष्ठित झालेलें आहे.

भीष्म—हे कौंतेया, असें बोलून त्या वृत्रासुरानें प्राणत्याग केला व आत्म्याचा परब्रह्माच्या ठिकाणीं लय करून तो परमपदाला पोहोंचला.

युधिष्ठिर—हे पितामहा, सनत्कुमारांनीं पूर्वीं वृत्रासुराला ज्या भगवान् विष्णूचें माहात्म्य सांगितलें तो हा आमचा श्रीकृष्णच !

भीष्म—नव्हे. सर्व जगाचा मूलाधार असा हा षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवान् स्वतःच्या तेजोबलानें निर्विकार स्वरूपांत तळपत असतो. हा सत्यसंकल्पादि गुणांनीं युक्त असा महात्मा परमेश्वर स्वतः सृष्टींत प्रविष्ट होऊन तिच्या मधील नाना-रूपांचे अनेक भाव प्रकट करीत असतो. हा केशव, अच्युत, श्रीकृष्ण म्हणजे त्या परमात्म्याचा आठवा अंश. या त्रैलोक्याला प्राप्त झालेलें सामर्थ्य हें ह्या अच्युत केशवाच्या सामर्थ्याच्या आठव्या हिश्शाचें होय. हा श्रीकृष्ण परमात्मा आपल्या अंगच्या तेजाच्या अष्टमांशानें त्रैलोक्याला सामर्थ्यसंपन्न करतो. श्रीकृष्ण हा मूलस्थायी महादेवाचा तुरीयार्ध म्हणजे अष्टमांश, व त्रैलोक्याची शक्ति हा त्याचाहि अष्टमांश म्हणजे मूलाचा चौसष्टावा हिस्सा होय. मूलस्थायी महा-देवाच्या अलीकडच्या पायरीवर असलेला हा जगत्कारणरूप ईश्वर तुमच्या आमच्या दृष्टीनें नित्य असला तरी प्रलयकालांतील अंत हा त्यालाहि चुकत नाहीं. अति सामर्थ्यवान् असा जो भगवान् निर्विकार प्रभु तो त्याच्याहि पलीकडे पाण्यांत असतो. त्याचें अधिष्ठान आप हें होय. अविद्या-नाशामुळें प्रसन्नचित्त झालेला भगवान् ब्रह्मदेव हाहि त्याच शाश्वत लोकांत —म्हणजे मूलकारण जो भगवान् नारायण त्याचें अधिष्ठान होऊन राहिलेल्या आपस्वरूपांत—लीन होतो. या अनंत परमेश्वराच्या—नारायणाच्या—सत्तासाम-र्थ्यानें, कारणरूपानें सुप्त असलेलीं कार्यबीजें कार्यांची—सृष्टीची—उत्पत्ति करण्यास समर्थ होतात. मायोपाधीनें वेष्टित झाला तरी जगताच्या दृष्टीनें सनातनच अस-लेला हा परमात्मा सर्व लोकांत संचार करतो. यानें सर्व लोकांत संचार केला तरी स्वीकृत उपाधींचे गुणधर्म याला बाधत नाहींत—याचा निरोध करूं शकत नाहींत—म्हणून हा अनिरुद्ध होय. हा महात्मा आपल्यामध्यें सुप्तरूपानें असलेलें विविध-

प्रकारचें जग प्रकट करतो. कारणरूपानें परमात्म्याच्या ठिकाणीं सुप्त असलेलें जग कार्यरूपानें प्रकट होणें हीच जगताची उत्पत्ति होय.

युधिष्ठिर—हे परमतत्व जाणणाऱ्या परमार्थज्ञ पितामहा, वृत्रासुराला आपल्याला शुभगतीच प्राप्त होणार ही गोष्ट माहीत असेल--नव्हे, होती—म्हणून तो सुखी होता व त्याला कसलाहि विषाद झाला नाहीं. त्याला शुक्लवर्णीय साध्य ही देवयोनि प्राप्त झाल्यामुळें तो शुक्लवर्णाचा वृत्रासुर पशुपक्ष्यांच्या हलक्या योनींतून व नरकांतून मुक्त झाला आणि त्याला पुनर्जन्म आला नाहीं; परंतु हारिद्रवर्णाची किंवा रक्तवर्णाची गति प्राप्त झालेला प्राणी आपल्या तामस कर्मांच्या परिणामामुळें पशुपक्ष्यांच्या हलक्या योनींतहि जन्मास येणें शक्य आहे; कारण, या वर्णांत तामस कर्मेंहि त्याच्या हातून घडणें शक्य आहे. आम्हीं तर परमार्थतः दुःखरूप असलेल्या आभासमय सुखाला पारमार्थिक सुख मानून त्यांत रत झालेलीं माणसें आहों. तेव्हां, आम्हाला नील, कृष्ण किंवा त्याहूनहि अधम अशी तिर्यक्–योनि यांतील कोणती गति मिळणार कोण जाणे !

भीष्मः—तसें कांहीं नाहीं. तुम्हीं पांडव पवित्र आणि उदात्त कुळांत जन्माला आलेले आहांत, व आतांपर्यंत तुमच्या हातून तपश्चर्याहि चांगल्या प्रकारची झालेली आहे. तेव्हां तुम्हीं देवलोकामध्यें राहून तेथील सुखाचा अनुभव घेतल्यानंतर फिरून मनुष्यलोकांत याल. मनुष्यलोकांतील सुखें पूर्णपणें उपभोगिल्यानंतर योग्यकालीं—कल्पांतीं—फिरून देवलोकांत जाऊन तेथील सुखांचा उपभोग तुम्हांला घ्यावयाचा आहे. देवलोकांतील व मनुष्यलोकांतील सुखें अशा तऱ्हेनें पूर्णपणानें उपभोगिल्यानंतर तुमची गणना सिद्धलोकांत होईल. व तेथून तुम्हीं मुक्त व्हाल. युधिष्ठिरा, तुम्हीं सर्व पांडव अत्यंत निर्मल आहां तेव्हां तुम्हांला भिण्याचें बिलकूल कारण नाहीं. १२. ३. २८०.

अध्याय २८१ वा.

[वृत्रवधाची कथा]

युधिष्ठिर—हे पितामहा, त्या अत्यंत तेजस्वी वृत्राची धार्मिकता, त्याची आपण वर्णिलेल्या प्रकारची विष्णुभक्ति व त्याचें ज्ञान हीं सर्वच अतुल आहेत. अतिशय देदीप्यमान अशा भगवान् विष्णूच्या पदाचें ज्ञान होणें ही गोष्ट अत्यंत दुर्घट होय. हे राजश्रेष्ठा, त्या वृत्राला हें ज्ञान कसें झालें ? आपल्या वच-

नावर माझी पूर्ण श्रद्धा आहे; आणि म्हणूनच, माझ्या मनांत एक संशय उत्पन्न होऊन त्याचें निरसन करून घेण्याची बुद्धि मला झाली आहे. वेदान्तविचार करण्यांत अत्यंत प्रवीण, उत्तम तत्त्वज्ञ, धार्मिक व परम विष्णुभक्त असा वृत्र इंद्राच्या हातून मारला कसा गेला? हे भरतर्षभा, या माझ्या शंकेचें आपण निरसन करा. इंद्र व वृत्र यांचें युद्ध कसें झालें व त्यांत इंद्रानें वृत्राला कसें जिंकलें ही कथा आपण मला विस्तारानें सांगा. ती ऐकण्याची मला फार मोठी उत्सुकता आहे.

भीष्मः—पूर्वी एकदां इंद्र सगळ्या देवांसहवर्तमान रथांत बसून निघाला असतांना त्याला समोर उभा असलेला पर्वतासारखा वृत्रासुर दिसला. हे अरिंदमा, पांचशें योजनें उंचीचें व तीनशें योजनें—त्याहून कांहींसें अधिकच—विस्तृत असें त्या वृत्राचें तें त्रैलोक्यालाहि दुर्जय असें तें रूप पाहून देवांना वृत्रासुराची अतिशय भीति वाटली व त्यांना शांति कशी ती मिळेना. हे राजा, वृत्रासुराचें तें भव्य स्वरूप एकदम डोळ्यांपुढें दिसतांच इंद्राचे पाय भीतीनें कांपूं लागले. मग देवासुरांचें भयंकर युद्ध सुरू झालें असतां ती युद्धभूमि देवांनीं व असुरांनीं वाजविलेल्या निरनिराळ्या वाद्यांच्या आवाजानें दुमदुमून गेली. हे कुरुश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, वृत्राला मात्र इंद्राला पाहून कसलीहि भीति वाटली नाहीं. त्याच्या मनाचा कोणत्याहि प्रकारचा गोंधळ झाला नाहीं किंवा इंद्राविषयीं त्याच्या मनांत पूज्यभावहि उत्पन्न झाला नाहीं. नंतर, त्रैलोक्यालाहि भीतिप्रद वाटणारें असें, देवराट् इंद्र व महात्मा वृत्रासुर यांचें मोठें युद्ध झालें. त्यावेळेस ती युद्धभूमि देवांच्या व असुरांच्या सैन्यानें फुलून गेल्यासारखी दिसत होती. सर्वत्र तरवारी, पट्टिश, शूल, शक्ति, तोमर, मुग्दर, गोफणींनीं फेकिलेले नानाप्रकारचे दगड, रोमहर्षण आवाज करणारीं धनुष्यें, नानाप्रकारचीं दिव्य शस्त्रें व पेटलेले पलिते यांखेरीज दुसरें कांहींच दिसत नव्हतें. ब्रह्मदेवादि सर्व देव व मोठे मोठे ऋषि इंद्राचें व वृत्राचें तें युद्ध पहाण्यासाठीं आले होते. हे भरतर्षभा, सिद्धलोक आपल्या विमानांतून व अप्सरांसहवर्तमान गंधर्वहि पण आपल्या विमानांतून त्या ठिकाणीं जमले होते. धर्मज्ञांमध्यें श्रेष्ठ अशा त्या वृत्रानें आकाशांत सर्वत्र संचार करून इंद्रावर सर्व बाजूंनीं अतिशय वेगानें दगडांचा वर्षाव करावयास सुरवात केली. त्या वेळेस सर्व देवगण क्रुद्ध होऊन त्यांनींहि सर्व बाजूंनीं बाणांची वृष्टि केली व युद्धामध्यें वृत्रानें केलेला दगडांचा वर्षाव थोपवून धरला. हे कुरुशार्दूला, तो महासामर्थ्यवान् वृत्र मायिक युद्धांतहि मोठा

कुशल असल्यामुळें त्यानें सर्वत्र मायायुद्ध करून इंद्राला मोहवश केलें. वृत्राच्या मायायुद्धामुळें संत्रस्त झालेला इंद्र अखेर निश्चेष्ट झाला. तेव्हां वसिष्ठ महर्षींनीं त्याला जागा करून रथंतर नांवाच्या सामानें त्याला बोध केला.

वसिष्ठ—हे देवेंद्रा, तूं देवश्रेष्ठ आहेस. तूं आजपर्यंत अनेक दैत्य, अनेक असुर मारले आहेस. तुझ्या अंगांत त्रैलोक्याचें सामर्थ्य एकवटलेलें आहे. असें असतांना तूं खेद कां करितोस ? हा ब्रह्मदेव, हा भगवान् विष्णु, हा जगत्पति शंकर, हा भगवान् सोमदेव व हे सगळे मोठमोठे ऋषि तुझ्याकडे पहात आहेत; यावेळेस एकाद्या यःकश्चित् प्राण्याप्रमाणें उदास होऊं नको. हे देवेंद्रा, युद्ध करण्याबद्दल अंतःकरणांत नीट उत्साह धर आणि आपल्या शत्रूंना मार. सर्व लोकांना पूज्य असणारा असा हा लोकगुरु भगवान् त्र्यंबक शंकर तुझ्याकडे निरखून पहात आहे. या वेळेस मोह सोड. हे बृहस्पतिप्रमुख सगळे ब्रह्मर्षि तुझा जय व्हावा म्हणून तुला उद्देशून दिव्य स्तोत्रें गात आहेत तीं ऐक.

भीष्म—महात्म्या वसिष्ठांनीं या प्रमाणें बोध केल्यानंतर आधींच तेजस्वी असलेल्या त्या इंद्राच्या अंगांत अधिकच आवेश चढला व त्या भगवान् पाकशासनानें भानावर येऊन आपल्या श्रेष्ठ अशा योगबलाच्या जोरावर त्या वृत्रासुरानें पसरिलेलें मायाजाल हतवीर्य करून टाकलें. इकडे वृत्रानें केलेला तो अद्भुत पराक्रम पाहून आंगिरस व दुसरे कित्येक महर्षि महेश्वर शंकराकडे गेले व लोकांच्या हिताच्या दृष्टीनें वृत्राचा नाश करण्याची त्यांनीं भगवंताला विज्ञापना केली. तेव्हां, भगवान् शंकराच्या तेजानें तीव्र ज्वराचें स्वरूप घेऊन लोकपति वृत्राच्या शरीरांत प्रवेश केला व लोकांचें रक्षण करण्याचें व्रत पत्करिलेल्या, सर्व लोकांना वंद्य अशा भगवान् विष्णूंनीं इंद्राच्या वज्रांत प्रवेश केला. इतकें झाल्यानंतर धीमान् बृहस्पति, वसिष्ठ व इतर मोठे मोठे ऋषि इंद्राकडे जावयास निघाले व त्या वरद आणि लोकवंद्य अशा वासवाकडे येऊन त्याला म्हणाले कीं " हे प्रभो, वृत्राचा वध कर."

महेश्वर—हे इंद्रा, हा बलाढ्य वृत्र अतिशय सामर्थ्यवान् आहे. हा विश्वात्मा असून याला वाटेल त्या ठिकाणीं जातां येतें. याच्याजवळ अनेक प्रकारचें मायाजाल आहे असा याचा लौकिक आहे. तेव्हां, त्रैलोक्यालाहि दुर्जय होऊन बसलेल्या या असुरश्रेष्ठाला तूं आपल्या योगबलानें मार. कोणताहि अनमान करूं नकोस. हे अमराधिपा, आपल्याला चांगलें सामर्थ्य प्राप्त व्हावें

म्हणून या वृत्रानें साठ हजार वर्षे तपश्चर्या केली होती; व ब्रह्मदेवानें याला वरहि दिला होता. या वराच्या योगानें याला योग्यांच्यामधील श्रेष्ठ पद, अत्यंत मोठें असें मायिक बल, अचाट सामर्थ्य व अत्यंत देदीप्यमान असें तेज प्राप्त झालें आहे. हे इंद्रा, हें पहा माझें तेज तुझ्यामध्यें प्रविष्ट होत आहे. तें तेज तुझें सामर्थ्य वाढवील. या वृत्रामध्येंसुद्धां माझ्या तेजानें प्रवेश केला आहे; पण, तेथें त्याचा परिणाम उलट होऊन माझ्या तेजामुळें त्याचें सामर्थ्य कमी होईल. म्हणून, हे इंद्रा, तूं वज्रानें या दानवाला मार. महेश्वराचें हें भाषण ऐकून इंद्र म्हणाला, " हे सुरश्रेष्ठा, आपल्या प्रसादानें मीं या दुर्जय अशा दैत्याला माझ्या वज्रानें आपल्या डोळ्यांदेखत मारतों, पहा. "

भीष्म—भगवान् शंकराच्या तेजानें ज्वराचें रूप घेऊन त्या दैत्यश्रेष्ठ वृत्रासुराच्या शरीरांत जेव्हां प्रवेश करावयास सुरवात केली त्यावेळीं देवता व ऋषि या सर्वांना आनंद होऊन त्यांनीं हर्षातिरेकानें मोठा नाद केला. नंतर दुदुंभी, मोठ्या आवाजाचे शंख, मुरज, डिंडिम वगैरे हजारों वाद्यांचा गजर त्या ठिकाणीं सुरू झाला. सर्व राक्षसांची मात्र स्मृति एकाएकीं नष्ट झाली व त्यांचें अपार मायिकबल एकदम नाहींसें झालें. महेश्वराचें तेज वृत्राच्या अंगांत शिरल्याचीं हीं चिन्हें पाहून व इंद्राच्याहि अंगांत तें तेज संचरलेलें पाहून सर्व देव व ऋषि यांनीं इंद्राची स्तुति करावयास सुरवात केली व ते वृत्रवधाच्याबद्दल त्या सुरेंद्र शक्राला उठावणी देऊं लागले. सर्व ऋषि इंद्राची स्तुति गात असतांना त्या युद्धप्रसंगीं रथांत बसलेल्या त्या महात्म्याचें रूप इतकें तेजःसंपन्न दिसत होतें कीं त्याच्याकडे कोणालाहि पहावत नव्हतें. १२. ३. २८१.

अध्याय २८२ वा.

[१ ब्रह्महत्याविभाग.]

(१) **भीष्म**—हे महाराजा, त्या वृत्राच्या अंगांत ज्वरानें सर्व बाजूंनीं ज्यावेळेस प्रवेश केला त्यावेळेस त्याचे शरीरावर कोणतीं चिन्हें दिसत होतीं तीं सांगतों ऐक. त्याच्या मुखांत उष्णता वाढून त्यांतून जणूं अग्नीच्या ज्वाळा बाहेर पडत आहेत असा भास होई. यामुळेंच, तो अत्यंत भयावह असा दिसत होता. त्याच्या सर्व शरीराला एक प्रकारचा पांडुरपणा आला होता; सर्वांगाला कंप सुटला होता; श्वास जोराजोरानें चालला असून सर्व अंगावर रोमांच उभे राहि-

लेले दिसत होते. तो वृत्र जोरजोरानें सुस्कारे टाकीत होता. हे भारता, त्या वृत्रासुराची स्मृति एका महाभयंकर व अत्यंत अमंगल अशा दारुण कोल्हीच्या रूपानें त्याच्या वदनांतून बाहेर पडली. त्याच्या दोहीं बाजूंस पेटलेल्या दारुण उल्का दिसूं लागल्या. गिधाडें, कंकपक्षी व बगळे हे मोठमोठ्यानें ओरडूं लागले व त्या वृत्राच्या डोक्यावर जमून चक्राकार घिरट्या घालूं लागले. वृत्राची अशी स्थिति पहातांच युद्धभूमीवर देवांकडून उत्तेजन मिळालेला तो इंद्र आपल्या रथांत बसून व हातांतील वज्र उगारून त्या वृत्राकडे रोखून पाहूं लागला. महेश्वर शंकरानें निर्माण केलेला ज्वर त्या वृत्राच्या अंगांत शिरला असल्यामुळें तो राक्षस मोठमोठ्यानें ओरडूं लागला व जांभया देऊं लागला. तो जांभया देतोसें पाहून इंद्रानें आपल्या वज्राचा प्रहार त्याच्यावर केला. प्रलयाग्नीसारख्या तेजस्वी अशा त्या वज्राच्या प्रहारामुळें तो धिप्पाड वृत्रासुर लागलाच जमिनीवर पडला. इंद्राच्या हातून वृत्रवध झाला असें पहातांच सर्व देवांनीं त्याच्या भोंवतीं जमून मोठ्या आनंदानें गर्जना करायास सुरवात केली. वृत्रवधानें अतिशय मोठें यश संपादन करून व विष्णुतेजानें युक्त असें आपलें वज्र घेऊन इंद्र हा थेट स्वर्गलोकांत गेला. हे भरतसत्तमा युधिष्ठिरा, वृत्राच्या शरीरांतून इकडे एक काळसर पिंगट वर्णाची, अतिशय घोर, भयंकर, रुद्रस्वरूपाची, लोकांना भीति उत्पन्न करणारी, करालासारखे दांत असणारी अशी कृत्येसारखी दिसणारी ब्रह्महत्या बाहेर निघाली. तिनें केस मोकळे सोडलेले होते. तिचे डोळे महाभयंकर दिसत होते. तिच्या गळ्यांत नररुंडांच्या माला होत्या. ती रक्तानें न्हालेली असून तिनें अंगावर वल्कलें धारण केलेलीं होतीं. हे राजेंद्रा, असल्या स्वरूपाची ती महाभयंकर ब्रह्महत्या वृत्राच्या शरीरांतून निघाली व तिनें इंद्राचा पाठलाग सुरू केला. कांहीं काल लोटल्यानंतर तो वृत्रहंता इंद्र लोकांचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें स्वर्गाच्या रोखानें बाहेर पडला. महातेजस्वी असा तो इंद्र बाहेर पडलेला पहातांच ब्रह्महत्येनें त्याला घेरलें व ती त्याच्या पाठीशीं कायमची चिकटून राहिली. ब्रह्महत्येचें हें नवीनच संकट उपस्थित झालेलें पहातांच इंद्रानें एका कमलिनीच्या केसरांत सूक्ष्मरूपानें प्रवेश केला व त्या ठिकाणींच तो अनेक वर्षेपर्यंत राहिला. त्या ब्रह्महत्येनें महाप्रयत्नानें इंद्राचा माग काढून त्याला तेथेंहि गांठलें. ब्रह्महत्येनें घेरल्यामुळें तो इंद्र अत्यंत निस्तेज होऊन गेला. ब्रह्महत्या आपल्या मागची टळावी म्हणून इंद्रानें नानाप्रकारें प्रयत्न केला; पण, ब्रह्महत्या त्याला जी चिकटली ती चिकटलीच. अखेर इंद्रानें ब्रह्मदेवाकडे जाऊन त्याला शिर-

साष्टांग नमन केलें. ब्रह्महत्येच्या पातकानें इंद्राला घेरलें आहे असें पहातांच त्या ब्रह्मदेवानें आपल्याशीं पुष्कळ विचार केला व अखेर मधुर स्वरानें व आर्जवाच्या भाषेंत तो पितामह ब्रह्मदेव त्या ब्रह्महत्येला म्हणाला, " माझ्याकरितां म्हणून या इंद्राला सोडून दे व माझी इच्छा पूर्ण कर. तुझी इच्छा काय आहे तें मला सांग व तुझ्या मनांतील कोणता हेतु मीं आतां पूर्ण करूं तें बोल."

ब्रह्महत्याः—त्रैलोक्याला वंद्य असणारा सृष्टिकर्ता ब्रह्मदेव मला प्रसन्न असल्यावर माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्यासारख्याच आहेत. इंद्राला सोडल्यानंतर मीं कोठें रहावें तें सांगा. मला रहावयास जागा द्या म्हणजे झालें. भगवन्, लोककल्याणासाठींच आपण ही मर्यादा घालून दिली व मला उत्पन्न करून लोकांच्या पापाचारास आळा घालण्यासाठीं माझी कायमची स्थापना आपणच केली. हे धर्मज्ञा, सर्वलोकेश्वरा, आपण मजवर प्रसन्न झालां आहांत तर आपल्या मर्जीसाठीं मी इंद्राला सोडून देतें. पण हे प्रभो, आपण मला रहाण्याला ठिकाण दाखवावें. "

भीष्मः—पितामह ब्रह्मदेवानें त्या ब्रह्महत्येला 'होय' म्हणून सांगितलें, व मोठ्या चातुर्यानें इंद्राची तिजपासून सुटका केली. नंतर त्या महात्म्या ब्रह्मदेवानें अग्नीचें ध्यान केलें; त्याबरोबर अग्नि त्याच्यासमोर येऊन त्याला म्हणाला, " हे भगवन्, हा मीं आपल्या समीप आलों आहें. तेव्हां मीं काय करूं तें आपण मला सांगा. "

ब्रह्मदेवः—इंद्राला लागलेलें ब्रह्महत्येचें पाप नाहींसें व्हावें म्हणून या ब्रह्महत्येचे मी अनेक भाग करणार आहें. तेव्हां यांतील चौथ्या भागाचा तूं स्वीकार कर."

अग्निः—या ब्रह्महत्येपासून माझी सुटका कशी होईल त्याचा हे ब्रह्मदेवा, आपण कांहीं विचार करा. माझ्या सुटकेचा उपाय आपल्याजवळून जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे.

ब्रह्मदेवः—हे अग्ने, जो कोणी मनुष्य तुला पेटलेला पाहून धान्यें, औषधि व रस यांचें तुझ्या ठिकाणीं हवन करणार नाहीं त्या अज्ञानी माणसाला हें तुझें ब्रह्महत्येचें पातक चिकटेल व त्याचे ठिकाणीं ही ब्रह्महत्या राहील. म्हणून हे अग्ने, तूं मनांत कोणतीहि चिंता करूं नको.

ब्रह्मदेवाचें तें भाषण ऐकतांच पितृयज्ञ व देवयज्ञ यांच्या आहुति स्वीकारणाऱ्या अग्नीनें त्याचें म्हणणें कबूल केलें; व ब्रह्मदेवाच्या व्यवस्थेप्रमाणें ब्रह्म-

हत्येचा चतुर्थांश अग्नीचे ठिकाणीं आला. नंतर ब्रह्मदेवानें वृक्ष, औषधि व तृणधान्यें यांना बोलावून त्यांच्याजवळहि तेंच बोलणें काढलें. अग्नीला सांगितलेली गोष्टच ब्रह्मदेवानें त्यांना सांगितल्यामुळें त्या लता व झाडें यांनाहि अग्नीप्रमाणें वाईट वाटलें व ब्रह्मदेवाला म्हणतात "हे त्रिलोकेशा, आम्हांला आमची सुटका यांतून कशी होईल त्याचा उपाय सांग. आम्हीं आधींच आमच्या दैवानें गांजलों आहोंत. मेल्या मढ्यांना तूं आणखी मारूं नको. आम्हांला वणवा, थंडी, पाऊस व वावटळ इत्यादिकांपासून होणारें दुःख नेहमीं सहन करावें लागतें. तसेंच लोक आमचे तुकडे करितात, आम्हांला कापतात तेंहि आम्हीं सहन करतों. आतां, हे त्रैलोक्याधिपते, तुझ्या म्हणण्यासाठीं म्हणून आम्हीं या ब्रह्महत्येचा स्वीकार करतों; पण, आमच्या मोक्षाचा उपाय आम्हांस सांग.

ब्रह्मदेवः—पर्वकाल प्राप्त झाला असतांना जो कोणीं मनुष्य मोहग्रस्त होऊन तुमचे तुकडे करील अगर तुम्हांला कापील त्याच्यामागें ही ब्रह्महत्या लागेल.

भीष्मः—हे भारता, त्या महात्म्या ब्रह्मदेवानें याप्रमाणें सांगतांच तीं झाडें व त्या लता ब्रह्मदेवाचें पूजन करून जशा आल्या तशाच आपापल्या जागीं गेल्या. नंतर त्या विधात्यानें सर्व अप्सरांना बोलाविलें व अत्यंत मधुर आणि आर्जवाच्या स्वरानें तो त्यांना म्हणाला, "हे श्रेष्ठ स्त्रियांनो, ही ब्रह्महत्या इंद्राला सोडून येथें आली आहे, हिच्या चतुर्थांश भागाचा तुम्हीं स्वीकार करावा अशी माझी इच्छा आहे."

अप्सराः—"हे देवेशा, आपल्या आज्ञेसाठीं आम्हीं या ब्रह्महत्येचा स्वीकार करूं; परंतु, आमची यांतून सुटका होण्याचा निश्चित उपाय आपण आम्हांला सांगा.

ब्रह्मदेवः—स्त्री रजस्वला असतांना तिच्याशीं जो समागम करील त्या पुरुषाला तुमचें ब्रह्महत्येचें पातक चिकटेल. तुह्मीं कांहीं काळजी करूं नका.

भीष्मः—हें ब्रह्मदेवाचें वाक्य ऐकून त्या अप्सरांना आनंद झाला व त्याला 'होय' म्हणून त्या आपापल्या जागीं जाऊन विहार करूं लागल्या. नंतर त्रैलोक्याचा स्रष्टा जो ब्रह्मदेव त्यानें जलाचें ध्यान केलें. त्याबरोबर आपोदेवता त्याच्यासमोर आल्या, व त्या अत्यंत तेजस्वी व तपोबलानें युक्त अशा ब्रह्मदेवाला त्यांनीं नमस्कार केला आणि त्याला म्हणाल्या, "हे शत्रुमर्दना लोकेशा, तुझ्या आज्ञेप्रमाणें आम्हीं या ठिकाणीं आलों आहोंत. तुझी इच्छा काय आहे तें सांग."

ब्रह्मदेव—वृत्राच्या शरीरांतून निघालेली ही महाभयंकर ब्रह्महत्या इंद्राच्या-मागें लागली आहे. हिचा चौथा भाग तुम्हीं स्वीकारावा.

आपोदेवता—प्रभो, आपण म्हणतां तर तसें होऊं दे. पण, यांतून निश्चित-पणानें आमची सुटका होईल असा एकादा उपाय काढा. हे लोकनायका, सर्व जगताचा आधार आपणच आहां. तेव्हां, या संकटांतून आमचा उद्धार ज्यानें होईल असा उपाय आम्हांला सांगा.

भीष्म—आपोदेवतांचें तें भाषण ऐकून ब्रह्मदेव त्यांना म्हणाला, "तुम्हीं क्षुद्र आहांत असें समजून जो मूढ मनुष्य तुमच्या ठिकाणीं कफ, मूत्र, इत्यादि-कांचें विसर्जन करील त्याच्यामागें ही तुमची ब्रह्महत्या लागेल व तेथेंच राहील. अशा रीतीनें तुम्हीं ब्रह्महत्येच्या पातकांतून मुक्त व्हाल; हें मीं तुम्हांला सत्य स्मरून सांगत आहे." हे युधिष्ठिरा, ब्रह्मदेवानें ब्रह्महत्येच्या पातकाची अशी वांटणी केल्यानंतर त्या कृत्येनें इंद्राला सोडून दिलें, व ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेप्रमाणें ती नेमून दिलेल्या जागीं जाऊन राहिली. हे जनाधिपा, इंद्राला ब्रह्महत्येचें पातक लागलें त्याचा प्रकार हा असा आहे. या पातकांतून मुक्त होण्यासाठीं इंद्रानें अश्वमेध यज्ञ आरंभिला. ब्रह्मदेवाच्या अनुज्ञेनें त्यानें हा यज्ञ करून ब्रह्म-हत्येच्या पातकांतून आपली सुटका करून घेतली असें आम्हीं ऐकिलें आहे. हे पार्था, वृत्राच्या रक्तापासून डोक्यावर तुरा असणारे कोंबडे निर्माण झालेले आहेत. म्हणून तपोदीक्षा घेतलेल्या लोकांनीं व इतर ब्राह्मणांनीं ते खाऊं नयेत. तूं सुद्धां, सर्व प्रकारांनीं या ब्राह्मणांचें कल्याणच करीत जा. कारण, ते ह्या पृथ्वीतलावरचे देव होत असेंच समजलें जातें. याप्रमाणें, इंद्रानें त्या पराक्रमी वृत्रासुराचा, आपल्या सूक्ष्म बुद्धीचा उपयोग करून व योग्य उपाय योजून मोठ्या वीरश्रीनें नाश केला. त्यानें ज्याप्रमाणें आपल्या शत्रूंचा उच्छेद केला तसा तूंहि आपल्या शत्रूंचा उच्छेद करशील, व या पृथ्वीवर तुझा कोठेंहि पराजय होणार नाहीं. इंद्रानें वृत्रवध केल्याची ही कथा पर्वापर्वाचे ठिकाणीं जो कोणीं विप्रांच्या मध्यें बसून सांगेल त्याला कोणतेंहि संकट कधींहि प्राप्त होणार नाहीं. वृत्राच्या संबंधांत इंद्रानें केलेल्या अद्भुत पराक्रमाचा इतिहास मीं तुला याप्रमाणें सांगितला आहे. आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे तें सांग. १२. ३. २८२.
